

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Joris Roosen

De rurale economie in het Maasland, Haspengouw en Nederlands Zuid-Limburg tijdens de 18^e eeuw

Een vergelijkende studie op basis van de domaniale documentatie van
de abdij van Hocht te Lanaken

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de geschiedenis

2013-2014

Promotor: Prof. dr. Erik Thoen
Vakgroep Geschiedenis

Monasterium sine libris, est sicut civitas sine opibus, castrum sine numeris, coquina sine suppellectili, mensa sine cibis, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis.¹

Umberto Eco: *Il nome della rosa*.

¹ Pagina 44. Uitgave van Colibro uitgeverij uit 2004. Vertaling: Een abdij zonder boeken is als een stad zonder rijkdommen, een burcht zonder troepen, een keuken zonder kookgerei, een tafel zonder gerechten, een tuin zonder kruiden, een weide zonder bloemen, een boom zonder gebladerte. Hoewel Umberto Eco dit citaat gebruikt om het belang van abdijen aan te geven als verzamel- en beschermplaats van cultuur, literatuur, kunst en wetenschap, zouden we met een kwinkslag dit citaat kunnen aanpassen en schrijven: “*een abdij zonder boekhouding is als een (...)*”.

Dankwoord

Eerst en vooral wil ik professor Erik Thoen bedanken. Alleen al het geduld, waarmee hij mijn collega-studenten en mij door de lezing van de bronnen heeft geloodst, rechtvaardigt zijn rol als promotor. Ook Robin Philips en Hilbran De Loof wens ik te bedanken voor de aangename en vriendschappelijke sfeer die er steeds heerste tijdens de feedbackmomenten.

Daarnaast wil ik de vele mensen die me geholpen hebben niet vergeten: Lies Vervaet voor haar bijsturingen, uitleg en interesse, Dr. Eline van Onacker en Dr. Maïka de Keyzer voor hun bijkomende evaluatie van mijn bachelorpaper, Dr. Erwin Steegen voor zijn goede raad, Gilbert Soeters voor zijn interessante kijk op grensoverschrijdend onderzoek, Yilmaz Bingolo van het Rijksarchief in Hasselt voor zijn hulp bij het lokaliseren van de juiste archieven, de heer Toon Jenniskens voor de introductie die hij me gaf in de bibliotheek van Maastricht, Katelijne Beerten van de gemeente Lanaken, Evelien Stokmans van de vzw Regionaal landschap Kempen en Maasland, Mathieu Maesen en Luuk Keunen voor het ter beschikking stellen van kaartmateriaal, mijn vader voor zijn steun en de studielening, The Afghan Whigs en The Smashing Pumpkins voor hun muziek en ten slotte mijn vriendin voor alles dat zij de afgelopen jaren voor mij heeft gedaan.

DANKWOORD	III
INHOUDSOPGAVE	IV
VOORWOORD	VIII
LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	IX
MATEN EN GEWICHTEN	IX
1. Inhoudsmaten van granen	
2. Oppervlaktematen	
3. Rekenmunten en betaalmunten	
INLEIDING	1
1. Probleemstelling	
2. Vraagstelling	
3. Methodologie	
4. Bespreking van het abdijsarchief	
5. Overzicht van de bronnen	
5.1. Register	
5.2. Register stipaal (1753-1787)	
5.3. Register stipaal (1787-1796)	
5.4. Conclusie	
OMKADERING	17
1. Territoriaal kader	
2. Economisch kader	
3. Politiek kader	
4. Rampen	
5. Abdijsgeschiedenis	
6. Rentmeesterschap	
DEEL I: GOEDERENBEHEER	33
1. HET GOEDERENBEZIT DOORHEEN DE 18 ^E EEUW	33
1.1. De eigen exploitatie van de abdij	34
1.1.1. De bouwerij	
1.1.1.1 Vee	
1.1.1.2. Productiviteit en productenscala op de bouwerij	
1.1.1.3. Verpachting van de bouwerij	
1.1.2. De Crommaes	
1.1.3. Conclusie eigen exploitatie van de abdij	

1.2. Uithoven	45
1.2.1. Uithoven in Zuid-Limburg	
1.2.1.1. Het uithof in Susteren	
1.2.1.2. Het uithof in Sint Geertruid	
1.2.2. Uithoven in Haspengouw	
1.2.2.1. Het uithof in Rosmeer	
1.2.2.2. Het uithof in Grote-Spouwen	
1.2.3. Uithoven in het Maasland	
1.2.3.1. Het uithof in Boorseem	
1.2.3.2. Het uithof in Neerharen	
1.2.4. Conclusie uithoven	
1.3. Perceelspacht	63
1.3.1. Zuivere pacht in rogge	
1.3.2. Geldpacht	
1.3.3. Pacht in diverse natura	
1.3.3.1. Pacht in diverse natura in 1696	
1.3.3.2. Pacht in diverse natura in 1716	
1.3.3.3. Pacht in diverse natura in 1729	
1.3.3.4. Pacht in diverse natura in 1753	
1.3.3.5. Pacht in diverse natura in 1787	
1.3.4. Erfpacht	
1.3.5. Conclusie perceelspacht	
1.4 Renteconstituties	96
1.4.1. Conclusie renteconstituties	
1.5 Tienden	103
1.5.1. Conclusie tienden	
1.6 Cijnzen	109
1.6.1. Cijnsbetalingen in Boorseem	
1.6.2. Cijnsbetalingen in Neerharen	
1.6.3. Cijnsbetalingen in Daal- en Opgrimbie	
1.6.4. Conclusie cijnzen	
1.7 Andere pachtvormen	116
1.7.1. <i>Waght- oft poorthuis gelt</i>	
1.7.2. <i>Greend en wisseweerd</i>	
1.7.3. <i>Ammodiatie</i>	
1.7.4. Recepten van Tongeren, Susteren en Overmaas	
2. PACT IN THEORIE EN PRAKTIJK	121
2.1 Bepalingen van het pachtcontract	122
2.2 Pachtsommen	123
2.2.1. Regionale verschillen van de pachtsommen	
2.2.2. Evolutie van de pachtsommen uitgedrukt in liter rogge	
2.2.2.1. Het belang van de Luikse effracties	
2.2.2.2. evolutie van de pachtsommen	
2.2.3. Conclusie pachtsommen	

2.3 Pachtbetalingen	131
2.3.1 Betalingen van de uithoven	
2.3.2 Betalingen van de losse percelen	
2.3.3 Conclusie pachtbetalingen	
2.4 Helftwinning	146
2.4.1 Het helftwinningssysteem	
2.4.1.1 Voor- en nadelen van de helftwinning	
2.4.2 Conclusie helftwinning	
2.4.3 Landarbeiders in dienst van de abdij	
2.4.3.1 Evolutie van het dorsloon	
2.4.3.2 Conclusie landarbeiders	
3. CONCLUSIE DEEL I	170
 DEEL II: ASPECTEN VAN DE LANDBOUWECONOMIE	 174
1. PRODUCTENSCALA	174
1.1 Wintergranen	177
1.2 Zomergranen	179
1.3 Zomer- en wintergranen	181
1.4 Menggewassen	181
1.5 Peulvruchten	182
1.6 Oliehoudende planten	186
1.7 Boomgaarden	187
1.8 Grafieken productenscala	187
1.9 Conclusie productenscala	196
2. LANDBOUWPRODUCTIVITEIT	198
2.1 De productiviteit in het Maasland en Haspengouw	199
2.2 Steekproeven op het niveau van één post	206
2.2.1 Steekproef voor Boorseme	
2.2.2 Steekproef voor Neerharen	
2.2.3 Steekproef voor Gellik	
2.3 Conclusie landbouwproductiviteit	213
3. BEREKENING VAN DE TOTALE PRODUCTIE PER HECTARE	215
4. VRUCHTWISSELINGSSTELSEL	217
5. CONCLUSIE DEEL II	218
 ALGEMENE CONCLUSIE	 221
 BIBLIOGRAFIE	 226
1. Archiefbronnen	
2. Kaarten	
3. Literatuur	

4. Internetbronnen

BIJLAGEN

(zie bijgevoegde CD-ROM)

Met gevaar me op een terrein te begeven dat voor sommige historici nogal zweverig zal overkomen, wil ik het in dit voorwoord toch hebben over de historische ervaring.² Huizinga omschrijft dit fenomeen als een direct en onmiddellijk contact met het verleden.³, een soort lucide droom die de dromer in de historische werkelijkheid plaatst. In mijn jeugd was het een ongedefinieerd gevoel dat ik kreeg wanneer ik met mijn grootvader - de man had een enorme *Wanderlust*, die zich evenwel tot Limburg beperkte - op pad ging langs oude Kempische en Maaslandse hoeven.⁴ Aanvankelijk dacht ik dat een romantisch verlangen en jeugdige fantasie me te veel parten speelde, tot ik enkele jaren geleden een boek van Léon Hanssen las waarin hij historische ervaring beschrijft en historiografisch duidt.⁵ Hanssen is van mening dat het gevoel van de historische ervaring, de passie voor historisch onderzoek kan aanwakkeren.⁶ Het is voor mij een belangrijke eerste aanzet geweest voor mijn interesse in rurale geschiedenis. De hoeven en bijhorende velden die ik als kleine jongen met mijn grootvader heb bezocht, hebben me altijd nieuwsgierig gemaakt naar het leven van de mensen die ze eertijds bewoonden. Naast de historische ervaring was er ook een gezond chauvinisme in het spel bij de keuze van het onderwerp van deze thesis. Wanneer het over historische studies van Belgisch Limburg gaat, is het moeilijk om werken te vinden die niet over het mijnverleden of het Gallo-Romeins verleden handelen. Ook volgend citaat van historicus Johan Poukens slaat de nagel op de kop: “*Het is overigens tekenend (...) dat het Belgisch-Limburgse verleden, vooral door studenten, heemkundigen en archivariissen werd bestudeerd*”.⁷

² Een basiswerk over de historische ervaring werd door Ankersmit geschreven. Bron: Ankersmit (F.R.), *De historische ervaring*, Groningen, Historische Uitgeverij, 1993, 52 p.

³ Huizinga (J.), *Verzamelde werken, Deel II*, Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1948, p. 564.

⁴ Op het moment dat ik deze hoeven bezocht, waren het in feite relictten uit een vorig sociaal agrosysteem. Hans Renes en Henk Baas hebben een interessant artikel geschreven over hoeven. Bron: Baas (H.G.) en Renes (J.), Boerenerven in het landschap: een dynamisch erfgoed, in: Baas (H.G.) (ed.), *Boerderijen in beeld*, Lelystad, Nieuw Land erfgoedcentrum, 2005, pp. 29-45. Hierin leggen ze een link tussen de evolutie van de socio-economische structuren en het uitzicht en de functies van het boerenerv: “*Beide (functie en esthetiek) zijn in de loop van de tijd aan voortdurende veranderingen onderhevig geweest. (...) Het bedrijfssysteem bepaalt voor een belangrijk deel welke gebouwen we aantreffen*.” p. 30. En: “*Bij boerderijtypen zien we dat zowel de eisen die aan de boerderij werden gesteld als de antwoorden op die eisen, per gebied en per tijdperiode verschilden. Men zou kunnen stellen dat de functie-eisen ruimte boden voor verschillende oplossingen en dat er op basis van lokale gewoonten en esthetische wensen uit werd gekozen*”. p. 31

⁵ Hanssen (L.), *Huizinga en de troost van de geschiedenis. Verbeelding en rede*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 1996.

⁶ Hanssen (L.), *Huizinga en de troost van de geschiedenis...*, p. 19.

⁷ Poukens (J.), *Cambrinus uitgedaagd. Verschuivingen in de consumptie en distributie van dranken in het achttiende-eeuwse Hasselt*, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009, p. 4.

Lijst van gebruikte afkortingen

A.A.H.: Archief van de abdij van Hocht

ha: Hectare

R.A.H. : Rijksarchief Hasselt

S.A.S.: Sociaal agrosysteem

gl. L. : Gulden Brabants-Luiks

S.H.C.: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Maten en gewichten

1. Inhoudsmaten van granen⁸

Wat de inhoudsmaten betreft, weten we dat de abdij van Hocht de Maastrichtse stadsmaten hanteerde. Aanvankelijk was dit niet duidelijk omdat er in de pachtboeken nooit een vermelding stond van de gebruikte inhoudsmaten. Na een uitgebreid archiefonderzoek kwamen we in het “toustboek”⁹, dat opgesteld werd voor de periode 1703-1726, volgend fragment tegen: “(...) voor welcke landen hij aennemer beloft aen de vrouwe Abdisse tot Hocht oft Maestrecht naer hare optie te leveren achtien vaten dico 18 vat goede leverbaer rogge mate der stadt Maestrecht (...)”.¹⁰ In de latere pachtcontracten werd niet meer genoteerd welke inhoudsmaten men gebruikte, maar we kunnen veronderstellen dat de abdij de Maastrichtse stadsmaten is blijven volgen.¹¹ Kenmerkend voor de deze inhoudsmaten, is dat ze een verschil maken tussen haver en andere gewassen.¹² De inhoud van deze maten is als volgt:

⁸ Nypels (L.T.) (ed.), *Almanach du département de la Meuse-inférieure, l'An XIII*, Maastricht, Nypels, 1804, p.148.

⁹ In de boekhouding van Hocht betekent “toust” zowel: pacht(contract) en pachttermijn. Dit is telkens te achterhalen uit de context waarin de term werd gebruikt. Op de gedrukte pachtcontracten lezen we: “*In eenen Toust van ses agter een volgende jaeren*”; “*ten tyde van desen Toust*” en “*op't eynde van desen Toust*”, dit verwijst telkens naar de pachttermijn. In de pachtboeken vinden we verwijzingen naar het gebruik van de term als pacht(contract). Men schreef bij een nieuwe pachter dan op welke datum hij of zij het een bepaalde post in toust had aangenomen. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.33 en 34.

¹⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 31, folio 1.

¹¹ En dus niet de Loonse of Luikse inhoudsmaten.

¹² Dit is de enige onderverdeling die men in Maastricht maakte, in andere lokaliteiten werd soms een grotere onderverdeling per graansoort gemaakt.

Voor alle gewassen behalve haver:

1 vat graan = 23,34 liter

1 malder graan = 140,04 liter

1 mud graan = 560,16 liter

Voor haver:

1 vat haver = 31,12 liter

1 malder haver = 186,72 liter

1 mud haver = 746,88 liter

In de boekhouding gebruikte men de volgende onderverdelingen:

1 mud = 24 vat

1 malder = 6 vat

1 vat = 4 kop

2. Oppervlaktematen¹³

Naar analogie met de inhoudsmaten, gaan we er ook bij de oppervlaktematen van uit dat men in de boekhouding van de abdij een vaste standaard gebruikte en dat men dus niet voor iedere lokaliteit apart de daar geldende normen heeft toegepast. Voor Lanaken geldt dat één bunder overeenkomt met 0,8288 hectare.¹⁴ Om makkelijk te kunnen rekenen, hebben we dit bijgesteld naar 0,83 hectare.¹⁵ Dit komt overeen met de oppervlakte voor één bunder die Hackeng hanteerde in zijn werk over het Sint-Servaaskapittel in Maastricht.¹⁶ De onderverdeling in de bronnen is de volgende:

1 bunder = 4 morgen¹⁷ = 20 grote roeden = 400 kleine roeden

1 vierdel = ¼ morgen

¹³ Nypels (L.T.) (ed.), *Annuaire de la province de Limbourg rédigé par la Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts*, Maastricht, Nypels 1825, p. 57

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Een afwijking van 0,14%.

¹⁶ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2006, p. 99.

¹⁷ Een morgen komt overeen met de *dagwand* in Binnen-Vlaanderen. Deze conclusie geldt enkel voor het bestudeerde gebied, in andere gebieden (zowel in België als in Nederland) wordt de *morgen* ook gebruikt maar daar geeft het meestal zeer wisselende oppervlakten weer. Bron: Vandewalle (P.), *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Gent 1984.

Omgerekend naar hectare komen we zo tot de volgende resultaten:

1 morgen = 0,2075 hectare

1 vierdel = 0,051875 hectare

1 grote roede = 0,0415 hectare

1 kleine roede = 0,002075 hectare

In de boekhouding van de abdij van Hocht komt het gebruik van de *morgen* vooral in Daal- en Opgrimbie, Boorseme, Rekem en in minder mate in Neerharen en Maasmechelen voor. Deze lokaliteiten liggen allemaal in het Maasland. Soms komen we het gebruik van deze term ook tegen bij een lokaliteit uit Zuid-Limburg en één keer bij een lokaliteit uit Haspengouw. Zoals we hierboven al beschreven hebben, gaan we uit van één standaardmaat voor de grootte van een bunder. Indien de abdij wel de afzonderlijke oppervlaktematen voor iedere lokaliteiten gebruikt heeft, moeten er correcties uitgevoerd worden op onze resultaten. Zoals uit de onderstaande tabel blijkt, is 0,83 hectare in veel lokaliteiten de norm als oppervlakte voor een bunder. Bij andere lokaliteiten is de afwijking ten hoogste 0,04 hectare ten opzichte van de standaard die we gekozen hebben.

Tabel 1: Omrekening van bunder naar hectare volgens standaard van diverse lokaliteiten¹⁸

Lokaliteit	Plaatselijk bunder in hectare
Boorseme	0,80
Rekem	0,80
Uikhoven	0,80
Kanne	0,82
Hees	0,83
Veldwezelt	0,83
Waltwilder	0,83
Eijsden	0,83
Heer	0,83
Maasmechelen	0,83
Vlijtingen	0,83
Sint-Pieter	0,85
Emael	0,85
Opgrimbie	0,85
Grote-Spouwen	0,85
Bilzen	0,87

¹⁸ Nypels (L.T.) (ed.), *Annuaire de la province de Limbourg...*

3. Rekenmunten en betaalmunten¹⁹

Vanaf ca. 1577 tot 1793 was de rekenmunt in het prinsbisdom Luik de gulden Brabant-Luik.²⁰

Boekhoudkundig wordt de volgende onderverdeling gebruikt in de bronnen:

1 gulden = 20 stuiver = 80 oord

In de bronnen komen ook vermeldingen van effectieve betaalmunten voor. Deze hebben we voor het gemak bij de verweking van de bronnen telkens omgerekend naar de gebruikte rekenmunten. Het is opmerkelijk dat deze effectieve betaalmunten uitsluitend bij grote goederen die verpacht werden voorkwamen.

1 Luiks-Brabantse gulden = 0,6 Hollandse gulden

1 pattacon²¹ = 8 schellingen = 48 stuiver

1 schelling/escalin = 6 stuiver

1 rijksdaalder²² = 50 stuiver

1 Zeeuwse rijksdaalder = 52 à 53 stuiver

1 pistool²³ = 15 gulden Luiks-Brabants²⁴

1(zilveren) dukaat²⁵ = 52 à 53 stuiver

1 dubbele dukaat²⁶ = 5 gulden 8 stuiver

We willen hier ook kort ingaan op een specifieke betalingspraktijk die in het bestudeerde gebied voorkwam tijdens de 18e eeuw, een periode waarin er voornamelijk met kopergeld betaald werd. Vaak werden oordjes per 80 (stuks) verpakt in een rol en kreeg het zo de waarde van één gulden Luiks.²⁷

Deze rolletjes gingen dan van hand tot hand zonder te worden uitgepakt. Ook klein zilvergeld en

¹⁹ Welten (J.), *Met klinkende munt betaald, Muntcirculatie in de beide Limburgen 1770-1839*, Utrecht, Nederlands Muntmuseum, 2010, p. 6 & Tijms (W.), *De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt, Het oude land van Loon*, vol. 41, 1986, pp. 120-121.

²⁰ Pieyns (J.) en Tijms (W.), *De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de schepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, vol. 38, 1993, p. 77.

²¹ Komen we in de bronnen enkel voor Rosmeer en Spouwen tegen bij de toebaat van de uithoven op het einde van de 17^e en het begin van de 18^e eeuw.

²² Deze munt komen we enkel bij het uithoven van Sint Geertruid tegen in het begin van de 18^e eeuw.

²³ Komen we enkel als toebaat bij de uithoven tegen.

²⁴ Een gouden munt. Bron: Brouwers (J.), *Dagboek van Claire Scholastique barones de Warnant, abdis van Hocht, 1719-1733, Limburg*, vol. 53, 1974, p. 122

²⁵ Komen we in de bronnen enkel voor Rosmeer en Spouwen tegen bij de toebaat van de uithoven op het einde van de 17^e en het begin van de 18^e eeuw.

²⁶ Idem.

²⁷ In Luxemburg waren deze rolletjes kopergeld al enkele decennia gangbaar. Bron: Jansens (V.), *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden*, Brussel, Palais der Academiën, 1957, pp. 178-179.

schellingen werden in rolletjes papier gewikkeld en ondergingen zo een transformatie tot groot zilvergeld of zelfs goudgeld.²⁸ Schellingen, die in de 17^e eeuw massaal waren aangemunt en die door veelvuldig gebruik vaak sterk afgesleten waren, werden ook per 80 in een rolletje papier gewikkeld. Zo'n rolletje was dan 36 gulden Luiks waard.²⁹

²⁸ Welten (J.), *Met klinkende munt betaald, Muntcirculatie ...*, p. 30.

²⁹ In de regio rond Parijs was in deze periode een vergelijkbare praktijk gangbaar, biljoenen pasmunten werden verpakt in een zak met een vaste waarde, die vervolgens als groot geld van hand tot hand ging. Bron: Clairand (A.), *La circulation monétaire de billon en région parisienne vers 1781*, in : Derschka (H.R.), Liggi (I.) en Perret (G.) (ed.), *Circulation régionale et suprarégionale. Actes du troisième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires, études de numismatique et d'histoire monétaire*, vol. 4, Bern, 2000 pp. 257-276

1. Probleemstelling

Studies over sociaaleconomische geschiedenis moeten zich baseren op exact en statistisch materiaal. Zeker bij landbouwgeschiedenis is het noodzakelijk om gebruik te maken van cijfers die zo exact mogelijk zijn. In de 18e eeuw was landbouw immers de belangrijkste bron van inkomsten³⁰ en iedere verschuiving in de landbouwproductie kon ingrijpende gevolgen hebben voor de samenleving.³¹ Jansen schrijft daarom zeer terecht: “*Waar het juist in de landbouw om doorgaans betrekkelijk geringe verschuivingen gaat, is de noodzaak van het gebruik van exact materiaal het grootst.*”³² Het is net deze exacte benadering, die een van de meest fundamentele problemen vormt voor de geschiedbeoefening.³³ Op basis van gegevens uit een prestatistisch tijdperk, is het moeilijk om tot nauwkeurig kwantitatief materiaal te komen. Om de gaten in de bronnen op te vullen zijn er in het verleden twee hoofdstromingen op de voorgrond getreden. Enerzijds waren er de cliometristen, die geloofden dat ze met behulp van een gesloten, alomvattend functioneel model van de volledige nationale economie alsnog exact en betrouwbaar materiaal konden creëren. Zij dachten dat onjuistheden gecorrigeerd konden worden door interne controle op basis van de veronderstelde samenhang van economische grootheden. Dit is echter alleen mogelijk wanneer men over correcte basisgegevens beschikt.³⁴ Anderzijds bestaat er een benadering die inhoudt dat de historicus een detailonderzoek verricht om een basis te scheppen, die de toepassing van meer algemene onderzoeksmethoden mogelijk maakt. Ook deze tweede methode is niet zonder gevaren. Exacte gegevens vindt men meestal enkel voor individuele landbouwbedrijven of voor landbouwbedrijven die

³⁰ Rond 1500 werkten vier op de vijf mensen in Europa in de Landbouw, deze situatie zou nagenoeg ongewijzigd blijven tot in de 18e eeuw. Alleen in Engeland en de Nederlanden begon een groeiend aandeel van de bevolking zich in te schakelen in handel en nijverheid. Bron: Righart (H.) (ed.), *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen*, Meppel-Amsterdam, Open Universiteit Boom, 1991, p. 72 & Diederiks (H.A.) (ed.), e.a., *van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1987, p. 70

³¹ Een verbetering van de productietechnieken en een verhoging van de productie in de landbouw rond 1750 leidden bijvoorbeeld tot een groeiende afzetmarkt voor ijzer en staal. Dit bracht op haar beurt nieuwe mogelijkheden voor arbeid en dus een nieuwe dynamiek voor de samenleving met zich mee. Dit is natuurlijk maar één voorbeeld van de samenhang waarvan sprake is in de economische geschiedenis. In de literatuur komt duidelijk naar voren dat de agrarische ontwikkeling één van de hoofdpijlers was waarop de industriële revolutie gestoeld was. Daarom is iedere poging, om de functie van de nijverheid en de handel in de periode voor 1800 te begrijpen, enkel mogelijk wanneer men de ontwikkeling van de landbouw erbij betreft. Bron: Bairoch (P.), *Le rôle de l'agriculture dans la création de la sidérurgie moderne*, *Revue d'histoire économique et sociale*, vol. 1, 1966, pp. 3-25. & Brenner (R.), *The agrarian roots of European Capitalism, Past and Present*, vol. 97, 1982, pp. 16-113.

³² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht (1610-1865). Een analyse der exploitatieuitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning*, *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, vol. 13, 1968, p. 4

³³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 3

³⁴ Slicher van Bath (B.H.), *Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis*, A.A.G. *Bijdragen*, Landbouwhogeschool Wageningen, Vol. 14, 1967, pp. 105-196. & Slicher van Bath (B.H.), *cliometrie, Spiegel Historiae*, Vol. 2, 1967, pp. 570-571.

een homogene groep vormen.³⁵ Ondanks dit nadeel hebben we toch voor deze tweede benadering gekozen. Op basis van een microstudie³⁶ van de domaniale documentatie van de abdij van Hocht, willen we een beeld schetsen van de sociaaleconomische structuur van drie aangrenzende regio's tijdens de 18^e eeuw.

Door de drie regio's met elkaar te vergelijken komen we tot een comparatieve studie. Volgend citaat vat onze beweegreden om voor een dergelijke studie te kiezen goed samen: *"Another facet of comparison is that it can guard against all too simplistic models of explanation and reveal not only similarities and converging ways of thinking and acting, but also differences and divergences."*³⁷ Generalisaties uit het verleden als: *"Dikwijls vormen de Maasvallei en Haspengouw een gemeenschappelijk geheel ten opzichte van de Kempen."*³⁸, hopen we daarmee te nuanceren door te wijzen op het particuliere karakter van de drie bestudeerde regio's. Ook de grensligging van de abdij en haar bezittingen vormt een interessant uitgangspunt voor een vergelijkende studie: *"What appears in the picture of historical research around the turn of the second millenium is not what is happening within accepted boundaries, but what is happening at and beyond the borderlines."*³⁹ Ten slotte hebben we ook gekozen voor een comparatieve benadering om het gevaar dat we in deze thesis te beschrijvend te werk zouden gaan, te temperen. Daniel Curtis stelt dat er, in het beoefenen van sociaaleconomische geschiedenis, een tendens is, *"towards localisme and description rather than analysis"*.⁴⁰ Hij ziet de voornaamste remedie hiervoor in de comparatieve benadering, *"a way of*

³⁵Om de productiviteit van de landbouw te kunnen analyseren beschikken we voornamelijk over gegevens van helftwinningen. Deze landbouwbedrijven vormen dus een homogene groep met een dynamiek die mogelijk anders was dan die bij andere pachtvormen. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 5.

³⁶Op basis van een microstudie is het zo goed als onmogelijk om algemeen geldende uitspraken te doen. We kunnen enkel de eigen bevindingen en hypothesen toetsen aan andere studies en aan de literatuur in de hoop zo tot een volledig totaalbeeld te komen. Toch komt uit de literatuur naar voren dat een microstudie waardevol kan zijn voor het bestuderen van sociale agrosystemen: *"The local level however could much better explain the path dependency within social agro-systems on the one hand and the changes of these systems on the other hand."* Bron: Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.), *Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis*, in: Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.) (ed.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate*, CORN Publication Series, Vol. 4, Turnhout, Brepols, 2001, p. 19. & In de woorden van Eline Van Onacker: *"The same micro-level analysis, has allowed to detect substantial sub-regional differences within the existing regional framework of social agro-systems, established by Thoen, Soens et al."* Bron: Van Onacker (E.), *Bedrijvige boeren? Peasants en de land- en kredietmarkt in de vijftienden- en zestiende eeuwse Kempen*, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2013, pp. 40-70.

³⁷Thoen (E.) en Van Molle (L.), *Comparative rural history in the spotlight: past experiences and recent developments*, in: Thoen (E.) en Van Molle (L.) (ed.), *Rural history in the North Sea area: an overview of recent research (Middle Ages – 20th century)*, Corn Publication series 1, Turnhout, Brepols, 2006, p. 11.

³⁸Goossens (J.), *De Limburgse Kempen, een volks- en taalkundige gevarieerde landbouweenheid*, *Het Oude Land van Loon*, Vol. 14, 1959, p. 276.

³⁹Thoen (E.) en Van Molle (L.), *Comparative rural history in the spotlight...*, p. 11.

⁴⁰Curtis (D.), *Trends in Rural, Social and Economic History of the Pre-Industrial Low Countries, Recent Themes and Ideas in Journals and Books of the past Five Years (2007-2013)*, *Low Countries Historical Review*, Vol. 128, 2013, p. 60.

rectifying this situation is by becoming more explicit and systematic with our use of comparative history".⁴¹ De vergelijking die wij maken is bescheiden, meestal vergelijken we de drie regio's met elkaar en soms slaan we onze blik op een wijder horizon die evenwel niet verder rijkt dan wat globaal genomen nog steeds de naaste omgeving is. Daniel Curtis is echter van mening dat men verder moet kijken dan de lage landen, "*(by) creating links with wider historical processes across Wester Europe as well*".⁴²

Omdat het niet alleen belangrijk is om te weten wat er gebeurd is, maar ook in welke mate bepaalde sociaaleconomische verschijnselen zich hebben voorgedaan, raden we bij verder en meer diepgaand onderzoek een sociaal agrosystemische benadering aan.⁴³ Pas door het projecteren van de statistische gegevens op een sociale achtergrond kunnen we de samenhang van socio-economische verschijnselen bepalen, alsook hun gewicht ten opzichte van elkaar. Om het met een citaat van Erik Thoen te zeggen: "*Too many studies have focused exclusively on the bare economic bones of statistically measurable parameters. It is nevertheless vital that these parameters be put into the structural 'social' context of the society to which they refer.*".⁴⁴ Zoals we bij de vraagstelling hieronder zullen zien, gaat de focus uit naar regionale verschillen (tussen de drie bestudeerde regio's), die een indicatie kunnen zijn van het bestaan van verschillende sociale agrosystemen. Voor een volledig sociaal agrosystemische aanpak is enerzijds het opzet van deze thesis te bescheiden en anderzijds onze affiniteit met deze benadering nog te beperkt. Bij het verwerken van het bronnenmateriaal hebben we ervoor gekozen om de periode van 1696 tot 1794 te bestuderen. Het archief bevat echter meer dan voldoende archiefbronnen om de situatie van de 17e eeuw en zelfs het laatste kwart van de 16e eeuw na te gaan.⁴⁵ Wij vonden het echter interessanter om meer aandacht te besteden aan een periode die in de literatuur naar voren komt als een versnellingsfase, volgens sommigen een agrarische revolutie.⁴⁶ Daarnaast is het Ancien Régime ook

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Een sociaal agrosysteem kan gedefinieerd worden als een ruraal productiesysteem gebaseerd op specifieke regionaal bepaalde sociale relaties tussen mensen die, rechtstreeks of onrechtstreeks, betrokken zijn bij het productieproces van een bepaald gebied. De belangrijkste kenmerken zijn: de natuurlijke omgeving, de sociale relaties bepaald door eigendomsrechten en eigendomsverhoudingen, de bedrijfsgrootte, de arbeidsrelaties en inkomstenstrategieën en de landbouwtechniek. Bron: Thoen (E.), Social agrosystems as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages- 19th century), in: Hoppenbrouwers (P.) en van Bavel (B.J.P.) (ed.), *Landholding and Land transfer in the North Sea area (late Middle Ages- 19th century)*, Corn Publication Series V, Turnhout, Brepols, 2004, pp. 47-66.

⁴⁴ Thoen, (E.), The rural history of Belgium in the Middle Ages and the Ancien Régime: sources, results and future avenues for research., in: Thoen (E.) en Van Molle (L.) (ed.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research, Middle Ages-twentieth century*, Corn Publications Series I, Turnhout, Brepols, 2006, p. 194.

⁴⁵ Het eerste bewaarde pachtboek dateert van 1588.

⁴⁶ Al zijn wij het eens met de stemmen die al geruime tijd opgaan om van deze term af te stappen en de nadruk op evolutie te leggen: "*(de) agrarische revolutie, een fundamentele, maar geleidelijke verandering, waarvoor eigenlijk de term evolutie meer op zijn plaats zou zijn.*". Bron: Alberts (W.J.), *Geschiedenis van de beide Limburgen, beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg*, Assen, Van Gorcum, 1983, p. 88. De term revolutie is eigenlijk een erfenis uit het verleden. Zo onderscheidde Birni in zijn werk niet minder dan vijf soorten economische revoluties voor de 18e eeuw in

een interessante periode voor de S.A.S. benadering en leent deze benadering zich uitstekend tot vergelijkend onderzoek: “*Since, especially in an Ancien Régime society, the framework determining social relationships between individuals and social groups was -in our opinion- largely determined by quite local factors, we have introduced the concept of social agro-systems. Such systems equate to regionally determined areas, they require to be defined and (...) be taken as research topics on the basis of which a start can be made with comparative economic and social history.*”⁴⁷ Uiteindelijk is de keuze voor de bestudeerde periode ook een kwestie van praktische overwegingen. In een tweejarige masteropleiding zou het misschien mogelijk zijn geweest om de pacht- en helftwinningsgegevens vanaf 1588 doorlopend tot 1796 na te gaan. Maar zoals het Engelse spreekwoord zegt, “*It’s no use crying over spilled milk*”. Nu we de probleemstelling en benadering hebben uitgelegd, is het hoog tijd om de vraagstelling uit de doeken te doen.

2. Vraagstelling

De centrale onderzoeksvraag luidt als volgt: “*Welke (regionale) verschillen zijn er op te merken in de rurale economie van het Maasland, Haspengouw en Zuid-Limburg tijdens de 18^e eeuw?*”. Bijkomend kunnen we ons de vraag stellen hoe we deze verschillen kunnen verklaren. Om deze vragen te beantwoorden hebben we deze thesis in twee voorname delen ingedeeld, gevolgd door een overkoepelende conclusie. Voordat we ons aan het corpus wagen, bespreken we in de inleiding eerst onze methodologie, waarin we nagaan hoe we de pachtboeken verwerkt hebben met behulp van Access en Excel.

Vervolgens geven we een kwalitatieve analyse van deze pachtboeken. Aan deze bespreking koppelen we ook een algemeen besluit met betrekking tot de evolutie van de boekhouding *an sich* en bespreken we de betrouwbaarheid van de bronnen. Daarna hebben we een deel ingevoegd dat we *omkadering* hebben genoemd waarin we zullen stilstaan bij de territoriale, politieke en institutionele achtergronden van de bestudeerde gebieden en de abdij. Dit deel is iets uitvoeriger dan gebruikelijk vanwege de grensligging van de abdij en haar bezittingen. In dit deel bespreken we ook het ambt van rentmeester om een beeld te krijgen van de persoon die de pachtboeken heeft opgesteld. Uit deze bespreking trachten we ook iets af te leiden over de betrouwbaarheid van de geraadpleegde bronnen. Zodra we deze achtergronden geschetst hebben, komen we aan bij het eerste deel van het corpus van deze thesis. In het eerste deel behandelen we het goederenbeheer van de abdij. In dit deel behandelen we zowel de

zijn werk: een industriële, een landbouwrevolutie, en revoluties in het verkeer – handelswezen en in de handelspolitiek. Bron: Birnie (A.), *An Economic History of Europe, 1760-1930*, Londen, Taylor & Francis, 2010. Deze tendens is in zekere zin doorgezet tot de algemene geschiedenis van vandaag. Als we spreken over revolutie dan denken we aan een plotselinge scherpe cesuur. In die zin probeerde ook Rostow de economische ontwikkelingen van de laatste eeuwen in vijf scherp te onderscheiden fasen te verdelen. Bron: Rostow (W.W.), *The stages of Economic Growth, a non-communist manifesto*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

⁴⁷ Thoen, E. (2006) 'The rural history of Belgium...', p. 195.

normatieve pachtgegevens als de werkelijke betalingen. Hieruit trachten we telkens regionale verschillen te destilleren. Daarnaast hebben we vooral interesse in de evoluties die doorheen de 18^e eeuw hebben plaatsgevonden.

In het eerste hoofdstuk bespreken we het goederenbezit van de abdij. We zullen eerst stilstaan bij de eigen exploitatie van de abdij door naar de abdijshoeve te kijken en een nabij gelegen wijngaard. In de analyse van de abdijshoeve zullen we ook zeer kort ingaan op het productenscala en de landbouwproductiviteit van dit bedrijf. We zullen ook kijken naar de normatieve gegevens van de verpachting van deze goederen. Aan de hand van de verdeling tussen akkerland en weiland proberen we ook een conclusie te trekken over de vruchtbaarheid van de bodem in de omgeving van de abdij. Als tweede zullen we de uithoven van de abdij bespreken, we kijken opnieuw naar de normatieve gegevens –de pachtbetalingen behandelen we in een apart hoofdstuk- en we proberen deze uithoven ook geografisch te plaatsen binnen de lokaliteiten waarin zij lagen. We kijken opnieuw naar de evoluties die er doorheen de 18^e eeuw hebben plaatsgevonden en trachten ook enkele regionale verschillen te achterhalen. Vervolgens staan we stil bij de verpachting van losse percelen. Daarbij gaan we de evoluties van het volledige areaal na dat in een bepaalde pachtvorm werd uitgegeven, kijken we naar de gemiddelde grootte per post doorheen de 18^e eeuw en geven we op enkele kaarten ook de geografische spreiding per pachtvorm weer. Telkens hebben we daarbij aandacht voor de regionale verschillen en de evolutie tijdens de 18^e eeuw. Nadat we een totaal overzicht hebben gegeven, bespreken we achtereenvolgens de zuivere pacht in rogge, de geldpacht, de pacht in diverse natura en de erfpacht. De helftwinning bespreken we pas op het einde van het eerste deel. Nadat we deze pachtvormen besproken hebben bekijken we eerste de renteconstituties. We trachten we opnieuw de focus te leggen op de regionale verschillen en bekijken ook de verhouding tussen de rentevoet en het aangenomen kapitaal. Nadien bekijken we de tienden en de cijnzen. Naast de regionale verschillen maken we bij de tienden zeer voorzichtig een link met de economische conjunctuur. Om onze analyse van de pachtvormen te besluiten, bekijken we enkele andere pachtvormen die niet aan in één van bovenstaande vakjes te stoppen zijn. We bespreken het *wacht- of poorthuis* geld, de verpachting van twijgwaarden, de *admondiatie* in Tongeren en enkele *ontvangerijen/recepten*. Daarmee eindigt het eerste hoofdstuk.

In het tweede hoofdstuk bekijken we de pacht in theorie en praktijk. Eerst en vooral analyseren we de bepalingen van de pachtcontracten van de meest voorkomende pachtvorm, de tijdspacht. Vervolgens bekijken we de evolutie én de regionale verschillen van de pachtsommen van de geldpacht en de zuivere pacht in rogge. Deze bevindingen koppelen we voorzichtig aan de economische conjunctuur. Om een beeld te krijgen van de werkelijke evolutie defleren we de pachtsommen door ze om te rekenen naar liter rogge. Daarna analyseren we de pachtbetalingen van de uithoven en de losse percelen in geldpacht. We vergelijken niet alleen de regio's met elkaar, maar vergelijken ook de

betalingspraktijk op de uithoven met die op de losse percelen. Daarnaast stellen we ons de vraag in welke mate de problemen in de pachtbetalingen hebben bijgedragen tot de opkomst van de helftwinning in het eerste kwart van de 18^e eeuw.

In het derde hoofdstuk van het eerste deel bekijken we de helftwinning. We voeren een meer diepgaande analyse uit dan we bij de andere pachtvormen hebben gedaan omdat we de gegevens van de helftwinningsafdrachten zullen gebruiken als voornaamste bron voor het tweede deel van de thesis. In het hoofdstuk over de helftwinning gaan we in op het areaal dat in deze pachtvorm werd uitgegeven, de evoluties in dit areaal, de geografische spreiding van deze pachtvorm en de gemiddelde grootte per post. Nadien bespreken we de aard van het helftwinningssysteem dat de abdij van Hocht gebruikte, het ontstaan van dit systeem en de belangrijkste voor- en nadelen ervan voor zowel de pachters als de verpachter. In dit hoofdstuk hebben we ook een analyse opgenomen van de landarbeiders die in dit systeem door de abdij werden ingeschakeld om de helftwinningsafdrachten te dorsen en te tellen. We bekijken ook het dorsloon dat zij door de abdij uitbetaald kregen, alsook de relatie tussen de abdij en deze landarbeiders. Op het einde van het eerste deel presenteren we een algemene conclusie van alles dat we hebben kunnen vaststellen. We focussen daarbij op de centrale vraagstelling, maar vatten ook alle andere vaststellingen die we gedaan hebben kort samen.

In het tweede deel van de thesis zullen we voornamelijk de gegevens van de helftwinningsafdrachten gebruiken om enkele aspecten van de landbouweconomie bloot te leggen. Opnieuw bekijken we vooral de regionale verschillen en de evoluties doorheen de 18^e eeuw. In het eerste hoofdstuk bekijken we het productenscala. Vooral voor het Maasland beschikken we daarvoor over gegevens die doorlopen van het einde van de 17^e tot het einde van de 18^e eeuw. We koppelen onze eigen bevindingen steeds aan de bestaande literatuur voor Zuid-Limburg, Haspengouw, de Kempen en Vlaanderen. Om dergelijke vergelijkingen mogelijk te maken, bespreken we in dit hoofdstuk ieder gewas apart. We maken ook de link tussen het ontstaan van een meer commerciële houding bij de boeren en de opkomst van bepaalde gewassen.

In het tweede hoofdstuk bekijken we de landbouwproductiviteit, we doen dit opnieuw aan de hand van de helftwinningsafdrachten. We bekijken zowel de volledige regio's als enkele steekproeven op het niveau van één enkele post. Naast de regionale verschillen stellen we ons ook de vraag wat de resultaten ons vertellen over de economische conjunctuur en de zogenaamde *agrarische revolutie*. We geven in dit hoofdstuk ook aan waarom het volgens ons gevaarlijk is om op basis van helftwinningsafdrachten uitspraken te doen over de absolute productie per hectare. In het derde hoofdstuk geven we beknopt uitleg over de vruchtwisselingstelsels die we in de bestudeerde gebieden tijdens de 18^e eeuw tegenkomen. In de conclusie vatten we alle bevindingen uit dit tweede deel samen, maar ditmaal aan de hand van de vraag of er voor de bestudeerde gebieden, en vooral het Maasland,

wel van een *agrarische revolutie* kan gesproken worden. Om semantische twijfels tegen te gaan, gebruiken we daarvoor de basiskenmerken die Phyllis Deane gebruikt om te spreken van een *agrarische revolutie*.⁴⁸

In het laatste deel van de thesis presenteren we een algemeen besluit waarbij onze centrale vraagstelling het hoogste woord zal voeren. Natuurlijk presenteren we ook alle andere bevindingen.

Ten slotte bekijken we de gemiste kansen van ons eigen onderzoek en de mogelijkheden voor verder onderzoek.

3. Methodologie

De voornaamste bronnen die we voor deze thesis gebruiken, zijn de pachtboeken van de abdij voor de periode 1696-1796. Spijtig genoeg beschikken we niet over een doorlopende reeks pachtboeken voor deze volledige periode. Tussen 1721 en 1729 is er een eerste lacune, gevolgd door een tweede (grotere lacune) tussen 1733 en 1753. Het pachtboek voor de jaren 1729-1733 geeft er daarenboven alle blijk van een werkdocument te zijn en de gegevens die we eruit hebben gehaald dienen met de nodige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd.⁴⁹ Daarnaast hebben we op basis van steekproeven en kwalitatieve analyses ook gebruik gemaakt van jaarrekeningen⁵⁰ en pachtcontracten⁵¹. Dit hebben we vooral gedaan om de gegevens uit de pachtboeken beter te kunnen kaderen.

Uit de pachtboeken hebben we een schat aan informatie kunnen halen over zowel de normatieve regelingen als de werkelijke betalingen van de verpachte abdijgoederen. Om deze informatie correct te analyseren zochten we een methode om met zoveel mogelijk duidelijkheid en uniformiteit te werk te gaan, zonder daarbij afbreuk te doen aan de informatie zoals ze in de bronnen voorkomt. Na een opfrissingcursus Access (gegeven door Lies Vervaeke) hebben we ervoor gekozen een Accessdatabank op te stellen met daarin drie tabellen.

⁴⁸ Deane (P.), *The First Industrial Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, p. 37.

⁴⁹ We zullen deze hypothese verder in de thesis uitleggen.

⁵⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 86. Steekproef voor de periode oktober 1761-september 1762. Deze rekeningen zijn maar voor een korte periode bewaard gebleven en er zijn in het archief geen andere rekeningen te vinden. Het is onduidelijk in welke mate deze jaarrekeningen volledig zijn. We hebben bij wijze van kwalitatieve analyse een groot aantal pachtbetalingen uit de pachtboeken vergeleken met de jaarrekeningen van enkele jaren en daaruit bleek dat de rekeningen alles behalve volledig zijn. Het is dus niet mogelijk om op basis van deze rekeningen het domein van de abdij te reconstrueren.

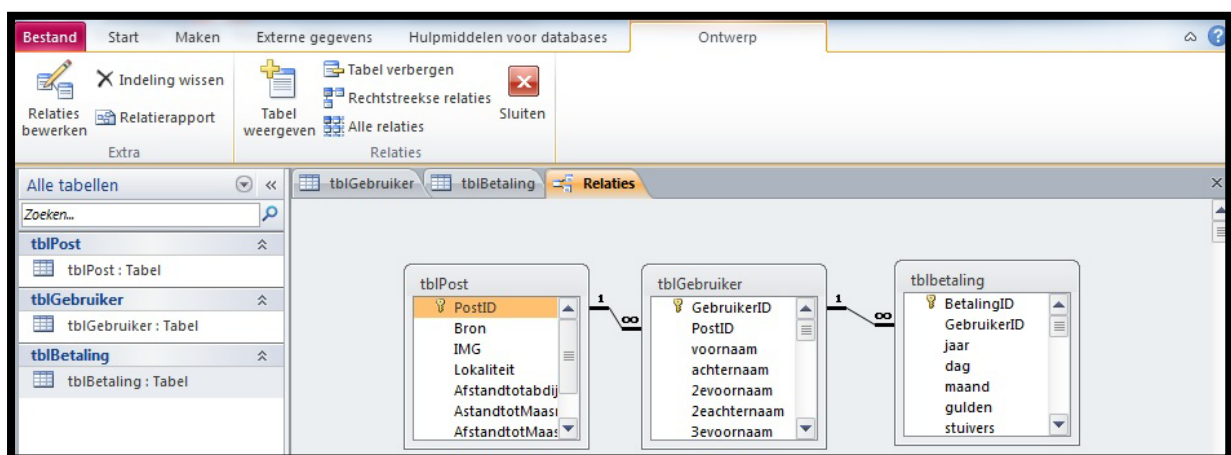
⁵¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.31, 33, 34 en 35.

De eerste tabel hebben we *post* genoemd, het bevat de verwijzing naar de digitale kopieën van de geraadpleegde archiefbestanden.⁵² De andere kolommen in deze tabel bevatten: de naam van de lokaliteit, de afstand van de lokaliteit ten opzichte van de abdij, de afstand van de lokaliteit ten opzichte van de Maas, de afstand van de lokaliteit ten opzichte van Maastricht en ten slotte de regio waartoe de lokaliteit behoorde. Vooral dit laatste was belangrijk omdat we doorheen de thesis de drie regio's met elkaar vergelijken.

Aan deze eerste tabel hebben we de tweede tabel *gebruiker* gekoppeld.⁵³ Hierin hebben we getracht zoveel mogelijk variabelen op te nemen, zodat we alle informatie uit de bronnen zouden kunnen noteren in kolommen, die daar specifiek voor bedoeld waren. Het belangrijkste doel van deze tabel was om alle normatieve gegevens te verzamelen met betrekking tot de pachter, de grootte, het beginjaar van het pachtcontract, de pachtsom, de pachttermijn, de debetstand van een bepaald beginjaar en de gegevens over het landgebruik.

Als laatste tabel hebben we een koppeling gemaakt met de tabel *gebruiker*. Deze tabel hebben we de naam *betaling* gegeven en zij bevat alle gegevens omtrent de werkelijke betalingen in geld en natura, alsook de data waarop dit gebeurde. Daarnaast hebben we hierin ook de bedragen en redenen van de kwijtscheldingen opgenomen. Op die manier kwamen we tot eenvoudige maar doeltreffende relaties die ervoor gezorgd hebben dat we nooit tweemaal dezelfde data hebben moesten ingeven voor eenzelfde archiefbestand. Door verschillende queries aan te maken en te filteren op basis van verschillende criteria, was het nadien mogelijk om de gegevens over te zetten in een Excelbestand. Via Excel hebben we vervolgens deze gegevens kunnen analyseren.

Afbeelding 1: Voorbeeld van de één-op-veel-relaties in de Access databank

⁵² Zodat we ze ook na verwerking makkelijk konden lokaliseren. Om controle mogelijk te maken indien er onduidelijkheden waren in de databank.

⁵³ Met “gekoppeld aan” bedoelen we dat we van de ene tabel naar de andere een één-op-veel-relatie hebben gelegd.

Bij het ingeven van de normatieve gegevens uit de bronnen hebben we ervoor gekozen om alle pachtboeken te verwerken behalve die van 1701 en 1711. Bij deze pachtboeken hebben we ons beperkt tot het ingeven van de lokaliteiten en de namen van de pachters zodat we ze konden lokaliseren indien dat nodig zou zijn. Voor de helftwinningen en de lokaliteiten Boorseme, Rosmeer en Sint Geertruid, hebben we deze pachtboeken wel volledig verwerkt.⁵⁴

Voor de analyse van de normatieve gegevens in Excel hebben we temporele steekproeven gebruikt voor de jaren 1696, 1716, 1729, 1753 en 1787. Dit zijn de jaren waarin een nieuw pachtboek werd opgesteld en waarvan we veronderstellen dat men een poging deed om zo volledig en nauwkeurig mogelijk de nieuwe boekhouding te starten. Deze vijf doorsneden vonden we voldoende om in ruwe lijnen de (normatieve) pachtpolitiek van de abdij te schetsen. We hebben getwijfeld of we het pachtboek dat de periode 1729-1733 beslaat wel zouden gebruiken voor deze thesis. Zoals we verder zullen uitleggen hebben we hier naar alle waarschijnlijkheid te maken met een werkdocument. Uit de analyse van de verschillende verpachte goederen is daarenboven gebleken dat dit document niet het volledige goederenbezit van de abdij behelst. Toch bevat het interessante gegevens om de evolutie van de pachtvormen en de pachters te volgen. We hebben besloten om het document te gebruiken, maar wensen wel te benadrukken dat de absolute én relatieve gegevens die we eruit hebben kunnen destilleren met een korrel zout genomen moeten worden.

Uiteindelijk hebben we 1819 posten ingegeven, 3130 gebruikers⁵⁵ en 7541 betalingen. In het kader van een eenjarige master moeten we grif toegeven dat we te veel data hebben verwerkt om allemaal grondig te analyseren. We hebben een groot deel van de data slechts oppervlakkig kunnen behandelen terwijl de databank zich leende tot een meer diepgaande analyse. Hieronder zullen we uitleggen hoe de pachtboeken gestructureerd waren. Maar eerst een kort woordje uitleg over het abdijsarchief zelf.

4. Bespreking van het abdijsarchief

Na de afschaffing van de abdij door de Franse Republiek (volgens de wet van 1 september 1796) werden alle goederen van de abdij aangeslagen en verkocht. Het archief werd eveneens aangeslagen en volgens de toen geldende normen geschift door commissaris Lamarck. In het archief vinden we op veel documenten de vermelding “à conserver”, waaruit we kunnen concluderen dat er veel archiefmateriaal verloren is gegaan. Ook de diefstal van enkele documenten door rentmeester Dubien in 1733, hetgeen we later nog zullen bespreken, heeft ervoor gezorgd dat het archief van de abdij verre van volledig is. De archiefbestanden die wel bewaard werden, kwamen na de Franse periode in het rijksarchief van Maastricht terecht. Van daaruit werden ze in 1953 overgedragen aan het rijksarchief in

⁵⁴ Voor deze drie lokaliteiten en de helftwinningen hebben we ook alle werkelijke betalingen en afdrachten zoals ze in alle pachtboeken voorkomen verwerkt.

⁵⁵ Niet allemaal unieke gebruikers omdat per pachtboek en tussen de pachtboeken onderling vaak dezelfde gebruikers terugkomen.

Hasselt. Enkele kopieën van oorkonden kwamen in het algemeen rijksarchief in Brussel terecht. In 1970 werd het archief door Willy Buntinx in twee delen gesplitst. Een deel bevat alle oorkonden die chronologisch werden ingedeeld, een ander deel bevat de andere documenten die volgens thema werden ingedeeld.⁵⁶

5. Overzicht van de bronnen

In dit hoofdstuk zullen we de gebruikte pachtboeken kwalitatief analyseren, dit geeft ons ook een zicht op hoe de boekhouding van de abdij werd opgesteld en evolueerde. De pachters waren verplicht om de betaling van de pachtsom te betalen in de abdij, waar de rentmeester noteerde op welke datum zij bepaalde leveringen in geld of natura volbracht hadden. In de pachtboeken hield hij bij wanneer de betalingen gebeurden, of er eventueel een kwijtschelding van (een deel van) de pacht was gebeurd en soms ook hoeveel de schuld van de pachter bedroeg in een specifiek jaar. In de periode die we bestudeerd hebben zijn er drie typen pachtboeken te onderscheiden.⁵⁷

Er lijkt niet meteen sprake te zijn geweest van een dwingende standaardstructuur om de pachtboeken op te stellen. We stellen wel een algemene drang naar administratieve verbetering vast. Thoen geeft aan dat de administratieve verbetering op boekhoudkundig gebied gezien moet worden als een poging van grote instellingen om hun inkomsten opnieuw op niveau te brengen.⁵⁸ Voor alle typen pachtboeken geldt natuurlijk dat ze volledigheid nastreefden, maar daar waarschijnlijk nooit helemaal in slaagden. Alle pachtboeken werden per gebruikerspost en niet per perceel opgesteld, één post kon dus meerdere percelen omvatten.⁵⁹ Hieronder volgt een beschrijving van ieder type pachtboek, we beginnen met het eerste type pachtboek dat *register* genoemd werd. Op het einde van dit hoofdstuk hebben we een tabel ingevoegd waarin we de belangrijkste kenmerken nog eens op een rijtje zullen zetten.

⁵⁶ Buntinx (W.), *Inventaris van het archief van de abdij van Hocht*, Hasselt, Rijksarchief Hasselt, 1970.

⁵⁷ Van 1729 tot 1731 komen we ook nog een apart document tegen dat veel weg heeft van de pachtboeken, maar dat waarschijnlijk een werkdocument is. Het leek ons daarom niet correct om dit document ook in deze vergelijkende bespreking te betrekken. We zullen het document doorheen de thesis wel bespreken.

⁵⁸ Hij koppelt dit aan, wat hij beschrijft als, een restauratiepolitiek (tijdens de late 14^e eeuw) waarin ook de verhoging van de pachtsommen een rol speelde. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Vol. 90, Gent, 1988, pp. 361-362.

⁵⁹ Dit is waarschijnlijk de reden waarom de term *stipaal register* gebruikt werd voor de pachtboeken vanaf 1753. Bij Stallaert vinden we onder stamgoederen de Franse vorm *biens stipaux*. Dit zijn goederen die door de ouders aan hun kinderen of verwanten worden doorgegeven. Bron: Stallaert (K.F.), *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, 2 dln., Leiden, Brill, 1890. *Stipaal* wordt in woordenboeken uitgelegd als *behorend tot de familie van*. Het verwijst dus naar een groep van goederen/percelen die door een bepaalde persoon of familie gepacht werden en niet naar een individueel perceel. Hackeng gebruikt deze term ook in zijn doctoraat, maar legt de term niet uit. Bron: Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 368 & 481.

5.1. Register⁶⁰

Dit eerste type werd gebruikt vanaf het laatste kwart van de 17^e eeuw tot 1720⁶¹ en werd opgesteld door rentmeester Gulielmus Daenen die zijn functie van 1671 tot 1726 uitoefende. Op de eerste pagina van deze documenten vinden we altijd dezelfde standaardformulering terug: *”Register Der Renten ende generalijck Allen Incomen toebehorende het weladelijck Clooster van Hocht ordens van Citeaux onder Peterschem gelegen aldaer vrouwe ende Abdisse sijnde die edele ende Eerwerde Vrouwe Maria Ursula de Minckwitz. Geschreven door mij Guilielmus Daenen secretaris des voorscreven Cloosters voor de jaren (...).”*⁶² Vaak werd aan de binnenkant van de kaft en op de eerste pagina een nota geschreven over een bijzonder feit dat zich had voorgedaan in de periode waarin het document gebruikt werd.

Wanneer we dit deze pachtboeken bestuderen, dan merken we enkele basissenmerken op. Zo werden per lokaliteit de gebruikers opgelijst die er een goed van de abdij in pacht hadden. Hierbij werd er enkel per gebruiker een onderscheid gemaakt, en niet per pachtvorm. Bij één gebruiker konden dus verschillende pachtvormen en verschillende percelen staan.⁶³ Het enige criterium dat gehanteerd werd, is dat het zich in dezelfde lokaliteit moest bevinden. Aan het begin van ieder deel staat duidelijk de lokaliteit vermeld waarna de opdeling per gebruiker/pachter begint. De folio's zijn niet genummerd en ieder folio bestaat uit twee hoofddelen. Aan de linkerzijde staan de normatieve gegevens die betrekking hebben op de pachtvorm, de grootte van de percelen, het aantal stukken waarin de percelen zijn opgedeeld, de toustdatum, de vermelding of er al dan niet een pachtcontract was afgesloten, de woonplaats van de pachter, de duur van het pachtcontract, de jaarlijkse pachtsom en vaak ook de naam van de vorige gebruiker. Af en toe vinden we ook informatie over familiebanden en het beroep dat de pachter uitoefende. Aan de rechterzijde vinden we de gegevens over de effectieve betalingen. Hierbij werd telkens de dag, de maand en het jaar van de levering aan de abdij vermeld. Deze registers onderscheidden zich van de latere documenten doordat ze bijzonder veel informatie bevatten aan deze rechterzijde en omdat er nog geen gestandaardiseerde tabel gebruikt werd om de betalingen in weer te geven. De rentmeester maakte gebruik van volle tekst, wat de verwerking van de bron niet altijd even eenvoudig maakte (en soms behoorlijk frustrerend).

⁶⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.66-69. Werden voor de thesis gebruikt. Deze pachtboeken waren niet van een folio nummer voorzien en in de voetnoot moeten we ons dus noodgedwongen beperken tot enkel de vermelding van het archiefbestand.

⁶¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.64, 65, 66, 67, 68 en 69.

⁶² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

⁶³ Bas van Bavel stelde ook bij de boekhouding van de abdij van Marieënweerd in de 16e eeuw vast dat deze niet per perceel maar per pachter was opgesteld. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1993, p. 314.

Na een grondige analyse van deze documenten stellen we vast dat ze per regio én op basis van de afstand tot de abdij zijn onderverdeeld. Eerst vermelden ze de goederen die in een straal van vijf kilometer ten opzichte van de abdij liggen⁶⁴, daarna komen de goederen die in Haspengouw liggen en als laatste de goederen in het Maasland en Zuid-Limburg. Het is ook interessant om op te merken dat de lokaliteiten niet alfabetisch gerangschikt zijn, en dat telkens dezelfde volgorde in ieder register gebruikt werd.⁶⁵ Ten slotte stellen we vast dat dit type pachtboek per vijfjarige periode (lustrum) werd opgesteld.

5.2. Register stipaal (1753-1787)⁶⁶

Het tweede type pachtboek verschijnt vanaf 1753 en werd *registerstipaal* genoemd. Vanaf dat jaar werden er twee documenten opgesteld die dezelfde periode beslaan maar die verschillende pachtvormen bevatten.⁶⁷ Caspar Reul begon aan zijn rentmeesterschap in 1754 en de pachtboeken voor de periode 1753-1787 werden door hem opgesteld⁶⁸ Nadien kunnen we de rentmeesters Johannes Henricus Dresens en Johannes Erardus Grouwels duidelijk onderscheiden op basis van hun handschriften. Zij bleven in de stijl van Caspar Reul verder werken omdat de documenten over genoeg plaats beschikten om verder gebruikt te worden. Pas vanaf 1787 zouden er nieuwe pachtboeken komen. De twee pachtboeken voor de periode 1753-1787 gebruikten ook een standaardformulering op de eerste bladzijde: “*Register stipaal inhoudende De Geltpachten, Geltrenten, Pachthoven, Thiendens, Cijnssen, Capuijnen ende Keuren, toestaende de seer Adelijcke Abdije van Hocht onder de Regeringe van de seer Eerw’ en Eed’ Mevrouw Theresia De Leefdael Abdisse, vrouwe van Neerharen; Opgrijmbij etc. etc. vernieuwt anno 1753*”⁶⁹ Op de eerste bladzijde van het tweede document lezen we: “*Register stipaal inhoudende De Lantpachten, Erfpachten, Halfscheijdslanden en eijgene Winninge, mitsgaders alle uitgaande lasten, toestaende de seer Adelijcke Abdije van Hocht onder de Regeringe van de seer Eerw’ en Eed’ Mevrouw Theresia De Leefdael Abdisse, vrouwe van Neerharen; Opgrijmbij etc. etc. vernieuwt anno 1753*”⁷⁰ Uit deze teksten blijkt dus meteen dat de twee pachtboeken voor dezelfde periode maar voor andere pachtvormen waren opgesteld.

Het eerste document bevat vooral pachten met betalingen in geld, terwijl het tweede document vooral de pachten met betalingen in natura bevat. Op de achterkant van de kaft en de eerste bladzijde vinden

⁶⁴ In een straal van vijf kilometer

⁶⁵ De motieven achter deze volgorde hebben we niet kunnen vaststellen, aanvankelijk dachten we dat het per grootte van het bezit in iedere regio zou afhangen. Na een analyse van de verpachte goederen bleek dit niet het geval te zijn en moeten we besluiten dat de volgorde mogelijk historisch of geografisch gegroeid is.

⁶⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.7 en 8 werden gebruikt.

⁶⁷ Op de pachtboeken zelf staat de vermelding “A” en “B”.

⁶⁸ De gegevens die we in deze pachtboeken vinden voor het jaar 1753 zijn waarschijnlijk overgenomen uit een vorig document om de overgang naar de nieuwe boekhouding vlot te laten verlopen.

⁶⁹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7.

⁷⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 8.

we ditmaal geen speciale vermeldingen. We vinden enkel aantekeningen die de schifting van de archieven tijdens de Franse Periode illustreren: “*Livre d’enregistrement de tout ce qui concerne rentes en argent, graines, censes, dimes, etc. de la a l’abbaye de Hocht, paraphé vise et arrêté par moy commissaire le 16 Vendemiaire l’an 5 de la Rep. Fran. La Marck.*”.⁷¹

Wanneer we deze documenten van naderbij bekijken, dan kunnen we opnieuw enkele basiskenmerken vaststellen. Zo stellen we vast dat de pachtvormen duidelijk geordend zijn en dat de lokaliteiten alfabetisch per pachtvorm opgelijst werden. De pachtvormen zijn dus de eerste onderverdeling met daaronder alfabetisch de lokaliteiten geordend. Het is niet zo dat aan het begin van ieder nieuw deel duidelijk werd weergegeven om welke uitgavesoort het gaat. Men houdt de volgorde aan die in de eerste pagina vermeld staat en zodra een alfabetische oplijsting van lokaliteiten opnieuw begint, wordt de gebruiker van het document geacht te weten om welke uitgavesoort het gaat. Dit noopte tot enige voorzichtigheid in het verwerken van deze bronnen. De volgorde van de lokaliteiten houdt geen rekening met de regio’s waarin ze liggen. Ieder folio werd genummerd en werd, net als in de vorige pachtboeken, opnieuw in twee delen verdeeld. Naast de nummering van de folio’s zijn er nog belangrijke verschillen op te merken met de vorige documenten. Links staat telkens de lokaliteit, de gebruiker, de vorige gebruiker, een verwijzing naar een *stipaalfolio*⁷², een beschrijving van het perceel⁷³ en de jaarlijkse pachtsom. Aan de rechterzijde staan in een geordende tabel de effectieve betalingen. Dit keer wordt opnieuw de exacte datum van de betaling vermeld maar begint men met eerst het jaar, dan de dag en de maand te vermelden. Wat meteen opvalt is dat er veel minder uitvoerig uitleg gegeven wordt over de betaling en eventuele uitzonderingen. Men geeft heel duidelijk aan wanneer er een kwijtschelding gebeurde en soms vermeldt men dat een bepaalde betaling bedoeld is tot voldoening van de restanten. Voor de rest is het sterk gestandaardiseerd en bevat het enkel de betalingsgegevens. Deze pachtboeken waren dan ook relatief gemakkelijk in een databank te verwerken vanwege de tabelstructuur waarin de betalingen werden opgenomen.

We stellen ten slotte vast dat deze pachtboeken voor een behoorlijk lange periode werden gebruikt en dus niet per lustrum zoals bij de voorgaande pachtboeken het geval was. Hieruit blijkt meteen al een voordeel van het gebruik van de tabellen. Men had nu minder ruimte nodig waardoor men niet genoodzaakt was om na enkele jaren nieuwe boeken aan te schaffen.

⁷¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.7 en 8.

⁷² Na grondige analyse van de bronnen zijn we van mening dat deze *stipaalfolio*’s verwijzen naar het folio waarop de gebruiker stond in het vorige pachtboek en niet naar een aparte legger.

⁷³ Grondtype, landgebruik, grootte.

5.3. Register stipaal (1787-1796)⁷⁴

De laatste pachtboeken die we in het archief tegen komen, werden opnieuw *registerstipaal* genoemd. Ze werden gebruikt van 1787 tot 1796 en werden opgesteld door Maximiliaan de Montaigne die in 1787 rentmeester werd. Vanaf 1793 werden ze door rentmeester Georges Jacques verder gebruikt, we merken duidelijk een ander handschrift op vanaf dat jaar. Naar alle waarschijnlijkheid koos men ervoor om nieuwe documenten op te stellen omdat de voorgaande pachtboeken nagenoeg vol waren geschreven. Net als bij de vorige documenten zijn er ook hier twee boeken die dezelfde periode omvatten⁷⁵ en bevatten beide documenten andere pachtvormen.

Het valt meteen op dat, in tegenstelling tot de vorige documenten, deze pachtboeken geen titelblad hadden. Deze pachtboeken vielen met andere woorden meteen met de deur in huis. Opnieuw koos men ervoor om per uitgavesoort de lokaliteiten alfabetisch weer te geven. Een belangrijk verschil met de vorige documenten was dat men op iedere recto zijde van een nieuw blad duidelijk aangaf welke uitgavesoort op de verso zijde van de vorige pagina stond. Bij de geldpachten (waarmee het document begint) werd een dergelijke vermelding echter niet gemaakt, maar bij alle andere uitgavensoorten stond het wel vermeld.

Opnieuw werd ieder folio in twee gedeeld met links de normatieve gegevens en rechts de effectieve betaling, zoals ze ook in de pachtboeken van de periode 1753-1787 voorkwamen. De tabel aan de rechterkant was nu ook geïntegreerd in het document als lijnen die over de volledige lengte liepen, en die dus aantonen dat men van plan was ook dit document voor behoorlijk wat jaren te gebruiken tot er onvoldoende plaats was en de nood ontstond om nieuwe documenten op te stellen. Bij het neerpennen van de helftwinningaafdrachten werd er gekozen voor een horizontale weergave in plaats van de verticale weergaven die in de pachtboekboeken voor de periode 1753-1787 waren gebruikt. Dit zorgt voor een beter overzicht en een verminderde kans op fouten bij het raadplegen van dit document. Dat een onzorgvuldig gebruik van de verticale tabellen bij het noteren van de afdracht van verschillende gewassen voor problemen kan zorgen, zullen we bij de bespreking van de bouwerij van de abdij zien.

⁷⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.9 en 10 werden gebruikt.

⁷⁵ Opnieuw de vermelding van “A” en “B” voor de documenten.

5.4. Conclusie

In de onderstaande tabel hebben we de verschillen en overeenkomsten tussen de drie soorten pachtboeken geschematiseerd weergegeven. Deze pachtboeken zijn in drie types op te delen die elkaar chronologisch opvolgen. Omdat er veranderingen optraden doorheen de 18^e eeuw, die volgens ons gezien moeten worden als administratieve verbeteringen, was een vergelijkende analyse van deze documenten noodzakelijk. Door de wijzigingen die plaats hebben gevonden werd ons onderzoek naak bemoeilijkt.

Tabel 2: Vergelijking van de kenmerken van de pachtboeken

Informatie	Pachtboeken voor periode 1696-1720	Pachtboeken voor periode 1753-1787	Pachtboeken voor periode 1787-1796
Lokaliteiten	Niet alfabetisch of per pachtvorm, maar per regio	Alfabetisch per pachtvorm	Alfabetisch per pachtvorm
Vormen van gronduitgifte	Geen opdeling per pachtvorm	Opdeling per pachtvorm zonder vermelding op recto	Opdeling per pachtvorm met vermelding op recto
Beschrijving percelen en normatief bedrag	Links met vermelding van toustdatum vorige eigenaar en normatieve regelingen	Links met soms vermelding van toustdatum, met normatieve regelingen en vermelding stipaal folio	Links zonder vermelding van toustdatum, met normatieve regelingen en vermelding stipaal folio
Betalingen	Tekst	Tabel	Verbeterde tabel
Opmerkingen	Komen veelvuldig voor, vooral bij de betalingen	Komen soms voor	Komen zelden voor
Posten	Verschillende pachtvormen per post per gebruiker	Slechts één pachtvorm per post per gebruiker	Slechts één pachtvorm per post per gebruiker
Periode	Per lustrum	1753-1787	1787-1796

De drie types pachtboeken hebben zowel overeenkomsten als verschillen. De belangrijkste overeenkomst is dat men telkens op de linkerkant van iedere bladzijde de normatieve pachtregelingen noteerde. Wanneer een nieuwe pachter de post van de vorige overnam werd dit links bijgeschreven met uitleg over de nieuwe normatieve regelingen. Gezien de omvang van de goederen was het voor de rentmeester waarschijnlijk niet mogelijk om een goed overzicht te bewaren van de normatieve regelingen en de veranderingen hierin voor ieder perceel en iedere post. Daarom werden deze bepalingen aan de linkerkant gezet zodat bij het verwerken van de effectieve betalingen meteen gecontroleerd kon worden in welke mate deze overeenstemden met de normatieve regelingen. Het belang om dit overzicht te bewaren blijkt duidelijk uit het feit dat het gebruik van deze constructie doorheen de 18^e eeuw niet veranderd werd. Wat aan de linkerkant wel verdwenen was, was de vermelding van de *toustdatum* en het feit of er al dan niet een toust was afgesloten. Het is goed

mogelijk dat de tendens om vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw strenger toe te zien op het afsluiten van contracten deze vermeldingen heeft doen verdwijnen.⁷⁶ Vanaf 1764 zien we ook gedrukte pachtcontracten verschijnen in het abdijarchief, een duidelijk teken van het groter belang van de contracten.

Aan de rechterkant van iedere bladzijde werden er ook veranderingen doorgevoerd om de administratie te verbeteren. Zo ruimde de weergaven van de betalingen in volzinnen plaats voor een tabellensysteem vanaf 1753.⁷⁷ In dit systeem kwamen vanaf 1787 nog een verdere verbeteringen bij de opname van de leveringen helftwinningsafdrachten door deze voortaan horizontaal en niet langer verticaal te noteren.

De veranderingen die tijdens de 18^e eeuw optraden zijn volgens ons in verband te brengen met het feit dat men in de loop van deze eeuw zocht naar betere administratieve methoden om de goederen te beheren. Hierbij maakte men telkens keuzes die het te boek stellen van de administratie gemakkelijker, nauwkeurige en beter te controleren moesten maken. Het geeft ons dus inzicht in wat men in de abdij tijdens de 18^e eeuw beschouwde als een goede boekhouding en wat niet. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is het ontstaan van tabellen om de pachtbetalingen in op te nemen. We hebben ook vastgesteld dat men evolueerde van een systeem waarin de verschillende vormen van gronduitgiften door elkaar stonden naar een systeem waarin de vormen van gronduitgifte telkens expliciet vermeld werden.

Ten slotte zagen we dat de lokaliteiten aanvankelijk niet alfabetisch maar per regio werden opgelijst om vervolgens alfabetisch en per pachtvorm in de documenten te worden opgenomen. Al deze ingrepen wijzen op een drang naar administratieve verbetering die op haar beurt verwijst naar de drang van een grote instelling om haar inkomsten op niveau te brengen. Vanwege de verschillen tussen de drie typen documenten, is de nodige voorzichtigheid geboden bij de verwerking ervan in een databank. Deze verwerking geeft ons echter de mogelijkheid om het goederenbezit van de abdij doorheen de 18^e eeuw gedetailleerd te bestuderen. Voordat we naar het goederenbezit van de abdij kijken is het echter van belang om goed het kader van de periode waarin de boekhouding werd opgesteld, te schetsen.

⁷⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 30.

⁷⁷ We moeten hier wel vermelden dat bij het archiefbestand nr. 6 dat vanaf 1729 gebruikt werd ook al een tabellensysteem werd gebruikt. Hierin werden wel betalingen van diverse pachters opgenomen zonder dat het duidelijk was om welke pachters het ging en waarschijnlijk was het eerder een experiment dan een boekhoudkundig gebruik dat lang in gebruik is gebleven. Zoals gezegd is een vergelijking met dit archiefbestand nr. niet correct omdat het waarschijnlijk om een werkdocument gaat.

We staan in dit hoofdstuk uitvoerig stil bij de omkadering op territoriaal, politiek en institutioneel vlak. Dit doen we vooral omdat socio-economische werken over Belgisch Limburg en vooral het Maasland tijdens het Ancien Régime schaars zijn waardoor de voorkennis over deze regio geen vanzelfsprekendheid is.

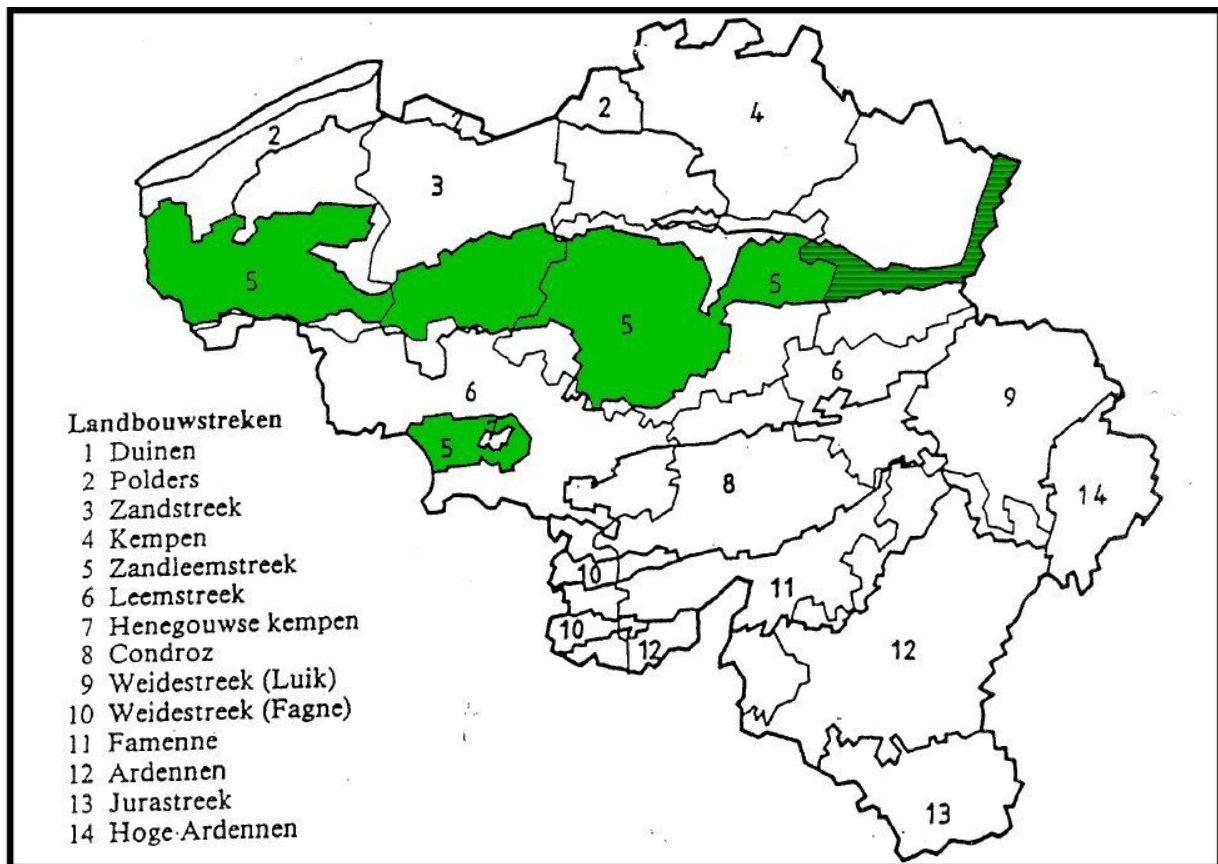
1. Territoriaal kader

Wanneer we naar de goederen van de abdij van Hocht kijken, dan stellen we vast dat ze in twee bodemkundige gebieden gelegen zijn. Het eerste gebied is de zandleemstreek die de overgang vormt tussen zandig Vlaanderen en de leemstreek. Zoals de naam al doet vermoeden bestaat de bodem uit zandleemgronden die een relatief goede vruchtbaarheid hebben. Zoals te zien is op de kaart hieronder, omvat dit gebied in België een deel van de provincies West- en Oost-Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Limburg. In West- en Oost-Vlaanderen strekt ze zich uit over het zuiden van het gewest, tot een deel van noordelijk Henegouwen. Naar het oosten uitlopend, neemt zij het grootste deel van Brabant voor haar rekening. In Limburg versmalt deze bodemzone, om in een zeer smalle strook te eindigen langs de Maas, tussen Lanaken en Kessenich.⁷⁸ Voor Limburg komt deze zone overeen met het Maasland, vochtig Haspengouw en een deel van droog Haspengouw.⁷⁹ Zowat alle bezittingen van de abdij op het huidige Belgische grondgebied bevonden zich in deze streek. Op onderstaande kaart hebben we dit gebied ingekleurd in het groen voor volledig België. Het gebied van de zandleemstreek dat de huidige provincie Limburg omvat hebben we horizontaal gearceerd.

⁷⁸ Dejongh (G.), *Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850*, Leuven, KUL, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1999, p. 10.

⁷⁹ De gebieden ten zuiden van Eigenbilzen in een lijn die verder ten zuiden van Sint-Truiden en Tongeren loopt.

Kaart 1: landbouwstreken in België volgens Dejongh met inkleuring zandleemstreek⁸⁰

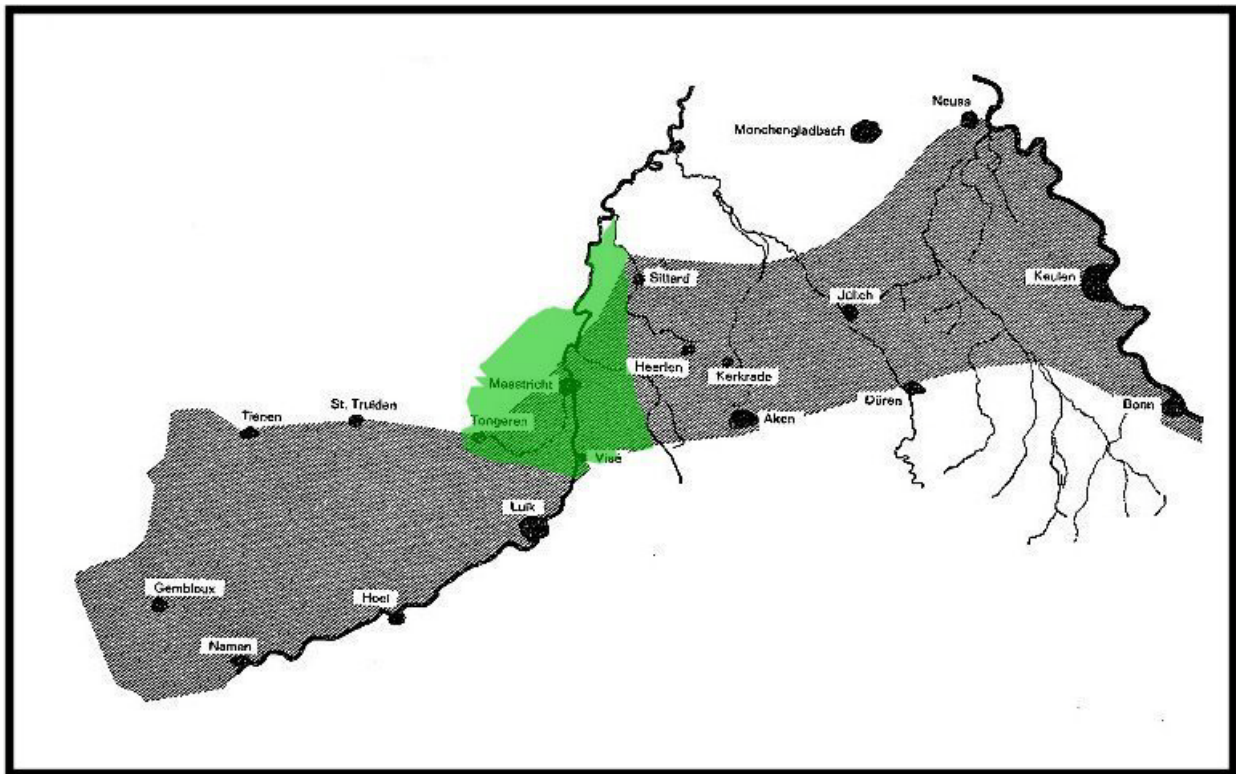
Het tweede gebied waar de abdij haar gronden had, bestaat uit lössgronden. Dit gebied maakt deel uit van een streek die in de literatuur wordt gezien als de geografisch eenheid van de terrassenplateaus van Zuid-Limburg, droog Haspengouw en de Niederrheinische Börde.⁸¹ De plateaus in dit gebied zijn bedekt met een kleilaag. Men kan deze streek begrenzen door aan de noordkant een lijn te trekken, die loopt van Tienen, St. Truiden naar Tongeren over Maastricht, Sittard naar Mönchengladbach tot aan de Rijn bij Neuss en zuidelijk van Glembox naar Namen, Hoei, Luik, Wezet/Visé over Zuid-Limburg naar Aken, Düren tot aan Bonn. Het is een landbouwstreek die vruchtbaarder is dan de zandleemgronden, dankzij de hoge wateropnamecapaciteit van de ondergrond.⁸² Op onderstaande kaart is de streek duidelijk weergegeven. We hebben het gebied waar de abdij haar gronden had groen ingekleurd.

⁸⁰ Kaart van doctoraat Dejongh met eigen bewerking. Bron: Dejongh (G.), *Tussen immobiliteit en revolutie...*

⁸¹ Volgens Philips wordt het vaak over het hoofd gezien dat Zuid-Limburg en Haspengouw deel uitmaken van een groter gebied dat zich over België, Nederland en Duitsland uitstrekt. Het is dus belangrijk dat wij er in onze omkadering even bij stilstaan. Bron: Philips (J.F.R.), *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19^e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden*, *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Vol. 12, 1967, pp. 3-5.

⁸² Philips (J.F.R.), *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg...*, p. 5.

Kaart 2: Terrassenplateaus Zuid-Limburg, droog Haspengouw en de Niederrheinische Börde (met inkleuring van het gebied waar de abdij van Hocht haar gronden had liggen).⁸³

Om verwarring te voorkomen, zullen we het gebied van de zandleemstreek meteen aan de westzijde van de Maas, het Maasland noemen. Op de overzichtskaart (kaart 3) hieronder hebben we dit groen ingekleurd. De regio in de zandleemstreek die vochtig en droog Haspengouw omvat zullen we eenvoudigweg Haspengouw noemen, dit werd op de overzichtskaart met rood ingekleurd. De omgeving van Maastricht en ten oosten van de Maas zullen we Zuid-Limburg noemen, deze regio werd in het geel ingekleurd. In onderstaande tabel hebben we iedere lokaliteit per regio ingedeeld.⁸⁴

⁸³ Philips (J.F.R.), De landbouwstructuur van Zuid-Limburg...

⁸⁴ Het valt meteen op dat de meeste bezittingen van de abdij zich bevinden in een straal van niet meer dan vijftien kilometer ten opzichte van de abdij. Daarnaast is het ook duidelijk dat de abdij geen bezittingen had in de meer noordelijke gelegen Limburgse Kempen die algemeen gezien een mindere grondvruchtbaarheid heeft.

Tabel 3: lokaliteiten opgedeeld per regio

Maasland	Haspengouw	Zuid-Limburg
Bessemer	Amelsdorp	Amby
Boorsemer	Berg	Bannet
Briegden	Bilzen	Beek
Daalgrimbie	Emael	Bruisterbosch
Herbricht	Gellik ⁸⁵	Caberg
Hocht	Genoelselderen	Cadier en Keer
Kotem	Grote-Spouwen	Eijsden ⁸⁶
Lanaken	Hoelbeek	Herkenrade
Maasmechelen	Kanne	Itteren
Neerharen	Kesselt	Maarland
Opgrimbie	Kleine-Spouwen	Maastricht
Pietersheim	Leten bij Bilzen	Sint Geertruid
Rekem	Martenslinde	Sint Pieter
Uikhoven	Meerem bij Bilzen	Sint-Servaas
	Membruggen	Susteren
	Montenaken	Wezet/Visé
	Mopertingen	Smeermaas ⁸⁷
	Riemst	
	Rosmeer	
	Tongeren	
	Veldwezelt	
	Vlijtingen	

Bovenstaande indeling hebben we gebruikt bij de opmaak van de databank en de verwerking van de gegevens. Om de geografische spreiding van de lokaliteiten waar de abdij haar bezittingen had voor de lezer bevattelijk te maken hebben we onderstaande kaart gemaakt op basis van de situatie tijdens het Ancien Régime.⁸⁸ Op deze kaart hebben we ook de belangrijkste lokaliteiten weergegeven waar de abdij haar bezittingen had.⁸⁹ In het verloop van de thesis zullen we deze basiskaart gebruiken om de geografische spreiding en de evolutie van het goederenbezit grafisch weer te geven.

⁸⁵ Gellik ligt eigenlijk op een overgangszone tussen het Maasland en Haspengouw. Volgens de literatuur is deze lokaliteit echter meer Haspengouws dan Maaslands of Kempisch. Bron: Goossens (J.), *De Limburgse Kempen*, een volks- en taalkundige gevarieerde landbouweenheid, *Het Oude Land van Loon*, Vol. 14, 1959, p. 272.

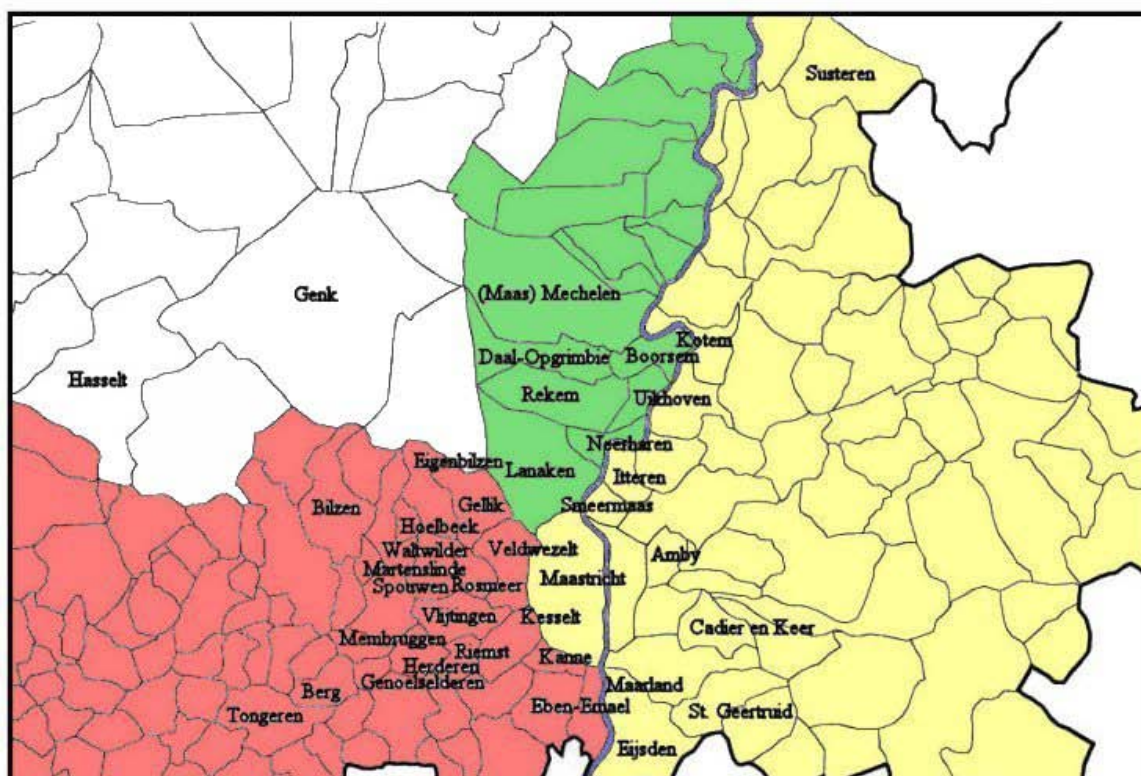
⁸⁶ Voor deze lokaliteit is er een probleem wat betreft de correcte interpretatie van de naam. In de bronnen komt telkens Eijsden voor waardoor we de lokaliteit in het zuiden van Zuid-Limburg plaatsen. Er ligt echter ook een Eisdien (zonder “J”) in Maasmechelen. Het was onmogelijk om met zekerheid vast te stellen om welke lokaliteit het gaat. De abdij had hier maar enkele goederen liggen waardoor het belang van deze lokaliteit in de boekhouding klein is en een eventuele vergissing geen significante gevolgen heeft voor onze analyse.

⁸⁷ Deze lokaliteit delen we bij Zuid-Limburg in omwille van de beperkte afstand tot Maastricht.

⁸⁸ Nuyens (E.M.T.W.), *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot haar uiteenvallen in 1839 (met atlas)*, Maastricht, Limburgs geschied- en oudheidkundige genootschap, 1956, p. 1.

⁸⁹ De steden Genk en Hasselt zijn enkel als referentiepunt aangegeven, de abdij had hier geen bezittingen.

Kaart 3: Overzichtskaart beide Limburgen.⁹⁰

⁹⁰ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg...*, p. 1.

2. Economisch kader

In dit hoofdstuk zullen we de algemene economische geschiedenis van de 18^e eeuw schetsen. Op de politieke en militaire strubbelingen zullen we in het hoofdstuk hieronder ingaan. In de literatuur wordt de 18^e eeuw gezien als een periode van economisch herstel na de crisis van de late 17^e eeuw⁹¹, al stelt Jansen vast dat de conjunctuurschommelingen op lange termijn grote regionale verschillen vertonen.⁹² Tot het einde van de 18^e eeuw was het merendeel van de bevolking in de Zuidelijke Nederlanden actief in de landbouw.

De Vries stelt dat we West-Europa in drie zones kunnen opdelen. Een mediterrane regio rond Italië en het Iberisch schiereiland, een centrale zone rond Frankrijk, Zwitserland en Duitsland en een regio die de lage landen, Engeland en Scandinavië omvat. Rond het midden van de 18^e eeuw was de bevolking in deze laatste regio dubbel zo groot als in 1600. De groei begon wel al in te krimpen vanaf 1660.⁹³

De economische crisis die zich in de 17^e eeuw voordeed, werd voornamelijk veroorzaakt door verschillende oorlogen. Ook hongersnood als gevolg van misoogsten en de stijging van de graanprijzen droegen aan deze crisis bij.⁹⁴ De welvaart vertoonde in Zuid-Limburg, net als in Haspengouw en het Maasland, tijdens de periode 1625 tot 1690 een duidelijke terugval. Daarna volgde een geringe verbetering, die vooral de boeren zelf voordeel bracht als gevolg van de productiviteitsverhoging.⁹⁵ De crisis van de 17^e eeuw werd gevolgd door een periode van hoogconjunctuur, al bleef de economische malaise wel voortduren tot 1730. Slicher van Bath meent dat er in de Nederlanden sprake is van een economische crisis van 1630-1650 tot ongeveer 1740, gevolgd door een hausse vanaf 1760.⁹⁶ Een geleidelijke stijging van de prijzen bleef gedurende de hele 18^e eeuw aanhouden.⁹⁷ Deze visie werd ook onderschreven door Abel. Volgens hem steeg de

⁹¹ Mokyr (J.), *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*, New Haven, Yale University Press, 1976, p.9.

⁹² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht ...*, p. 90.

⁹³ De Vries (J.), *The economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, pp. 4-5.

⁹⁴ De problemen die men had gekend met de bevoorrading zouden uiteindelijk afnemen door de intrede van de aardappel en een verbetering van de verkeersinfrastructuur tijdens de 18e eeuw. Al tijdens de Spaanse Successieoorlog hadden de Luikse Staten ingestemd met plannen om straatwegen aan te leggen. Één daarvan zou lopen van Luik naar Sint-Truiden en van daar verder naar Brabant en Oostende, een tweede weg zou Luik met Tongeren en Hasselt verbinden en zich van daaruit naar het noorden richten om een verbinding over land met de Noordelijke Nederlanden via 's-Hertogenbosch te verkrijgen. De plannen zouden maar zeer langzaam en onvolledig worden uitgevoerd. De verharde weg van Luik naar Hasselt kwam er in 1740, maar de kwaliteit van deze weg liet veel te wensen over. Ook andere plannen om de economie van het Loonse Land te verbeteren mislukten, zoals de aanleg van een kanaal van Maastricht naar Antwerpen en de plannen om de Demer en de Gete bevaarbaar te maken. Bron: Alberts (W.J.), *Geschiedenis van de beide Limburgen...*, p. 66.

⁹⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht ...*, p. 91.

⁹⁶ Slicher van Bath (B.H.), *Die Europäischen Agrarverhältnisse im 17. Und der erste Hälfte des 18. Jahrhunderts*, A.A.G. *Bijdragen*, Landbouwhogeschool Wageningen, Vol. 13, 1965, p. 136.

⁹⁷ Vermeir (R.), *Een inleiding tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*, Wommelgem, Van In, 2008, pp. 181-183.

landbouwproductie sinds de vrede van Aken (1748) snel in de gebieden van Maas, Rijn en Schelde.⁹⁸ Dat wil natuurlijk niet zeggen dat men tijdens de 18^e eeuw gespaard bleef van oorlogen, misoogsten en allerhande epidemieën die we hieronder zullen bespreken. Ook tijdens deze eeuw waren er afwisselend perioden van economische op- en neergang.⁹⁹ Op het einde van de 17^e eeuw was er een crisis geweest en het economische zwaartepunt had zich omwille van de zwakke stedelijke economie meer en meer naar de kleine steden en het platteland verplaatst.¹⁰⁰ De stabiliteit was hier vooral te danken aan de verbetering van de landbouw, al zou de industrie na de tweede helft ook opkomen als tweede inkomstenbron voor de plattelanders.¹⁰¹ Het gebied Luik-Verviers-Maastricht zou tussen 1800 en 1850 een snelle industrialisering kennen. Het duurde wel bijna een halve eeuw, van 1780 tot 1820, voordat het landbouwproletariaat in deze nijverheid kon worden opgenomen.¹⁰² Onder de Franse bezetting eindigde de economische heropleving.¹⁰³

3. Politiek kader¹⁰⁴

In deze paragraaf zullen we een overzicht geven van de belangrijkste perikelen die een invloed hebben gehad op de bestudeerde gebieden vanaf het einde van de 17^e eeuw. Waar mogelijk zullen we de impact van deze troebelen illustreren met bronmateriaal uit het abdijarchief.

Allereerst is er de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Tijdens deze oorlog bezette Frankrijk grote gebieden van het Prinsbisdom Luik. Vanuit de bezette gebieden bedreigden ze ook de verbindingen tussen Luik en Maastricht. Zowel geallieerde als vreemde troepen zorgden voor onlusten en hielden plundertochten in Haspengouw en de Kempen. In de landen van Overmaas¹⁰⁵ was de invloed van de oorlog veel geringer. Maastricht had als vesting en frontstad de effecten van de oorlog aan de lijve gevoeld, maar de Franse troepen hadden de stad niet bereikt en waren evenmin de Maas overgestoken. In het archief van de abdij van Hocht komen we een verwijzing naar deze oorlog en haar gevolgen tegen: “*Den 2 van september desselven jaars 1698 wirde ick ocft gedeputeert om de miswasse harde vruchten in het recept van Tongeren te gaan visiteren, diwelcke over al soe dun waren, dat het de*

⁹⁸ Abel (W.), *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, Hamburg/Berlijn, 1966, p. 191.

⁹⁹ Craeybeckx (J.), De loonarbeider in de 17de en de 18de eeuw, in: BROECKX (J.), DE CLERCQ (C.), Dhondt (J.) en Nauwelaerts (M.A.) (ed.), *Flandria Nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, Standaard Boekhandel, 1957, p. 282.

¹⁰⁰ Zo zien we ook dat het belang van Maastricht flink was afgenomen in de 18^e eeuw. Bron: Renes (J.), *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1988, p. 165.

¹⁰¹ Craeybeckx (J.), De loonarbeider in de 17de en de 18de eeuw..., pp. 283-284.

¹⁰² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht ...*, p. 97.

¹⁰³ Blok (D.P.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, vol. 8, Haarlem, Fibula – Van Dishoeck, 1979, pp.155-159.

¹⁰⁴ Alberts (W.J.), *Geschiedenis van de beide Limburgen, beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg*, Assen, Van Gorcum, 1983.

¹⁰⁵ Overmaas is de verzamelnaam voor de landen die ten oosten van het prinsbisdom Luik lagen tijdens het Ancien Régime. Bron: Blok (A.), *De bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas 1730-1774*, Amsterdam, Prometheus, 1991.

moijten niet weert en was de selve af te doen, desen krijgh van godt viel de menschen duisentmaal swaardern als den andere die onlanx in Rijswijk in Hollant tusschen de Monarchen met den vrede is geassoüpiert geworden, hebbende negen jaren lanck gedurt gehad.”¹⁰⁶ De Negenjarige Oorlog eindigde met de Vrede van Rijswijk in 1697.

Niet lang na de Vrede van Rijswijk zou een nieuw conflict de kop opsteken, namelijk de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Hierin trad ongeveer dezelfde alliantie als in de Negenjarige Oorlog op tegen Lodewijk XIV, met het verschil dat Spanje aan de zijde van Frankrijk stond. Het gevolg daarvan was dat een deel van de bestudeerde gebieden direct in de oorlog betrokken werd, omdat het Spaans territorium was en dus vijandelijk gebied. Ook in het prinsbisdom Luik lagen de kaarten anders dan in de voorgaande oorlog. Prins-bisschop Jozef Clemens schaarde zich, na mislukte pogingen om de neutraliteit van zijn gebied te bewaren, aan de Franse zijde. Dat de gevolgen van deze oorlog bijzonder ernstig waren blijkt ook uit de bronnen van de abdij: *“Voor memorie. Den 12 april 1713 is den peijs geteekent tot vijtricht in Hollant tusschen alle potentaten van bij naest geheel Europa naart dat sij 12 jaren lanck den oorlogh in dese landen tot onse groote bederffnisse geourdt hadden.*”¹⁰⁷ De oorlog betekende een ramp voor de bevolking van het oorlogstoneel.¹⁰⁸ Deze oorlog kwam tot een einde door de vrede van Utrecht in 1713 en de Vrede van Rastatt in 1714.

Na 1714 komen de bestudeerde streken in een periode van rust terecht, al zouden de betalingen van de oorlogslasten nog lang nawerken. De bepalingen van de vredesverdragen zorgden ervoor dat de Spaanse troon in bezit bleef van Philips V, maar dat de Zuidelijke Nederlanden Oostenrijks bezit (Habsburgse huis) werden. De troepen verdwenen en in het Land van Loon keerde de staatkundige situatie van voor de oorlog terug. Als sluitstuk op de vredesverdragen die een einde maakten aan de Spaanse Successieoorlog werd het Barrièretraktaat afgesloten op 15 november 1715 tussen de Republiek en Oostenrijk.¹⁰⁹ De staatkundige versnippering die in de streek van de huidige Nederlandse provincie Limburg was ontstaan als gevolg van de vredesverdragen van 1713 en 1714, zou in de loop

¹⁰⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

¹⁰⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 68.

¹⁰⁸ In deze thesis zullen we dan ook de hypothese opperen dat de toename van het aantal helftwinningen tussen 1696 en 1716 een direct gevolg is van deze oorlog.

¹⁰⁹ Dit is van belang omdat krachtens het Traktaat de vesting Stevensweert aan de Staten-Generaal werd overgedragen, zodat de Republiek aan de Maaslinie drie belangrijke vestingen in handen had: Venlo, Stevensweert en Maastricht. De stad Luik werd door de troepen van de Staten-Generaal ontruimd, maar de citadel behield een Staatse bezetting. Een tweede regeling die voor het Land van Loon belangrijk was, bracht duidelijkheid in de positie van het prinsbisdom Luik als lid van de Westfaalse Kring van het Duitse Rijk. In 1718 werd onder meer bepaald dat het prinsbisdom Luik wanneer conflicten zouden uitbreken waarin het Duitse Rijk en dus de Westfaalse Kring betrokken zouden zijn, neutraal zou mogen blijven en als het niet anders kon contributies aan de vijand mocht betalen om bezetting te voorkomen.

van de 18^e eeuw geconsolideerd blijven. De staatkundige gevolgen van deze vredesverdragen, zorgden ervoor dat de bestudeerde gebieden bij vrijwel elk Europees conflict betrokken werden.¹¹⁰

De rust werd verbroken door de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) die uitbrak na het overlijden van Keizer Karel VI. Ook ditmaal wist het prinsbisdom Luik haar neutraliteit niet te behouden. Franse troepen wilden Maastricht veroveren en moesten daarom door het Luikse gebied, terwijl de tegenpartij dit wilde verhinderen en daarom ook in het Luikse gebied aanwezig moest zijn. In de eerste jaren, van 1740-1745, bleven de bestudeerde gebieden nog van krijgsgeweld gevrijwaard, maar dat werd anders toen in 1745 Engeland en de Republiek zich met de oorlog gingen bemoeien. Vooral de zuidoostelijke hoek van het Land van Loon werd zwaar getroffen.¹¹¹ In oktober 1748 zou de Vrede van Aken een einde maken aan deze oorlog en herstelde de territoriale-staatkundige situatie zoals die voor het uitbreken van de oorlog had bestaan.

In 1756 ontstond er een alliantie die de Europese politieke verhoudingen grondig zou wijzigen en die stand zou houden tot de Franse Revolutie. Deze *renversement des alliances* had tot gevolg dat de Oostenrijkse Nederlanden en dus ook het Oostenrijkse deel van de Landen geen vijandigheden van de Franse legers meer hoefden te vrezen. Ook het prinsbisdom Luik hoefde zich dus geen zorgen meer te maken over schendingen van de neutraliteit. De vrede die met Frankrijk ontstond tussen 1748 en 1790 heeft mogelijk de Franse culturele invloeden versterkt. De verminderde invloed van de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Europese politiek rond het midden van de 18^e eeuw, leidde onder meer tot neutraliteit in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763).¹¹²

¹¹⁰ Dit geldt allereerst voor Nederlands Limburg. Daar bezaten niet alleen de Oostenrijkse Habsburgers en de Pruisische koning, maar ook de Republiek en de paltsgraaf aan de Rijn gebieden, die van belangrijke strategische waarde waren. De eeuwenoude tendentie van de Franse politiek in de richting van de Spaanse- en later de Oostenrijkse Nederlanden én de tegenactie van de andere mogendheden, maakten van de Zuidelijke Nederlanden en de daarbij aansluitende landen aan de Maas een bijna permanent strijdtoneel. Dit geldt ook voor het territorium van de prins-bisschoppen van Luik. De ligging van het Luikse gebied was zodanig dat de oorlogvoerende partijen er gebruik van maakten vanwege de strategische Maaslinie die over de hele lengte loopt. De situatie in Maastricht, dat nog steeds een condominium van de Luikse prins-bisschop en de Staten-Generaal was, sloot zich in dit opzicht aan bij die van het prinsbisdom.

¹¹¹ Verschillende lokaliteiten werden ook door Oostenrijkse troepen bezet en kregen een min of meer permanente inkwartiering, Rekem en Hocht hoorden hier ook bij, maar evengoed Tongerlo, Hasselt, Stokkem, Maaseik, Bree, Gruitrode, Peer en Bocholt. Ook in de landen van Overmaas ondervond men de oorlog aan den lijve, vooral in de omgeving rond Maastricht. Cadier en Keer, Bemelen en Scharn zijn enkele voorbeelden van lokaliteiten die veel schade hadden geleden.

¹¹² Toch bleven de bestudeerde gebieden niet geheel buiten de Zevenjarige Oorlog. In de omgeving van Maastricht werden foerageringen aan de Franse troepen toegestaan. In de bronnen van de abdij van Hocht vinden we hier echter geen indicaties van. De steeds slechter wordende militaire en economische situatie van Pruisen in de Zevenjarige Oorlog had daarnaast ook tot een muntontwaarding geleid.

In het laatste kwart van de 18^e eeuw doen zich opnieuw strubbelingen voor in de vorm van de Brabantse en de Luikse revoluties.¹¹³ In 1789 was het in Brabant tot openlijk verzet gekomen tegen de overheid. Daar waren het niet alleen de staatkundige en bestuurlijke hervormingen van de Oostenrijkse Jozef II die de revolutie deden uitbarsten, maar ook het ingrijpen van de vorst in kerkelijke aangelegenheden. Met financiële steun van de abdijen brachten de revolutionairen een leger op de been. Dit leger verzamelde zich in het prinsbisdom Luik. In 1790 zouden de Oostenrijkers deze opstand onderdrukken.

In de omgeving van Maastricht was er maar weinig te merken van deze Brabantse Revolutie. Men merkte meer invloed van de revolutie in het prinsbisdom Luik die ook in 1789 was begonnen.¹¹⁴ Revolutionairen vestigden zich in Luik en de prins-bisschop week uit naar het buitenland, vele aanhangers van het oude Régime vluchtten naar Maastricht. Zowel de Brabantse als de Luikse Revolutie hadden een impact op de bestudeerde regio's, niet alleen in de steden maar ook op het platteland. Daarmee hebben we alle troebelen van de 18e eeuw geschetst die van belang zijn voor de gebieden die we in deze thesis bestuderen. Hieronder geven we nog een kort overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen.

Tabel 4: Oorlogen met weerslag in Limburg, 1688-1795¹¹⁵

Jaren	Naam	Weerslag
1688-1697	Negenjarige Oorlog	Vrede van Rijswijk, 1697
1700-1713	Spaanse Successieoorlog	Vrede van Utrecht, 1713. In de Zuidelijke Nederlanden volgt Oostenrijk Spanje op.
1740-1748	Oostenrijkse Successieoorlog	Inname van Maastricht, 1748. Vrede van Aken, 1748.
1756-1763	Zevenjarige Oorlog	Vrede van Hubertusburg, 1763
1789-1790	Brabantse Omwenteling	Eerste Oostenrijkse restauratie
1789-1795	Luikse Revolutie	Gevolgd door Franse Periode

¹¹³ Op 8 oktober 1784 was er ook nog een kort treffen tussen de troepen van de Republiek en Oostenrijk dat spottende de Keteloorlog werd genoemd. Deze korte militaire opstoot zou geen merkbare gevolgen hebben voor de bestudeerde streken.

¹¹⁴ Hoewel ze gelijktijdig begonnen streefden beide revoluties andere doeleinden na. De Luikse Revolutie was duidelijk gericht tegen de status quo van het Ancien Régime en kan in verband gebracht worden met de Franse Revolutie, men wilde een vervanging van het aristocratisch bestuur door een democratisch bewind. De Brabantse Revolutie daarentegen was eerder conservatief gericht, een verdediging van de particularistische situatie, het handhaven van de *Blijde Inkomst* en daaruit voortvloeiende rechten en verzet tegen hervormingen van Jozef II, ook met betrekking tot de positie van de Kerk en de Kloosters.

¹¹⁵ Ubachs (P.J.H.), *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum, 2000, p. 255.

4. Rampen

Naast de oorlogen waren er ook enkele algemene weersomstandigheden en (vee)ziekten die in het gebied rond Maastricht voor de nodige problemen hebben gezorgd. In onderstaande tabel hebben we een overzicht gegeven van de algemene rampen die zich voordeden in de omgeving van de abdij.

Tabel 5: Natuurrampen met impact op landbouw eind 17^e-18^e eeuw¹¹⁶

Jaar	Calamiteit
1698 ¹¹⁷	Koude, natte lente
1709	Streng winter
1713-1720	Veepst
1714 ¹¹⁸	Misogst
1716	Streng winter
1717	Zware hagel
1739-1740	Streng winter
1742	Veepst, hagel, muizenplaag
1769	Veepst
1770	Veepst
1776	Streng winter
1783	Streng winter
1795	Streng winter

In de analyse van het bronmateriaal is het belangrijk dat we rekening houden met deze omkadering als we de gegevens correct wensen te interpreteren. Er zijn echter meer elementen van tel dan enkel deze op geografisch en politiek staatkundig vlak. Ook een inzicht in de geschiedenis van de abdij van Hocht is belangrijk.

¹¹⁶ Gebaseerd op: Engelen (T.), De bokkerijders. Banditisme tijdens het Ancien Régime, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, III, 1977, pp. 169-196.. Aangevuld met fragmenten uit de pachtboeken van de abdij.

¹¹⁷ In de pachtboeken vinden we voor 1697 en 1698 volgende vermelding: *Dat het jaar 1697 is een wonderbaar jaar geweest, hebbende in de ooft desselven jaers geregent den tijt van ses weeken sonder ophouden, soedat alle vruchten door malkanderen geschoten waren, ende alsoe oversaek waren, dat het volgende jaar 1698 noch wonderbarere was, sijnde bijnaest geen hartgoet gewassen geweest, als haver alleen, aan diwelcke de menschen hare noatdurft halen moesten, sijnde den oogst vant selven jaar soe laat gekomen geweest om den regen ende ongestodicheijt des weders, dat de menschen genootsackt waren de aijren af te snijden ende in den backovens te drogen om broet te maken.* Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67. Dankzij deze tekst weten we dus dat we de landbouwgegevens voor 1697 en 1698 moeten afwegen tegen de misogsten van dat jaar. We weten de voornaamste oorzaak van de misogsten, overdadige regens en de slechte opbrengst van het hartgoet en we lezen ook hoe de mensen trachtten om met deze situatie om te gaan.

¹¹⁸ *“Het jaar 1714 is een wonderbaar jaar geweest, daar was eenen generalen miswasch door het lant, dat het coren achtergebleven ende van den worm uitgegeven was geweest, soedatter niemant en was oft hij claaghde dat hij geen rog en hadde, soedat de selve t vat aan 2 gulden verkocht wirde in den winter tusschen 1714 ende 1715, jae tot februario 1715 selve toe wilde alles verkocht waar naar de selve soe afslouge door de quantijt die uit Brabant, uit de kempen ende uit andere vreemde landen quamp dat de effractie van het jaar 1714 maar geslagen wirde tegens het vat aan 25 stuiver, in dit jaar hebben de rijckste ende principaelste rentiers ende kooplieden veel verloren ende wij oock.”* Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 68.

5. Abdijgeschiedenis

Nu we een beeld hebben van de omkadering op geografisch, socio-economisch en politiek vlak, is het tijd om naar de abdij zelf te kijken.

Hocht ligt in de huidige gemeente Lanaken, iets ten noorden van Maastricht aan de westzijde van de Maas. Er hebben zich hier achtereenvolgens twee kloostergemeenschappen gevestigd.¹¹⁹ Eerst een mannengemeenschap van de Cisterciënzerorde en nadien een vrouwengemeenschap van dezelfde orde. De eerste stichting vond plaats rond 1185 vanuit Eberbach. Dat weten we uit de eerste oorkonde die in het archief van de abdij van Hocht bewaard is gebleven. Baron de Crassier is de eerste die zich over deze oorkonde boog.¹²⁰ Jean Ceyssens heeft in zijn studie over Hocht en Val-Dieu een Franse vertaling willen geven van deze oorkonde, maar heeft zich uiteindelijk beperkt tot het geven van een samenvatting.¹²¹ Gorissen heeft nadien de oorkonde proberen te herstellen in de originele vorm door gebruik te maken van verschillende afschriften en gedrukte teksten. Hij is de eerste die de oorkonde volledig in gedrukte versie weergaf en gedetailleerd de inhoud ervan besprak.¹²²

De spaarzame gegevens uit de eerste periode wijzen erop dat het de mannengemeenschap aanvankelijk niet voor de wind ging, noch op geestelijk noch op materieel vlak.¹²³ Het enige grote goederencomplex dat toen vanuit een uithof werd geëxploiteerd bevond zich in Warsage, ten zuiden van 's-Gravenvoeren.¹²⁴ Het generaal kapittel van de Cisterciënzerorde zag zich in 1201 genoodzaakt om op te treden tegen het wijnverbruik van de broeders.¹²⁵ Hoewel na 1210 een competentere beheer van de abten voor een grotere voorspoed leek te zorgen, verhuisde de kloostergemeenschap rond 1216 naar het diep ingesneden dal van de Berwinne ten zuiden van Aubel, vlak bij haar uithof in Warsage. De redenen voor de verhuizing zijn niet geheel duidelijk. Politieke invloeden hebben waarschijnlijk

¹¹⁹ Volgens Doppler zou er na de eerste mannengemeenschap nog een tweede mannengemeenschap zich in de gebouwen hebben gevestigd. Ze werden door de bisschop van Luik, Hugo de Pierrepont vanuit de abdij te Aken ontboden maar zouden de gebouwen ook snel weer verlaten. Spijtig genoeg geeft Doppler geen bronvermelding voor zijn beweringen. Bron: Doppler (P.), *Eenige abdissen en religieuzen der abdij Hocht, Maasgouw*, Maastricht, 1895, pp. 73-74.

¹²⁰ Crassier de (L.), *Histoire de la noble abbaye de Ste-Agathe à Hocht, Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, Maastricht 1926, pp. 217-218. Dit werk is het eerste min of meer wetenschappelijke artikel dat over de abdij van Hocht is verschenen. Baron de Crassier beschrijft de eigendommen van de abdij in een groot aantal lokaliteiten en geeft ook een overzicht van alle abdissen en de belangrijkste religieuzen die de abdij gekend heeft. Het werk moet wel met de nodige voorzichtigheid gelezen worden en bevat enkele fouten die nadien in de heemkundige literatuur werden aangewezen en verbeterd vooral door J. Brouwers.

¹²¹ Ceyssens (J.), *Les Origines des Abbayes de Hocht et de Val-Dieu d'après les anciens documents et les auteurs du XIIIe siècle*, Luik, 1905.

¹²² Gorissen (M.), *Geschiedenis van het Maasland. De stichtingsoorkonde van Hocht, Het Oude Land van Loon*, Vol. 7, 1952, pp. 129-139.

¹²³ Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, p. 212.

¹²⁴ Ruwet (J.), *De Cistercienser abdij van Notre-Dame du Val-Dieu*, Maastricht, Boosten & Stols, 1960.

¹²⁵ Canivez (J.M.), *Statuta Capitulum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 116 ad annum 1786*, Leuven, Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 1933.

een rol gespeeld, maar de nieuwe locatie voldeed ook beter aan de eisen die aan een vestigingsplaats voor een Cisterciënzerabdij waren gesteld. Het lag buiten bestaande nederzettingen, aan de rand van het cultuurland, met stromend water in de onmiddellijke omgeving.¹²⁶

Ongeschikt voor bewoning kunnen de terreinen in Hocht niet zijn geweest. In 1220 wordt voor de eerste keer het nieuwe -vanuit het Salvatorstift in Aken gestichte- vrouwenklooster in Hocht vermeld.¹²⁷ Vanaf de late middeleeuwen betitelde het zich als abdij en was het lidmaatschap in de praktijk beperkt tot de adellijke vrouwen¹²⁸, al is er geen formeel statuut bekend dat de toegang beperkte.¹²⁹ Op economisch gebied vertoonde de nieuwe abdij in uitzonderlijk hoge mate, voor een zo late stichting, de typische expansieve kenmerken van de Cisterciënzerorde. Reeds in de eerste pauselijke bevestigingsoorkonde van 1221 worden, naast verspreide inkomsten en bezittingen, twee uithoven vermeld. Hun aantal blijkt in een volgende oorkonde van 1266 tot vijf te zijn toegenomen.¹³⁰ Deze uithoven zullen we verder uitvoerig bespreken. Naast adellijke vrouwen maakten ook lekenbroeders deel uit van de abdij. Zij stonden in voor de exploitatie van de uithoven al werd er ook beroep gedaan op loonarbeiders.¹³¹ Vanaf het einde van de veertiende eeuw zou volgens Hartmann de eigen exploitatie van de abdij plaatsruimen voor verpachting.¹³² In Deel I zullen we het volledige goederenbeheer van de abdij bespreken, maar voordat we hier dieper op ingaan, beschrijven we eerst het ambt van rentmeester.

¹²⁶ Ruwet (J.), *De Cistercienser abdij van Notre-Dame du Val-Dieu...*, pp. 21-22.

¹²⁷ Ruwet (J.), *De Cistercienser abdij van Notre-Dame du Val-Dieu...*, pp. 11-13.

¹²⁸ We leren uit het abdijsarchief ook dat het tijdens de 18^e eeuw maar zelden voorkwam dat er nieuwe adellijke religieuzen intraden in de abdij van Hocht: “Voor memorie, op pinxten dach des jaars 1714 sijn de vruijls Ducker ende Keverbergh ingecleijt als religieusen van desen abdij’ t welck in 26 jaren tijt (...) niet meer en is geschiet want ick Guill. Daenen heb hier 25 jaren als rentmeester gedint ende sulcke incleijdinge niet meer gesien.”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 68.

¹²⁹ Crassier de (L.), *Histoire de la noble abbaye de Ste-Agathe à Hocht...*, p. 75

¹³⁰ Despy (G.), *L’exploitation des ‘curtes’ en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300*, in: Janssen (W.) en Lohrmann (D.) (ed.), *Villa-curtis-grangia*, München/Zürich, 1983, pp. 185-204. p. 196.

¹³¹ Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, p. 214.

¹³² Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, p. 215.

6. Rentmeesterschap

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de rentmeesters die actief waren tijdens de 18^e eeuw. We hebben ook telkens de periode waarin ze actief waren vermeld.

Tabel 6: Rentmeesters van de abdij van Hocht sinds eind 17^e eeuw

Naam	Periode actief
Gulielmus Daenen ¹³³	1671-1726
Godefridus Josephus Daenen ¹³⁴	1726-1730
Godefridus Dubien	1730-1733
Peter Grouwels	1733-1744
Wilhelmus Theodorus Protin ¹³⁵	1744-1754
Caspar Reul ¹³⁶	1754-1760
Johannes Henricus Dresens	1760-1769
Johannes Erardus Grouwels ¹³⁷	1769-1787
Maximiliaan de Montaigne ¹³⁸	1787-1793
Georges Jacques ¹³⁹	1793-1796

De rentmeester kreeg een woning van de abdij en genoot, naast een maandelijks loon, ook van gratis medische verzorging. Soms vervulde hij ook het ambt van secretaris van de abdij en was hij schepen van Opgrimbie en Neerharen. Beide lokaliteiten waren heerlijkheden in bezit van de abdij.¹⁴⁰ De rentmeester moest de boekhouding van de abdij beheren en in het bijzonder toezien op de betalingen (in geld of natura) van de verschillende pachten, cijnzen en tienden. Vooral bij de helftwinningsafdrachten¹⁴¹ was een intensieve controle nodig. De zorgvuldigheid van de rentmeester was bepalend voor het goede of slechte beheer van de abdijsgoederen.¹⁴²

Men wijst er in de literatuur op dat rentmeesters niet altijd even goed betaald werden tijdens het Ancien Régime.¹⁴³ Voor de abdij van Hocht vinden we echter aanwijzingen dat de rentmeester behoorlijk goed verdiende, zoals onder andere blijkt uit de verpachting van tienden aan diverse

¹³³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 84.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 87.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Brouwers (J.), *Rentmeesters van Hocht, Het Oude Land van Loon*, Vol. 74, 1995, p. 137.

¹⁴¹ De leveringen van de landbouwopbrengsten die pachters in het kader van de helftwinning aan de abdij moesten doen, zullen we in deze thesis de helftwinningsafdrachten noemen. Deze term werd door Jansen gebruikt. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 8

¹⁴² Johnson (G.), Whittington (R.) en Scholes (K.), *Exploring Strategy text & cases*, Financial Times Pertinance Hall, Harlow, 2011, p. 125.

¹⁴³ Van Cauwenberghe (E.), *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw)*, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1982, pp. 358-359.

rentmeesters.¹⁴⁴ In de literatuur wordt er op gewezen dat rentmeesters vaak steekpenningen aannamen, of zich schuldig maakten aan nepotisme tijdens de 17^e en de 18^e eeuw.¹⁴⁵ Dit is belangrijk om in het achterhoofd te houden omdat fraude door de rentmeester de historische werkelijkheid (althans de neerslag van een gedeelte ervan) geweld aandoet. Van de meeste rentmeesters hebben we geen bewijs gevonden dat zij hun functie niet naar eer en geweten zouden hebben uitgeoefend.

Toch is er één rentmeester wiens verhaal er, in negatieve zin, bovenuit steekt. Godefridus Dubien werd in 1730 tot rentmeester benoemd en er groeide al snel een vertrouwensband tussen hem en abdis Claire Scholastique de Warnant, zoals uit de volgende twee voorbeelden zal blijken. Allereerst kreeg hij, tegen de reglementen van de abdij in, de toestemming om landerijen te verkopen en goederen te verpachten.¹⁴⁶ Daarnaast kreeg hij, op 19 februari 1733, het kasteel, de cijnzen, de heerlijke rechten, en de tienden van Neerharen voor 15 jaar in pacht.¹⁴⁷ Deze verpachting was zonder toestemming van de zusters gebeurd. Toen abdis de Warnant in mei 1733 overleed, barstte de bom. De nieuwe abdis, Theresia van Leefdael, gaf de rentmeester te kennen dat de verpachting van de heerlijkheid Neerharen onrechtmatig was en eiste dat hij het terug in handen van de abdij zou geven. Toen de rentmeester dit weigerde maakte de abdis de zaak aanhangig bij de Nuntius in Luik.¹⁴⁸ De reactie van Dubien bleef niet uit, hij stal het geld uit de schatkist van de abdij samen met een reeks documenten en een aantal schilderijen en verdween met de noorderzon.

Een verontwaardigde Abdis van Leefdael legde voor het Luiks hooggerecht in Maastricht volgende verklaring af: “(dat Dubien) *Insalutato hospite (de abdij) heeft comen t’abandonneren, de voors. Abdie niet alleen sonder helder oft penninck en onversien van de weinighste provisie te laeten maer daer en boven met sigh te nemen verscheyde boecken, pampieren, chastres en documenten tot der arrestanten comptoir specterende en dus d’arrestanten buyten staet gestelt om met haere crediteuren en debiteuren tot effeninge te cunen geraecken.*”.¹⁴⁹ Door de diefstal van verschillende documenten ontstonden er boekhoudkundige problemen zoals blijkt uit het voorgaande fragment. Uiteindelijk zou men de rentmeester arresteren en niet veel later, op 8 november 1734 zou hij overlijden.¹⁵⁰ Het merendeel van het geld en de documenten dat gestolen werd, zou voor altijd verloren gaan.¹⁵¹

¹⁴⁴ Een voorbeeld is het tiende van Spouwen dat op 9 juli 1695 gepacht werd door rentmeester Gulielmus Daenen voor jaarlijks meer dan 200 gulden en diverse betalingen in rogge, gerst, tarwe, hooi en haring. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

¹⁴⁵ Johnson (G.), Whittington (R.) en Scholes (K.), *Exploring Strategy text & cases...*, p. 125.

¹⁴⁶ R.A.H., A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 43.

¹⁴⁷ R.A.H., A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 43.

¹⁴⁸ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.96 en 98

¹⁴⁹ Brouwers (J.), Rentmeesters van Hocht, *Het Oude Land van Loon*, Vol. 74, 1995, p. 137.

¹⁵⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr. 96 en 98.

¹⁵¹ Hoewel de documenten en het geld niet meer door de abdij gerecupereerd konden worden zouden de schilderijen die Dubien had gestolen werden wel gevonden worden en aan de abdij worden teruggegeven. Het gaat hier om de schilderijen die Jean Baptist Coelers in 1733 gemaakt had, twee portretten van abdis de Warnant

Het is onze hypothese dat we, omwille van dit voorval, enkel beschikken over een werkdocument en geen volwaardig pachtboek voor de periode 1729-1733.¹⁵² Het is zeer waarschijnlijk dat niet alle goederen in dit document werden opgenomen, zoals we verder in de thesis zullen aantonen. Wat de 18e eeuw betreft lijkt “de zaak Dubien” uitzonderlijk te zijn geweest. Er waren ook klachten geweest over de onnauwkeurigheid van zijn voorganger Godefridus Josephus Daenen, maar we betwijfelen of diens opzet crimineel van aard was. Nu we het rentmeesterschap geschetst hebben, is het tijd om dieper in te gaan op het goederenbeheer van de abdij.

en 14 schilderstukken voor het koorgestoelte van de abdijkerk van Hocht. In 1744 stelt P.L. de Saumery hun aanwezigheid vast. Bron: SAUMERY (P.L.), *Les délices du pays de Liège, Deel IV*, Luik, 1744, p. 115.

¹⁵² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 6.

1. Het goederenbezit doorheen de 18e eeuw

Om haar omvangrijke goederenbezit te kunnen exploiteren, gaf de abdij wellicht vanaf de late middeleeuwen het grootste deel ervan uit aan derden. De vraag kan daarbij gesteld worden in hoeverre de abdij het volledige eigendom behield. Tegenwoordig hebben we een duidelijke opvatting betreffende eigendom als het absolute recht van één persoon op één zaak. In het Ancien Régime had men echter een veel ruimere opvatting van dit begrip. Eigendom kon immers beknot worden door de rechten die anderen erop konden doen gelden.¹⁵³ Bij de bespreking van het goederenbeheer richten we ons niet enkel op die goederen die de abdij zelf bezat, maar ook op de goederen waar zij bepaalde rechten op had. Pacht, in haar diverse vormen, is een inkomst uit goederen die de abdij in eigendom heeft. Tienden zijn inkomsten uit goederen die voor het grootste deel eigendom van een ander zijn.¹⁵⁴ Voor cijns was de situatie dubbel¹⁵⁵, de cijnshouder had normaal gezien ook het recht om zijn cijnsgrond te verkopen, te vererven of op te splitsen.¹⁵⁶ Daarnaast verwijst de term *goederen* niet steeds naar onroerende goederen, maar werd evengoed kapitaal door de abdij uitgegeven om er inkomsten uit te halen. Dit zullen we bij de renteconstituties zeer goed zien. We beginnen ons overzicht van het goederenbeheer door naar de goederen te kijken die de abdij het langst in eigen exploitatie heeft gehouden, namelijk haar eigen bouwerij¹⁵⁷ en de *Crommaes*. Nadien bekijken we de uithoven, om daarna onze aandacht te schenken aan de verschillende vormen van perceelspacht. Na de analyse van de perceelspacht wenden we onze blik naar de tienden, cijnsen en renteconstituties, om vervolgens enkele andere pachtvormen die niet in één van bovenstaande vakjes onder te verdelen zijn, te analyseren. Op het einde van dit eerste deel behandelen we de helftwinning. In principe is dit ook een voorbeeld van perceelspacht, maar omdat het gaat om een vorm van deelpacht verschilt ze duidelijk van de huurpacht die we bij de andere vormen van perceelspacht tegenkomen.¹⁵⁸ De centrale vraagstelling van dit deel, en de gehele thesis, hebben we reeds hierboven uit de doeken gedaan. Het komt er op neer dat we telkens trachten te achterhalen of er regionale verschillen tussen het Maasland, Haspengouw en Zuid-Limburg zijn vast te stellen én hoe deze verschillen te verklaren zijn.

¹⁵³ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 97.

¹⁵⁴ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 95.

¹⁵⁵ Door het instellen van een onveranderlijke en eeuwigdurende cijns begonnen de cijnshouders deze gronden meer en meer als hun eigendom te aanzien.

¹⁵⁶ Thoen (E.) en Vanhaute (E.), *Module methodologie, partim plattelandsgeschiedenis. Een introductie tot de studie van methoden, bronnen en bibliografie, voornamelijk toegepast op België*, Gent, Rijksuniversiteit Gent, 2006, pp. 10-11.

¹⁵⁷ U leest het goed, bouwerij en dus niet brouwerij.

¹⁵⁸ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Vol. 90, Gent, 1988, p. 323.

1.1. De eigen exploitatie van de abdij¹⁵⁹

De abdij bestond uit een complex van gebouwen en gronden waarvan de abdijshoeve of bouwerij de belangrijkste was. In dit hoofdstuk bespreken we naast de bouwerij ook de *Crommaes*, een wijngaard die vlak bij de abdij lag en waarvan we vermoeden dat ze lang in eigen exploitatie werd gehouden.

1.1.1. De bouwerij¹⁶⁰

De bouwerij is het laatste grote goederencomplex dat de abdij in eigen exploitatie had, het werd pas op het einde van de 18^e eeuw verpacht. In de loop van de 18^e eeuw kwam het wel voor dat er gronden uit dit complex werden getrokken die vervolgens in pacht werden uitgegeven.¹⁶¹ Thijs Lambrecht heeft voor de abdij Ten Duinen aangetoond dat in de 18^e eeuw de rechtstreekse exploitatie van boerderijen minder opbracht dan de verpachting ervan.¹⁶² Het is goed mogelijk dat ook de abdij van Hocht daarom verschillende gronden van haar eigen bouwerij verpachtte en op het einde van de 18^e eeuw de volledige bouwerij in pacht uitgaf. In 1696 komen we 4 pachters tegen die in totaal 5 bunder en 6 grote roeden in pacht hebben die uit de bouwerij getrokken waren.¹⁶³ In de bron vinden we daarbij vermeldingen als: “*Matthijs Geelen (...) wint een half bonder lants in 2 stucken gelegen getrocken uijt onse bouwerij ende gilt daer voor jaerlijcx ende nu pro anno 1696 7 vat rogge*”.¹⁶⁴ Op 15 april 1704 neemt Matthijs van Cauberg 24 grote roeden uit de bouwerij in een geldpacht van 21 gulden.¹⁶⁵ Op 12 oktober neemt een zekere Heer Legros 30 grote roeden van de bouwerij in pacht voor 30 gulden. Pieter Groenen nam op 12 december 1757 10 grote roeden in pacht voor 10 gulden. Na het aflopen van de pachttermijn kon de grond, ofwel opnieuw deel uitmaken van de bouwerij ofwel terug aan diverse personen worden uitgegeven.¹⁶⁶

¹⁵⁹ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr. 26, 27, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95 & Brouwers (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)*, *Het Oude Land van Loon*, Vol. 58, 1979, pp. 11-29. Met eigen exploitatie bedoelen we immers dat de abdij de arbeid zelf leverde, in de vorm van lekenbroeders of zelf de loonarbeiders betaalde. De adellijke zusters stonden niet persoonlijk in voor de arbeid.

¹⁶⁰ Bouwerij betekent zoveel als landbouwbedrijf met inbegrip van al wat tot de uitoefening of het drijven van de nering vereist wordt, het land, het vee, de werktuigen.

¹⁶¹ In de pachtboeken gebruikt men deze terminologie doorheen de 18^e eeuw. Wanneer men enkele percelen uit een groter geheel neemt en ze apart verpacht aan diverse personen gebruikt men deze term zoals volgend voorbeeld fragment illustreert: “(...) 14 bonder, 12 groot roijen lants die anno 1699 uijt den hof zijn getrocken, ende aen de naervolgende winne uitgegeven zijn gewest (...)”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 68.

Daarnaast is het ook mogelijk dat men sommige percelen net gaat toevoegen aan een bestaande goederencomplex, in zo’n geval gebruikt men de terminologie “is...getrokken in”: “(...) ende is van dese landen noch een bonder in den meunickhof getrocken.”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

¹⁶² Lambrecht (T.), *De rechtstreekse domeinuitbating door de abdij Ten Duinen, ca. 1680- ca. 1770, novi monasterii*, 2011, p. 167.

¹⁶³ Matthijs Geelen, Jan Groenen, Jan Maesen en Aert Vandenhoven. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

¹⁶⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

¹⁶⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

¹⁶⁶ Het is aannemelijk dat dit met meer percelen van de bouwerij gebeurde. We hebben enkel de gronden kunnen opgeven waarbij in de bronnen duidelijk vermeld stond dat ze uit de bouwerij afkomstig waren.

1.1.1.1 Vee

De abdij bezat haar eigen veestapel en haalde hieruit verschillende inkomsten. Ossen werden in de Limburgse Kempen aangekocht en na het slachten werden de vellen verkocht. Er was ook een grote kudde schapen en lammeren waarvoor een herder zorg droeg. De varkens van de abdij werden door een eigen varkenshoeder verzorgd en in de nabijgelegen bossen vetgemest. De abdij kocht ook dieren en dierlijke producten aan zoals blijkt uit de rekeningen.¹⁶⁷ Boter werd meestal van handelaars uit Holland gekocht en dus niet in de Limburgse Kempen¹⁶⁸, die nochtans gekend staan als een streek met een bijzonder goede boterproductie.¹⁶⁹ Exacte cijfers voor de bouwerij hebben we niet. Aan de hand van de algemene cijfers met betrekking tot de veebezetting van bedrijven in de omgeving van het Maasland, in 1811, kunnen we wel een geëduceerde gok wagen. Qua grootte kunnen we de bouwerij in de onderste kolom van onderstaande tabel plaatsen. Een gemiddelde van 12 paarden en 15 koeien zou er dan de veebezetting zijn geweest op de bouwerij.

Tabel 7: veebezetting op de bedrijven in het departement van de Nedermaas in 1811¹⁷⁰

Grootte van het bedrijf in ha	Aantal paarden	Aantal koeien
3-6	1	2-3
6-12	2	4-5
12-18	3-4	7-8
18-30	4-5	8-10
30-40	5-6	9-10
40-50	7-8	11-12
50-60	9-10	13-14
60-70	10-11	14-15
70-80	12-14	15-16

¹⁶⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 86. Zoals we reeds hebben aangegeven zijn deze rekeningen niet volledig en enkel beschikbaar voor enkele jaren. Het was dus onmogelijk om op basis van deze rekeningen het abdijsdomein en het goederenbeheer doorheen de 18^e eeuw te reconstrueren.

¹⁶⁸ Vliebergh (E.), *De landelijke bevolking der kempen gedurende de 19de eeuw, bijdrage tot de economische geschiedenis*, Brussels, Academie Royal de Belgique, 1905, pp. 172-173.

¹⁶⁹ Wat de aankopen bij kleine tot middelgrote handelaars betreft, zijn er enkele interessante gegevens met betrekking tot de geldcirculatie. Niet alleen waren de transacties hier kleiner dan bij de grote handelaars, ze kenden ook een veel grotere variëteit in gebruikte munten. Enkel de kleine kooplieden in de provincie die geen toegang hadden tot een netwerk van kapitaalcrachtige handelaren en bankiers hebben hun betalingen in specie verricht, de grotere kooplieden maakten gebruik van een systeem van wisselbrieven. Bij hun betalingen in muntgeld hielden winkeliers rekening met de muntsoorten die courant waren in de regio waar hun leveranciers woonden. De betalingen vonden overwegend in zilvergeld plaats en slechts in beperkte mate in goudgeld. Bron: Welten (J.), *Met klinkende munt betaald...*, pp. 25-28 & Lucassen (J.), *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*, Gouda, 1984 & Wassink (J.F.A.), *De trek van Weertenaren naar Haarlem in de 18e eeuw, Weert in woord en beeld*, Weert, 1989, pp. 33-50.

¹⁷⁰ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen, Van Gorcum, 1965, p. 32.

1.1.1.2 Productiviteit en productenscala op de bouwrijje

In de pachtboeken komen we enkel de gegevens over landbouwopbrengsten van de bouwrijje tegen voor de periode 1763-1784. Het valt meteen op dat de boekhouding van de bouwrijje vanaf de jaren 70 heel wat van haar netheid en mogelijk ook haar nauwkeurigheid verliest. Om dit te illustreren hebben we de onderstaande foto's bijgevoegd. Johannes Henricus Dresens bleek een nauwkeurigere rentmeester te zijn dan Johannes Erardus Grouwels, althans wat betreft het bijhouden van de opbrengsten van de bouwrijje. Het is natuurlijk ook mogelijk dat rentmeester Grouwels het pachtboek enkel als werkdocument gebruikte en de boekhouding van de bouwrijje bijhield in een apart document. Ondanks deze administratieve slordigheid hebben we ervoor gekozen alle gegevens als correct te beschouwen zodat we een beeld kunnen schetsen van twintig jaar landbouwopbrengsten van de bouwrijje. Deze gegevens zullen we in deze paragraaf analyseren en niet in de hoofdstukken over het productenscala of de landbouwproductiviteit in het tweede deel van de thesis. Dat doen we vooral omdat de gegevens waarover we beschikken enkel inzicht geven in een betrekkelijk korte periode. We zullen wel zeer kort enkele vergelijkingen maken met onze bevindingen uit het hoofdstuk over het productenscala. Allereerst bekijken we de productiviteit op de bouwrijje.

Afbeelding 2: Boekhouding bouwrijje vanaf 1763¹⁷¹

	rogge	tarwe	gerst	haver	boekweit	wortel	boone
1763	501	52	240	224½	20½	10	9
1764	62½	45½	341½	434	81½		
1766	132	253½	383½	360½	59½	8½	8
1766	304½	146	143½	311	59	2½	74
1767	550	176	239	186	58		90
1768	384	199	256	163	16		42

¹⁷¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 8, folio 520 verso.

Afbeelding 3: Boekhouding bouwerij vanaf eind jaren 70, begin jaren 80¹⁷²

<i>Stocht</i>	915	351	1122	1012	159	39	47	
<i>pro 1780</i>	952	454	349	457	103	22		
<i>Castel.</i>	746	208	698	1448			353	
	<i>Reg</i>	<i>inf</i>	<i>gew</i>	<i>hoo</i>	<i>bak.</i>	<i>216</i>	<i>boon</i>	<i>216</i>
	1861	1136	1005	1355	637	23	30	101
	1928	1058	1031	1559	575	30	<i>216</i>	<i>51</i>
	999	807	660	1247	734	47	34	
<i>10 1744</i>	1610	1216	790	766	546	26	36	48

In de boekhouding van de abdij werd de productie van de bouwerij tussen 1763 en 1784 bijgehouden. Er staat nergens vermeld hoe groot de bouwerij tijdens deze jaren exact was en evenmin of er een wijziging in de grootte heeft plaatsgevonden. We vinden in het pachtboek vanaf het jaar 1763 wel de beschrijving van een aantal gronden die in totaal op circa 26 bunder, dus 21,58 hectare, uitkomt. In welke mate dit een weerspiegeling is van het volledige areaal tussen 1763 en 1784 is onduidelijk. In het pachtcontract van 1796 werd een grootte van 79 bunder en 12 grote roeden vermeld, dit komt neer op ongeveer 66 hectare.

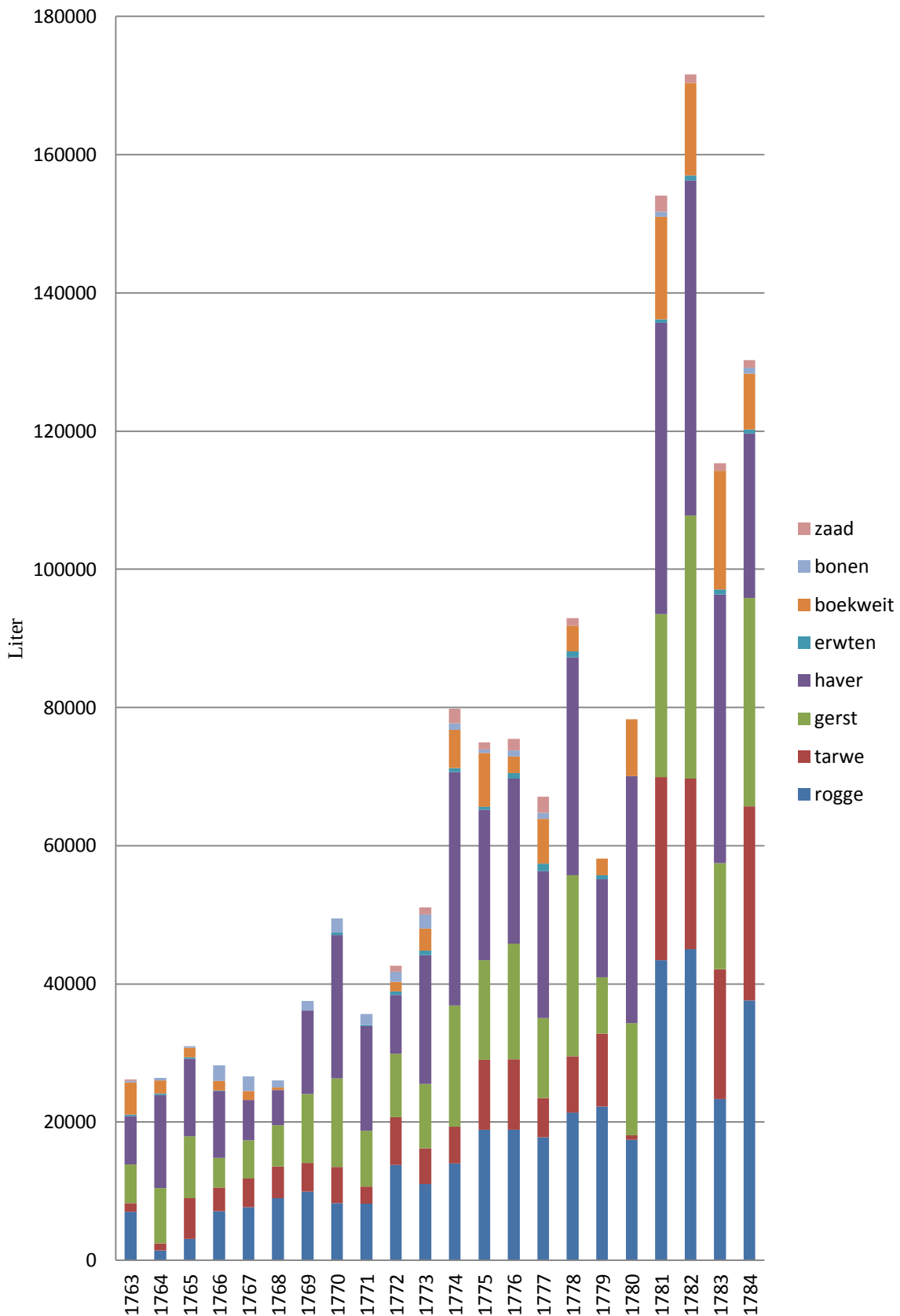
Onderstaande grafiek geeft een sterke stijging van de productie op de bouwerij weer die we aan de hand van enkele factoren kunnen uitleggen. Uit de analyse van de geldpacht van losse percelen kunnen we vaststellen dat er in de periode tussen 1753 en 1787 een behoorlijk areaal bijkomt in de nabijheid van de abdij.¹⁷³ Het is dus mogelijk dat het areaal van de bouwerij onder deze impuls ook is vergroot. Het is echter waarschijnlijker dat de oppervlakte van het areaal van de bouwerij nagenoeg even groot is gebleven maar dat men een groter aandeel van het areaal onder de ploeg heeft genomen. Het pachtcontract uit 1796 leert ons immers dat ongeveer 24% van het areaal weide was tegenover 76% akkerland. Het is zeer waarschijnlijk dat de verhouding tussen weide en akkerland een verandering heeft gekend in de periode 1763-1783. Jansen merkte eenzelfde tendens op voor enkele middelgrote bedrijven in de omgeving van Maastricht.¹⁷⁴ Daarnaast veronderstellen we ook dat er een stijging was van de landbouwproductiviteit per hectare. Uit onze analyse van de landbouwproductiviteit per hectare in het Maasland is ook een stijging van gebleken tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw. Een samenwerking van alle factoren die we hierboven hebben besproken ligt waarschijnlijk aan de basis van de sterke stijging die we in de grafiek hieronder kunnen waarnemen.

¹⁷² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 8, folio 520 verso.

¹⁷³ Deze analyse voeren we in verder in deze thesis in de paragraaf over de geldpacht.

¹⁷⁴ Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., p. 85.

Grafiek 1: Jaarlijkse productie van gewassen op de bouwernje volgens inhoudsmaat in liter

Wat het productenscala betreft, bespreken we eerst de grafiek opzich zelf en nadien brengen we onze bevindingen in verband met het productenscala op de helftwinningen in het Maasland.¹⁷⁵ Eerst bespreken we onderstaande grafiek op zichzelf. We zien dat de voornaamste broodgranen rogge en tarwe in belang toenemen. Zoals we in het tweede deel van deze thesis zullen zien werden deze graangewassen vaak verkocht op de markten in Maastricht. Een stijging van de verbouw van deze gewassen kan gelinkt worden aan een meer commerciële houding.¹⁷⁶ Haver en gerst hebben daarentegen een dalend belang gekend in de periode tussen 1763 en 1783. Bonen waren vooral populair tussen 1766 en 1774, vanaf 1772 zien we ook erwten opkomen die een zeker belang behouden tot 1783. Bonen, erwten en haver werden vooral als veevoeder gebruikt en het is opvallend dat het aandeel van deze gewassen afneemt vanaf de jaren 80. Mogelijk veroorzaakte de uitbreiding van het bewerkte areaal een meer extensieve landbouw en een kleinere relatieve veebezetting dan voordien.

Wanneer we de situatie op de bouwerije vergelijken met de situatie op de losse percelen, dan komen we ook tot enkele interessante vaststellingen. Net als op de losse percelen zien we dat de broodgranen een groot belang hebben. Brood blijft het belangrijkste voedingsproduct in de 18^e eeuw en veel graanproductie was ervoor bestemd. Het brood voor de abdij werd in de eigen bakkerij gebakken. Speciaal brood zoals suikerbrood werd in Maastricht aangekocht. Ook in het afsluiten van de pachtcontracten zorgde de abdij ervoor dat het begeerde suikerbrood niet zou ontbreken. Pachters van de uithoven moesten naast hun pachtgeld jaarlijks ook suikerbroden aan de abdij bezorgen. Zo lezen we in een pachtboek: “*item 2 broden canarij suiker ieder van 4 pont*”¹⁷⁷. Toen in 1795 de abdijs hoeve verpacht werd aan Pierre Beaujean werd ook deze pachter verplicht om jaarlijks twee suikerbroden te leveren.¹⁷⁸ De haver daarentegen heeft in deze periode een kleiner belang, terwijl de gerst juist meer verbouwd werd op de bouwerije dan op de losse percelen in het Maasland. Erwten en bonen hebben steeds een klein belang dat vooral in de laatste jaren sterker lijkt af te nemen dan op de losse percelen. Boekweit blijft belangrijk op de bouwerije, maar was tussen 1768 en 1771 wel bijna volledig verdwenen. De belangrijkste verschillen met het productenscala op de losse percelen zijn dus het lagere aandeel van haver en het groter aandeel van gerst. De teelt van wikke en spelt ontbreekt volledig, terwijl dit op de losse percelen wel nog in beperkte mate aanwezig was tussen 1763 en 1784. Haver werd immers gebruikt als voedergewas voor paarden. Het grotere aandeel van gerst kan op haar beurt gelinkt worden aan de neergang van meer arbeidsintensieve granen als spelt¹⁷⁹ én het belang van gerst voor het brouwen van bier.¹⁸⁰ De abdij

¹⁷⁵ Een analyse hiervan hebben we in het tweede deel van deze thesis uitgevoerd.

¹⁷⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 84.

¹⁷⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 237 verso.

¹⁷⁸ Brouwers (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)...*, p. 22

¹⁷⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800: een analyse van de opbrengsten van tienden*, Assen, Van Gorcum, 1979, p. 103.

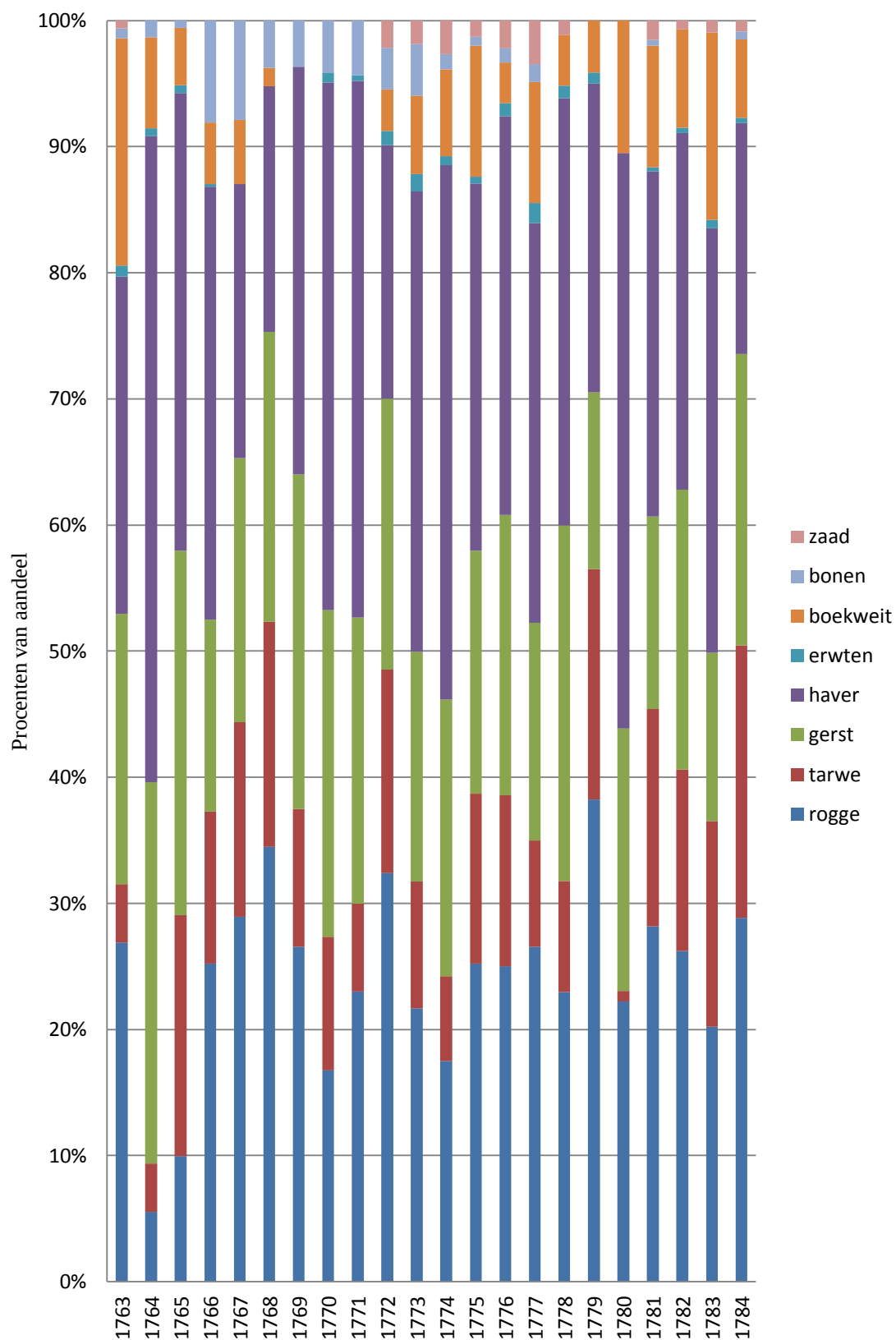
bezat immers een brouwerij, maar het is onwaarschijnlijk dat de zusters veel bier dronken. Het was waarschijnlijk voor de arbeiders bestemd.¹⁸¹ Veel van deze landarbeiders werden aangetrokken op het moment dat er geoogst moest worden. De maaiers ontvingen een stukloon per afgemaaid bunder. Ook voor het tellen en dorsen van de schoven werden mensen in dienst genomen, zij kregen een vast dagloon bovenop drank en eten. Het graan werd vervolgens opgeslagen op de zolders van de abdij en er werd een zoldermeester aangesteld die hierover moest waken. Naast de akkerlanden had de abdij ook een moestuin waarin verschillende groenten werden verbouwd. Voor het wieden in de tuinen werden verschillende arbeiders tewerkgesteld. Daarnaast had de abdij ook een boomgaard. Uit de pachtbepalingen weten we dat oude bomen hier regelmatig door jongere exemplaren werden vervangen. Deze jonge bomen werden geleverd door een aantal pachters als deel van hun jaarlijkse pachtsom, zoals blijkt uit volgend fragment: *“en moet die op zijne kosten tot Hocht leveren (...) nog ses appel of Peere Boomen”*¹⁸²

¹⁸⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht (1610-1865)*..., p. 50.

¹⁸¹ Brouwers (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)*..., p. 23.

¹⁸² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 37 verso.

Grafiek 2: Aandeel van de verbouwde gewassen op de
bouwerij volgens inhoudsmaat in liter, in % ten opzichte
van elkaar

1.1.1.3 Verpachting van de bouwerij

Op 7 oktober 1795 werd de bouwerij aan Pierre Beaujean verpacht voor een termijn van zes jaar.¹⁸³ De pacht zou op 15 maart 1796 aanvangen. In het contract waren alle gebouwen van de abdijhoeve inbegrepen, met uitzondering van de woning van de portierster, de schrijnwerkerij, de paardenstal langs de schrijnwerkerij en de zolders van de twee schapenstallen. Deze bleven ter beschikking van abdis Rosalie d'Everlange. Omdat de pachtbetalingen van de bouwerij niet voorkomen in de pachtboeken, kunnen we enkel het pachtcontract (en dus de normatieve gegevens) analyseren. Dankzij het pachtcontract weten we ook hoe groot de bouwerij op het einde van de 18^e eeuw was. In totaal ging het om 79 bunder en 12 grote roeden akkerland en 19 bunder en 2 grote roeden weide en boomgaarden. In het contract stond dat de pachter jaarlijks voor ieder bunder akkerland 8 vat rogge, 2 vat tarwe, 2 vat wintergerst, 2 vat haver en een half vat raapzaad moest leveren aan de abdij. Twee weken na het begin van dit contract moest hij ook een som van 3500 gulden betalen, om zijn pacht voor dat jaar volledig te vervullen. Voor de rest werden er nog verschillende bijkomende condities in het contract vermeld die te uitgebreid zijn om hier te vermelden, maar die wel een interessante inkijk bieden in de relatie tussen de abdij en de pachter van hun bouwerij. Lang zou Pierre Beaujean niet van zijn pacht kunnen genieten. De abdij, de hoeve en het land werden door de Franse regering verbeurd verklaard en op 13 maart 1797 werden 16 bunder 12 grote roeden land en weide verkocht aan Andrien Arnold de Heusch van Eigenbilzen. Het overige werd namens Gerard Dumoulin, Antoine Sougneux, Joseph Langhor en Gilles Doutrepoint gekocht op 12 april 1797 door Henri Joseph Caisson.¹⁸⁴ De onderverdeling van de gronden op het moment van deze verkoop hebben we hieronder in twee tabellen waargegeven.¹⁸⁵

Tabel 8: Areaal akkerland van de bouwerij in 1797

Locatie/toponiem	Grootte
De <i>Muyzenbergh</i>	7 bunder en 12 grote roeden
Links buiten de poort van Lanaken	5 bunder
Rechts buiten de poort van Lanaken	8 bunder
De <i>Verckensweyde</i>	3 bunder en 10 grote roeden
De <i>Neerlage</i>	24 bunder en 10 grote roeden
Zavel ¹⁸⁶	15 bunder
<i>Kerckveld</i> in Neerharen	16 bunder
TOTAAL	79 bunder en 12 grote roeden

¹⁸³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 35.

¹⁸⁴ Paquay (J.), De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg, 1^e reeks, hoeven toebehoorend aan de Abdijen en Kapittels in onze Provincie gevestigd, *Verzamelde Opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundige Studiekring te Hasselt*, Hasselt, 1928, p. 131.

¹⁸⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 35.

¹⁸⁶ Zavel is een grondsoort die tussen zand en leem inzit en een goede vruchtbaarheid heeft.

Tabel 9: Areaal weide van de bouwerij in 1797

Locatie/toponiem	Grootte
De <i>schaapsweyde</i>	4 bunder
Weide die grenst aan de <i>schaapsweyde</i>	4 bunder en 10 grote roeden
Weide en de tuin van het kasteel van Neerharen	6 bunder
Weide genaamd de <i>Luykzel</i>	2 bunder en 12 grote roeden
Dreef achter de weide van het kasteel van Neerharen	2 bunder groot
TOTAAL	19 bunder en 2 grote roeden

Ongeveer 24% van het areaal was weide en 76% was akkerland. Heerman stelt in zijn thesis vast dat in streken met een betere bodemgesteldheid het akkerland een groter aandeel heeft in het bedrijfsareaal dan het weideland.¹⁸⁷ Cedric Kools komt in zijn thesis tot een gemiddelde van 44,75% akkerland voor de uithoven in de Antwerpse Kempen tijdens de 18^e eeuw.¹⁸⁸ Dit wijst er mogelijk op dat in Hocht de bodem vruchtbaarder was dan in de Kempen. Naast de bouwerij is er nog een ander goed dat in de directe omgeving van de abdij lag en dat verpacht werd, namelijk de *Crommaes*.

1.1.2. De Crommaes¹⁸⁹

Aanvankelijk dachten we dat het hier ging om een aparte lokaliteit, aangezien in de pachtboeken de naam *Crommaes* als lokaliteit vermeld wordt. Na het doornemen van de literatuur bleek echter dat het hier gaat om een wijngaard met bijhorend gebouw, dat langs de Maas gelegen was, niet ver van de abdij.¹⁹⁰ Waar het exact lag hebben we niet kunnen achterhalen. De *Crommaes* werd minstens vanaf het einde van de 17^e eeuw verpacht. Wanneer de abdij gestopt is met de rechtstreekse exploitatie van deze wijngaard hebben we niet kunnen achterhalen. We hebben besloten om de betalingsgegevens niet te verwerken en enkel naar de normatieve pachtbepalingen te kijken.¹⁹¹ De pachter die we in 1696 tegenkomen is Jean Hennem. Hij pachtte de wijngaard, de moestuin, het huis en de wijnpers voor een normatief bedrag van 50 gulden en de helft van de opbrengst van de wijnoogst.¹⁹² Daarnaast moest hij

¹⁸⁷ Met 3/4^e akkerland komt de bouwerij overeen met de regio Broechem tijdens de 16^e eeuw. Bron: Heerman, (C.), Het abtjdomen van de abdij van Tongerlo in de 15de - 16de eeuw (met speciale aandacht voor de pachthoeves van de abdij), *Taxandria, Jaarboek van de koninklijke geschied - en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen*, Vol.78, p. 148.

¹⁸⁸ Kools (D.), *De sociaal-economische betekenis van de abtjhoeven en hun pachters in de heerlijkheid Essen-Kalmthout (17e - 18e eeuw)*, Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001, p. 31.

¹⁸⁹ Gebaseerd op R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.6, 7, 66, 67, 68 en 69.

¹⁹⁰ Brouwers (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)*..., p. 24.

¹⁹¹ We zagen weinig nut in een dergelijke analyse omdat de pachters van de "*Crommaes*" nooit veel moeite hadden met de betaling en omdat de gegevens van de geleverde wijn niet bijzonder nauwkeurig werden bijgehouden.

¹⁹² De abdij stond ook in voor de helft van de benodigde reparaties van de wijnpers. We hebben dus te maken met een soort helftwinning die waarschijnlijk enkel van toepassing was op de effectieve wijngaard en de verwerking van de druiven tot wijn. Bron: Brouwers (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)*..., p. 24.

jaarlijks ook zes jonge bomen leveren. Deze normatieve bepalingen zouden ongewijzigd blijven tot 1729. In dat jaar werd het aantal te leveren bomen verhoogd tot twaalf. In 1729 komen we ook de naam Jan Hennet tegen in plaats van Jean Hennet. Het is onduidelijk of het om dezelfde pachter gaat, dan wel om zijn zoon. Ten slotte komen we in het pachtboek dat begint in 1729 ook de enige vermelding van de grootte van de *Crommaes* tegen, namelijk twee bunder. In het volgende pachtboek dat dateert van 1753 blijven de pachtbepalingen aanvankelijk hetzelfde, nog steeds is het normatief bedrag 50 gulden, de helft van de wijnopbrengst en de levering van 6 jonge bomen (dit keer wel nader gespecificeerd tot appel- of perenbomen). Er staat ook vermeld dat er geen debetstand was in 1753 en ook bij de vorige pachters lijken er geen schulden gemaakt te zijn. In 1758 werd de pachtsom aangepast. Nadat hij minstens sinds 1696 hetzelfde was gebleven werd ze nu verhoogd tot 80 gulden. Van de leveringen van de helft van de wijnopbrengst werd vanaf 1753 niets in de pachtboeken opgenomen. We vermoeden dat de leveringen wel volgens de regel plaatsvonden aangezien er geen debetstand genoteerd werd. In 1772 en 1775 zien we wel dat de pachtbetalingen respectievelijk 100 en 160 gulden bedroegen en volgens Brouwers is dit een aanwijzing dat de pachter deze jaren een deel van de (te leveren) wijn afkocht van de abdij.¹⁹³ Uit een steekproef van de jaarrekening voor het jaar 1762¹⁹⁴, zien we dat de abdij behoorlijke hoeveelheden wijn aankocht.¹⁹⁵ Het is daarom ook waarschijnlijk dat de wijn van de *Crommaes* vooral bestemd was voor verkoop. Eind 1776 werd de *Crommaes* verkocht aan de heer Lamin.

1.1.3. Conclusie eigen exploitatie van de abdij

Uit onze analyse van de bouwerij en de *Crommaes* blijkt dat de abdij op het einde van de 18^e eeuw ook goederen verpachtte die oorspronkelijk deel uitmaakten van het abtiedomein zelf. Bij de bouwerij hebben we ook verschillende gegevens kunnen analyseren voor de periode waarin deze nog in eigen exploitatie werd gehouden. We kwamen tot de vaststelling dat er verschillende factoren een verklaring kunnen bieden voor de sterke stijging van de landbouwproductiviteit op de bouwerij tussen 1763 en 1784, dat er enkele verschillen waren tussen de geteelde producten op de bouwerij en op de losse percelen, dat de bodem waarschijnlijk vruchtbaarder was in Hocht dan in de Kempen en dat het de verhouding tussen weiland en akkerland op de bouwerij waarschijnlijk sterk is gewijzigd na 1763. Deze vaststellingen geven een eerste indicatie van de verdere bevindingen in deze thesis. Nu we enkele belangrijke bezittingen die in de directe omgeving van de abdij lagen hebben geanalyseerd, kunnen we onze blik wenden naar de meer verspreid gelegen uithoven.

¹⁹³ Brouwers (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)*..., p. 24.

¹⁹⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 86. Steekproef oktober 1761- september 1762.

¹⁹⁵ Ze kochten in deze periode voor ongeveer 930 gulden Luiks aan wijn.

1.2. Uithoven

Zoals we eerder al hebben aangegeven, was de oorspronkelijke exploitatievorm van het abdijbezit het uithof, dat ook wel grangia of voorwerk genoemd wordt in de literatuur.¹⁹⁶ Bij vrijwel iedere cisterciënzerabdij was in de 12^e en 13^e eeuw het merendeel van het grondbezit georganiseerd in zulke uithoven.¹⁹⁷ Een uithof deed dienst als exploitatiecentrum van een domein.¹⁹⁸

De structuur van zo'n uithof vinden we in de pachtcontracten altijd in dezelfde standaardformulering terug: “(...) *Welcke vrouwe abdisse verclaerden in hure oft pachtinge uitgegeven te hebben (...) haren winhof (...) met alle de huisingen, stallen, schuren, boomgaarden, boschen ende oeck alle landen (...).*”¹⁹⁹ Centraal lag het woonhuis met stallen en schuren met daarrond de akkerlanden, boomgaarden en bossen. Aanvankelijk werden de uithoven rechtstreeks uitgebaat door de lekenbroeders van de abdij en loonarbeiders.²⁰⁰ De rechtstreekse exploitatie van de uithoven heeft relatief lang stand gehouden, maar verspreid liggend land werd gewoonlijk al vanaf de 13^e eeuw in pacht uitgegeven. Pas in de loop van de 14^e eeuw zou de verpachting van uithoven algemeen worden.²⁰¹

De verpachting van de uithoven van de abdij van Hocht gebeurde meestal in geldpacht. Er zijn twee uitzonderingen, het uithof in Boorseem, dat minstens van 1678 tot 1733 in helftwinning werd uitgegeven, en het uithof in Grote-Spouwen, dat in pacht in diverse natur²⁰²a werd uitgegeven tijdens de 18^e eeuw. De verpachting gebeurde wel altijd voor een vaste termijn.

Bas van Bavel bespreekt hoe pachters van grote uithoven verplicht werden om naast de pachtsom, aanvullende betalingen in natura te verrichten.²⁰³ In de Mariënweerdse bronnen noemt men dit de toebaat, elders komt de term *sende* of *curialitas*²⁰⁴ voor. Bij de abdij van Mariënweerd moesten enkel de pachters van grote uithoven een toebaat betalen.²⁰⁵ Ook bij de uithoven van de abdij van Hocht zien we in de 18^e eeuw een dergelijke toebaat voorkomen. Deze bestond, net als bij de abdij van

¹⁹⁶ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 338.

¹⁹⁷ Despy (G.), *L'exploitation des 'curtes'...*, p. 196.

¹⁹⁸ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht...*, p. 120.

¹⁹⁹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 31, folio 68 verso.

²⁰⁰ Deze lekenbroeders genoten hun vorming in de abdij van Val-Dieu, maar legden hun geloften af tegenover de abdis van Hocht. Bron: Brouwers (J.), *Lekenbroeders en -zusters van de abdij van Hocht, Het Oude Land van Loon*, Vol. 58, 1979, pp. 102-116.

²⁰¹ Voor een overzichtswerk over verpachting zie: Schofield (P.), van Bavel (B.) (ed.), *The development of leasehold in northwestern Europe, c. 1200 – 1600*, CORN Publication Series, Vol. 10, Turnhout, Brepols, 2009.

²⁰² Voor een uitleg over het verschil tussen zuivere pacht in rogge en pacht in diverse natura verwijzen we naar onze uiteenzetting over de perceelpacht.

²⁰³ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 338.

²⁰⁴ Jansen (H.P.H.), *Landbouw pacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen, Van Gorcum, 1955, p. 44. & Fuchs (J.W.) (ed.), *Lexicon Latinitatis Nederlandicae medii aevi*, *Woordenboek van het middeleeuws Latijn van de Noordelijke Nederlanden*, Leiden, Brill, 2005. & Verwijs (E.) en Verdam (J.), *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhof, 1885-1952.

²⁰⁵ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 338.

Mariënweerd, uit een standaardpakket van wijn, kruiden, peperkoek, suikerbrood, haring, varkens, hamels²⁰⁶, boter, suiker van “canarische kwaliteit”²⁰⁷ en kaarsen. Daarnaast werd er gewoonlijk ook een bepaald bedrag als nieuwjaarsgeld aan de abdis en aan de zusters betaald. De meeste van deze betalingen gebeurden in natura. Het was bijna uitsluitend de wijn die niet in natura werd geleverd, maar met een vast geldbedrag werd afgekocht.²⁰⁸ Bas van Bavel berekende dat de relatieve waarde van de toebaat ten opzichte van de pachtsom tijdens het midden van de 16^e eeuw, gemiddeld 14,6% bedroeg. Men mag het belang van de toebaat dus zeker niet onderschatten. Het was een tamelijk grote verzware van de pachtlast van grote pachters.²⁰⁹

In de bronnen van de abdij van Hocht komen we nog een extra belasting bij de uithoven tegen, de zogenaamde *lieffenisse*. Deze bedroeg gewoonlijk tussen de 15 en de 17 gulden Luiks en was bestemd voor de abdis: “17 gulden lieffenisse aan haar eerwaarde (abdisse)”.²¹⁰

We komen deze extra heffing pas tegen vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Spijtig genoeg hebben we in de literatuur niets kunnen terugvinden over deze bijkomende last. We vermoeden dat het om een betaling gaat die aan de abdis gebeurde als waardering voor de afstand van haar rechten op de uithoven. In dat geval zou het overeenkomen met de term *vertegenispenning*.²¹¹

Hoewel de uithoven van de abdij van Hocht gespaard bleven van erfdelingen die bij privébedrijven voorkwamen, hebben we wel verschillende voorbeelden van percelen die uit het areaal van de uithoven werden getrokken. Het is dus moeilijk om vat te krijgen op de exacte grootte van een uithof in een specifiek jaar. De exacte oppervlakten van de uithoven kwam doorgaans niet in de pachtcontracten voor, wel we weten hoe groot ze waren op het moment dat ze door de Fransen verkocht werden. Daardoor weten we dat alle uithoven (behalve die in Grote-Spouwen) groter waren dan 30 hectare op het einde van de 18^e eeuw.²¹² Gezien hun grootte mogen we ze rekenen tot de

²⁰⁶ Hamels zijn gecastreerde rammen. Bron: Chomel (N.), *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konstwoordenboek*, Leiden, Joh LeMair, 1778, p. 1000.

²⁰⁷ Daarmee werd suiker van de Canarische eilanden bedoeld. Bron: Baxa (J.) en Bruhns (G.), *Zucker im leben der Völker. Ein Kultur- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, 1967, pp. 15-17 en p. 306. Blijkbaar was suiker populair om allerlei medische siropen mee te bereiden. Bron: De Moor (G.), *Verborg en geborgen, Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1994, p. 293.

²⁰⁸ Gewoonlijk een zilveren dukaat: “Item een ducaet voor de wijn”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

²⁰⁹ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 339.

²¹⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 231 verso.

²¹¹ Jansen (H.P.H.), *Landbouw pacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen, Van Gorcum, 1955.

²¹² Paquay (J.), *De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg...*, pp. 131-132. Het uithof in Boorsemeer was bij verkoop ca. 45 hectare groot, dat van Rosmeer ca. 48,5 hectare en dat van Grote-Spouwen 28 hectare. Van het uithof in Susteren dat in 1704 verkocht werd weten we dat het minstens 30 hectare groot was. Het uithof in Neerharen was waarschijnlijk, gezien de hoge pachtsom, groter dan dat van Rosmeer.

belangrijkste bedrijven van de lokaliteiten waarin ze gesitueerd waren.²¹³ Heerman merkt in zijn werk over de abdij van Tongerlo op dat de grootste uithoven (gemiddeld tussen de 35 en de 40 hectaren) vooral in de directe omgeving van deze abdij lagen. Hoe verder van de abdij van Tongerlo verwijderd, hoe kleiner de uithoven gemiddeld waren.²¹⁴ Voor de abdij van Hocht zijn er mogelijk twee factoren van tel om de grootte van de uithoven te verklaren. Enerzijds lagen de uithoven altijd in een straal van maximum vijftien kilometer van de abdij af en volgen we de uitleg van Heerman.²¹⁵ Anderzijds hechten we belang aan de bevindingen van Gerits die, in zijn artikel over de Kempische Witherenabdijen, stelt dat landbouwbedrijven groter waren in het zuiden van het hertogdom Brabant en in Haspengouw dan in de Kempen.²¹⁶ In de bronnen komen we geen gegevens tegen over de tewerkstelling van landarbeiders op de uithoven. Gezien hun grootte is het waarschijnlijk dat deze grote hoeven landarbeiders aantrokken die hun gezinsinkomen wilden aanvullen.²¹⁷ Zij combineerden het werk op hun eigen bedrijfje met loonarbeid op de grote hoeven. Daarnaast waren er mogelijk ook dienstboden, die inwoonden op de uithoven.²¹⁸ Het dienstbodeschap kan gezien worden als een “life-cycle strategy”, Laslett gebruikte dan ook de toepasselijke term “life-cycle servant”.²¹⁹

In onze analyse van de uithoven zullen we telkens een korte geschiedenis geven van het uithof, haar pachters en de jaarlijkse pachtsom die ze moesten betalen. Naast deze gegevens hebben we ook de pachtbetalingen van de uithoven verwerkt, de bevindingen daarvan zullen we in een apart hoofdstuk bespreken. De uithoven van Sint Geertruid en Susteren werden al voor de Franse Periode verkocht. Die van Rosmeer, Boorseme, Grote-Spouwen en Neerharen bleven tot het einde van de 18^e eeuw in bezit van de abdij. In onze bespreking van de uithoven zullen we een opdeling per regio gebruiken. We beginnen met de uithoven in Zuid-Limburg.

²¹³ Dries Kools haalt in zijn thesis, over de uithoven in de heerlijkheid Essen-Kalmthout, aan dat er in de door hem bestudeerde regio geen enkel uithof groter was dan 26 hectaren. Bron: Kools (D.), *De sociaal-economische betekenis van de abdijs hoeven en hun pachters in de heerlijkheid Essen-Kalmthout (17e - 18e eeuw)*..., p. 30.

²¹⁴ Heerman (C.), Het abdijsdomein van de abdij van Tongerlo in de 15de - 16de eeuw..., p. 147.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ Gerits (T.J.), De hoeven van de Kempische Witherenabdijen, *Ons Heem, themanummer Abdijen en Landbouw*, Vol. 27, 1973, p. 234.

²¹⁷ Lambrecht (T.), *Een grote hoeve in een klein dorp, Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18^e eeuw*, Reeks Historische Economie en Ecologie, Gent, Academia Press, 2002, p. 138.

²¹⁸ Laslett (P.), Notes and queries. The institution of service, *Local Population Studies*, Vol. 40, 1988, p. 58. Het is goed mogelijk dat de loonarbeiders ook inwoonden op deze uithoven. Bron: Vanhaute (E.), Structure and strategy. Two rural communities in the Kempen region of Belgium, 1850–1910, *History of the Family*, Vol. 9, 2004, p. 198. Het dienstbodeschap was in feite een soort transitieperiode tussen de kindertijd en het volwassen leven. Het grootste aandeel van de dienstboden waren jonge mensen terwijl losse arbeiders in vrijwel elke leeftijdsgroep voorkwamen. Bron: Lambrecht (T.), *Een grote hoeve in een klein dorp*..., p. 145.

²¹⁹ Laslett (P.), Notes and queries. The institution of service...

1.2.1. Uithoven in Zuid-Limburg

1.2.1.1. Het uithof in Susteren

In Susteren bezat de abdij een uithof dat de naam *Lauwerhof* droeg.²²⁰ In 1588 vinden we in de bronnen de vermelding dat dit uithof is afgebrand.²²¹ In 1631 vinden we meer informatie over deze brand terug: “(...) *bij verleeden oorloghe ende miserabelen tijd affgebrant ende geruineert.*”²²² Het uithof werd niet meer heropgebouwd en staat ook in 1704 nog steeds als afgebrand in de bronnen vermeld.²²³

Het uithof dat we in de bronnen tijdens de 18^e eeuw tegenkomen doet dus eigenlijk dienst als verzamelnaam voor het domein dat bij de oorspronkelijke hoeve heeft gehoord. Het verwijst niet meer naar een gebouwencomplex. Johannes Kupers nam het lauwerhof op 6 mei 1701 in gebruik voor een pachttermijn van 4 jaar en beloofde daarvoor een jaarlijkse pachtsom van 500 Hollandse gulden te betalen. De vorige pachter was Jan Leurs die het uithof op 2 april 1698 voor een pachttermijn van zes jaar had aangenomen. Deze pachter had aan Johannes Kupers gevraagd om de laatste vier jaar van zijn pachtcontract over te nemen: “*Gelijckerwijs Jan Leurs den selven Anno 1698 den 2 april in toust van 6 jaren aengenomen hadt, ende den voorsc. Sr. Kupers versoecht hadt de resterende 4 jaren van sijnen toust uit te halden.*”²²⁴ Zolang men toestemming kreeg van de abdij, was het dus mogelijk om voor het aflopen van de pachttermijn van pachter te wisselen. Wat de exacte reden voor het overnemen van deze pacht was, alsook de toedracht van de relatie tussen de oude en de nieuwe pachter, hebben we niet kunnen achterhalen.

Niet lang na de overname van de pacht zou de abdij dit domein grotendeels verkopen. In 1702, 1703 en 1704 was de belasting op de goederen van de abdij in het land van Gulik dermate hoog geworden, dat het de som van de pachtbetalingen oversteeg. Daarom moest de abdij voor deze jaren 444 gulden en 18 stuiver bijleggen op de pachtsom van het Lauwerhof.²²⁵ Hierdoor zag abdis Marie Ursula de Minckwitz zich genoodzaakt om op 12 september 1704 met toestemming van de abt van Val-Dieu, 35 bunder uit de Lauwerhof te verkopen voor 2000 gulden.²²⁶ De tekst luidt als volgt: “*Den 12 7ber 1704*

²²⁰ Op 15 augustus 1285 werd een schenking van Giselbertus uit Lauw van zijn cijnsgoederen bestaande uit 28 bunder hofstede en akkerland aan de abdij van Hocht goedgekeurd door Theodorus, heer van Dieteren en zijn broer Gosuinus. Bron: R.A.H., A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 17.

²²¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 41, folio 61, een gevolg van de 80-jarige oorlog (1568-1648).

²²² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 29, folio 158 verso. Vermoedelijk werd de Lauwerhof door soldaten platgebrand rond 1579 tijdens de belegering van Maastricht (80-jarige oorlog). Bron: R.A.H., Hocht, reg. 56, ongefol.

²²³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

²²⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67.

²²⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 35.

²²⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr. 67 en 69.

sijn ten overstaen van het gericht van Susteren ten hoogsten biedende verkocht geworden 35 bonderen lants, diwelcke gehorende zijn in onsen hoff van Lauwe, ende door den magistraat ende regerders van Susteren aen den gemeijnen schat ende sturen onderworpen zijn geworden, diwelcke nu sedert veel jaren herward soe hoogh zijn gekomen, dat sij niet alleenlijck des hofs vrijlanden hebben ingeslickt, maer is het clooster daer en boven noch genootsackt gewest jaerlijx groote sommen gelts te debourseren, ende ter wijlen geene apparentie en was, dat de schatten in het verdoemt Gulicker lant soudon cesseran, soe zijn de voorsc. 35 bonders verkocht geworden voor de somme van tweeduijsent gulden, dico 2000 gulden, ende de schatvrij landen zijn ten hoogsten biedende uitgegeven, ende verpacht, geworden aen diverse personen."²²⁷ De landen die schatvrij waren, werden door de abdij behouden en in pacht uitgegeven aan verschillende personen vanaf 1705. We hebben de betalingen van het Lauwerhof niet verwerkt in de databank vanwege deze verkoop in het begin van de 18^e eeuw. We hebben wel geprobeerd om na te gaan waar het hof mogelijk gelegen heeft. Via Luuk Keunen, van het Nederlandse RAAP²²⁸, hebben we enkele kadastrale minuutplannen van Susteren uit 1811-1832 kunnen raadplegen.²²⁹ Op basis van deze kaarten konden we spijtig genoeg niets achterhalen.

1.2.1.2. Het uithof in Sint Geertruid

De abdij van Hocht had nog een tweede uithof in Zuid-Limburg liggen, namelijk in Sint Geertruid.²³⁰ Hoewel dit uithof oorspronkelijk in Eckelrade was gelegen, werd het rond 1266 naar Sint Geertruid verplaatst.²³¹ In 1266 bestond het uithof uit een hofstede, akkerlanden, weiden, wijngaarden, beemden, bossen en een laathof.²³² Volgens Hartmann is er geen spoor overgeleverd van hoe de abdij dit alles heeft verworven.²³³ In de loop van de eeuwen was de hoeve bouwvallig geworden zoals blijkt uit het pachtcontract van Hendrick Aerts, die de hoeve op 7 april 1625 voor negen jaar in pacht nam. In het contract werd naast de gebruikelijke voorwaarden ook uitdrukkelijk van de pachter geëist dat hij op zijn kosten twee vervallen schuren zou laten herstellen, een nieuwe toegangspoort liet bouwen en de tiendschuur moest laten restaureren.²³⁴ Ook in de decennia daarna werd het uithof slecht onderhouden.

²²⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67.

²²⁸ RAAP (Archeologisch Adviesbureau) is het grootste onafhankelijke onderzoeks- en adviesbureau voor archeologie en cultuurhistorie in Nederland.

²²⁹ Topografische Militaire Kaart en Kadasterkaart van Susteren, in: <http://watwaswaar.nl/>, geraadpleegd op 25/04/2014.

²³⁰ Op 30 juni 1261 verklaren Renerus, heer van Gronsveld en zijn vrouw Beatrix verkocht te hebben aan de abdij van Hocht, hun hof met vijf gebouwen en één bunder akkerland in Eckelrade voor 42 Luikse ponden. Het goed was vrij van tienden. Bron: R.A.H. A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 13.

²³¹ Dat blijkt uit een akte van paus Clemens IV uit 1266. In deze akte plaatste de paus de bezittingen van Hocht onder zijn bescherming en wordt het uithof in Sint Geertruid specifiek vermeld. Bron: Paquay (J.), *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, Luik, 1936.

²³² Dit toont dus aan dat de abdij al vanaf de eerste eeuw van haar ontstaan een sterke verankering had in Zuid-Limburg.

²³³ Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, p. 71.

²³⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 29, fol 89.

Tabel 10: Normatieve pachtgegevens van het uithof in Sint Geertruid

Periode	Pachter	Jaarlijkse pachtsom
1701-1711	Servaes Coumans	900 gulden Luiks
1712-1733	Thewis Spits	900 gulden Luiks
1753-1765	Jan Spits	1000 gulden Luiks
1766-1784	Bartholomij Faschamps	1700 gulden Luiks

Op 22 juni 1701 nam Servaes Coumans het uithof in pacht voor een termijn van negen jaar en beloofde daar een jaarlijkse pachtsom van 900 gulden voor te betalen.²³⁵ Na zijn dood nam zijn vrouw de pacht van hem over, tot op 14 maart 1712 Thewis Spits als nieuwe pachter een pachtcontract met een termijn van negen jaar afsloot. We leren dat het uithof op dat moment 20 bunder kleiner is dan voordien: *“Maer worden alsnu daer uijt getrocken ontrent de 20 bonders lant”*²³⁶. Aangezien de pachter wel nog dezelfde pachtsom moest betalen kunnen we hier spreken van een stijging van de pachtsom. Ook onder deze nieuwe pachter zou de bouwval van de hoeve zich verder zetten. Het uithof was zelfs in zo’n slechte staat dat de abdij in 1718 besloot om een nieuwe hoeve te bouwen.²³⁷ In het uithof in Sint Geertruid vonden waarschijnlijk ook zittingen van de laatbank plaats. Aan het begin van de 18^e eeuw was de pachter verplicht om de meier en de laatschepenen bij het innen van cijnzen en op andere gerechtsdagen van kost en drank te voorzien zoals we leren uit het pachtcontract: *“Item sal den meijer ende laeten van en laethof in het ontfangen de chinsen ende andere gerichtsdagen en cost ende dranck moeten geven.”*²³⁸

In 1729 vinden we de weduwe van Thewis Spits op de hoeve terug en niet lang daarna, in 1734, liet abdis Theresia van Leefdael het gebouw verfraaien en haar wapen met wapenspreuk boven de ingang aanbrengen.²³⁹ Het pachtboek uit 1753 leert ons dat Jan Spits de nieuwe pachter is. Hier zien we ook een eerste verhoging van de jaarlijkse pachtsom naar 1000 gulden terwijl ze minstens vanaf 1701 voor 900 gulden was uitgegeven. Jan Spits zou het uithof tot het jaar 1765 in pacht houden, op 20 juli 1765 werd Bartholomij Faschamps de nieuwe pachter en verhoogde de jaarlijkse pachtsom opnieuw, ditmaal tot een bedrag van 1700 gulden.

Niet lang na het afsluiten van het pachtcontract van Bartholomij Faschamps, verkeerde het uithof opnieuw in slechte staat. Vooral de schuren en de stallingen waren zo bouwvallig geworden dat ze zonder grote kosten niet meer hersteld konden worden. Reijner Bemelmans stuurde een brief naar de rentmeester van de abdij, waarin hij aanbood om de bouwvallige gebouwen met aanpalende weide in erfpacht te nemen voor een jaarlijkse betaling van 30 stuiver per grote roede. Voor de bijhorende

²³⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67.

²³⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 68.

²³⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

²³⁸ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 31, folio 68 verso.

²³⁹ R.A.H., A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 18.

landerijen en bossen stelde hij een pachtsom van twintig gulden per bunder per jaar voor. Daarnaast verklaarde hij zich bereid om het afbraakmateriaal, waarvan de waarde op 500 gulden geschat werd, over te kopen.²⁴⁰ De abdis ging niet op dit voorstel in omdat ze er niet van overtuigd was dat de gebouwen afgebroken moesten worden. Op 5 juli 1766 liet ze door notaris Janssen het woonhuis en de helft van de schuur aan de hoogstbiedende verkopen. Reijner Bemelmans kocht de gebouwen voor 2160 gulden, maar moest slechts 1560 gulden betalen. De overige 600 gulden kreeg hij als renteconstitutie waarvoor hij een rente van vier % moest betalen.²⁴¹ In de bronnen zien we dat de pacht van Bartholomij Faschamps doorliep tot 1784. De gebouwen waren dan misschien verkocht, de landen die oorspronkelijk bij de hoeve hadden gehoord werden nog steeds in pacht uitgegeven en waarschijnlijk werd het areaal zelfs vergroot. Na 1784 werden de gronden die bij het uithof hadden gehoord aan verschillende individuele pachters uitgegeven telkens voor een pachttermijn van zes jaar. De abdij lijkt hier geen duidelijk beeld te hebben gehad van welke goederen aan welke pachter waren uitgegeven. Hartmann komt ook tot de conclusie dat de abdij van Hocht al op het einde van de 16^e eeuw geen goed overzicht had op haar eigen bezittingen in Sint Geertruid.²⁴² Het gebouw dat in 1718 werd opgericht bestaat nog steeds. Het draagt de naam *hoeve genhof* en ligt in de *Burgemeester Wolfsstraat* in de buurt van *De Laathof* en *De Hochterhof* straten, onderstaande afbeelding geeft de voor- en zijgevel van de hoeve weer in 1962.

²⁴⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 35.

²⁴¹ “Nota dat de materialen van hof St. Gertruyt bestaende in huys, stallinge en scheure ten meest biedende verkocht sijn volgens acte gepasseert voor de heer notaris Jansen (...) met Reijner Bemelmans het huys en de helft van de scheure is verbleven aan 2160 gulden waer van is eene rente blijven staen van 600 gulden aan vier pro cento.” Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 219 verso. Volgens Joost Welten is er maar zeer uitzonderlijk bewijs dat het geld van renteconstituties bestemd was voor de aankoop van onroerend goed. De effectieve betalingen die plaatsvinden bij de aan- en verkoop van panden en land gebeurden vooral in de vorm van Hollandse dukaten, Franse kronen en af en toe in klein zilvergeld, namelijk schellingen. De indruk ontstaat dat de markt voor onroerend goed een apart betalingscircuit vormde, waarin de betrokkenen een voorkeur hadden voor Hollandse dukaten en Franse kronen. Voor dit soort transacties bestond op het einde van de 18^e eeuw nog geen betalingssysteem van wisselbrieven en girale betalingen in Limburg. Boeren en ambachtslieden moesten hun betalingen rechtstreeks via contant geld regelen. Een aantal mensen bewaarden daarom thuis aanzienlijke bedragen in verschillende munt denominaties. Dit muntgeld rouleerde nauwelijks en was vooral bedoeld om grote uitgaven zoals de aankoop van onroerend goed mee te betalen of om als renteconstitutie uitgegeven te worden. Bron: Welten (J.), *Met klinkende munt betaald...*, p. 24.

²⁴² Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, pp. 215-216.

Afbeelding 4: Voor- en zijgevel van de hoeve in Sint Geertruid in 1962.²⁴³

1.2.2. Uithoven in Haspengouw

1.2.2.1 Het uithof in Rosmeer

Het uithof in Rosmeer werd voor het eerst in 1221 vermeld in een document van paus Honorius waarin hij de goederen van de abdij bekrachtigde en onder zijn bescherming nam.²⁴⁴ Volgens Lux zou dit uithof door de eerste mannelijke bewoners van de abdij zelf zijn opgericht op een sterk heuvelachtig en onvruchtbaar terrein.²⁴⁵ De lokale plaatsnamen *Op den Bosch* en *Het Beschke*, alsook de nabijheid van het waterrijk *Broek* wijzen erop dat het hier om een moerassig en bebost gebied ging, dat waarschijnlijk later dan het overige dorpsgedeelte ten oosten van de kerk ontgonnen werd.

Het uithof in Rosmeer kwam bij het vertrek van de mannelijke orde in handen van de adellijke vrouwenabdij van Hocht. Aanvankelijk lieten zij dit uithof als eigen exploitatie uitbaten.²⁴⁶ Net als de andere inwoners van Rosmeer moest de abdis van Hocht de lasten van haar hoeve dragen. Hoewel het door pauselijk privilege vrijgesteld was van tienden, moest zij toch een kleine tiend van haar goederen afstaan. Ook de kosten die de jacht van de prins van Luik meebracht moest de abdis, net als de andere inwoners, betalen. Volgens het edict van 25 mei 1644 moest zij gedurende drie dagen van het jaar

²⁴³ Foto van uithof in Sint Geertruid, in: <http://rijksmonumenten.nl/monument/34696/genhof/sint+geertruid/>, geraadpleegd op 03/03/2014.

²⁴⁴ Paquay (J.), *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, Luik, 1936, p. 19.

²⁴⁵ Lux (G.V.), *De monnikenhoeve te Rosmeer, Het Oude Land van Loon*, Vol. 1, 1946, p. 83.

²⁴⁶ Ibidem.

zorgen voor de nacht- en verblijfkosten van de jagers, de honden, de vogels en de paarden. Verder moest zij, ofwel haar pachter, het hout leveren voor de galg van het gerecht van “Buiten-Bilzen”.²⁴⁷

Tabel 11: Normatieve pachtgegevens van het uithof in Rosmeer

Periode	Pachter	Jaarlijkse pachtsom
1696-1699	Weduwe Geurdt Stevens	800 gulden Luiks
1700	Weduwe Geurdt Stevens	708 gulden Luiks
1701-1733	Theunis Cielen	650 gulden Luiks
1753-1761	Reijner Meers	750 gulden Luiks
1762-1792	Hermen Meers	820 gulden Luiks
1793-1794	Hermen Meers	1054,5 gulden Luiks

In 1696 is de weduwe van Geurdt Stevens de pachter van deze hoeve.²⁴⁸ Ze had moeite om aan de pachtbetalingen te voldoen, zoals blijkt uit de debetstand van 3000 gulden in het jaar 1699.

Waarschijnlijk werden er daarom in dat jaar 14 bunder 12 grote en 3 kleine roeden uit het hof getrokken en aan andere personen uitgegeven: *“Anno 1699 heft onse Eerw. Vrouwe Abdisse uijt den hof van Rosmer getrocken 14 bonders 12 groot ende 3 cleijn roijen van de slechtste landen ende de selve in toust uijtgegeven aen diverse personen wiens namen ende betalingen op d’eijnde van desen register aengeschreven staen. Ergo ten opsicht van dese veranderinge en is de winneresse voor dit jaer 1699 maer vervallen 708 gulden ende andere accedenten”*²⁴⁹.

De pachtsom daalde na deze ingreep van 800 naar 708 gulden per jaar. Deze ingreep om de slechtste landen van het uithof uit deze pacht weg te nemen is interessant omdat het waarschijnlijk de bedoeling was om het uithof zo opnieuw levensvatbaar te maken. Het is onduidelijk of de aanzet voor deze ingreep van de pachter of van de abdij kwam. Op 31 maart 1701 nam Theunis Cielen, schoonzoon van de weduwe van Geurdt Stevens, de pacht van de hoeve over en daalde de pachtsom tot 650 gulden.²⁵⁰ Deze pachter zien we ook in het pachtboek van 1729 voorkomen.

In 1747 was de weduwe van Theunis Cielen pachter van de hoeve samen met Geurdt Stevens (junior). Dat jaar was bijzonder onfortuinlijk voor de weduwe, ze zag haar veestapel wegslinken toen de Franse legerbenden²⁵¹ niet minder dan 10 paarden, 14 koeien, 14 varkens en 70 schapen opeisten. Hierdoor kon zij niet langer voldoen aan de pachtbetalingen en werd haar pachtcontract opgeheven.²⁵² Dit is

²⁴⁷ In Bilzen had men een dubbel gerecht: buiten-bilzen en binnen-bilzen. Voor het gerecht Buiten-Bilzen verschenen de inwoners van de omliggende dorpen zoals Martenslinde en Rosmeer. Voor het gerecht van Binnen-Bilzen verschenen enkel de inwoners van Bilzen. Bron: Lux (G.V.), De monnikenhoeve te Rosmeer, *Het Oude Land van Loon*, Vol. 1, 1946, p. 84.

²⁴⁸ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

²⁴⁹ Ibidem.

²⁵⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67.

²⁵¹ Dit is de periode van de Oostenrijkse Successieoorlog.

²⁵² Lux (G.V.), De monnikenhoeve te Rosmeer ..., p. 83.

redelijk uitzonderlijk omdat de abdij geregeld kwijtscheldingen deed, zeker in perioden van algemene misoogst en oorlog. Zo zullen we bij het uithof in Grote-Spouwen zien dat Andries Hardij op het einde van de 17^e eeuw verschillende malen een kwijtschelding van een deel van zijn pacht zou krijgen. Op 20 februari 1747 verpachtte abdis van Leefdael de hoeve voor zes jaar aan Reijner Meers.

Vanaf 1753 vinden we in de bronnen dezelfde Reijner Meers terug als pachter en kunnen we ook vaststellen dat de pachtsom gestegen is tot 750 gulden. Op dat moment vinden we ook de eerste beschrijving van de exacte grootte van het uithof terug, namelijk 51 bunder, 6 grote roeden en 3,25 kleine roeden.²⁵³ Op 19 februari 1762 neemt Hermen Meers deze pacht over en stijgt de pachtsom opnieuw tot een bedrag van 820 gulden. Zijn toust werd in 1773, 1780, 1786 en 1792 telkens voor zes jaar verlengd en daarmee zou hij de laatste persoon zijn die dit uithof pachtte van de abdij.²⁵⁴ Bij de laatste verlenging van de pacht werd de pachtsom nogmaals verhoogd, ditmaal tot 1054,5 gulden.

Bij de verkoop van het uithof in de Franse periode vernemen we dat de oppervlakte 58 bunder, 10 grote roeden en 19 kleine roeden was.²⁵⁵ Mogelijk is de meting uit 1753 foutief, maar het is ook mogelijk dat het areaal van het uithof is uitgebreid sinds dat jaar. De hoeve bestaat nog steeds en ligt in de *Monnikenhof* (straat) in Rosmeer. De hoeve werd door Frieda Schlusmans als oorspronkelijk eigendom van de abdij van Sint-Jacques in Luik gezien.²⁵⁶

²⁵³ Gezien de stijging van de pachtsom die nu 750 gulden bedraagt is het aannemelijk dat er opnieuw gronden aan het uithof waren toegevoegd in deze periode.

²⁵⁴ R.A.H., Hocht archiefbestand nr. 35 en archiefbestand nr. 27, folio 66 verso.

²⁵⁵ De verkoop onder het Franse Régime vond plaats op 23 maart 1797. De koper was Henro Bléron van Maastricht die het voor een som van 51.500 franc kocht in naam van Lambert Malchair, een ex-dominikaan uit Maastricht. Bron: Paquay (J.), *De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg...*, p. 132.

²⁵⁶ Zij baseerde haar veronderstelling op de naam van de straat waarin de hoeve ligt, *Monnikenhof*. Het voorkomen bij de hoeve van Boorseme van een gelijkaardig toponiem sterkt onze hypothese. Bron: Schlusmans (F.), *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Limburg, Arrondissement Tongeren, Kantons Bilzen - Maasmechelen, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, Brussel – Turnhout, 1996.

Afbeelding 5: Gevel van de hoeve in Rosmeer in 2011²⁵⁷

1.2.2.2 Het uithof in Grote-Spouwen

Het uithof in Grote-Spouwen vormt een uitzondering in vergelijking met de andere uithoven omdat ze in pacht in diverse natura werd uitgegeven. In juni 1237 verkocht Cono, heer van Heers, aan de abdis en het abdij van Hocht, 50 bunder akkerland in Spouwen dat hij in leen hield van bisschop Johannes II van Eppes en de hoofdkerk van Luik.²⁵⁸ Op dezelfde dag verklaarde de bisschop van Luik in te stemmen met deze verkoop. Op dit landgoed richtte de abdij een uithof op dat de naam *Munckhof* kreeg. Brouwers meent dat dit uithof ongeveer 40 bunder akkerland omvatte dat bewerkt werd.²⁵⁹

²⁵⁷ Foto van het monnikenhof in Rosmeer, in: <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/753>, geraadpleegd op 01/03/2014.

²⁵⁸ R.A.H., A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 4.

²⁵⁹ Brouwers (J.), De monnikenhof te Grote-Spouwen, *Limburg*, Vol. 66, 1987, p. 21.

Tabel 12: Normatieve pachtgegevens van het uithof in Grote-Spouwen

Periode	Pachter	Jaarlijkse pachtsom
1696-1733	Andries Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe en 6 vat raap- of koolzaad
1753-1765	Jan Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe en 6 vat raap- of koolzaad
1766-1792	Jan Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe, 6 vat raap- of koolzaad en 65 vat gerst
1792-1794	Weduwe Jan hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe, 6 vat raap- of koolzaad en 65 vat gerst

Op 12 mei 1683 kreeg Andries Hardij, de hoeve in pacht voor negen jaar. In 1695 had dit uithof veel te lijden gehad van de winterkwartieren van de Luikse troepen en het doortrekken van de geallieerde legers. De paarden van Andries Hardij werden in Namen door de Fransen verkocht. Voor al die schade kreeg Andries korting op zijn pacht.²⁶⁰ In 1698 kreeg hij opnieuw korting vanwege miswas ten gevolge van langdurige regen en schade geleden door voorbijtrekkende troepen, voornamelijk die van Brabant.²⁶¹ In 1727 werd de monnikenhoeve, die vermoedelijk bouwvallig geworden was, afgebroken en opnieuw opgebouwd. De werkzaamheden duurden tot 1731.²⁶² Boven de ingang deur van het woonhuis liet abdis de Warnant een steen met het jaartal 1727 aanbrengen en boven de poort een tweede, grotere steen met haar wapenschild en het jaartal 1731.

In 1729 was Andries Hardij nog steeds pachter van dit uithof. In 1753 was de pacht overgegaan op zijn zoon, Jan Hardij. We weten dat zijn pacht op 11 juni 1766 vernieuwd werd voor een periode van zes jaar, op dat moment werd ook de jaarlijkse pachtsom bijgesteld en met 65 vaten gerst per jaar verhoogd. De toust werd op 15 april 1775 met zes jaar verlengd, op 14 maart 1780 wederom voor zes jaar en op 20 juli 1785 voor acht jaar. Bij iedere vernieuwing bleven de voorwaarden en de pachtsom hetzelfde. Na de dood van Jan Hardij werd deze toust op 15 maart 1792 met zes jaar voor zijn weduwe verlengd. De weduwe van Jan Hardij zou de laatste pachter van het uithof in Grote-Spouwen zijn.

Ook het uithof in Grote-Spouwen werd door de Fransen in beslag genomen en verkocht. Dankzij deze verkoop weten we dat het op het einde van de 18^e eeuw 33 bunder, tien grote roeden groot was. Het uithof werd verkocht aan Jean Theodore van Gulpen, namens Antoine Smitz, Vauthier Aerts, Jean Vanherck, Godfroy Loix, Pierre Tomsings, Henri Vandriesch, Bernard Brassine, Lambert Loix, Hubert Moyaerts en Jean Gysens (ex-kloosterlingen kanunniken reguleren te Tongeren), voor een prijs van 48.500 frank.²⁶³ De hoeve bestaat nog steeds. Het is de eerste hoeve links als men van de

²⁶⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

²⁶¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

²⁶² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 22.

²⁶³ Paquay (J.), De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg ..., p. 132.

kant van Kleine-Spouwen het dorp binnenkomt. In de volksmond wordt ze *bij berben* (barbara) genoemd. Het aanwezige toponiem *Munieckstraat* wijst op de naam van het uithof Munckhof. Het hof ligt tegenwoordig in de Pastorijstraat nr 22.

Afbeelding 6: Achtergevel van het uithof in Grote-Spouwen in 2010²⁶⁴

1.2.3. Uithoven in het Maasland

1.2.3.1. Het uithof in Boorseem

Ook het uithof in Boorseem werd voor het eerst vermeld in een document uit 1221 van paus Honorius waarin hij de goederen van de abdij bekrachtigde en onder zijn bescherming nam.²⁶⁵ Het staat vast dat het uithof deel uitmaakte van de eerste aanwerving van gronden in Boorseem door de abdij. Het uithof in Boorseem is uniek, in die zin dat het in helftwinning²⁶⁶ werd uitgegeven tijdens de eerste helft van de 18e eeuw. Volgens Verhulst werden veel grote domeinen oorspronkelijk in deelpacht uitgegeven, maar

²⁶⁴ Foto van het monnikenhof in Grote-Spouwen, in: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20352>, geraadpleegd op 01/03/2014.

²⁶⁵ Paquay (J.), *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, Luik, 1936, p. 23.

²⁶⁶ Voor meer uitleg over deze pachtvorm, zie het hoofdstuk over helftwinning.

nam het belang van deze vorm van gronduitgifte nadien sterk af.²⁶⁷ Voor dit uithof hebben we gegevens gevonden dat ze vanaf 1661 terug door de abdij zelf in exploitatie was genomen na een lange periode van verpachting.²⁶⁸ Op 27 januari 1678 werd het uithof in helftwinning uitgegeven, de pachter was toen Hendrick Groenen. Het uithof in Boorseme zou minstens tot 1733 in helftwinning worden uitgegeven door de abdij. Bas van Bavel maakt de bedenking dat vooral bij grote bedrijven de pachters niet onvermogen moeten zijn geweest. Het verminderde risico tijdens woelige tijden moet dus wel aantrekkelijk zijn geweest, maar zodra de economische situatie verbeterde stapte men van helftwinning af.²⁶⁹ Dit lijkt ook het geval geweest te zijn bij het uithof in Boorseme dat in de tweede helft van de 18^e eeuw in geldpacht uitgegeven werd.

Tabel 13: Normatieve pachtgegevens van het uithof in Boorseme

Periode	Pachter	Jaarlijkse pachtsom
1696-1700	Simon Janssen	Helftwinning
1701-1733	Claes Maes	Helftwinning
1753-1769	Jan Ruwet	800 gulden Luiks
1769-1794	Christiaan Dauven	780 gulden Luiks ²⁷⁰

Op het moment dat de bestudeerde bronnen beginnen, in 1696, werd het uithof door abdis de Minckwitz voor negen jaar verpacht aan Simon Jansen^{271, 272}. In 1701 verpachtte abdis de Minckwitz de monnikenhoeve aan Claes Maes, de schoonbroer van Simon Janssen. De hoeve was op dat moment ongeveer 12,5 bunder groot.²⁷³ Daarbij kreeg hij nog circa 50 bunder in helftwinning, dit is meteen de grootste helftwinning van één pachter die we in de archieven tegenkomen.²⁷⁴ Op 16 maart 1711 werd deze pacht met één jaar verlengd en op 4 maart 1712 met drie jaar.²⁷⁵ Op 16 maart 1716 werd het contract opnieuw voor zes jaar verlengd. De voorwaarden bleven steeds dezelfde.²⁷⁶ Claes Maes zou minstens tot 1733 pachter van het uithof blijven. In dat jaar liet de abdis de monnikenhoeve grondig

²⁶⁷ Verhulst (A.), *occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300*, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 2*, Haarlem, 1982, pp. 83-104.

²⁶⁸ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 60. We weten dat de hoeve in dat jaar 38 vaten tarwe, 251 vaten rogge, 80 vaten ferst, 28 vaten spelt en 20 vaten boekweit heeft opgebracht.

²⁶⁹ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 389.

²⁷⁰ Het eerste jaar moest er uitzonderlijk maar 744 gulden betaald worden, de overige jaren 780 gulden.

²⁷¹ Op 31 maart 1699 werd de pachter van de monnikenhoeve, Simon Jansen, door de graaf van Rekem Frans Gobert verplicht om verschillende karweien en transportdiensten uit te voeren. De pachter weigerde dit waarop de graaf de paarden van Simon Jans uit de stal liet halen en te Rekem publiekelijk liet verkopen. Diezelfde dag nog wendde abdis de Minckwitz zich in een schrijven tot de graaf waarin zij hem herinnerde aan de overeenkomst die op 8 juni 1591 gesloten was tussen de abdij en de toenmalige graaf waarin de monnikenhoeve van Boorseme voor altijd vrijgesteld werd van alle karweien en dienstbaarheden en verzocht de graaf de paarden terug te geven. Bron: Verbois (R.) en Maesen (M.), *geschiedenis der keizerlijke baronie Boorseme*, Rekem, Maesen, 1977, pp. 49-50.

²⁷² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

²⁷³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 31, folio 21 en 22.

²⁷⁴ Deze post hebben we niet verwerkt als een los perceel in helftwinning maar als deel van het uithof in Boorseme.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 31, folio's 94-96.

herstellen. Er kwamen nieuwe zolderdeuren, vensters en keldertrappen, het bakhuis werd hersteld en alles werd opnieuw gepleisterd.²⁷⁷ In 1753 zien we Jan Ruwet als pachter van de hoeve, hij moest jaarlijks 800 gulden betalen. Op 1 maart 1769 gaf abdis Theresia van Leefdael het uithof, dat toen 50 bunder en 6 grote roeden omvatte, voor twaalf jaar in pacht aan Christiaan Dauven. Het eerste jaar van zijn pacht moest hij maar 744 gulden betalen en ieder volgend jaar 780 gulden. Dit pachtcontract werd op 31 oktober 1786 tegen dezelfde voorwaarden voor zes jaar verlengd en op 17 oktober 1792 opnieuw voor zes jaar.²⁷⁸ Tijdens de Franse bezetting werd de hoeve in beslag genomen en op 13 maart 1797 als domeingood publiek verkocht. De hoeve besloeg toen 54 bunder en 6 grote roeden.²⁷⁹ Ze werd gekocht door Jean Charles Dassier van Maastricht namens Arnold de Heusch van Eigenbilzen.²⁸⁰ De monnikenhoeve, een Maaslandse vierkantshoeve gelegen aan de huidige Zuid-Willemsvaart, bestaat nog steeds en ligt in de Monnikhof nummer 11. Ze werd in haar bestaan meermaals hersteld en verbouwd. Boven de ingangspoort staat het jaartal 1652. Boven de deur van het woonhuis prijkt het wapenschild van abdis Marie de Robles. De stallen zijn gedeeltelijk uit de 18^e eeuw, maar ook gedeeltelijk herbouwd na de brand van 1848. Op de onderstaande foto is de hoeve te zien zoals hij momenteel bestaat.

Afbeelding 7: Voor- en zijgevel van het uithof in Boorseem in 1994²⁸¹

²⁷⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 22.

²⁷⁸ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 35.

²⁷⁹ Waarvan ongeveer 29% weide en 71% akkerland was. Wanneer we de redenering van Heerman aanhouden, zoals we ook al bij de bouwerij hebben gedaan, dan mogen we besluiten dat de grond hier dus vruchtbaar was. Bron: Heerman (C.), Het abdijdomein van de abdij van Tongerlo..., p. 148.

²⁸⁰ Bron: Paquay (J.), De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg..., p. 131.

²⁸¹ Foto van het uithof in Boorseem, in: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/1150>, geraadpleegd op 02/03/2014.

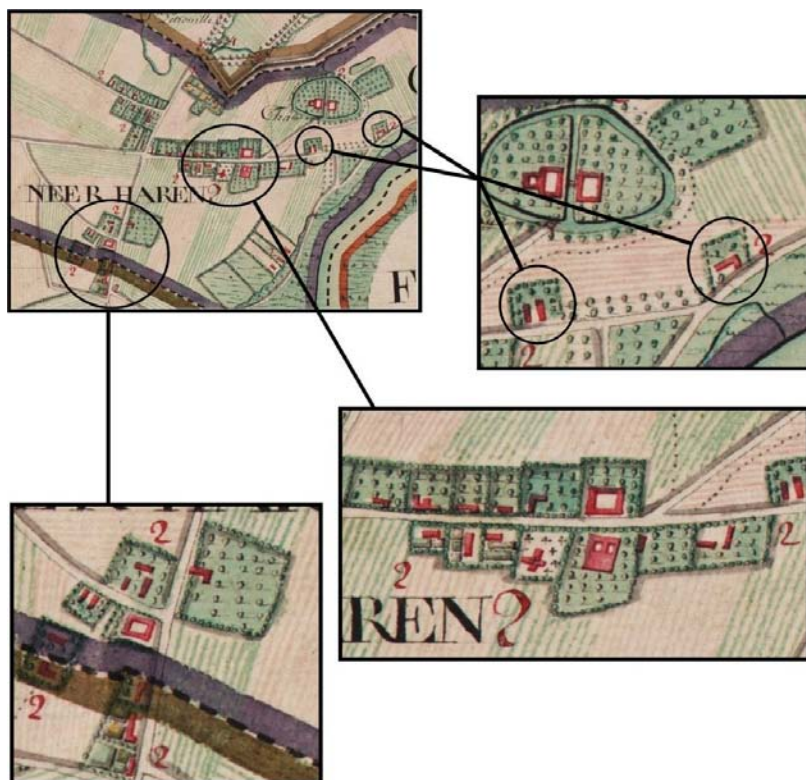
1.2.3.2 Het uithof in Neerharen

Tabel 14: Normatieve pachtgegevens van het uithof in Neerharen

Periode	Pachter	Jaarlijkse pachtsom
1753-1756	Paulus Janssen	2000 gulden Luiks
1757-1780	Paulus Janssen	1600 gulden Luiks

Het uithof in Neerharen komt in de bronnen pas voor vanaf 1753 met als pachter Paulus Jansen, het is onduidelijk of het daarvoor in eigen exploitatie gehouden werd. Het staat vast dat het bijzonder dicht bij de abdij van Hocht gelegen moeten hebben en deze geografische nabijheid zou een reden kunnen zijn om een mogelijke langdurige eigen exploitatie te kunnen staven. We weten dat de toebaat 17 gulden lieffenisse en 12 gulden voor de wijn van de zusters omvatte. De normatieve pachtsom was in 1753, 2000 gulden en zou in 1757 verlaagd worden tot 1600 gulden. In 1785 zou Baltus Jansen de uitstaande debetstand van 962 gulden en 16 stuiver betalen. Na 1785 vinden we geen teken meer van het bestaan van dit uithof. We hebben ook geen verkoopsakte kunnen vinden tijdens de Franse Periode. Zelfs de locatie van het uithof hebben we niet met zekerheid kunnen achterhalen. Gezien de hoge pachtsom die ervoor gevraagd werd, kunnen we wel besluiten dat het om een behoorlijk grote hoeve ging. Op de Ferrariskaart zijn er voor Neerharen dan ook maar enkele mogelijkheden te vinden.

Afbeelding 8: mogelijke locaties van het uithof in Neerharen²⁸²

²⁸² Bron: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden door graaf de Ferraris. Uitgave van het originele exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel door het Gemeentekrediet van België, 1965-1976.

1.2.4. Conclusie uithoven

Uit onze analyse van de uithoven zijn enkele interessante zaken naar voren gekomen. Zo hebben we vastgesteld dat het areaal dat vanuit een uithof werd geëxploiteerd geen vast gegeven was. We hebben verschillende voorbeelden gevonden van percelen die uit het domein van een uithof genomen werden om vervolgens als losse percelen verpacht te worden. Hoewel we geen rechtstreekse bewijzen hebben gevonden is het goed mogelijk dat er ook gronden aan de uithoven werden toegevoegd. Een uithof was dus allerm minst een statisch gegeven, hoewel de centrale gebouwen natuurlijk wel als pompend hart van het uithof bleven fungeren. Het is daarom moeilijk om vast te stellen of de pachtsommen per hectare doorheen de 18^e eeuw gestegen of gedaald zijn. Over de pachttermijn kunnen we wel iets zeggen. We hebben gezien dat de pachttermijn op het einde van de 17^e en het begin van de 18^e eeuw vaak negen jaar was, nadien zien we bij veel uithoven een termijn van zes jaar voorkomen. Hier lijkt dus wel een algemene tendens naar verkorting van de pachttermijnen te zijn geweest, iets dat we niet vaststellen bij de verpachting van losse percelen. We hebben hierbij geen duidelijke regionale tendens vastgesteld.

Toch zijn er enkele duidelijke regionale verschillen op te merken. Een eerste voorbeeld is dat we tijdens de 18^e eeuw zien we dat de abdij van Hocht twee uithoven verkoopt, die in Sint Geertruid en Susteren, beide uithoven waren in Zuid-Limburg gelegen.²⁸³ Voor het uithof in Susteren hebben we gezien hoe de financiële last niet opwoog tegen de opbrengsten van de verpachting. Voor het uithof in Sint Geertruid is de exacte reden van verkoop moeilijker te achterhalen. We zien hier wel dat verschillende gebouwen van het uithof in bouwval verkeren, maar dat kan ook gezegd worden voor de andere uithoven. De abdij koos er dan gewoonlijk voor om ofwel grootschalige renovaties uit te laten voeren of de gebouwen geheel te vervangen door nieuwe bouwwerken. Daaruit blijkt ook dat de gebouwen van de uithoven vaak slecht werden onderhouden door de pachters, iets dat we in alle drie de regio's konden vaststellen.

Een tweede voorbeeld is dat de pachtsommen en waarschijnlijk ook de grootte van de uithoven in Haspengouw en Zuid-Limburg toegenomen zijn, terwijl in het Maasland juist de omgekeerde evolutie zich voordeed.

Een derde voorbeeld heeft te maken met de manier waarop de uithoven verpacht werden. Het uithof in Boorseme werd tijdens de eerste helft van de 18^e eeuw in helftwinning uitgegeven en dit lijkt overeen te komen met het grote belang van de helftwinningen van losse percelen in het hele Maasland. Het uithof in Grote-Spouwen werd in pacht in diverse natura uitgegeven, waarbij rogge veruit het belangrijkste gewas bleek te zijn. Ook dit kunnen we koppelen aan het grotere belang van zuivere pacht in rogge

²⁸³ Door de aanwezigheid van twee uithoven in Zuid-Limburg in de 13^e eeuw kunnen we vaststellen dat de abdij al vanaf haar ontstaan goederen had in deze regio, naast de goederen die ze in Haspengouw en het Maasland had.

Haspengouw dat we bij de verpachting van losse percelen vaststellen. De regionale verschillen met betrekking tot de pachtvormen, die we bij de losse percelen aantreffen, lijken dus ook te gelden voor de grote uithoven. We stellen ook vast dat de lokaliteiten waarin de uithoven liggen vaak ook de lokaliteiten zijn waar de abdij veel losse percelen in bezit had. Het is dus waarschijnlijk dat de abdij deels via haar uithoven gronden heeft verworven in deze lokaliteiten. De pachtbetalingen die de pachters van de uithoven hebben uitgevoerd zullen we in het hoofdstuk over de pachtbetalingen behandelen. Nu we de eigen exploitatie van de abdij en de uithoven hebben besproken, kunnen we de verpachting van losse percelen analyseren.

1.3. Perceelspacht

De perceelspacht verschilt van de voorgaande verpachtingen omdat er hier geen sprake is van een groot goederencomplex dat verpacht wordt, maar van losse percelen. De pachtboeken van de abdij werden zoals vermeld niet per perceel, maar per post opgesteld, maar zoals we hieronder bij de gemiddelde groottes van deze posten zullen zien ging het nooit om grote aaneengeschakelde goederencomplexen. Afhankelijk van de pachttermijn kan men een onderscheid maken tussen twee vormen van perceelspacht, namelijk tijdspacht en erfpacht. De tijdspacht duurde bij de abdij van Hocht tijdens de 18^e eeuw gewoonlijk zes jaar, dat blijkt uit de pachtcontracten: “*ende dat voor eenen tijt ende toust van ses d’een d’ander naervolgende jaren, op dato aenvanck nemende*”²⁸⁴.²⁸⁵ Hoewel dit fragment uit een pachtcontract van 1704 komt, zien we in de gedrukte pachtcontracten van de tweede helft van de 18^e eeuw ook telkens een pachttermijn van zes jaar. Soms komen we bij de tijdspacht wel pachttermijnen van drie of vier jaar tegen, vooral in de eerste helft van de 18^e eeuw. Er lijkt geen tendens te zijn geweest tot verkorting van de pachttermijn.²⁸⁶ Tijdspacht kan verder worden onderverdeeld in huurpacht en deelpacht.²⁸⁷ De vormen van huurpacht die we bij de abdij van Hocht aantreffen zijn: geldpacht, zuivere pacht in rogge en pacht in diverse natura²⁸⁸, terwijl helftwinning de enige vorm van deelpacht is die we in de 18^e eeuw aantreffen. We bespreken eerst alle vormen van tijdspacht en nadien de erfpacht. De helftwinning bespreken we apart nadat we alle andere pachtvormen hebben toegelicht. Voordat we naar iedere pachtvorm apart kijken, geven we eerst een totaal beeld tijdens de 18^e eeuw. Om het gevaar op dubbeltellingen te vermijden hebben we ervoor gekozen om dit goederenbezit te schetsen aan de hand van vijf tijdsdoorsneden. Zoals we reeds hebben uitgelegd hebben we hiervoor de jaren 1696, 1716, 1729, 1753 en 1787 gekozen. Door gebruik te maken van deze steekproeven zijn we erin geslaagd om een eeuw lang de evoluties in het goederenbezit van de abdij te volgen. We beginnen het overzicht door in de onderstaande grafiek een totaalbeeld te geven van het goederenbezit van de abdij doorheen de 18^e eeuw.

²⁸⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 31, folio 17 verso.

²⁸⁵ Zoals dit fragment aangeeft wordt *toust* hier gebruikt als term voor pachttermijn.

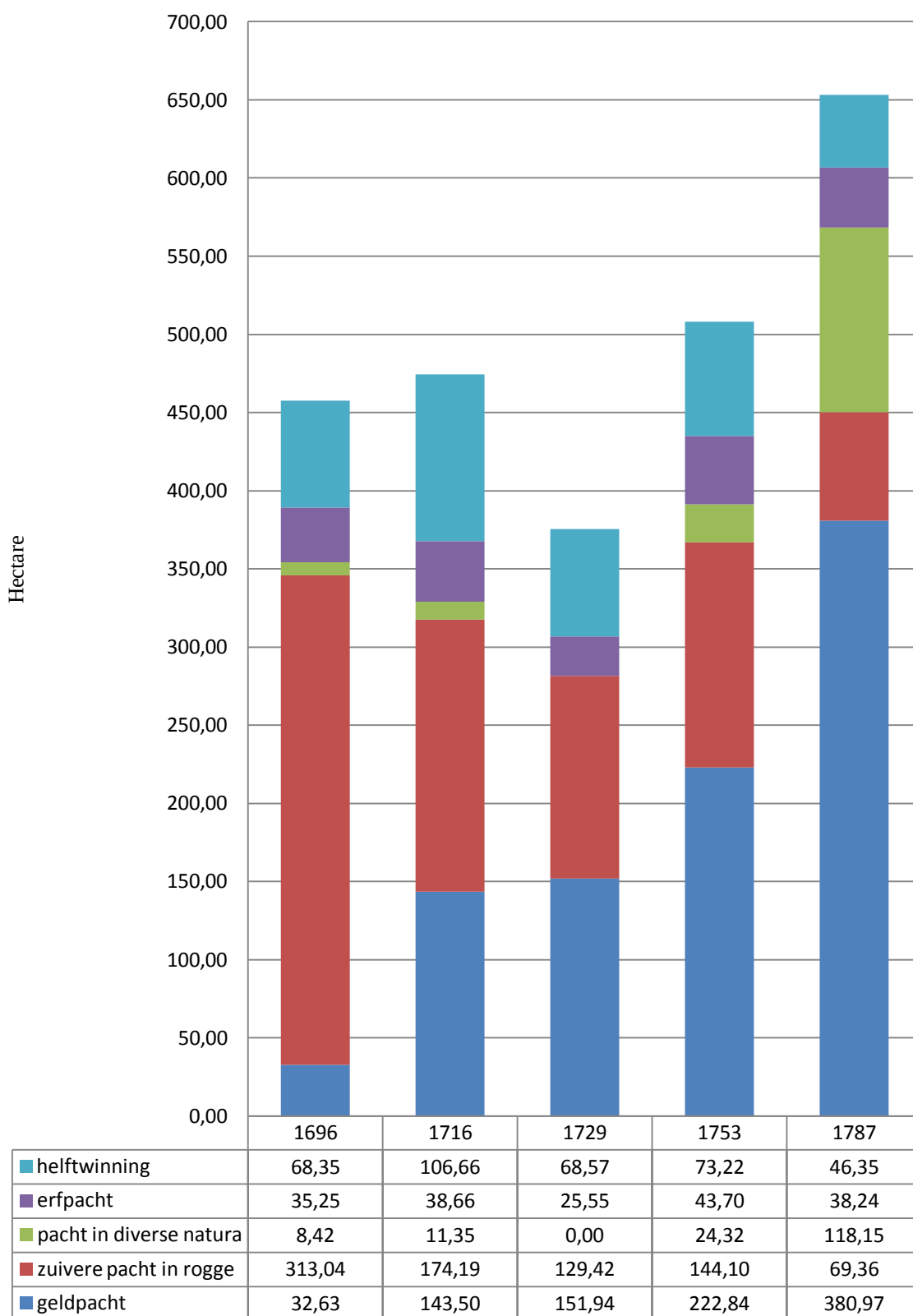
²⁸⁶ In de literatuur wordt nochtans gesproken over een algemene tendens naar verkorting van de pachtcontracten in Belgisch en Nederlands Limburg. Deze tendens zou al vanaf de 16e eeuw beginnen. Tijdens de 15e eeuw waren veel contracten nog voor een periode van 12 jaar, in de 16e eeuw werd dit gemiddeld 9 jaar, in de 17e eeuw 3 jaar en naar het einde van de 18e eeuw toe kwamen er zelfs pachtcontracten met een termijn van één jaar. Volgens Jansen betekende dit een achteruitgang van de positie van de pachters omdat zij niet konden weerstaan aan de druk die hen door de verpachter werd opgelegd. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen, Van Gorcum, 1965, pp. 18-21.

Vanaf de 17^e eeuw werd veel landbouwgrond opgekocht door rijke burgers van de steden, hierdoor nam het aantal eigengeërfde boeren in het Maasland en Zuid-Limburg af. Bron: Renes (J.), *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1988, p. 132.

²⁸⁷ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen ...*, p. 323.

²⁸⁸ De zuiver pacht in rogge slaat op de verpachtingen van losse percelen waarbij de pachtsom uitsluitend in rogge geheven werd. Bij de pacht in diverse natura zien we dat er telkens meer dan één gewas als pachtsom gevraagd werd, rogge kon deel uitmaken van de pachtsom maar was nooit het enige gewas dat in het pachtsontract gestipuleerd werd.

Grafiek 3: Evolutie van bezit dat verpacht werd als losse percelen (in ha)

In bovenstaande grafiek hebben we in gestapelde kolommen het aantal hectaren weergegeven dat per pachtvorm door de abdij werd uitgegeven tijdens iedere steekproefperiode.²⁸⁹ Hier valt meteen op dat er een inzinking is voor het jaar 1729. Dit komt omdat in het pachtboek van dit jaar niet alle goederen van de abdij werden opgenomen.²⁹⁰ Het is volgens ons zeker niet zo dat het goederenbezit van de abdij werkelijk is gedaald tussen 1716 en 1729.²⁹¹ Dit document dient dan ook met de nodige voorzichtigheid benaderd te worden.

Wanneer we alle verpachtingen van losse percelen samen bekijken, dan valt op dat er een uitbreiding is van het volledige areaal van ongeveer 450 hectare in 1696²⁹² tot circa 635 hectare in 1787. De periode tussen 1696 en 1753 wordt niet gekenmerkt door een bijzonder sterke aangroei. De aangroei tussen 1696 en 1716 wordt voornamelijk door de stijging van de helftwinning veroorzaakt. De aangroei die we in 1753 waarnemen is daarentegen vooral te danken aan de stijging van de geldpacht. Deze pachtvorm blijft trouwens in de loop van de 18^e eeuw voortdurend aan belang winnen terwijl de zuivere pacht in rogge net een dalende tendens inzet na 1696. Het is vooral in de tweede helft van de 18^e eeuw, tussen 1753 en 1787, dat er een sterke groei van het areaal optrad (ongeveer 130 hectare). Een groot deel van deze groei kan verklaard worden door de toename van de percelen in geldpacht in Zuid-Limburg, meer bepaald in Sint Geertruid. Daarnaast zien we ook een sterke groei van het aantal percelen dat in pacht in diverse natura wordt uitgegeven. Waar al deze nieuwe percelen vandaan komen is niet geheel duidelijk. Aanwijzingen van aankoop van nieuwe gronden hebben we amper aangetroffen in het abdijarchief. We vinden wel sporadisch gegevens van zogenaamde erfmingelingen²⁹³ terug, maar aangezien het hier gaat om ruilvereenkomsten kunnen ze niet verklaren waarom er een uitbreiding is van het areaal. Voor Sint Geertruid stellen we vast dat er na de verkoop van het uithof daar verschillende gronden die voormalig deel uitmaakten van het domein van dit uithof aan individuele pachters werden uitgegeven. We moeten er wel rekening mee houden dat de abdij zelf moeilijk vat kon krijgen op al haar bezittingen en we moeten bovenstaande gegevens dus kritisch benaderen. Dat blijkt ook uit volgend citaat van Hartmann die enkele bezittingen van de abdij in Sint Geertruid tijdens de 16^e eeuw analyseerde: “*Het volledige toebehoren van Hocht is uit het slecht bewaarde archief van de abdij nauwelijks te reconstrueren. Met name op de goederen bij St.*

²⁸⁹ In de bovenstaande grafiek werd enkel de verpachting van losse percelen opgenomen. Deze grafiek geeft dus geen volledig overzicht van het totaal areaal dat de abdij in haar bezit had.

²⁹⁰ Onze hypothese dat het hier een werkdocument betreft hebben we reeds besproken.

²⁹¹ Een correctere trend zou de kolom voor 1729 waarschijnlijk op ongeveer 500 hectare brengen. Dit is natuurlijk slecht een *guesstimate*.

²⁹² Daarbij moeten we wel rekening houden met het feit dat voor de periode 1696-1716 het voorkwam dat sommige posten geen vermelding van de grootte van de percelen bevatten. Dit geeft dus enigszins een vertekend beeld.

²⁹³ Een erfmingeling was een ruiling van onroerende goederen. Bron: Hoeufft (J.H.), *Proeve van Bredaasch taal-eigen. Of lijst van eenige in de stad en den lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen*, Breda, F.P. Sterk, 1836, p. 142.

*Geertruid lijkt de abdij zelf administratief onvoldoende vat gehad te hebben.*²⁹⁴ Dat gezegd zijnde moeten we roeien met de spreekwoordelijke riemen die we hebben.

Wat de erfpacht betreft moeten we vermelden dat hier vaak geen grootte bij de posten vermeld stond omdat hoofdzakelijk hofsteden in erfpacht werden uitgeven. We vinden in de bronnen meestal de vermelding “*huis en hof*”. Het areaal dat in erfpacht was uitgegeven zal dus groter zijn geweest dan onze grafiek doet vermoeden, maar we konden onmogelijk de grootte reconstrueren. Uit de grafiek mag wel blijken dat er weinig evolutie zat in het areaal dat in erfpacht werd uitgegeven. Voor de helftwinning kunnen we een groei vaststellen tussen 1696 en 1716, waarna het aandeel ervan opnieuw begon te zakken. Jansen geeft in zijn werk over het XII Apostelenhuis in Maastricht aan dat de helftwinning hier bijna volledig verdwijnt in de tweede helft van de 18^e eeuw. In de plaats gaf het XII Apostelenhuis haar gronden meer en meer in geldpacht uit en investeerde het haar geld niet meer in direct bezit maar door het verlenen van hypotheccair grondkrediet.²⁹⁵ Voor de abdij van Hocht stellen we een soortgelijke evolutie vast. De geldpacht wordt inderdaad de belangrijkste pachtvorm in de tweede helft van de 18^e eeuw²⁹⁶ en de stijging van de uitgiften van renteconstituties, die we in een later hoofdstuk uit de doeken zullen doen, komt ook vanaf deze periode voor. Toch zijn er ook verschillen op te merken. Zo blijft de helftwinning een rol spelen tot het einde van de 18^e eeuw. Het is mogelijk, dat de situatie die Jansen beschrijft inderdaad correct is voor Zuid-Limburg en Haspengouw, terwijl de helftwinning in het Maasland wel belangrijk bleef. Ook het feit dat het XII Apostelenhuis weinig investeringen deed in direct bezit kunnen we moeilijk rijmen met de sterke stijging van het areaal losse percelen dat we na 1753 bij de abdij van Hocht vaststellen. Een andere interessante ontwikkeling is ook de groei van de pacht in diverse natura vanaf 1753, deze pachtvorm zullen we iets uitvoeriger bespreken dan de andere vormen van huurpacht.

Nu we een algemeen beeld hebben van de perceelspacht doorheen de 18^e eeuw kunnen we iedere pachtvorm apart behandelen. Daarbij zullen we vooral aandacht hebben voor de regionale verschillen. Om deze verschillen extra in de verf te zetten hebben we ook telkens vier kaarten opgesteld -zij geven de situatie weer voor de jaren 1696, 1716, 1753 en 1787- om de evolutie van de geografische spreiding over de drie regio's duidelijk weer te geven.²⁹⁷ We beginnen onze bespreking met de vormen

²⁹⁴ Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, pp. 215-216.

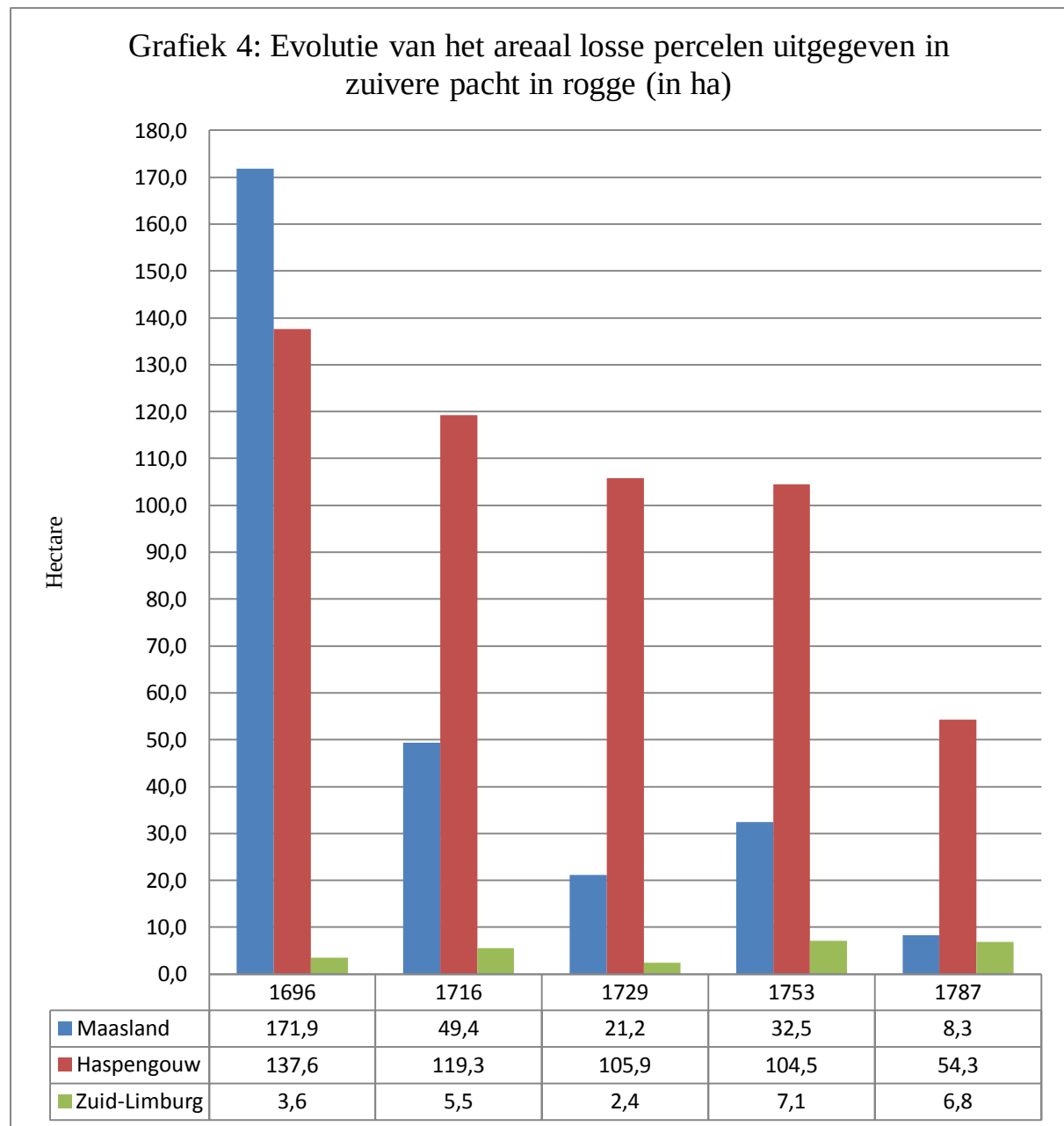
²⁹⁵ Volgens Jansen zorgde dit alles ervoor dat de kloof tussen grondeigenaar en pachter groter werd. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 83.

²⁹⁶ Ten opzichte van 1696 eeuw is het areaal dat in geldpacht werd uitgegeven meer dan vertienvoudigd in 1787.

²⁹⁷ Gelieve bij onduidelijkheden de overzichtskaart aan het begin van deze thesis te gebruiken als referentiepunt voor de grenzen tussen de drie regio's. Om de kaarten overzichtelijk te houden, hebben we deze grenzen niet opnieuw weergegeven.

van tijdpacht en meer specifiek met de pachtvorm die op het einde van de 17^e en het begin van de 18^e eeuw het belangrijkste was, de zuivere pacht in rogge.²⁹⁸

1.3.1. Zuivere pacht in rogge²⁹⁹

²⁹⁸ Hiermee bedoelden we de verpachtingen waarvoor uitsluitend een pachtsom in rogge werd geheven door de abdij.

²⁹⁹ Een gevolg van de verpachting van percelen voor een vastgestelde hoeveelheid rogge, is dat de abdij hierdoor ingeschakeld werd in de graanmarkten als grote speler. De abdij had immers relatief weinig rogge nodig voor eigen consumptie. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, pp. 308-309

In 1696 lag het grootste areaal losse percelen in zuivere pacht in rogge in het Maasland, op de voet gevolgd door Haspengouw. Het belang van deze pachtvorm is in Zuid-Limburg altijd zeer bescheiden geweest, hoewel het hier wel bestaan heeft doorheen de 18^e eeuw. In 1716 zien we dat er een spectaculaire daling (ca. 120 hectare) van het areaal is opgetreden in het Maasland, terwijl in Haspengouw slechts een daling van ongeveer 18 hectare was opgetreden. Deze daling is enerzijds te wijten aan het groeiend aandeel van helftwinning en anderzijds aan dat van geldpacht in de jaren tussen 1696 en 1716. In 1729³⁰⁰ en 1753 zien we een verdere daling van het areaal in het Maasland, terwijl het in Haspengouw lijkt te stabiliseren rond de 105 hectare. Pas in 1787 zien we dat ook het aandeel in Haspengouw is gedaald tot 54,3 hectare, het Maasland heeft in dat jaar minder dan 10 hectare. Uit bovenstaande grafiek blijkt duidelijk dat de zuivere pacht in rogge het grootste areaal kende in Haspengouw. Volgens Hackeng kende volledig Haspengouw als graanstreek het overwegende gebruik van alle grond als akkerland. Weide en zeker woeste grond kwamen daardoor in het gedrang.³⁰¹ Dit kan deels het belang van de zuivere pacht in rogge in deze regio verklaren. Wanneer we naar het volledige areaal in zuivere pacht in rogge kijken, dan stellen we een sterk dalende trend vast. Op het einde van de 18^e eeuw blijft er nog maar een goeie 22%³⁰² over van het areaal dat in 1696 werd uitgegeven.

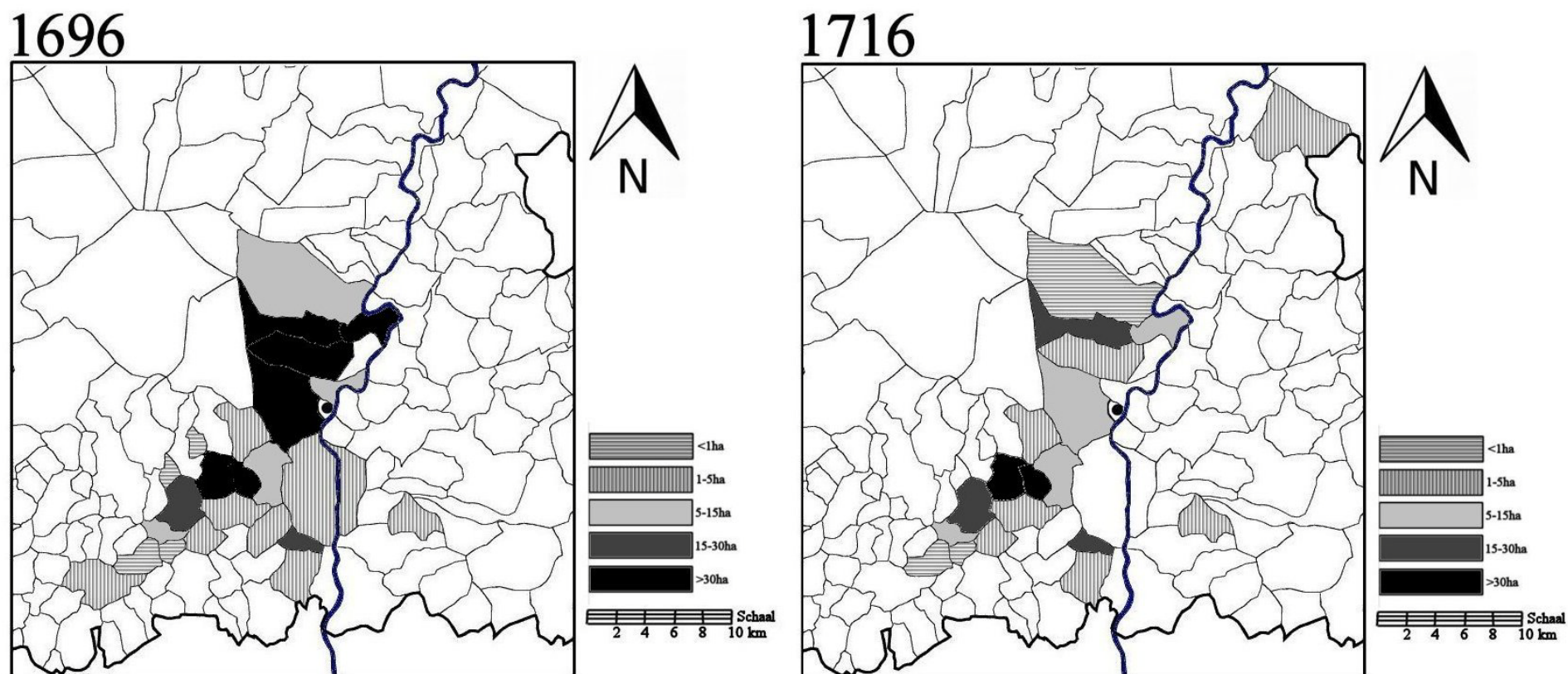
Op de kaarten hieronder zijn de regionale verschillen en de daling van het areaal dat in zuivere pacht in rogge werd uitgegeven, duidelijk te zien. Tussen 1696 en 1716 zien we hoe het grote aandeel in de Maaslandse lokaliteiten, Lanaken, Boorseme, Rekem, Daalgrimbie en Opgrimbie, sterk afneemt. Voor de perioden daarna zien we telkens een verdere afkolving van het areaal in het Maasland. In Haspengouw zien we tussen 1696 en 1716 weinig veranderen, buiten het verdwijnen van enkele lokaliteiten waar de abdij sowieso maar een klein areaal had liggen. De belangrijkste lokaliteiten zijn hier Mopertingen, Rosmeer en Grote-Spouwen. Pas in 1787 zien we dat ook hier een duidelijk merkbare daling is opgetreden. Voor Zuid-Limburg valt enerzijds het verdwijnen van de gronden in Maastricht op en anderzijds het verschijnen van gronden in Susteren vanaf 1716. Het areaal in Cadier en Keer blijft opvallend stabiel doorheen de 18^e eeuw.

³⁰⁰ We hebben reeds voldoende gewezen op de problemen met het document voor deze periode waardoor het areaal dat erin opgenomen werd niet lijkt te stroken met het volledige bezit van de abdij in deze jaren. In het verloop van deze thesis zullen we niet hetzelfde deuntje blijven herhalen. We nemen aan dat de lezer ondertussen voldoende op de hoogte is.

³⁰¹ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 148.

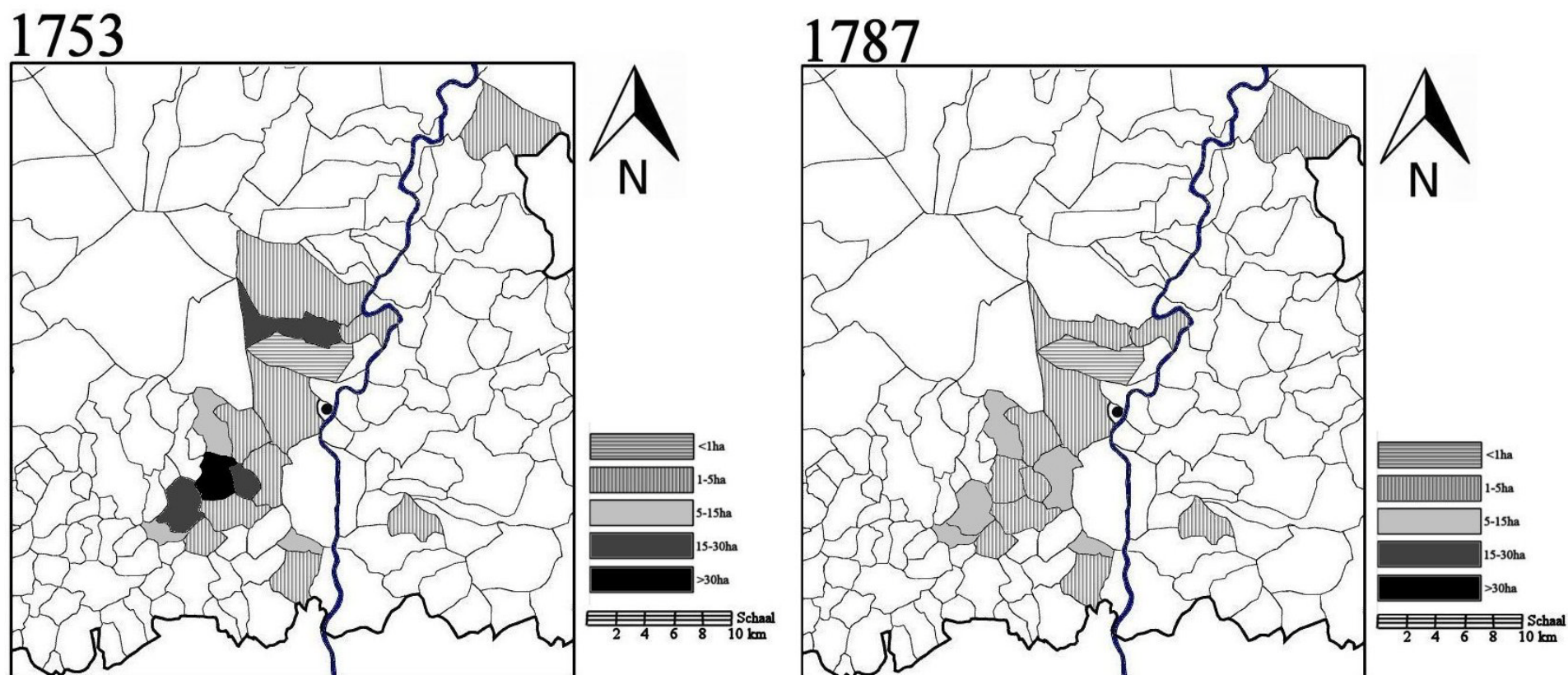
³⁰² $((69,36/313,04)*100)=22,15\%$

Kaart 4: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in zuivere pacht in rogge tijdens de jaren 1696 en 1716³⁰³

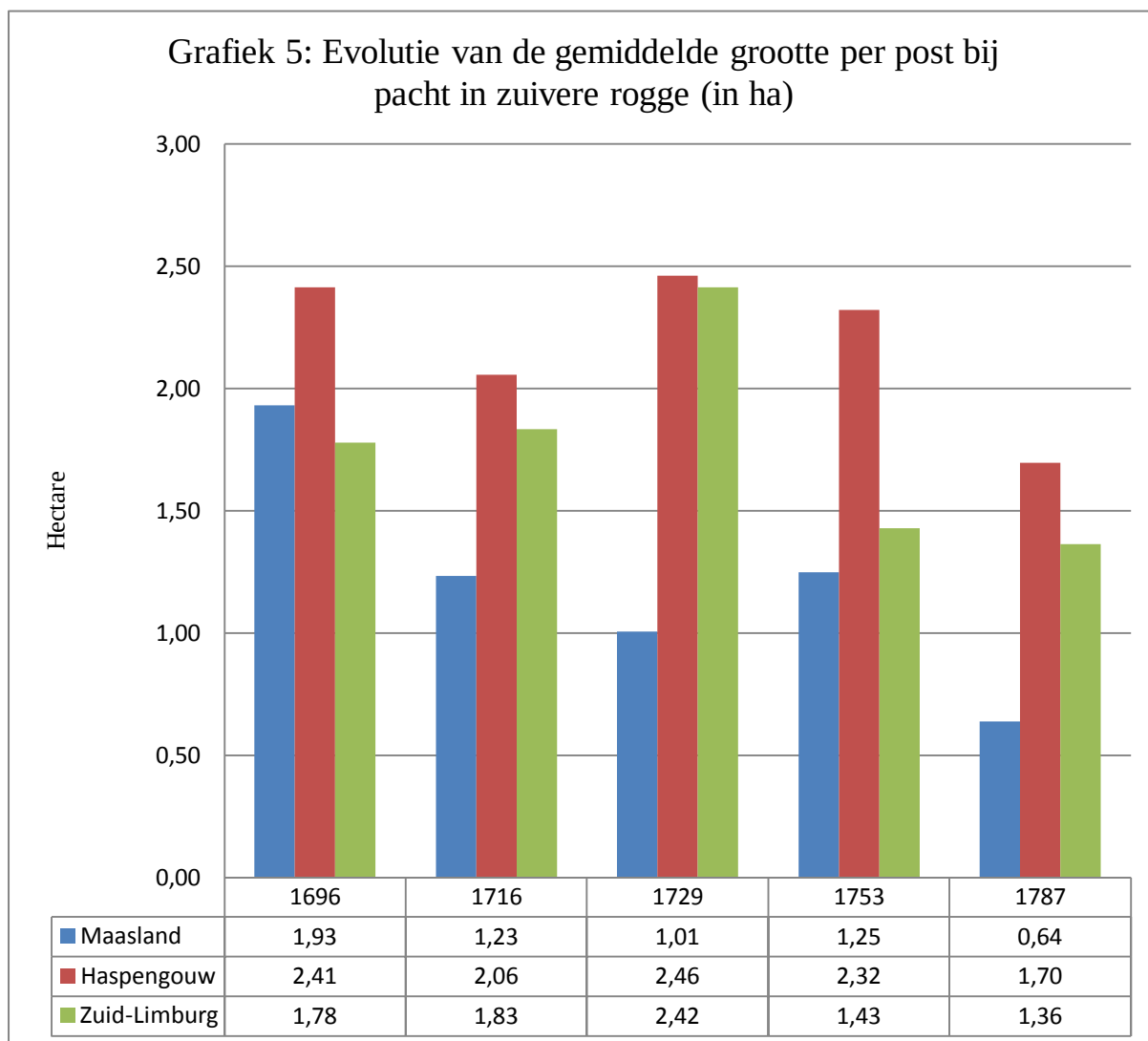

³⁰³ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ...*, p. 1.

Kaart 5: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in zuivere pacht in rogge tijdens de jaren 1753 en 1787³⁰⁴

³⁰⁴ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ...*, p. 1.

Zoals we al eerder hebben vermeld, werden de goederen van de abdij van Hocht niet per perceel, maar per post in de pachtboeken opgenomen. We kunnen dus geen analyse uitvoeren van de gemiddelde grootte per perceel, maar wel van de gemiddelde grootte per post.³⁰⁵ Aangezien onze interesse vooral uitgaat naar de regionale verschillen is dit geen groot ongemak. Uit bovenstaande grafiek kunnen we besluiten dat de gemiddelde grootte per post op het einde van de 18^e eeuw is afgenomen in alle regio's, wanneer we het vergelijken met de situatie op het einde van de 17^e eeuw. In het Maasland is de gemiddelde grootte het sterkst gedaald, van 1,93 hectare in 1696 tot amper 0,64 in 1787. Een eerste daling van 0,7 hectare had zich al voorgedaan tussen 1696 en 1617. Nadien lijkt de grootte stabiel te zijn gebleven tot 1753 (de gegevens uit 1729 laten we buiten beschouwing). Tussen 1753 en 1787

³⁰⁵ In welke mate zo'n post overeenkomt met het volledige areaal dat vanuit het landbouwbedrijf van de pachter bewerkt werd is onduidelijk. Het kon immers voorkomen dat een pachter in verschillende pachtvormen goederen van de abdij had aangenomen. Een analyse op basis van de individuele pachters die in de pachtboeken voorkomen zou bij meer diepgaand onderzoek aangewezen zijn. Een dergelijke reconstructie vertelt ons natuurlijk wel niets over de mogelijke pachtovereenkomsten die een pachter mogelijk heeft afgesloten met andere instellingen en grootgrondbezitters.

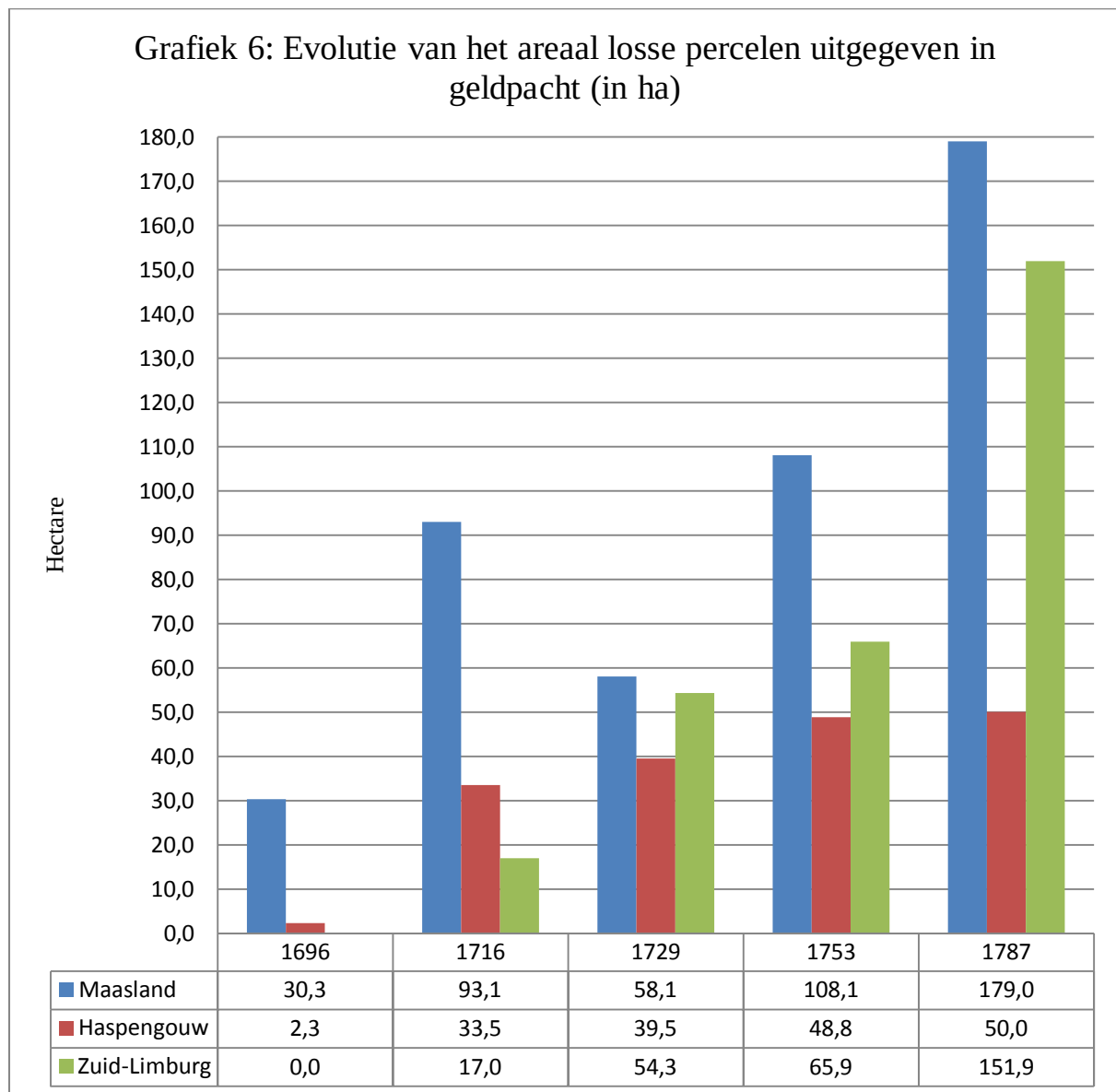
daalt de gemiddelde grootte met 0,61 hectare. In het Maasland zien we dus dat niet alleen het volledige areaal in zuivere pacht in rogge, maar ook de gemiddelde grootte per post sterk is afgenomen. In Haspengouw zijn de posten gemiddeld groter dan in het Maasland en Zuid-Limburg³⁰⁶, ook de daling in gemiddelde grootte per post is op het einde van de 18e eeuw relatief gezien minder sterk als in het Maasland. Volgens Philips is een grote bedrijfsomvang tijdens het Ancien Régime karakteristiek voor de lössgebieden.³⁰⁷ Daaraan moeten we wel toevoegen dat de boerenbedrijven in Vochtig Haspengouw kleiner waren dan die in Droog Haspengouw.³⁰⁸ In Zuid-Limburg zien we dat de grootte per post in 1696 het kleinst was, maar dat in 1716 er een groei was opgetreden terwijl in de twee andere regio's een inkrimping was waar te nemen. In 1753 zien we dat de grootte van de posten in Zuid-Limburg iets groter zijn dan die in het Maasland, maar wel kleiner dan die in Haspengouw. In 1787 zien we opnieuw een behoorlijke daling van de grootte van de posten in Haspengouw en het Maasland, terwijl er maar een kleine daling in Zuid-Limburg is vast te stellen. Het areaal in Zuid-Limburg is echter zo klein dat het niet aangeraden is om algemene uitspraken te doen. Nu we de zuivere pacht in rogge hebben besproken, kunnen we onze aandacht vestigen op de pachtvorm die tijdens de 18^e eeuw enorm aan belang zou winnen, de geldpacht.

³⁰⁶ In Haspengouw en Zuid-Limburg was de bedrijfsomvang gemiddeld groter dan in het Maasland. Bron: Philips (J.F.R.), De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19^e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden, *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Vol. 12, 1967, p. 19. Al moeten we hierbij wel vermelden dat de bedrijfsomvang in vochtig Haspengouw kleiner was dan die in droog Haspengouw. Bron: Geuskens (F.), Het geografische aspect van Haspengouw, Limburgs Haspengouw, *bundel studiën, koninklijk limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap te Tongeren*, Hasselt, Limburgsche Drukkerijen, 1951, p. 11.

³⁰⁷ Philips (J.F.R.), De landbouwstructuur van Zuid-Limburg..., p. 19.

³⁰⁸ Geuskens (F.), Het geografische aspect van Haspengouw..., p. 11.

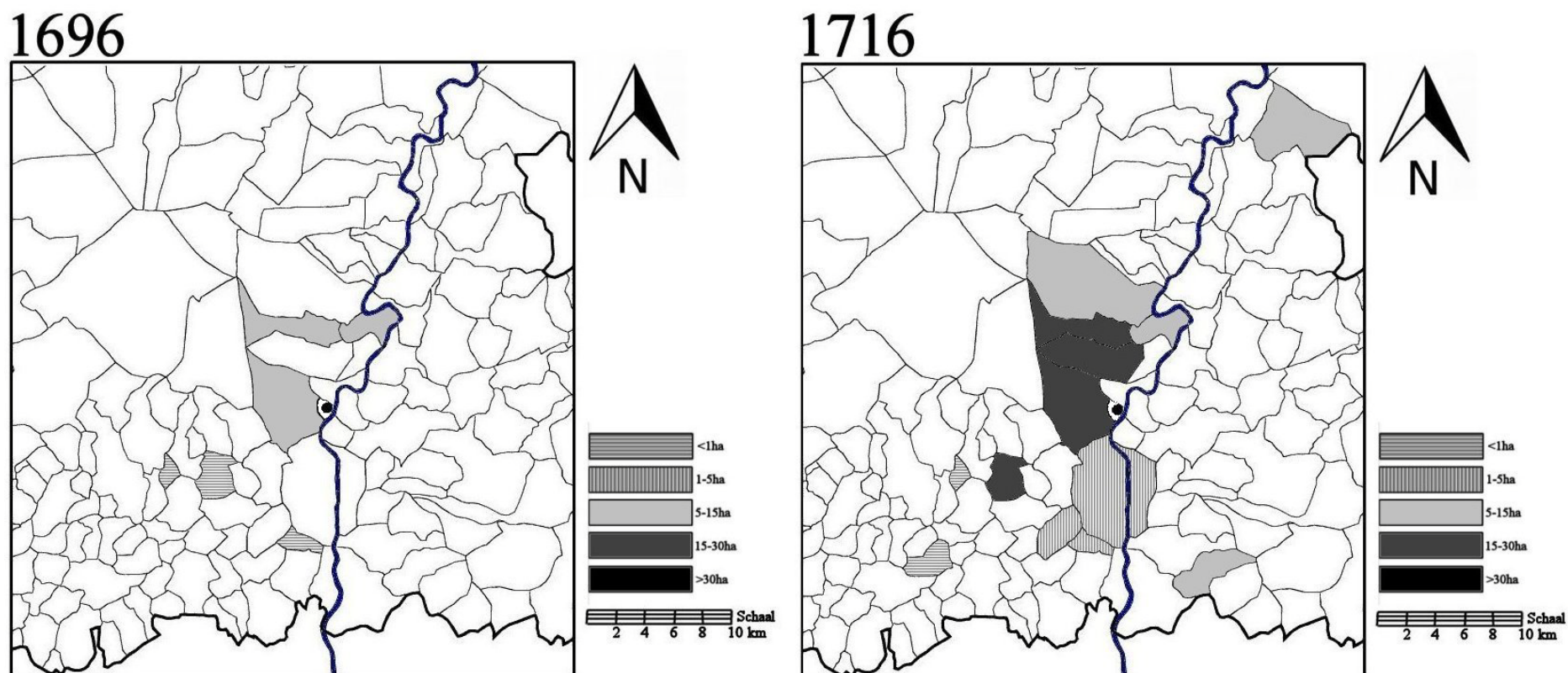
1.3.2. Geldpacht

Uit bovenstaande grafiek blijkt dat de geldpacht aan belang heeft gewonnen tijdens de 18^e eeuw. Vooral in het Maasland en Zuid-Limburg zien we het aandeel ervan sterk stijgen. In 1696 was het areaal dat in geldpacht werd uitgegeven behoorlijk klein, zeker in vergelijking met de zuivere pacht in rogge. Op de onderstaande kaart van dat jaar zien we dat de geldpacht zich vooral in het Maasland situeerde met enkele verspreide posten in Haspengouw. In 1716 zien we dat het areaal in geldpacht een groei heeft meegemaakt in alle drie de bestudeerde regio's. Op de kaart van 1716 zien we duidelijk hoe er nieuwe lokaliteiten zijn bijgekomen in Zuid-Limburg. Vooral in Susteren en Sint Geertruid, maar ook in Maastricht duikt de geldpacht in 1716 op. In het Maasland zien we dat er ook lokaliteiten zijn bijgekomen, terwijl er eveneens een uitbreiding is in de lokaliteiten die al in 1696 voorkwamen. Het areaal stijgt ten opzichte van 1696 met meer dan 60 hectare. In Haspengouw zien we ook een groei in de lokaliteiten waar de geldpacht ook al in 1696 voorkwam, al komen ook hier

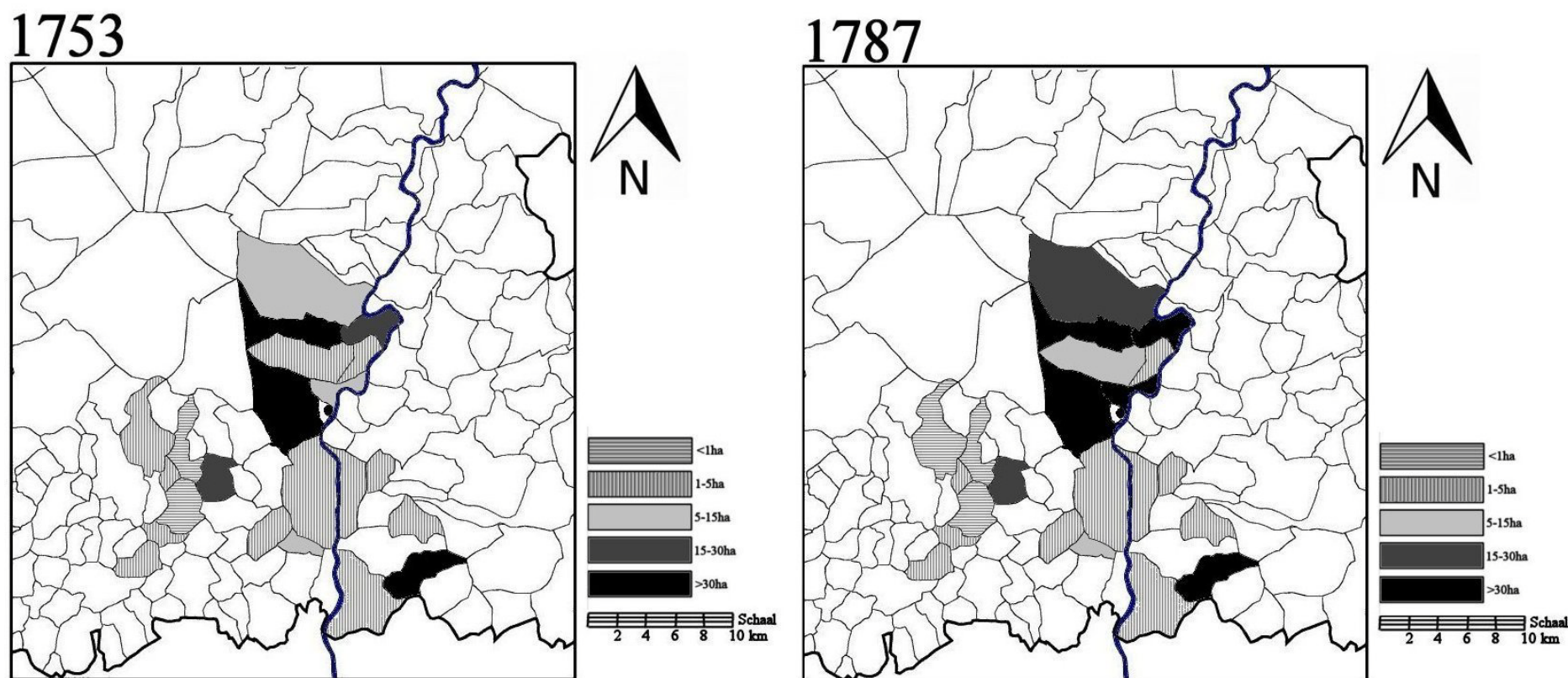
enkele nieuwe lokaliteiten bij. De gegevens uit 1729 lijken vooral voor het Maasland onbetrouwbaar te zijn, terwijl ze voor Haspengouw en Zuid-Limburg waarschijnlijk niet ver van de waarheid liggen. In 1753 zien we dat er zich in alle drie de regio's opnieuw een groei heeft voorgedaan. Uit de kaart van 1753 kunnen we opmaken dat in het Maasland het areaal vergroot was in de lokaliteiten waar men eerder al percelen in geldpacht uitgaf, terwijl we in Haspengouw vooral zien dat hier nieuwe lokaliteiten voorkomen. Voor Zuid-Limburg valt het verdwijnen van Susteren en de sterkere concentratie op lokaliteiten in de omgeving van Maastricht op, ook de sterke uitbreiding van het areaal in geldpacht in Sint Geertruid is opmerkelijk. In 1787 zien we dat het areaal in Haspengouw stabiel blijft ten opzichte van 1753. Dit zien we ook op de kaart voor dat jaar. In het Maasland verstevigde de abdij verder de grip die ze had op de lokaliteiten waar reeds daarvoor percelen in geldpacht werden uitgegeven. In Zuid-Limburg zien we opnieuw een grote groei van het areaal in Sint Geertruid. Bij de bespreking van de uithoven hebben we gezien dat het domein van het uithof in Sint Geertruid na 1784 werd verpacht aan verschillende personen. Dit is één van de factoren die de sterke groei van de geldpacht in deze lokaliteit tussen 1753 en 1787 kan verklaren. Het bescheiden areaal in geldpacht dat we in Haspengouw aantreffen is in verband te brengen met het belang dat zuivere pacht in rogge in deze regio had tijdens de 18e eeuw.

Kaart 6: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in geldpacht tijdens de jaren 1696 en 1716³⁰⁹

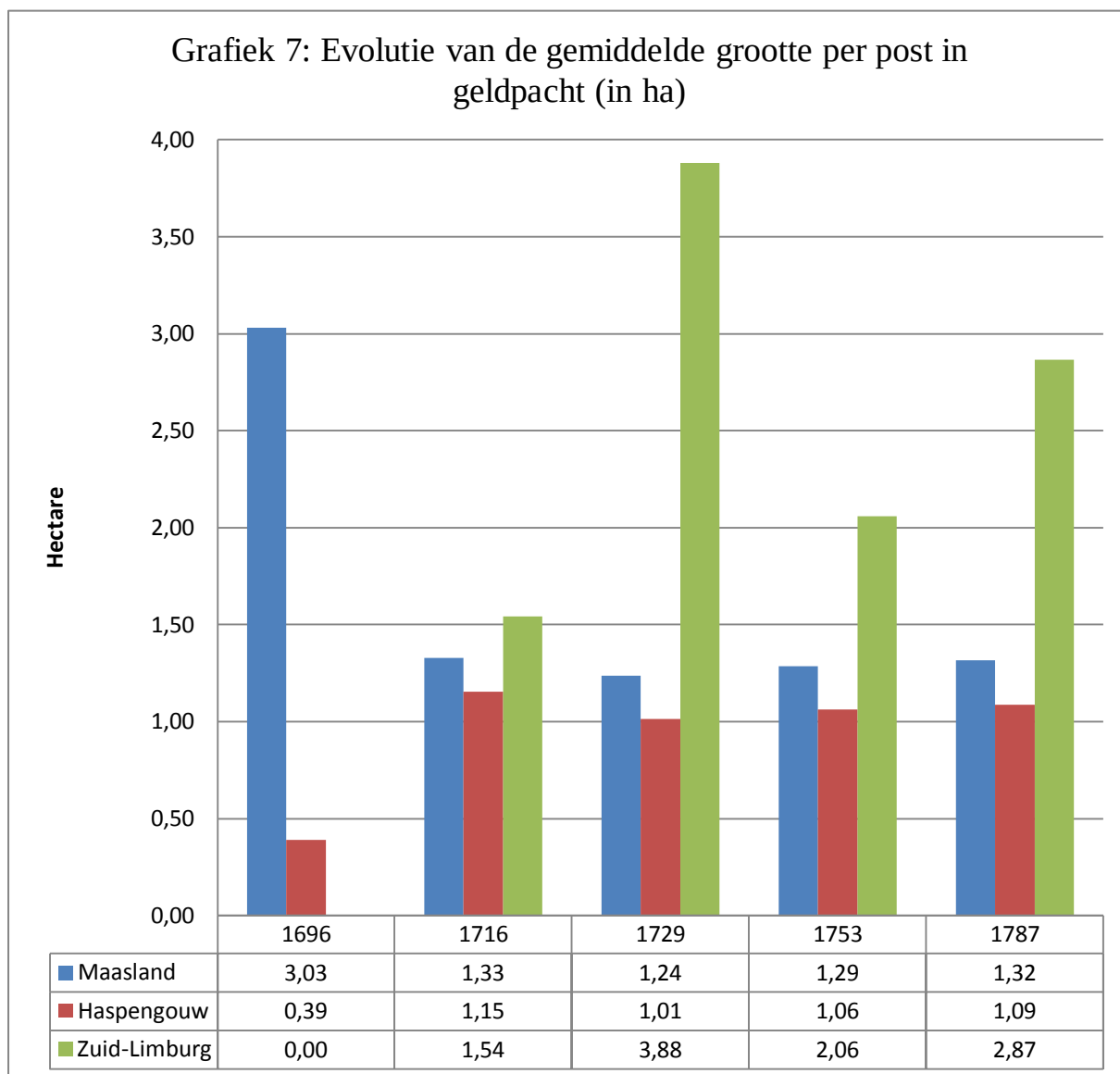

³⁰⁹ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ..., p. 1.

Kaart 7: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in geldpacht tijdens de jaren 1753 en 1787³¹⁰

³¹⁰ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ..., p. 1.

De grootte van de posten die in geldpacht werden uitgegeven was aanvankelijk veel groter in het Maasland dan in Haspengouw. In 1716 zien we dat in alle drie de regio's de grootte per post ongeveer gelijk is en rond de 1,3 hectare schommelde. In 1729 zien we een enorme stijging van de gemiddelde grootte in Zuid-Limburg. Dit komt doordat er vooral grote geldpachten uit Zuid-Limburg in het pachtboek van dat jaar werden opgenomen.³¹¹ De situatie vanaf 1753 lijkt correcter te zijn, ook hier zien we dat de posten in Zuid-Limburg groter waren dan die in het Maasland en Haspengouw. Tussen 1753 en 1787 zien we dat de posten in het Maasland en Haspengouw gestabiliseerd zijn (ca. 1,3 hectare in het Maasland en 1,08 hectare in Haspengouw), terwijl die in Zuid-Limburg zijn toegenomen van 2,06 tot 2,87 hectare. We weten dat veel posten in geldpacht in Zuid-Limburg te vinden zijn in

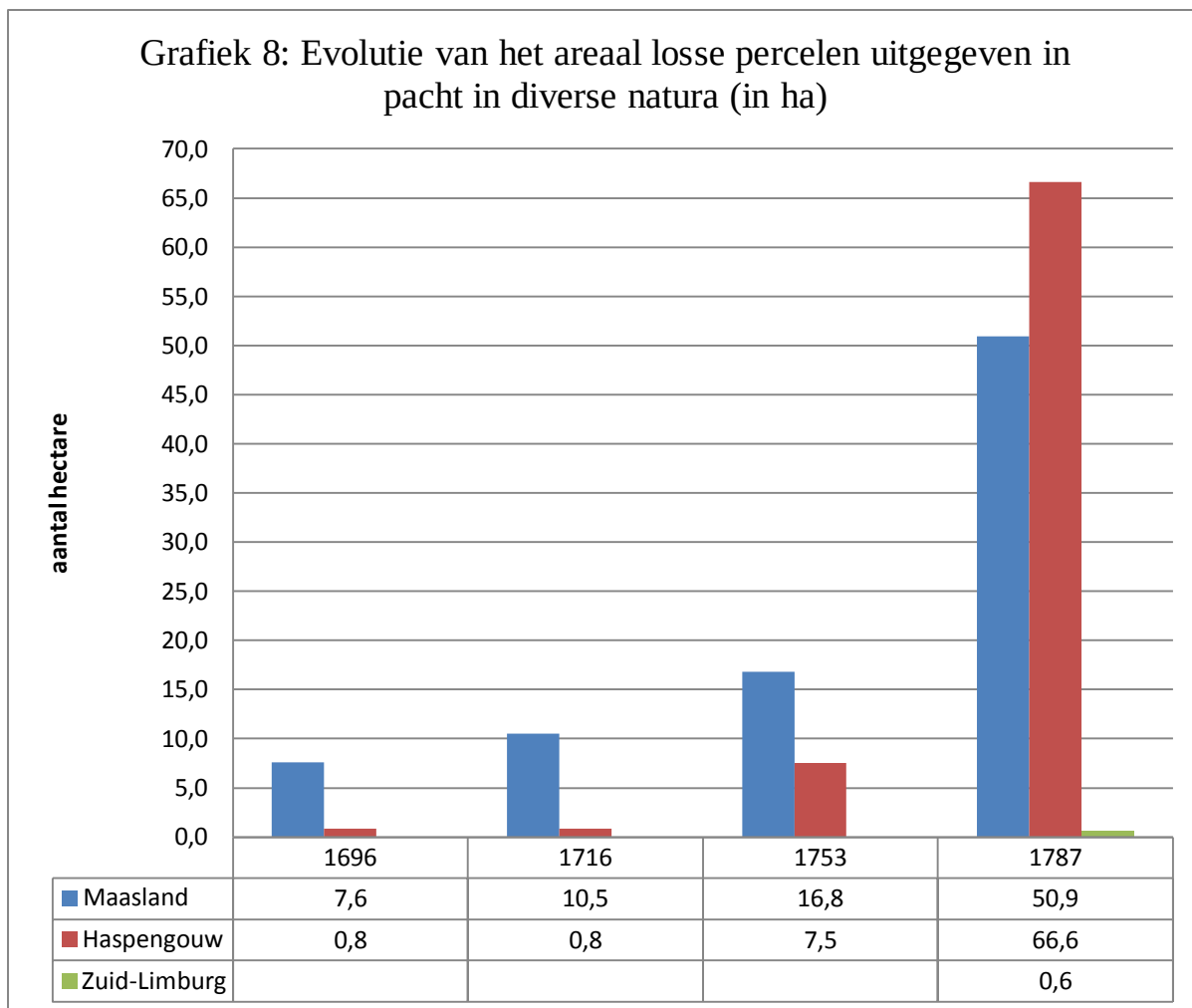
³¹¹ Onze eerdere hypothese dat de gegevens uit 1729 vooral voor het Maasland onbetrouwbaar zouden zijn en voor Haspengouw en Zuid-Limburg dicht bij de werkelijkheid zouden liggen moeten we dus met een korrel zout nemen.

Sint Geertruid. Hier was het uithof in 1784 verkocht en werden verschillende gronden die er oorspronkelijk deel van hadden uitgemaakt aan diverse pachters uitgegeven. Het is mogelijk dat de gemiddelde grootte per post daarom gestegen was. Het is daarom onduidelijk of deze situatie representatief is voor de volledige regio Zuid-Limburg.

1.3.3. Pacht in diverse natura³¹²

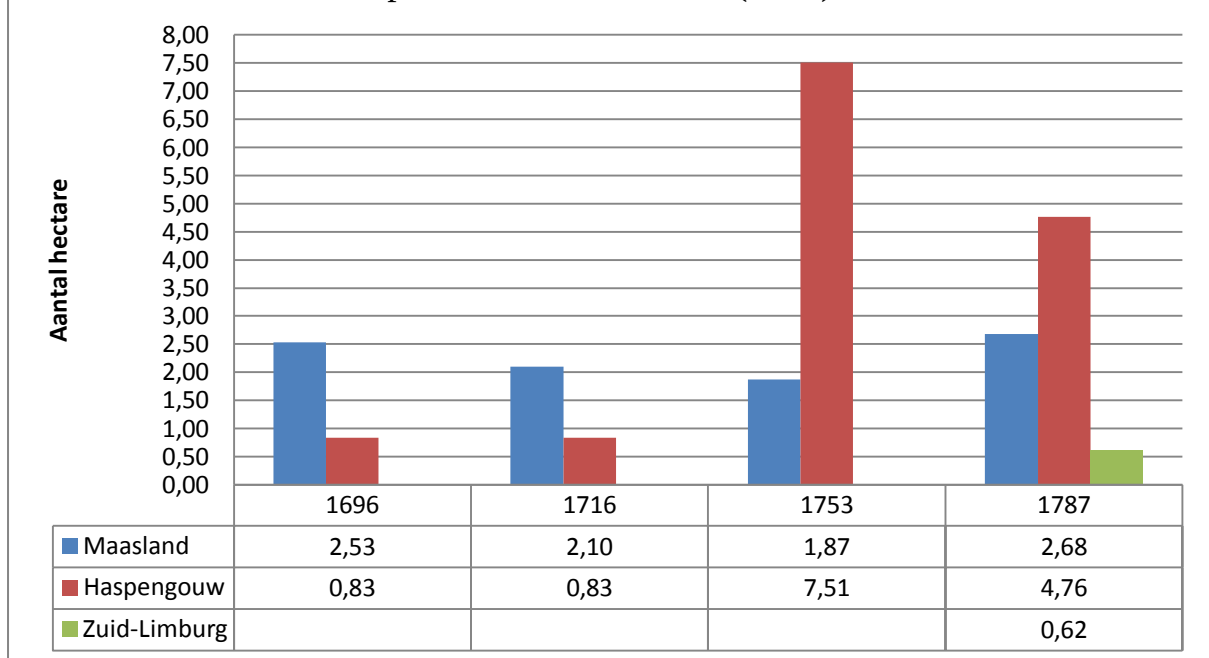
Nu we de evoluties van de zuivere pacht in rogge en de geldpacht bekeken hebben, wensen we iets uitvoeriger stil te staan bij een pachtvorm die vooral vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw belangrijk is geworden, de pacht in diverse natura. Als pacht in diverse natura hebben we alle pachten gerekend die betaald werden in natura maar niet uitsluitend in rogge. Hoewel rogge vaak een belangrijk onderdeel was van de jaarlijkse pachtsom, bestond deze nooit uitsluitend uit rogge bij deze pachtvorm. We benadrukken dit omdat deze term niet gebruikelijk is. We zullen de twee onderstaande grafieken slechts oppervlakkig bespreken omdat we verder een uitgebreide analyse zullen uitvoeren per regio. Uit onderstaande grafiek blijkt dat pacht in diverse natura vooral tussen 1753 en 1787 is opgekomen, maar dat ze al vanaf het einde van de 17^e eeuw voorkwam. Daarnaast blijkt ook dat deze pachtvorm in Zuid-Limburg zo goed als niet voorkwam. Tussen 1696 en 1753 was het areaal in het Maasland groter dan dat in Haspengouw, maar in 1787 zien we dat deze rollen zijn omgekeerd.

³¹² Bij de grafieken hebben we het jaar 1729 weggelaten omdat deze geen gegevens bevatte over de grootte van de posten die werden uitgegeven in pacht in diverse natura.

Aan de hand van onderstaande grafiek zien we dat de gemiddelde grootte van de posten in het Maasland aanvankelijk groter waren dan die in Haspengouw. Dit komt omdat er in Haspengouw tussen 1696 en 1716 maar één post lag (van 0,83 hectare). Deze gegevens zijn dus niet echt geschikt om met elkaar te vergelijken. Vanaf 1753 verandert deze situatie doordat er in Haspengouw één post bijkomt in Veldwezelt van 7,5 hectare, waardoor we opnieuw een vertekend beeld krijgen van de gemiddelde grootte per post. Ook de gegevens van 1787 worden vertekend, ditmaal niet door een grote post in Veldwezelt, maar door een post van 14,7 hectare in Grote-Spouwen. Wanneer we deze post uit de resultaten filteren dan blijkt dat de gemiddelde grootte in Haspengouw nog steeds ruim een hectare hoger ligt dan die in het Maasland.

Grafiek 9: Evolutie van de gemiddelde grootte per post bij pacht in diverse natura (in ha)

Nu we rudimentair de gegevens van deze pachtvorm hebben besproken, zullen we een diepgaande analyse op het niveau van de belangrijkste pachters uitvoeren. We bespreken per steekproefperiode iedere regio³¹³, in de hoop een regionaal verschil vast te stellen. Omdat we telkens tabellen weergeven waarin de lokaliteiten volgens regio zijn opgelijst, hebben we geen kaarten gemaakt. In deze tabellen geven we per lokaliteit aan hoeveel grond in pacht in diverse natura werd uitgegeven en ook welke gewassen gestipuleerd waren als jaarlijkse pachtsom. We zullen niet uitvoerig ingaan op de verschillende gewassen en ons beperken tot een algemene conclusie daaromtrent. Het belang van de verschillende gewassen is terug te vinden in het hoofdstuk over het productenscala in het tweede deel van deze thesis.

³¹³ We bespreken enkel Haspengouw en het Maasland omdat het areaal in Zuid-Limburg verwaarloosbaar was.

1.3.3.1 Pacht in diverse natura in 1696

Tabel 15: Areaal in pacht in natura volgens lokaliteit met vermelding van totale jaarlijkse pachtsom in diverse natura volgens situatie van 1696

Lokaleiteit/regio	hectare	gerst (liter)	tarwe (liter)	rogge (liter)	haver (liter)	spelt (liter)	boekweit (liter)
Maasland							
Grimbie	5,51	140,04	0	484,305	0	560,16	140,04
Rekem	2,08	0	0	0	995,84	0	0
Totaal	7,59	140,04	0,00	484,31	995,84	560,16	140,04
Haspengouw							
Berg	0,83	0	0	0	0	373,44	0
Totaal	0,83	0,00	0,00	0,00	0,00	373,44	0,00
Totaal	8,42	140,04	0,00	484,31	995,84	933,60	140,04

Maasland

In Daal- en Opgrimbie komen we Geurdt en Hendrick Stans tegen die respectievelijk 3 bunder, 12 grote roeden, 17 kleine roeden en 0,5 bunder en 10 morgen in pacht in diverse natura hadden. Geurdt betaalt daarvoor in rogge, gerst en boekweit, terwijl Hendrick uitsluitend in spelt betaalde. De twee pachters in Rekem betaalden dan weer uitsluitend in haver, dat voornamelijk gekend stond als voedergras.

Haspengouw

We komen in Berg één pachter tegen, Lieb Nullens, die uitsluitend in spelt betaalde.³¹⁴

³¹⁴ Uit de helftwinningsafdrachten blijkt dat spelt van belang was in Haspengouw in het eerste kwart van de 18e eeuw, al bracht het gewas nooit een bijzonder goede prijs op bij verkoop.

1.3.3.2 Pacht in diverse natura in 1716

Tabel 16: Areaal in pacht in natura volgens lokaliteit met vermelding van totale jaarlijkse pachtsom in diverse natura volgens situatie van 1716

Lokaleiteit/regio	hectare	gerst (liter)	rogge (liter)	spelt (liter)	boekweit (liter)
Maasland					
Boorseme	1,21	0	186,72	46,68	0
Grimbie	9,31	140,04	513,48	1773,84	140,04
Rekem	/	0	0	70,02	0
Totaal	10,52	140,04	700,20	1890,54	140,04
Haspengouw					
Berg	0,83	0	0	373,44	0
Totaal	0,83	0	0	373,44	0
Totaal	11,35	140,04	700,20	2263,98	140,04

Maasland

Ten opzichte van de situatie in 1696 is er een uitbreiding gekomen in zowel Daal- en Opgrimbie als Rekem. Daarnaast zijn er nieuwe posten ontstaan in Boorseme waar men telkens betaalde in een combinatie van rogge en spelt. In Daal- en Opgrimbie komen we vier pachters tegen. Claes Gonnissen pachtte 3 bunder, één grote roede en 17,5 kleine roeden en betaalde daarvoor uitsluitend in spelt. Frans Lambrechts pachtte 2 bunder en betaalde ook uitsluitend in spelt. Ghijs Bessemer pachtte 3 bunder, 2 grote roeden en 10 kleine roeden zonder toust voor 6 vaten gerst, 22 vaten rogge en 6 vaten boekweit. De laatste pachter Herman Hermans pachtte zonder toust 3 bunder en betaalde daarvoor ook uitsluitend in spelt. In Rekem treffen we nog één post aan waarvoor uitsluitend in spelt betaald moest worden, maar de grootte van deze post is niet bekend. De pachter is hier Pieter Cuypers.

Haspengouw

We komen in Berg dezelfde pachter als in 1696 tegen, Lieb Nullens die uitsluitend in spelt betaalde.

1.3.3.3 Pacht in diverse natura in 1729

Tabel 17: Areaal in pacht in natura volgens lokaliteit met vermelding van totale jaarlijkse pachtsom in diverse natura volgens situatie van 1729

Lokaleiteit/regio	hectare	spelt (liter)
Maasland		
Rekem	/	70,02
Haspengouw		
Martenslinde	/	373,44

Voor 1729 beschikken we niet over gegevens betreffende de grootte van de percelen. We kunnen enkel wijzen op het feit dat er enkel in spelt werd betaald.

1.3.3.4 Pacht in diverse natura in 1753

Tabel 18: Areaal in pacht in natura volgens lokaliteit met vermelding van totale jaarlijkse pachtsom in diverse natura volgens situatie van 1753

Lokaleiteit/regio	hectare	gerst (liter)	tarwe (liter)	rogge (liter)	haver (liter)	spelt (liter)	boekweit (liter)
Maasland							
Boorseme	0,38	0	0	0	0	70,02	0
Daalgrimbie	1,66	0	0	0	0	513,48	0
Kotem	1,04	0	0	0	186,72	46,68	0
Opgrimbie	13,73	70,02	0	2030,58	0	1260,36	70,02
Totaal	16,81	70,02	0,00	2030,58	186,72	1890,54	70,02
Haspengouw							
Veldwezelt	7,51	0	840,24	1120,32	0	0	0
Totaal	7,51	0,00	840,24	1120,32	0,00	0,00	0,00
Totaal	24,32	70,02	840,24	3150,90	186,72	1890,54	70,02

Een eerste echte stijging in het areaal uitgegeven in pacht in diverse natura zien we pas vanaf 1753 in de bronnen voorkomen. Op dat moment is het areaal meer dan verdubbeld ten opzichte van 1716. Dat komt vooral door de bijkomende posten in Veldwezelt en de vergroting van het areaal in Daal- en Opgrimbie. De post in Rekem die nog bestond in 1716, komt nu niet meer voor. Daarnaast is ook Kotem erbij gekomen. De post in Berg is verdwenen.

Maasland

In Boorseem en Daalgrimbie wordt uitsluitend in spelt betaald. Terwijl in Kotem één pachter uitsluitend in spelt en één pachter uitsluitend in haver betaalde. In Opgrimbie treffen we ditmaal vijf pachters aan die samen 13,7 hectare pachtten. Dieudonné Crijns pachtte 6 morgen en betaalde daarvoor in gerst, rogge en boekweit. De weduwe van Joris Meijers pachtte 3 bunder en 17,5 kleine roeden en betaalde uitsluitend in spelt. Drees Hermens pachtte 3 bunder en 5 morgen en betaalde in rogge en spelt. Matthijs Crijns pachtte 4 bunder, 2,5 morgen en 5 grote roeden en betaalde ook in rogge en spelt. Heijliger Stans pachtte één bunder en 7,5 morgen en betaalde ook in rogge en spelt. Bij deze laatste drie pachters was het aandeel in rogge wel overwegend.

Haspengouw

Veldwezelt valt meteen op omdat het hier over één post gaat van ongeveer 7,5 hectare, de betalingen gebeurden hier in tarwe en rogge. De pachter heette Cornelis Janssen.

1.3.3.5 Pacht in diverse natura in 1787

Tabel 19: Areaal in pacht in natura volgens lokaliteit met vermelding van totale jaarlijkse pachtsom in diverse natura volgens situatie van 1787

Lokaleiteit/regio	hectare	gerst (liter)	tarwe (liter)	rogge (liter)	haver (liter)	spelt (liter)	boekweit (liter)
Maasland							
Boorseem	0,38	0	0	0	0	70,02	0
Daalgrimbie	13,43	443,46	0	2689,935	0	0	513,48
Maasmechelen	1,27	23,34	0	303,42	0	0	0
Opgrimbie	35,20	2590,74	0	6220,11	0	980,28	350,1
Pietersheim	0,62	93,36	0	140,04	0	0	0
Totaal	50,90	3150,90	0,00	9353,51	0,00	1050,30	863,58
Haspengouw							
Mopertingen	9,77	490,14	0	2637,42	0	0	0
Rosmeer	38,24	1517,1	0	12148,47	0	0	0
Grote-Spouwen	14,71	583,5	0	5228,16	0	0	0
Veldwezelt	3,90	0	326,76	700,2	0	0	0
Totaal	66,63	2590,74	326,76	20714,25	0,00	0,00	0,00
Zuid-Limburg							
Smeermaas	0,62	0	0	163,38	77,8	0	0
Totaal	0,62	0,00	0,00	163,38	77,80	0,00	0,00
Totaal	118,15	5741,64	326,76	30231,14	77,80	1050,30	863,58

In 1787 zien we opnieuw een stijging van het aantal hectaren dat in pacht in diverse natura werd uitgegeven. Deze stijging deed zich vooral voor in Daal- en Opgrimbie in het Maasland, terwijl we in Haspengouw een groot aantal nieuwe lokaliteiten zien bijkomen. Rosmeer en Spouwen zijn daarvan de belangrijkste.

Maasland

Daalgrimbie en Opgrimbie

In 1787 hadden de erfgenamen van Heiliger Stans een post van 9 bunder, 5 morgen en 12,5 grote roeden. Zij betaalden hiervoor in gerst (12 vaten), rogge (113,5 vaten) en boekweit (6 vaten). Het grootste deel van deze post was afkomstig van een helftwinningspost van Heiliger Stans die we in 1753 aantreffen. In de bron staat letterlijk: “*item weegens 8 boenders landts die hij tot 1758 incluijs plagt ter halvescheijt te winnen*”³¹⁵ Het gaat hier dus om helftwinning die was omgezet naar pacht in diverse natura.

Hermen Hermens had op 25 februari 1766 een post van 12 bunder en 5 kleine roeden aangenomen. Hiervoor betaalde hij 68 vaten gerst en 22 vaten rogge. Een deel van deze post had hij voordien in helftwinning. We lezen in het pachtboek: “*In deesen post zijn inbegreepen drie boender 15 grote roeden door den selven bevooren in halvescheijt beseeten*”³¹⁶ In 1787 zijn een deel van deze gronden overgegaan naar zijn zoon Willem Hermens. Willem Hermens had in 1787 een pacht in diverse natura van 6 bunder, 20 grote roeden en 5 kleine roeden waarvoor hij 68 vaten gerst en 22 vaten rogge betaalde. Bij deze post vinden we opnieuw de vermelding dat het gaat om gronden die voordien in helftwinning werden gehouden: “*(...) item 3 boenders 15 grote roeden lants door den selven ten halvescheijt hier voorens gebruijck*”.³¹⁷

Johannes Engelen had in 1787 een pacht in diverse natura van 5 bunder en 17 grote roeden, waarvoor hij 6 vaten gerst en 30,5 vaten rogge betaalde. Uit de bronnen leren we dat hij deze post van Hendrick Engelen had overgenomen. We zien dat Hendrick Engelen in 1766 5,5 bunder in pacht in diverse natura had in Opgrimbie voordien had hij dit stuk in zuivere pacht in rogge vanaf 1753.

Geurdt en Nol Stouten hadden in 1787 drie posten van in totaal 12 bunder, 5 morgen, 17,5 grote roeden en 2 kleine roeden in pacht in Opgrimbie. Zij betaalden hiervoor zowel in gerst, rogge, boekweit en spelt. We weten dat Nol Stouten in 1753 4 bunder, 10 grote roeden en 2 kleine roeden in zuivere pacht in rogge had in 1753 en dat dit was gegroeid tot 8 bunder 2 grote roeden en 2 kleine roeden in

³¹⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 8, folio 333 verso.

³¹⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 8, folio 337 verso.

³¹⁷ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 10, folio 89 verso.

1766. Voor Geurdt Stouten zien we dat hij een post had aangenomen die daarvoor door Matthijs Crijs gepacht.

Haspengouw

Grote-Spouwen

In Grote-Spouwen treffen we maar één post aan die gepacht werd door de weduwe van Jan Hardij, dezelfde Jan Hardij die in 1753 het uithof in Grote-Spouwen pachtte. In 1787 had zijn weduwe dit uithof nog steeds in pacht, naast een post van 14 bunder en 14,5 grote roeden waarvoor zij in gerst en rogge betaalde. Aangezien de pachtsom van het uithof hetzelfde bleef in deze periode, waren dit vermoedelijk geen gronden die uit het uithof werden getrokken. Wanneer we deze post trachten te volgen doorheen de 18^e eeuw, dan treffen we de post aan bij Dries Prenten in 1766, op dat moment is ze al 14 bunder en 14,5 grote roeden groot. In 1753 werd deze post gepacht door Reijner Prenten voor een zuivere pacht in rogge. In 1716 vinden we de post onder dezelfde pachter terug en in 1696 zien we deze post onder Jan Prenten verschijnen als een zuivere pacht in rogge post in Grote-Spouwen.

Rosmeer

Reijner Stevens, Jan Stevens, Frans Stevens, de erfgenamen van Geurdt Steven, hielden in 1787 samen 30 bunder, 50 grote roeden en 20 kleine roeden in diverse posten die waren uitgegeven in pacht in diverse natura. Daarvoor betaalden ze steeds in gerst en in rogge. Wanneer we de evolutie van deze posten trachten te achterhalen dan zien we dat in 1767 Jan Stevens, Willem Stevens en Reijner Stevens samen 24 bunder, 44 grote roeden en 22 kleine roeden in pacht in diverse natura pachtten. In 1753 zie we dat deze drie een aantal posten in zuivere pacht in rogge pachtten die samen 22 bunder, 31 grote roeden en 10 kleine roeden groot waren. Het zijn deze posten die later in pacht in diverse natura veranderden in 1767. De 6 bunder die er in 1787 nog bijkwam voor de erfgenamen van Geurdt Stevens, waren afkomstig van een post die voordien gepacht werd door Thijs Van Sichen. We vinden deze Thijs Van Sichen in de bronnen terug in 1753 met een post in zuivere pacht in rogge van 6 bunder en 6 grote roeden.

Arnold Daemen pachtte in 1787, 8 bunder en 6,5 grote roeden en betaalde daarvoor jaarlijks 6 vaten gerst en 100 vaten rogge. In 1767 zien we exact dezelfde post terugkomen. Daarvoor werd deze post voor een vast bedrag in rogge verpacht aan Peter Daenen. In 1729 zien we deze post met peter Daemen als pachter terugkeren, ditmaal stond het in de lokaliteit Eigenbilzen genoteerd (en dus niet in Rosmeer), een voorbeeld van de administratieve onnauwkeurigheid van het pachtboek uit deze periode. In 1716 staat het opnieuw onder Rosmeer onder pachter Heijn Daemen.

Thewis Meesters had in 1787 een post van 2 bunder, 15 grote roeden en 10 kleine roeden. Hij betaalde daarvoor in gerst en rogge. In 1767 had Ciel Meesters deze post als geldpacht waarbij hij bijkomend in rogge en gerst betaalde. Voordien was de post in handen van Thewis Meesters senior als een post in zuivere pacht in rogge.

Paulus Simons had in 1787 een post van 2 bunder en 1,5 grote roeden waarvoor hij betaalde in gerst en in rogge. In 1767 had hij dit stuk voor het eerst aangenomen, in 1753 was het een post geweest die door Nol Simons gepacht werd voor een vaste hoeveelheid rogge.

Mopertingen

Jan Jans had in 1787 een post van 4 bunder 13 grote roeden en 10 kleine roeden waarvoor hij jaarlijks 10 vaten gerst en 42 vaten rogge moest betalen. Op 21 juli 1767 had hij deze post voor het eerst aangenomen uit een groter stuk van 6 bunder dat voordien door Willem Palmus werd gepacht voor een jaarlijkse betaling in rogge.

Aert Francken had in 1787 een post van 4 bunder en 8 grote roeden waarvoor hij jaarlijks 6 vaten gerst en 40 vaten rogge betaalde. Deze post had hij van Bert Francken overgenomen die het zelf in pacht in diverse natura had aangenomen op 21 juli 1767. Voordien was het een post geweest die Jan Jans pachtte voor een vaste jaarlijkse hoeveelheid in rogge.

1.3.3.6 Conclusie pacht in diverse natura

We moeten eigenlijk een onderscheid maken tussen de pacht in diverse natura voor 1753 en die van daarna. In de eerste helft van de 18^e eeuw zien we een bescheiden areaal en weinig groei voor deze pachtvorm. We stellen ook vast dat het vooral in het Maasland voorkwam. Vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw zien we een nieuwe dynamiek op de voorgrond treden. We stellen vast dat er twee voorname oorsprongen zijn voor de pacht in diverse natura tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw. Enerzijds gaat het om zuivere pacht in rogge waar veelal een hoeveelheid gerst aan de jaarlijkse pachtsom werd toegevoegd. In dat geval kunnen we spreken van een verhoging en uitbreiding van de jaarlijkse pachtsom van de zuivere pacht in rogge.³¹⁸ Dit was meestal het geval in Haspengouw maar het kwam ook in het Maasland voor. Anderzijds hebben we ook gezien hoe sommige posten, die voordien in helftwinning werden uitgegeven, in het Maasland omgezet werden tot pacht in diverse natura. Hier is dus sprake van een duidelijk regionaal verschil. Wat de gewassen betreft die deel uitmaken van de jaarlijkse pachtsom zien we ook een interessante evolutie. Tussen 1696 en 1729 zien we dat uitsluitend spelt in Haspengouw voorkwam, in het Maasland was de diversiteit groter en kwam

³¹⁸ In de analyse van de pachtsommen zullen we hier nog op terugkomen. We maken ons ook de bedenking dat we misschien voor een andere benadering hadden kunnen kiezen om de evolutie van de zuivere pacht in rogge naar een pacht in diverse natura duidelijk te maken.

naast spelt ook boekweit, gerst en rogge voor. Vanaf 1753 zien we een duidelijk verschil optreden. Dit is de periode waarin er een omzetting optrad van zuivere pacht in rogge naar pacht in diverse natura. In Haspengouw werd aan de rogge veelal tarwe toegevoegd een graan dat goed verkocht op de markt. In het Maasland zien we nog steeds een bijzonder groot aandeel voor spelt. Dit gewas bracht een slechte prijs op (wanneer het op de markt verkocht werd) en nam in belang af in het Maasland doorheen de 18^e eeuw.³¹⁹ Toch zien we het veelvuldig in de pachtsommen voorkomen. Vanaf 1787 zien we dat in het Maasland spelt ook bijna volledig is verdwenen. De belangrijkste gewassen in Haspengouw en het Maasland zijn op dat moment gerst en rogge. Op de losse percelen zien we het belang van gerst net afnemen vanaf het midden van de 18^e eeuw. Traditioneel was er wel een tekort aan gerst voor het brouwen van bier. Het is goed mogelijk dat de abdij dit gewas aan de jaarlijkse pachtsom toevoegde om zich te verzekeren van genoeg gerst voor haar eigen brouwerij.

1.3.4. Erfpacht

Erfpacht verschilt van tijdpacht omdat het in principe eeuwigdurend was en dus geen vaste pachttermijn heeft. Over het algemeen had de erfpachter ook een groter beschikkingsrecht over zijn goed dan de tijdpachter.³²⁰ Thoen heeft aangetoond dat er, als gevolg van de tanende inkomsten, vanaf de jaren 60 van de 14^e eeuw een zogenaamde restauratiepolitiek werd gevoerd door de grootgrondbezitters in Vlaanderen. Een aspect van deze restauratiepolitiek was dat men probeerde om erfpacht in tijdpacht om te zetten.³²¹ Pacht evolueerde tot een contract van relatief korte duur, terwijl erfpacht of levenslange pacht een uitzondering werd.³²² Het is goed mogelijk dat eenzelfde trend ook heeft plaatsgevonden bij de abdij van Hocht op het einde van de middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd. Hackeng beschreef hoe het Sint-Servaaskapittel tijdens de 16^e eeuw veel erfpachtgronden in tijdpacht begon uit te geven omdat ze een betere grip had gekregen op de goederen die waren uitgegeven in erfpacht.³²³ Volgens Hackeng was het zo dat men dikwijls voor de centrale delen van een domein in de loop van de tijd overgeschakelde op tijdpacht terwijl men kleinere, meer

³¹⁹ Zoals zal blijken uit onze analyse van het productenscala.

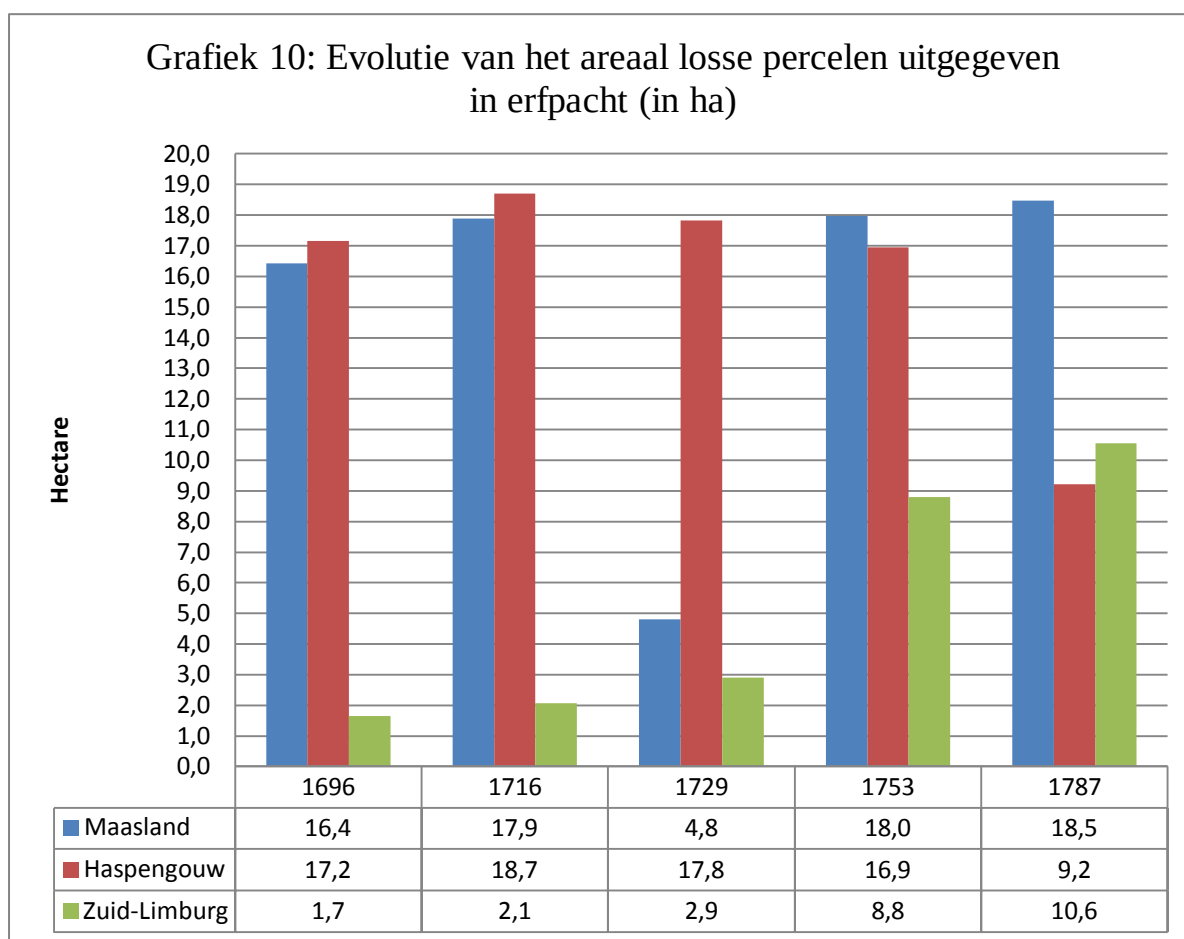
³²⁰ De Bruijn (M.W.J.), Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed, *Signum, Tijdschrift van de contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de Middeleeuwen*, Vol. 4, 1996, pp. 121-128. Bij de uitgifte in tijdpacht bleef het zeggenschap van de uitgever over het goed vrijwel maximaal behouden. Bron: Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 98.

³²¹ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, pp. 362-263.

³²² Mertens (J.), Landbouw, *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel IV, Haarlem, 1980, p. 16.

³²³ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 98. Een ander voorbeeld van een overgang van erf- naar tijdpacht in de 16^e eeuw is te vinden in het werk van Jansen: Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., pp. 13-17. Voor meer informatie over de overdraagbaarheid van erfpacht verwijzen we naar: Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, p. 224. & Jansen (J.C.G.M.), Heren en boeren in Limburg 1150-1800, *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Vol. 27, 1982, pp. 3-5.

perifeer gelegen landerijen in erfpacht bleef uitgeven.³²⁴ Uit de geografische spreiding, die we hieronder op de kaarten hebben weergegeven, blijkt dat het hier niet gaat om perifeer gelegen landerijen. Bij de abdij van Hocht neemt erfpacht maar een klein areaal in, dat bovendien zeer stabiel lijkt te blijven doorheen de 18^e eeuw. Het belang van deze pachtvorm is in de bestudeerde periode dus zeker niet groot. Dikwijls vinden we voor de posten in erfpacht geen vermelding van de grootte, maar enkel de vermelding “*huis en(de) hof*”.³²⁵ Veel huizen met bijhorend erf waren dus in erfpacht uitgegeven en men zag ze in de boekhouding als een eenheid die geen vermelding van grootte vereiste. Het beeld dat we hebben van het volledige areaal dat in erfpacht werd uitgegeven is hierdoor vertroebeld.

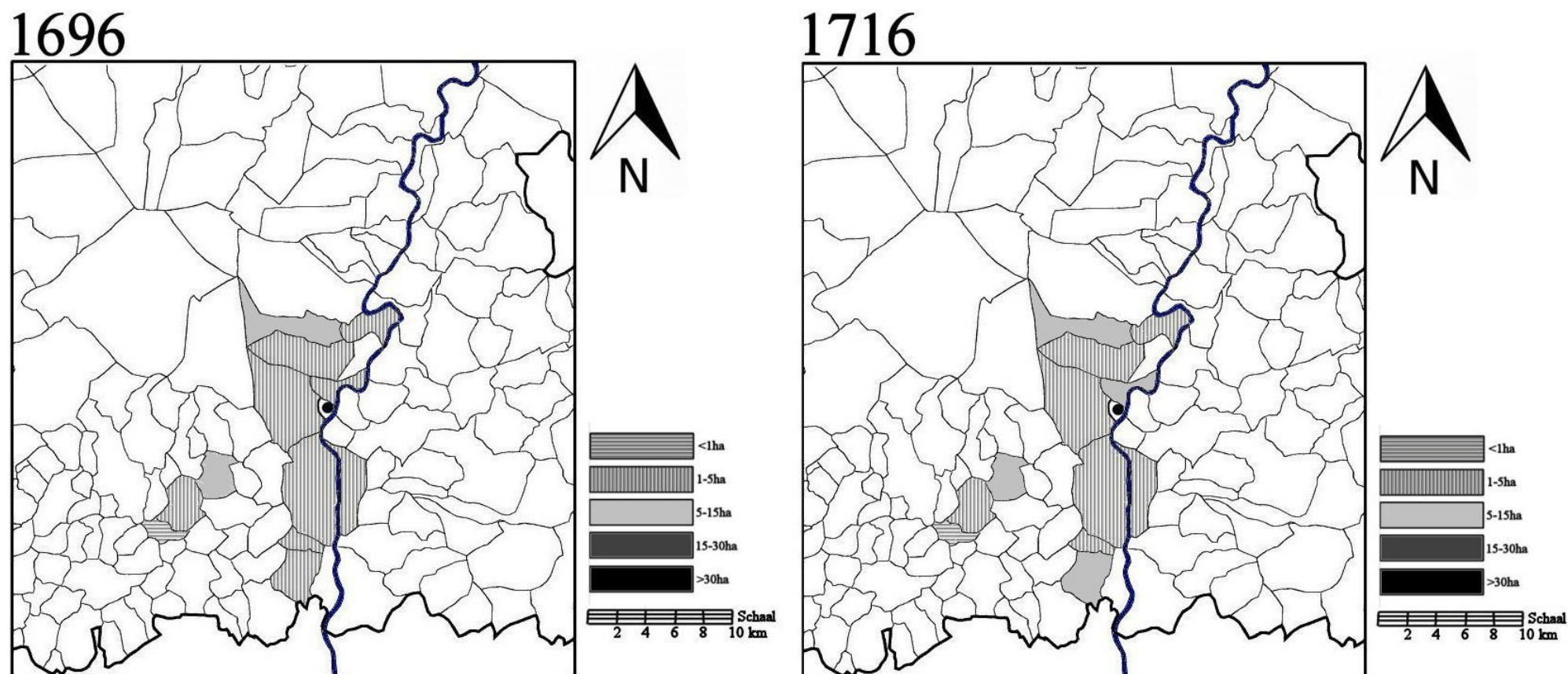
Uit bovenstaande grafiek valt meteen op dat het areaal dat in erfpacht werd uitgegeven bijzonder stabiel blijft. Deze stabiliteit valt ook op wanneer we naar onderstaande kaarten kijken. De geografische spreiding van de erfpacht wijzigt amper. De afwijking van 1729 komt door de veelbesproken slechte boekhouding. Vanaf 1753 merken we wel dat de erfpacht in Zuid-Limburg is toegenomen, maar deze stijging zet zich slechts in beperkte mate verder, zoals blijkt uit de

³²⁴ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 98.

³²⁵ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 120.

gegevens van 1787. Voor het Maasland en Haspengouw zien we nog steeds een stabiliteit in 1753. Pas vanaf 1787 zien we een daling in het areaal in Haspengouw. Aanvankelijk dachten we dat dit te wijten was aan een verkeerde verwerking van de renteconstituties in de databank. Onroerend goed deed immers dienst als onderpand bij hypothecair grondkrediet, waardoor er in de boekhouding problemen konden optreden om tussen beide pachtvormen te differentiëren. Uit de analyse van de renteconstituties zal blijken dat deze hypothese foutief is. Er moet dus een andere reden voor deze daling zijn geweest, een reden die we niet hebben kunnen achterhalen.

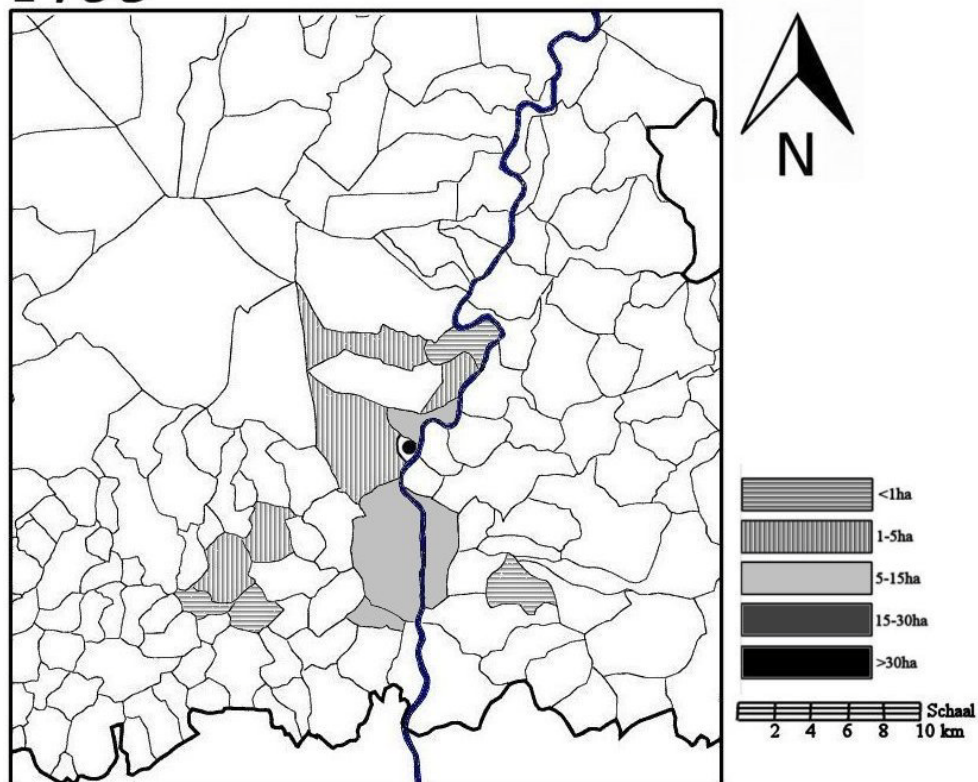
Kaart 8: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in erfpacht tijdens de jaren 1696 en 1716³²⁶

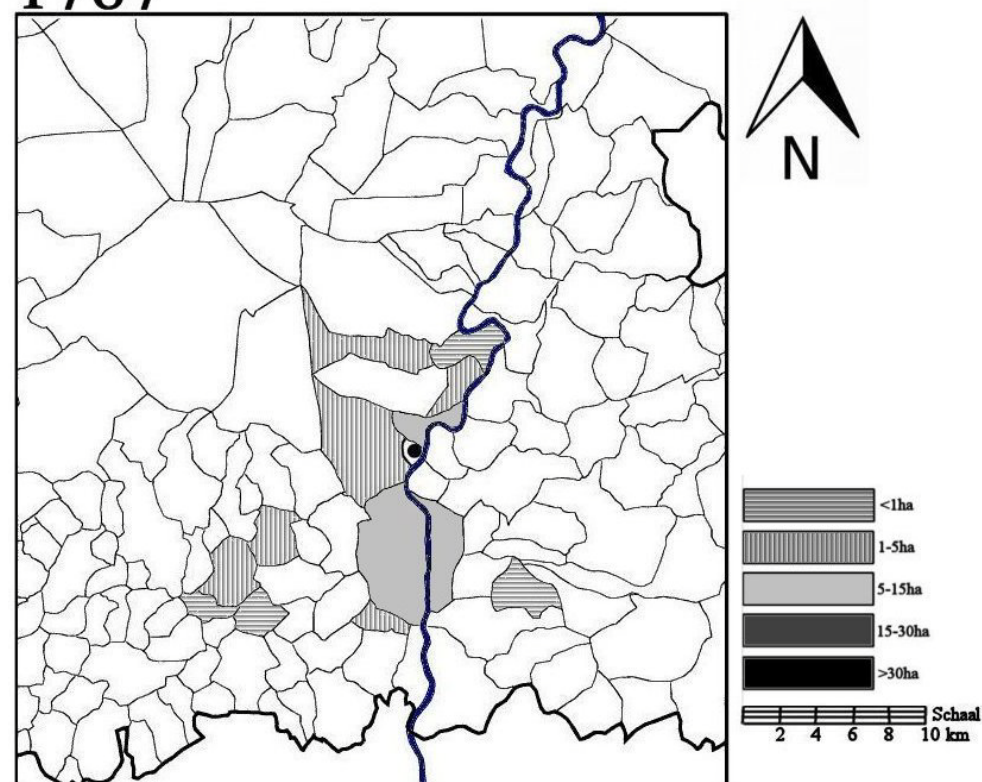
³²⁶ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ..., p. 1.

Kaart 9: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in erfpacht tijdens de jaren 1753 en 1787³²⁷

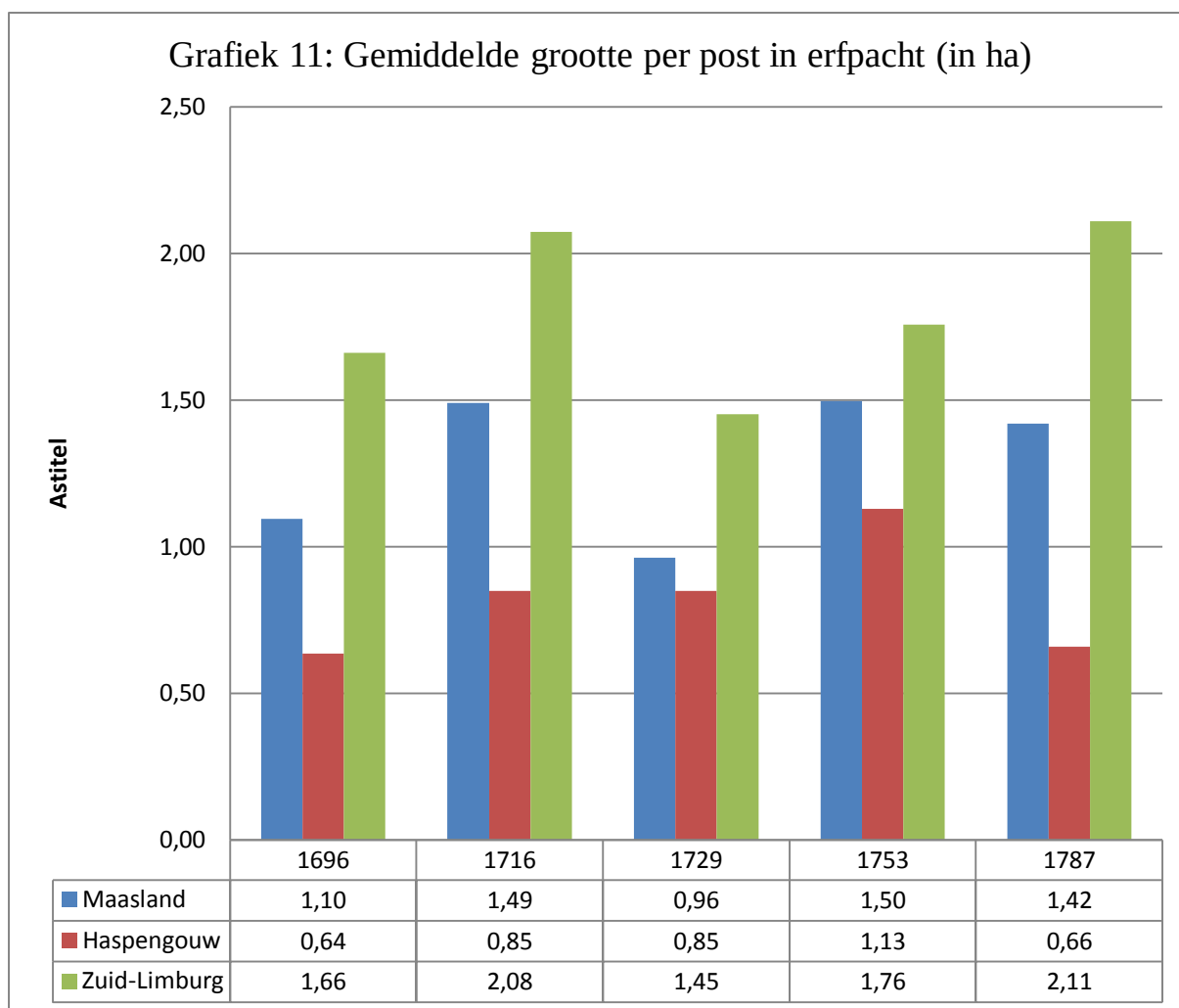
1753

1787

³²⁷ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ..., p. 1.

We stellen vast dat de posten in Zuid-Limburg en het Maasland steeds groter zijn geweest dan die in Haspengouw. In Zuid-Limburg treffen we de grootste posten en ook de grootste schommelingen aan. Tussen 1696 en 1716 zien we in deze regio een toename van de grootte met 0,42 hectare, in 1753 zien we een daling die 0,32 hectare bedroeg ten opzichte van de situatie in 1716. Nadien zien we opnieuw een stijging in 1787 tot het niveau van 1716. In het Maasland zien we dat er na een stijging van de grootte tussen 1696 en 1716 een stabilisatie is tot 1753. Nadien nemen de posten hier een beetje af in grootte zoals blijkt uit de gegevens van 1787. In Haspengouw zien we dat de gemiddelde grootte van de posten in 1696 bijna dezelfde is als die in 1787, ongeveer 0,65 hectare. Daartussen zien we wel een groei optreden en in 1753 is de gemiddelde grootte 1,13 hectare. Deze zou dus in de periode nadien bijna halveren. In de inleiding van deze paragraaf hebben we er al op gewezen dat men vaak geen grootte bij de erfpachtposten vermeldde. Het is daarom onduidelijk wat de echte evolutie is geweest van de gemiddelde grootte van deze posten.

1.3.5. Conclusie perceelspacht

Uit onze analyse van de verschillende vormen van perceelspacht zijn enkele duidelijke regionale verschillen gebleken. We hebben bij de zuivere pacht in rogge gezien hoe er in 1696 in het Maasland een groot areaal in deze pachtvorm werd uitgegeven, maar dat dit areaal in 1716 een sterke daling had gekend. Deze daling zette zich tijdens de 18^e eeuw verder. In Haspengouw was het belang van deze pachtvorm veel groter. In deze regio daalde het areaal ook doorheen de 18^e eeuw, maar in veel mindere mate dan in het Maasland. Voor Zuid-Limburg hebben we vastgesteld dat de zuivere pacht in rogge amper voorkwam. We hebben ook gezien dat de gemiddelde grootte per post bij de zuivere pacht in rogge in Haspengouw hoger lag dan in het Maasland en Zuid-Limburg. Algemeen kunnen we besluiten dat het belang van deze pachtvorm in Haspengouw gekoppeld kan worden aan het feit dat deze regio een voorname graanstreek was tijdens de 18^e eeuw..³²⁸

Het dalend belang van de zuivere pacht in rogge hebben we in verband gebracht met de stijging van het areaal dat in pacht in diverse natura werd uitgegeven vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. De pacht in diverse natura had al vanaf 1696 bestaan in het Maasland, maar zou pas een echte groei kennen na 1753. Door een beschrijving te geven van de belangrijkste pachters hebben we de band tussen de zuivere pacht in rogge en de pacht in diverse natura voor Haspengouw kunnen aantonen. We hebben voor het Maasland ook een dergelijke link kunnen vaststellen voor de helftwinning en de pacht in diverse natura. Al kwam het hier ook voor dat zuiverpe pacht in rogge werd omgezet in pacht in diverse natura.

Een andere verklaring voor de daling van het areaal in zuivere pacht in rogge ligt ook bij het stijgend belang van de geldpacht. Deze pachtvorm zou vooral in het Maasland en Zuid-Limburg sterk aan belang winnen tijdens de 18^e eeuw. Ook in Haspengouw zou het areaal in geldpacht stijgen, maar in beperkte mate dan in het Maasland en Zuid-Limburg. Wat de grootte van de posten betreft, hebben we gezien dat deze het grootst waren in Zuid-Limburg. De posten in het Maasland waren gemiddeld groter dan die in Haspengouw, maar dit verschil was niet bijzonder groot.

Voor de pacht in diverse natura, die we hierboven al besproken hebben, hebben we kunnen vaststellen dat deze pachtvorm amper in Zuid-Limburg voorkwam. De posten waren hier vanaf 1753 in Haspengouw merklijk groter dan in het Maasland. Dit was vooral te danken aan enkele posten die qua grootte ver boven de rest uitstaken. Bij de pacht in diverse natura hebben we ook regionale verschillen gezien in de gewassen die deel uitmaakten van de jaarlijkse pachtsom.

³²⁸ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 148.

Erfpacht zagen we vooral in Haspengouw en het Maasland voorkomen, al zien we wel een opvallende daling in Haspengouw in de gegevens van 1787. In Zuid-Limburg en het Maasland waren de posten hier ook groter dan in Haspengouw. Deze pachtvorm typeerde zich door het stabiele karakter van het volledige areaal en de gemiddelde grootte van de posten. Samenvattend kunnen we besluiten dat er duidelijke regionale verschillen naar voor komen uit de analyse van de verpachting van losse percelen door de abdij van Hocht. Pachten die in natura werden uitgegeven kwamen vooral in Haspengouw voor, terwijl in het Maasland en Zuid-Limburg eerder een voorkeur voor geldpacht vastgesteld kan worden.

Nu we alle vormen van perceelspacht (buiten de helftwinning natuurlijk) hebben besproken is het tijd om te kijken naar de andere goederen die de abdij verpachtte. Daarbij zullen we opnieuw de vraag stellen of er regionale verschillen zijn vast te stellen. We beginnen door te kijken naar een vorm van kredietverlening die vooral in de tweede helft van de 18^e eeuw aan belang zou winnen, de renteconstituties. Een bijzondere vorm van perceelspacht, de helftwinning, zullen we pas op het einde van deel I bespreken.

1.4. Renteconstituties³²⁹

Een renteconstitutie³³⁰ is een kredietvorm waarbij de koper een bepaalde som geld ter beschikking kreeg van de verkoper waarvoor hij jaarlijks een onveranderlijke som geld (een rente) diende te betalen. De Engelstalige term voor deze kredietvorm is *annuity*. Thijs Lambrecht stelt vast dat historici gretig van deze kredietvorm gebruik maken om tendensen in de rurale kredietverlening te reconstrueren omdat “*contrary to other credit instruments, the annuity was the only contract that was subjected to compulsory registration by local authorities*”.³³¹ Onze keuze om deze kredietvorm te beschrijven heeft vooral te maken met het feit dat ze prominent voorkomt in de pachtboeken van de abdij van Hocht.

Een renteconstitutie kon ofwel eeuwigdurend zijn, een erfrente ofwel tijdelijk, een lijfrente gevestigd op één, twee of drie levens. De erfrenten werden op regionaal verschillende momenten aflosbaar, in dat geval spreken we van een losrente.³³² Uit het bronnenonderzoek hebben we kunnen vaststellen dat de renteconstituties, die de abdij in de 18e eeuw uitgaf, aflosbaar waren. Een voorbeeld daarvan vinden we in de pachtboeken. Macheel Lemmens uit Boorseem hield sinds 1787 een renteconstitutie van 150 gulden aan 4 %. Na 1790 koopt hij dit af door aan de abdij het kapitaal van 150 gulden terug te betalen. We vinden volgende vermelding : “*Nota bene dit capital is geredimeert.*”.³³³ Anders dan bij een hedendaagse lening impliceerde de jaarlijkse rente geen aflossing van het aangenomen kapitaal.³³⁴ Dat blijkt uit het feit dat Macheel Lemmens, ondanks verschillende rentebetalingen, toch het volledige kapitaal diende terug te betalen.

Soly legde de link tussen de kredietoperaties in de steden en de aankoop van onroerende goederen.³³⁵ Ook voor het platteland heeft men dit verwantschap tussen grondaankoop en kredietoperaties in de

³²⁹ Wat de renteconstituties betreft was enige voorzichtigheid geboden bij het verwerken van de bronnen om dubbeltellingen te voorkomen. Renteconstituties die in het pachtboek, dat in 1753 begon, werden opgenomen zouden in veel gevallen immers gecontinueerd worden in het daarop volgende pachtboek. Bij een foutieve verwerking van de bronnen zou het lijken alsof de abdij in het volgende pachtboek nieuwe renteconstituties had uitgegeven terwijl dit niet het geval was. Bij de analyse van de databank, hebben we alle gegevens die dubbel werden ingegeven gefilterd om dubbeltellingen te voorkomen.

³³⁰ Deze vorm van kredietverlening was al in de 13e eeuw wijdverspreid op het platteland. Bron: Genicot (L.), *L'économie rurale Namuroise au Bas Moyen Age (1199-1429)*, Louvain-la-Neuve, 1943, p. 187.

³³¹ Lambrecht (T.), Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders, in: Lambrecht (T.) & Schofield (P.) (ed.), *Credit and the rural economy in North-western Europe, C. 1200-c. 1850*, Corn Publication Series, XII, Turnhout, Brepols, 2009, pp. 75.

³³² Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 897.

³³³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 9.

³³⁴ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 898.

³³⁵ Bovendien waren in de steden zowel kredietnemers als kredietgevers grotendeels tegelijk betrokken bij verhandelingen op de vastgoedmarkt. Bron: Soly (H.), *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw, De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert Van Schoonbeke*, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1977. & Soly (H.), De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Vol. 87, 1974, pp. 521-544.

vroegmoderne tijd vastgesteld.³³⁶ Vooral vanuit het standpunt van de rentekoper werd hierbij geconcludeerd dat het aangenomen kapitaal in de eerste plaats voor de aankoop van grond bedoeld was.³³⁷ Joost Welten, geeft echter aan dat er voor Limburg slechts zelden rechtstreekse bewijzen gevonden worden voor renteconstituties die werden aangegaan voor de aankoop van onroerend goed.³³⁸ Naast de aankoop van onroerende goederen kon het geld ook bestemd zijn voor het uitvoeren van investeringen in de landbouw zelf.³³⁹ Via de pachtboeken hebben we niet kunnen achterhalen waarvoor het geld van de renteconstituties aangewend werd.

De renteconstituties die we bij de abdij van Hocht aantreffen kunnen we in twee soorten opdelen. Enerzijds zijn er de obligaties³⁴⁰ of onbezette rente waarvoor geen onderpand werd gevraagd en anderzijds is er hypothecair grondkrediet of bezette rente, waarvoor wel een onderpand werd gevraagd.³⁴¹ We bespreken eerst de renteconstituties waarbij we geen vermeldingen van onderpand hebben gevonden.

³³⁶ Deprez (P.), hypothecaire grondrenten in Vlaanderen gedurende de 18^e eeuw, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Vol. 79, 1966, pp. 142-148.

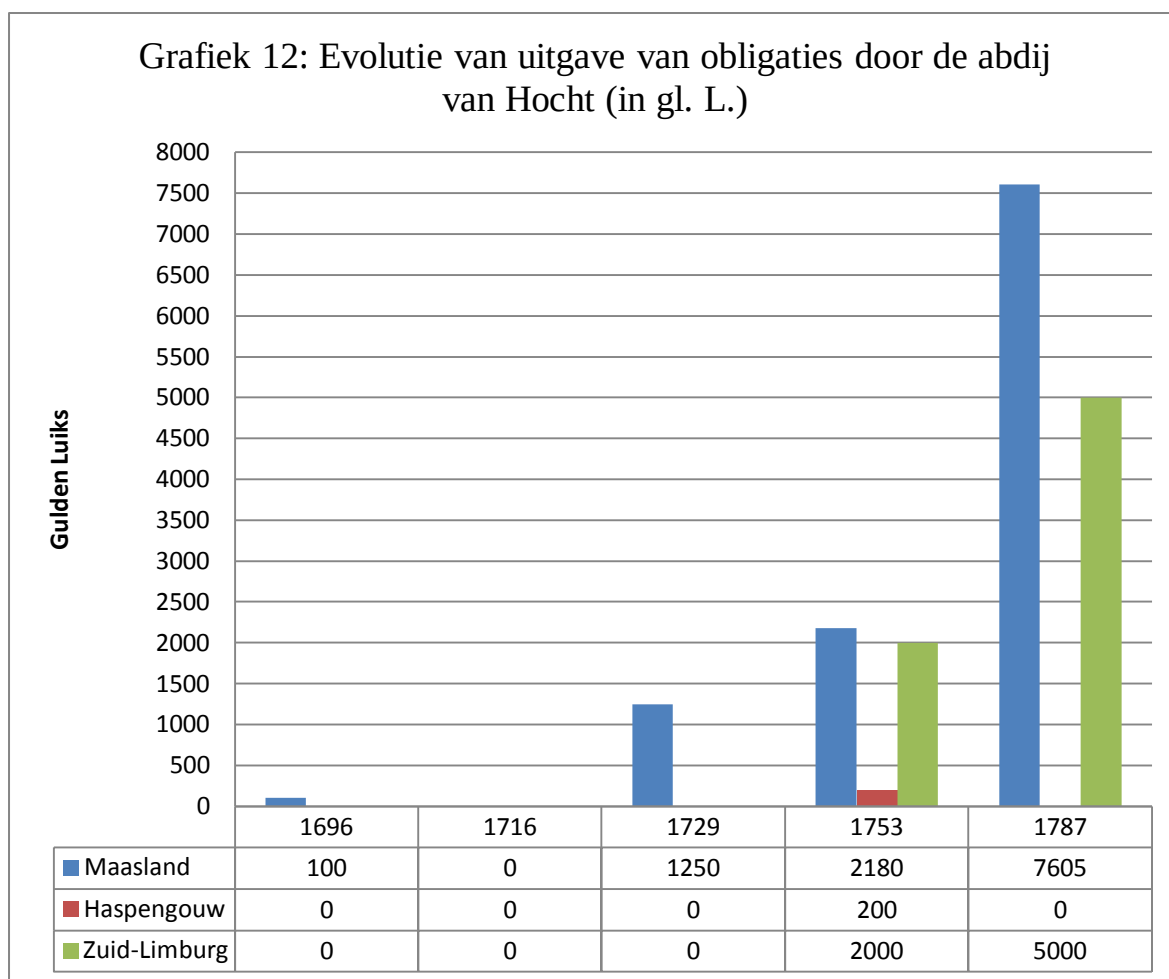
³³⁷ Dergelijke aankopen konden op micro-economisch niveau leiden tot een productieverhoging. Door de schaarsheid aan landbouwland was het aankopen van grond in hoofdzaak slechts een verschuiving van grondkapitaal van de ene landbouwer naar de andere, zodat de macro-economische invloed op de productie beperkt bleef. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 895.

³³⁸ Welten (J.), *Met klinkende munt betaald...*, p. 24.

³³⁹ In dat geval kon het wel een positieve invloed hebben op de landbouwproductie. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 896.

³⁴⁰ Volgens Lambrecht zijn obligaties geen *annuities*, “(but they) bear some similarities with annuities as an annual interest was also charged”. Het grote verschil was volgens Lambrecht dat er een duidelijke termijn werd vooropgesteld voor de terugbetaling van een obligatie. Bron: Lambrecht (T.), *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders...*, p. 77. & Lambrecht (T.), *Krediet en de Vlaamse rurale economie tijdens de 18de eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, RUG, 2007, p. 7.

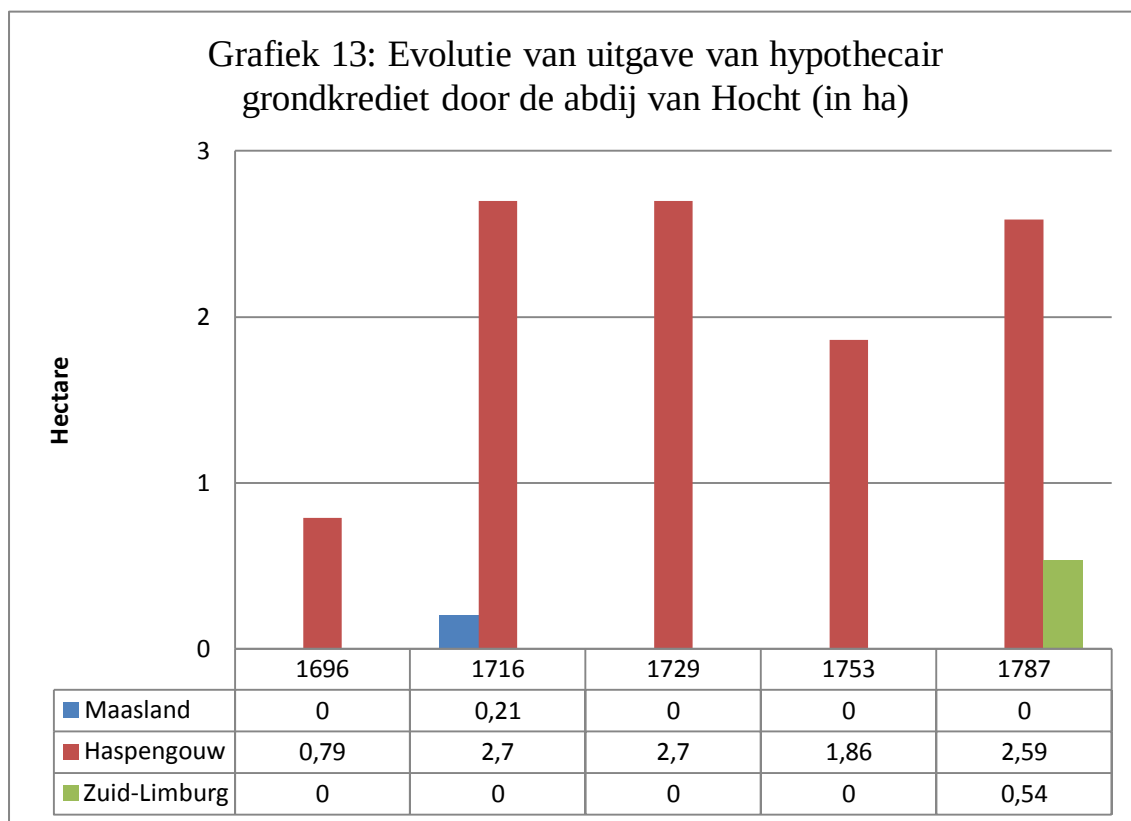
³⁴¹ Vermoesen (R.), *Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens, de regio Aalst 1650-1800*, Gent, 2011, p. VI. & Lambrecht (T.), *Krediet en de Vlaamse rurale economie tijdens de 18de eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, RUG, 2007, p. 7.

We kunnen van een duidelijke toename van obligaties spreken in de 18^e eeuw.³⁴² Uit bovenstaande grafiek blijkt dat het merendeel van de obligaties pas in het laatste kwart van de 18^e eeuw werd uitgegeven. In 1696 zien we al een eerste obligatie opduiken in het Maasland en vanaf 1753 zien we ze ook in Zuid-Limburg en in zeer beperkte mate in Haspengouw voorkomen. Pas tussen 1753 en 1787 zien we een sterke aangroei. Volgens Lambrecht waren vooral lokale boeren tijdens de tweede helft van de 18e eeuw actief op de landmark. Zowel grote als kleine boeren gebruikten deze markt om hun bedrijven uit te breiden. Dit kan één van de redenen zijn waarom we vanaf deze periode een sterke aangroei van de obligatie kunnen waarnemen.³⁴³ In de conclusie zullen we nog andere redenen voor de aangroei van de renteconstituties bekijken. Hieronder bespreken we het hypothecair grondkrediet dat werd uitgegeven door de abdij van Hocht. Bij deze bespreking zullen we enkel kijken naar het areaal dat als onderpand werd uitgegeven om een beeld te krijgen van de evolutie doorheen de 18^e eeuw. Het bedrag dat men moest betalen als rente werd in de pachtboeken opgenomen op dezelfde manier als de pachtbetalingen voor de losse percelen in geldpacht.

³⁴² Lambrecht heeft ook een toename van de renteconstituties vastgesteld in Vlaanderen gedurende de 18^e eeuw. Zeker vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw stelt hij nog grote stijgingen vast. Bron: Lambrecht (T.), *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders...*, p. 81.

³⁴³ Lambrecht (T.), *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders...*, pp. 85-86.

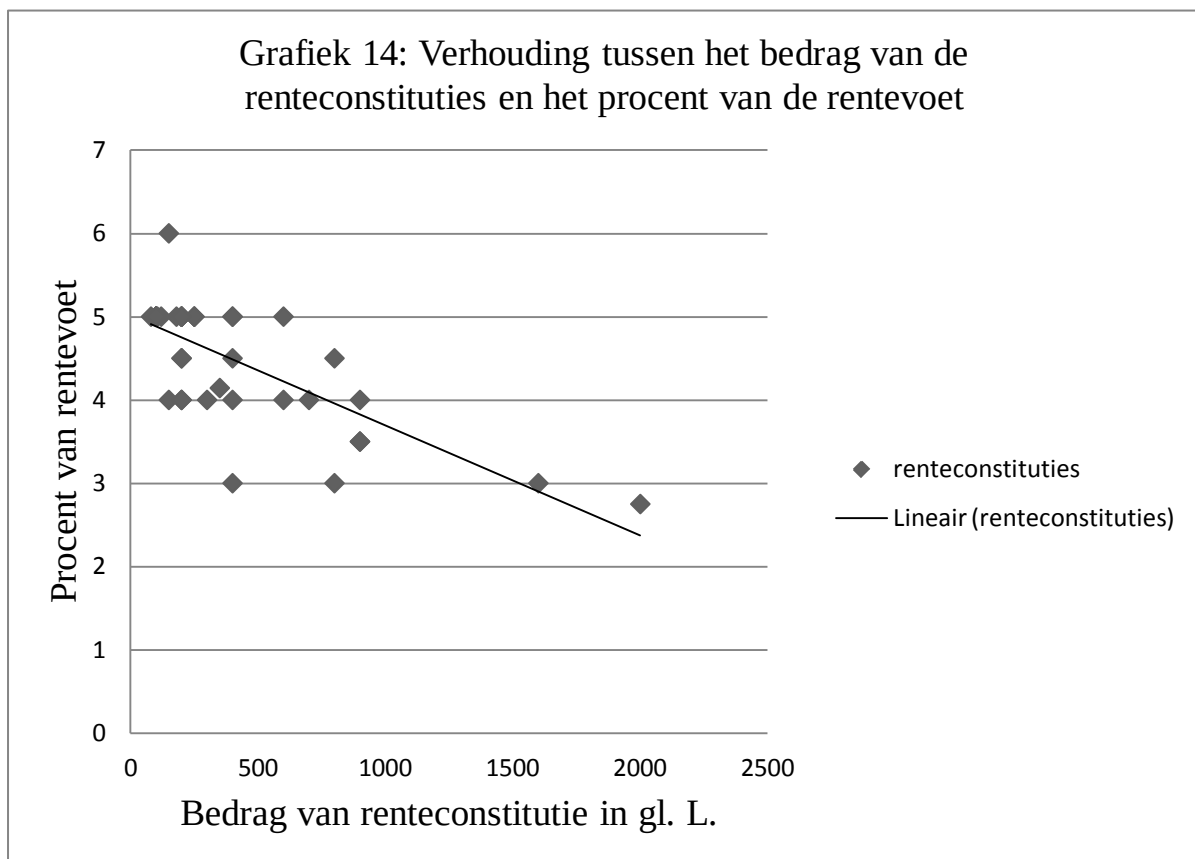
In bovenstaande grafiek hebben we de renteconstituties waarvan we vermoeden dat het gaat om hypothecair grondkrediet. Het valt meteen op dat dit bijna uitsluitend bij lokaliteiten uit Haspengouw voorkwam. Dit kan in verband gebracht worden met het feit dat er in Haspengouw meer grootgrondbezit was dan in het Maasland of de Kempen, hierdoor beschikte men over genoeg onroerend goed dat als onderpand kon dienen.³⁴⁴ Daarnaast zien we weinig evolutie in het areaal na 1716. Tussen 1696 en 1716 zien we wel een stijging van 0,79 tot 2,7 hectare. In 1753 zien we wel nog een daling, maar het areaal in 1787 is vergelijkbaar met dat in 1716. Zoals we eerder al hebben aangegeven, dachten we aanvankelijk dat een deel van de plotse daling van het areaal in erfpacht (tussen 1753 en 1787) in Haspengouw te wijten was aan een foutieve verwerking van de renteconstituties. Volgens Jansen is het niet reëel om van historici te verwachten dat ze er steeds opnieuw in slagen om de wisselende begrippen, die in de bronnen voorkomen, exact en objectief kunnen beoordelen.³⁴⁵ Zo stelt Thoen in zijn doctoraat bijvoorbeeld vast dat het moeilijk is om het onderscheid te maken tussen renten en cijnzen.³⁴⁶ Bij de verwerking van de pachtboeken hebben we vooral problemen gehad bij het differentiëren tussen erfpacht en de renteconstituties. Toch kunnen we de plotse daling van het areaal dat in erfpacht werd uitgegeven, dat in Haspengouw optrad tussen 1753 en 1787, niet verklaren door een foutieve verwerking van de bronnen. Enerzijds zien we geen sterke

³⁴⁴ Philips (J.F.R.), *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19^e eeuw...*, p. 19.

³⁴⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 3.

³⁴⁶ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 898.

stijging van het areaal dat als onderpand van renteconstituties diende. Anderzijds is het areaal in onderpand in 1787 voor Haspengouw maar 2,6 hectare en kan het dus de daling van bijna acht hectare bij de erfpacht in datzelfde jaar (ten opzichte van 1753) niet verklaren. We geloven daarom ook, dat door de bronnen zo getrouw mogelijk te volgen, er weinig fouten geslopen zijn in onze analyse van zowel de renteconstituties als de erfpacht. Naast de regionale verschillen die we hierboven benadrukt hebben, hebben we ook het percentage van de intrestvoet vergeleken met het totale kapitaal dat door de (rente)koper werd aangenomen. Om deze analyse duidelijk te maken, hebben we onderstaande grafiek opgesteld.

Er lijkt geen regionaal verschil te zijn in het procent van de rentevoet en ook doorheen de 18^e eeuw is er geen tijdsgebonden evolutie vast te stellen. Lambrecht stelde voor geheel Vlaanderen wel vast dat er sprake was van een dalende interstvoet doorheen de 18^e eeuw.³⁴⁷ Er is wel een verschil op te merken naar gelang de grootte van het kapitaal dat werd uitgegeven. Hoe hoger het kapitaal, hoe lager het jaarlijkse te betalen bedrag procentueel gezien was. De lineaire trendlijn in bovenstaande grafiek illustreert dit zeer duidelijk. Gewoonlijk bedroeg de rentevoet, van de renteconstituties die de abdij van Hocht uitgaf, tussen de 4 (penning 25) en de 5 (penning 20) procent gedurende de 18^e eeuw. Ondanks de relatieve stabiliteit van de nominale rentevoeten op halflange en lange termijn, is de reële

³⁴⁷ Lambrecht (T.), *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders...*, p. 95.

rentevoet³⁴⁸ voor de plattelandsbewoners aan meer schommelingen onderhevig, hetgeen belangrijke sociale gevolgen had. Het reële intrestpeil houdt immers rekening met de cyclische bewegingen van het prijspeil, in de eerste plaats bepaald door de evolutie van de prijzen. In het kort komt het erop neer dat dalende landbouwprijzen een stijging van de reële intrestvoet met zich meebrachten, terwijl stijgende landbouwprijzen de reële intrestvoet deden dalen.³⁴⁹

1.4.1 Conclusie renteconstituties

Als belangrijkste regionale verschillen wijzen we erop dat bijna uitsluitend in Haspengouw vermelding werd gemaakt van onderpand bij de renteconstituties, terwijl de omgekeerde situatie zich voordeed voor het Maasland en Zuid-Limburg. In onze analyse hebben we dit in verband gebracht met het groter belang van grootgrondbezit in Haspengouw dan in de Kempen of het Maasland. We hebben daarom in onze analyse ook een verschil gemaakt tussen hypothecair grondkrediet en obligaties. Het grootste aantal renteconstituties werden in het Maasland en Zuid-Limburg uitgegeven. Het hoogste bedrag, 2000 gulden, werd in de stad Maastricht door een rentekoper aangenomen. Een duidelijke connectie tussen de renteconstituties en de markt van onroerende goederen hebben we in de bronnen niet kunnen vaststellen. Indien een deel van de renteconstituties gebruikt werd om investeringen uit te voeren in de landbouw, dan kunnen we het in verband brengen met de algemene technologische verbeteringen die vanaf 1750 in werking lijken te treden.³⁵⁰ Verschillende historici begonnen vanaf de jaren 60 van de twintigste eeuw renteconstituties te bestuderen als indicator voor economische activiteit.³⁵¹ Voor de regio's die wij bestuderen is vooral het werk van Servais interessant.³⁵² Lange tijd werd verondersteld dat de uitgifte van renteconstituties een indicatie waren voor economische moeilijkheden.³⁵³ Hierboven hebben wij echter besproken dat het een aanwijzing kan zijn van de aankoop van onroerend goed of de investeringen in de landbouw. In dat opzicht kan het dus een indicatie zijn voor een verbetering van de economische conjunctuur. Ten slotte hebben we naar de verhouding tussen de rentevoet en het bedrag van de renteconstituties gekeken. Daaruit konden we vaststellen dat hoe hoger het aangenomen kapitaal was, hoe voordeliger de rentevoet over het algemeen voor de rentekoper was. De aangroei van de renteconstituties die vooral in de tweede helft van de 18^e eeuw plaatsvond hebben we in verband gebracht met de activiteiten van lokale boeren op de landmarkt. Volgens Jansen zijn er nog andere redenen voor de aangroei van de renteconstituties in het algemeen vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Een gevolg van de veranderde instelling

³⁴⁸ De reële rentevoet kan gedefinieerd worden als de nominale intrestvoet minus de procentuele jaarlijkse prijsstijging. Bron: Samuelson (P.A.), *Handboek economie*, Utrecht-Antwerpen, Aula-paperback, 1978, pp. 624-625.

³⁴⁹ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 915.

³⁵⁰ Deze technologische verbeteringen bespreken we in meer detail in het tweede deel van de thesis.

³⁵¹ ³⁵¹ Lambrecht (T.), *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders*, ... p. 75.

³⁵² Servais (P.) *La rente constituée dans le ban de Herva au XVIIIe siècle*, Brussel, 1982.

³⁵³ Ivan Delatte was van mening dat kleine landeigenaars renteconstituties aangingen om hun economische zelfstandigheid te waarborgen. Bron: Delatte (I.), *Les classes rurales dans la principauté de Liège*, Luik, 1945.

tegenover landbouw sinds 1750 was dat men de overschotten niet langer belegde in nieuwe grondaankopen, maar gebruikte voor het verstrekken van kredieten.³⁵⁴ Jansen wijst er ook op dat er in 1715 een lange periode van schrale inkomsten uit grootgrondbezit in de omgeving van Maastricht begon die duurde tot 1745. Dit heeft mogelijk geleidt tot een grotere uitgave van renteconstituties vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw.³⁵⁵ De abdij van Hocht was zeker niet de enige instelling die haar geld in renteconstituties investeerde. Volgens Jansen investeerde ook het XII Apostelenhuis haar geld vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw niet meer in eigen bezit, maar begon men vooral hypothecair grondkrediet te verlenen.³⁵⁶ Het is wel opmerkelijk dat we bij de abdij van Hocht zien dat het volledige areaal dat in losse percelen werd uitgegeven is gegroeid tussen 1753 en 1787. De investeringen in onroerend goed zijn mogelijk hand in hand gegaan met het uitgeven van geld als renteconstituties bij de abdij van Hocht.

Ten slotte kunnen we ook naar de bevindingen van Thoen en Gutmann verwijzen. Zij brengen de aangroei van renteconstituties in verband met algemene prijsstijgingen, hierdoor leverde de grond immers voldoende meerwaarde op om renteverkoop te rechtvaardigen en rendabel te maken.³⁵⁷ Dergelijke prijsstijgingen nemen we ook waar doorheen de 18^e eeuw.

³⁵⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 26

³⁵⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, pp. 67-78.

³⁵⁶ Dit zorgt er voor dat er in de geschiedschrijving tegengestelde opvattingen naar voren komen die toch op soortgelijk bronnenonderzoek gebaseerd zijn. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 83.

³⁵⁷ Thoen stelde deze tendens vast voor de eerste helft van de 16e eeuw. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 899. Gutmann stelde hetzelfde vast. Bron: Gutmann (M.P.), *Why they stayed: the problem of wartime population loss*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Vol. 91, 1978, pp. 420-435.

1.5. Tienden

Een tiend was een betaling in natura die in de oudheid al bekend was en die vanaf de vijfde eeuw door de Kerk werd ingevoerd om de eredienst te bevorderen, de bedienaars in hun levensonderhoud te voorzien en de armen te ondersteunen. Er bestonden verschillende soorten tienden. De grote tiend werd geheven op de producten die het basisinkomen voor de parochiekerk vormden, namelijk graan en wijn. De kleine tiend werd geheven op bijkomstige opbrengsten zoals groenten en tuinbouwproducten. Er bestond ook een tiend op pas ontgonnen grond, deze werd de novale tiend genoemd, een tiend op pas geboren lammeren en kalveren en zelfs tienden op specifieke producten zoals vlas.³⁵⁸ De tiend was geen grondbelasting, maar een belasting op de opbrengst van de grond. Als tegenprestatie moest de tiendheffer bijdragen aan het onderhoud van de parochiekerk.³⁵⁹ In principe was iedereen tiend verschuldigd behalve de clerici en de kerkelijke instellingen.³⁶⁰ In de pachtboeken vinden we soms wel de vermelding dat een bepaald perceel *tiendevrij* was.³⁶¹ De tienden die de abdij van Hocht bezat, werden tijdens de 18^e eeuw verpacht.³⁶² Enkel de tienden in Neerharen werden door de abdij zelf geïnd. Buiten de vermelding dat de abdij deze tienden zelf inde, hebben we hier nooit verdere gegevens over kunnen vinden in de pachtboeken.

Uit de pachtboeken blijkt dat de tiendrechten jaarlijks werden verpacht, daardoor hingen de normatieve pachtsommen sterk vast aan de korte-termijnschommelingen van de landbouwconjunctuur.³⁶³ De tienden werden gewoonlijk per blok (in de pachtboeken noemt men dit *veld*) verpacht, wat gezien kan worden als een complex van bij elkaar gelegen landen.³⁶⁴ In de onderstaande grafieken hebben we telkens de volledige pachtsom voor alle *velden* samengegeld. In de

³⁵⁸ In de pachtboeken komen we slechts eenmaal, in 1701, de vermelding van een vlas- en henneptiende tegen. We lezen dat deze tiende, “*pro anno 1700 erstmael ende oeck voor de naervolgende jaren gevoeght ende uijtgegeven met de groote thinde van Spouwen*”, is. Ze werd dus niet apart verpacht maar maakte deel uit van de grote tiende. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67.

³⁵⁹ Een voorbeeld daarvan is dat abdis Claire Scholastique de Warant in 1727 de kerk van Grote-Spouwen liet herstellen zoals we kunnen lezen in haar dagboek. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 84. Het werk van Crassier vermeldt ook dat de abdij de tienden en het patronaatsrecht in Grote-Spouwen bezat: Crassier de (L.), *Histoire de la noble abbaye de Ste-Agathe...*, pp. 157-160.

³⁶⁰ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht ...*, p. 77.

³⁶¹ Niet alle gronden op het territorium van elk dorp waren tiendplichtig. Met name de gronden in de dorpskern, waar de huizen en boerderijen lagen, met de daar bijhorende weiden, waren niet aan het tiendrecht onderworpen. Bron: Nijssen (R.), *De verpachting van de tienden van Herkenrode in Hasselt in 1497*, in: Caluwaerts (G.), Houben (S.), Rock (T.) en Schepers (S.), (ed.), *Monasterium Herkenrode*, Vol. 3, Hasselt, Studiecentrum Herkenrode vzw, 2013, p. 139.

³⁶² Dit was tijdens het Ancien Régime de gewoonte geworden omdat het vervoer van de tienden veel geld kostte en als een last gezien werd. Bron: Hof (J.), *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, ‘s-Gravenhage/Haarlem, Historische Vereniging voor Zuid-Holland, 1973, p. 460.

³⁶³ De inkomsten van de tienden konden daarom ook een behoorlijk grillig verloop hebben. Bron: Sluijter (R.), *Tot circaet, vermeerdering ende heerlyckmaeckeninge der universiteyt. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2004, p. 215.

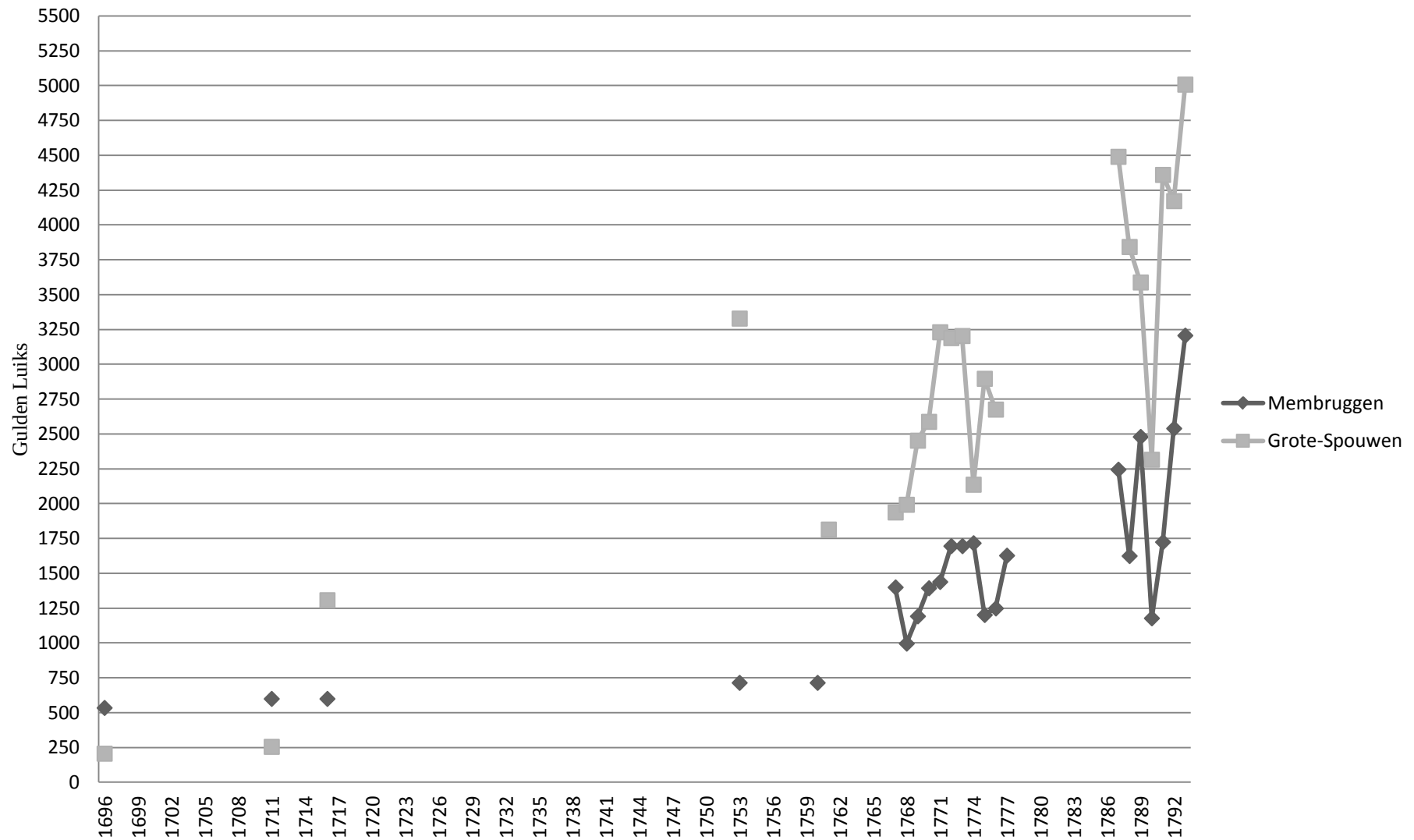
³⁶⁴ Kusters (J.), *Het oude tiendrecht*, ‘s-Gravenhage, 1899, pp.10-11 en p. 160.

pachtboeken zijn geen doorlopende gegevens over de tienden terug te vinden en het geschetste beeld is dan ook zeer onvolledig door de gebrekkige bronnensituatie.

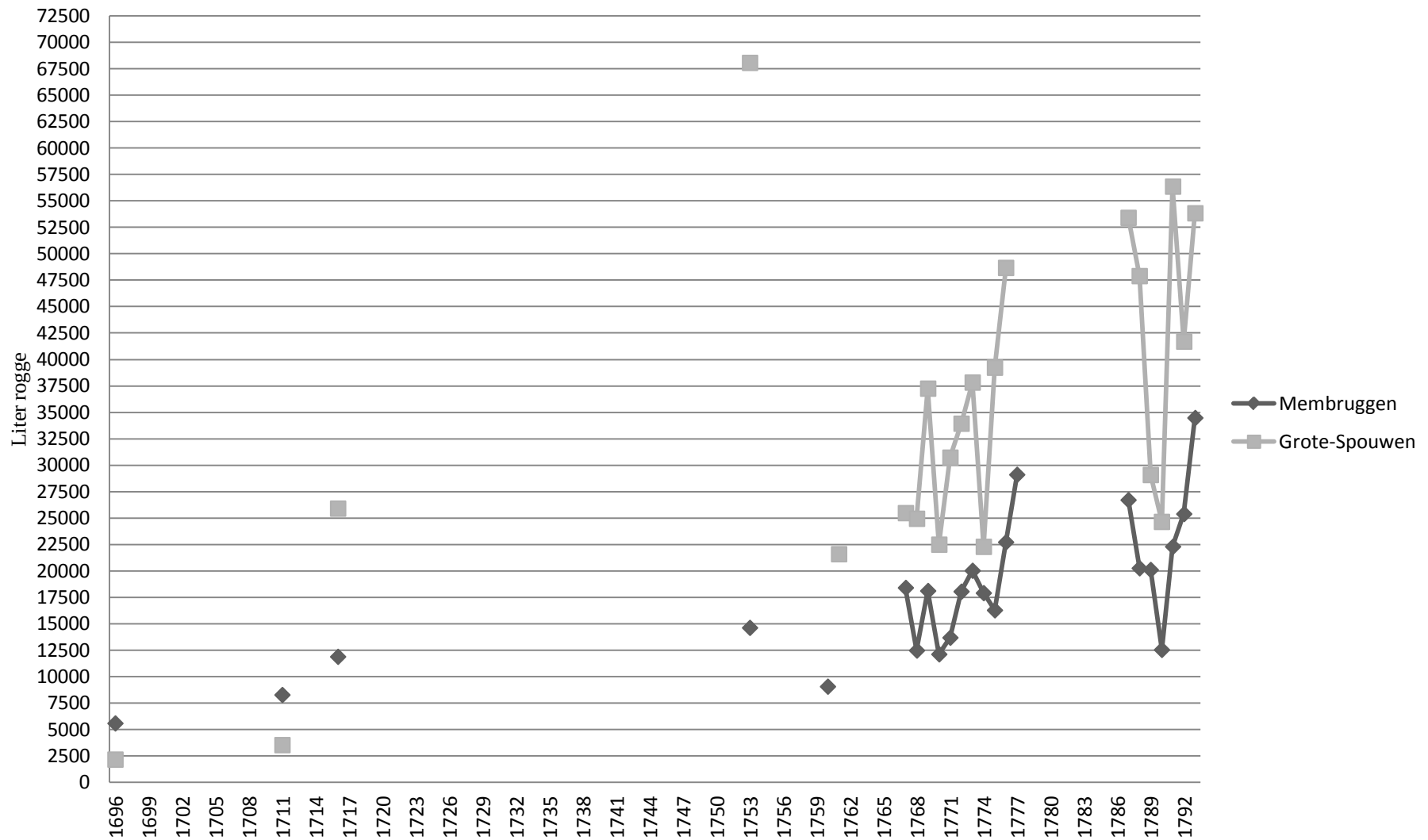
In de grafieken hieronder hebben we alle beschikbare gegevens met betrekking tot de normatieve pachtsommen verwerkt. De werkelijke betalingen hebben we niet verwerkt, enerzijds omwille van het gebrekkige archiefmateriaal en anderzijds omdat er niet meteen een interessante regionale vergelijking uit vastgesteld kon worden. We hebben ook telkens de evolutie van deze verpachtingen uitgedrukt in liter rogge, hiervoor hebben we de clericale effractie van Luik gebruikt.³⁶⁵ We beginnen met de twee lokaliteiten waarvan we in de pachtboeken de meest volledige gegevens vinden. Grote-Spouwen en Membruggen waren waarschijnlijk ook een van de grootste inkomstenposten van tienden voor de abdij. De onderstaande grafiek geeft de totale normatieve pachtsommen van Membruggen en Grote-Spouwen op jaarbasis weer. De tienden werden jaarlijks aan de meest biedende persoon verpacht. Het valt meteen op dat beide lokaliteiten bijna exact dezelfde trendlijn volgen vanaf het begin van de jaren 70. Deze trendlijn stijgt behoorlijk spectaculair naar het einde van de 18^e eeuw toe. Wanneer we naar grafiek 15bis kijken, waarin we de evolutie van de jaarlijkse pachtsom van de tienden uitdrukken in liter rogge, dan stellen we min of meer dezelfde tendens vast. We zien ook hier een stijging doorheen de 18^e eeuw die behoorlijk groot te noemen is. Door de schommeling van de prijs van rogge stellen we in deze grafiek wel iets meer schommelingen vast. Indien we de gegevens uit deze twee grafieken in verband brengen met de economische conjunctuur dan kunnen we spreken van een stijging. Bij de landbouwproductiviteit die we in het tweede deel zullen bespreken zien we ook een dergelijke stijging ontstaan in de tweede helft van de 18^e eeuw. Toch blijft het moeilijk om een uitspraak te doen op basis van de verpachting van de tienden omdat we maar gegevens hebben voor drie lokaliteiten. Door de gebrekkige bronnensituatie is het ook niet geheel duidelijk of we hier telkens over eenzelfde eenheid van tiendgronden spreken. Het zou goed kunnen dat er novale tienden zijn bijgekomen gedurende de tweede helft van de 18^e eeuw die de spectaculaire stijging van de normatieve pachtsommen kan helpen verklaren. Aangezien er bij de tienden nooit een vermelding van de grootte van de *velden* vermeld stond hebben we geen pachtsom per hectare kunnen reconstrueren.

³⁶⁵ Meer uitleg over deze effractie geven we in het hoofdstuk over de pachtsommen.

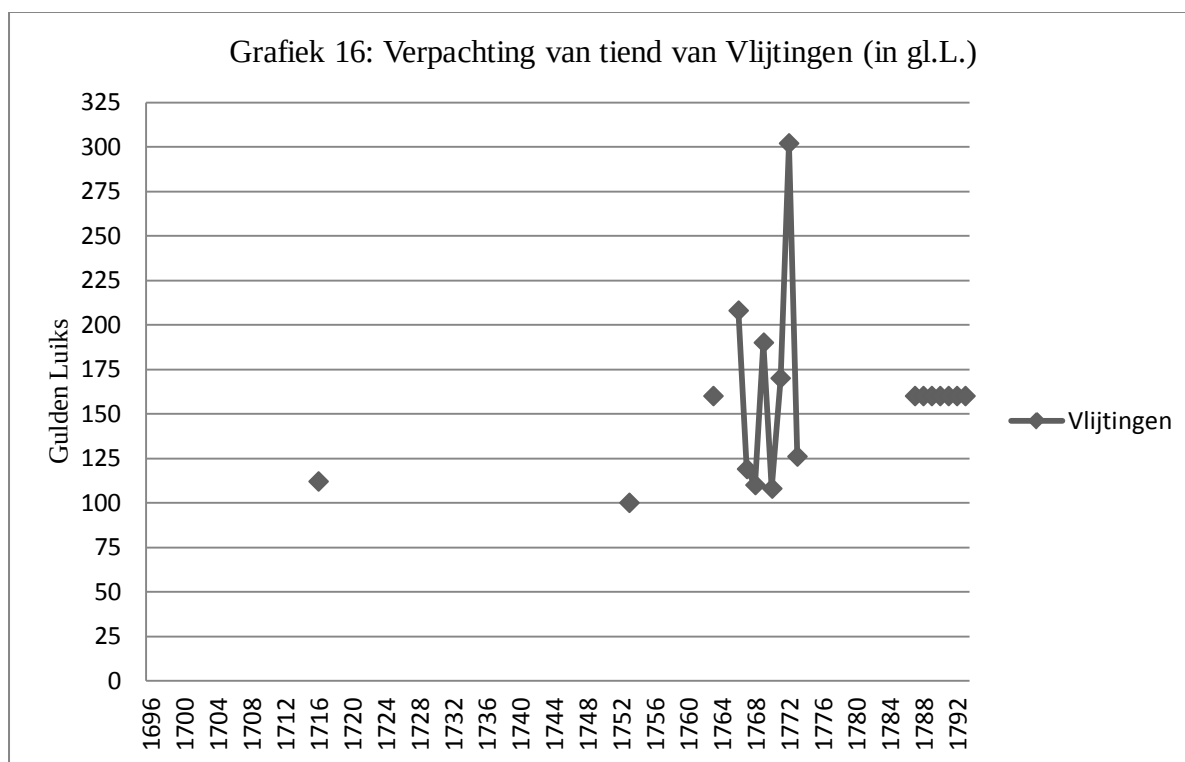
Grafiek 15: Verpachting van tienden van Membruggen en Grote-Spouwen (in gl.L.)

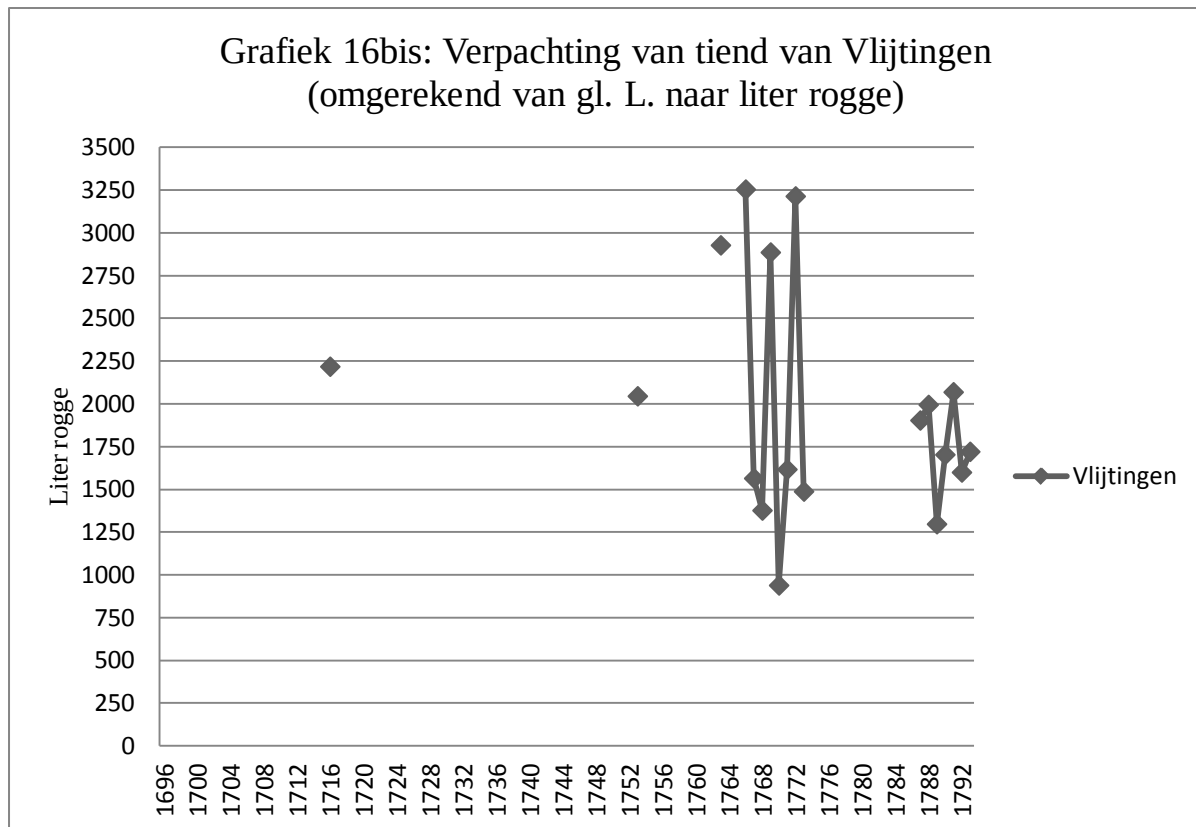

Grafiek 15bis: Verpachting van tienden van Membruggen en Grote-Spouwen (omgerekend van gl. L. naar liter rogge)

Naast de gegevens van Membruggen en Grote-Spouwen hebben we ook voor Vlijtingen gegevens van de verpachting van tienden gevonden. Het betreft hier echter bedragen die veel lager zijn dan die van de twee voorgaande lokaliteiten. Daarnaast zien we ook dat er vanaf 1787 een vaste pachtsom van 160 gulden in voege komt. Ook ditmaal hebben we een omrekening uitgevoerd naar liter rogge (grafiek 16bis). In tegenstelling tot Membruggen en Grote-Spouwen zien we dat de pachtsom in gulden vanaf 1787 stabiel bleef. Bij de omrekening naar liter rogge zien we dus wel schommelingen optreden, maar deze worden veroorzaakt door schommelingen in de prijs van rogge. Wat ook anders is als bij de twee voorgaande lokaliteiten is dat we maar een stijging van de pachtsom van de tiend zien tot 1772. Nadien daalt de pachtsom tot 160 gulden en blijft op dit niveau tot het begin van de jaren 90. Veel zeggen deze gegevens dus niet over de economische conjunctuur. Het illustreert wel opnieuw de gebrekkige boekhoudingen wat de tienden betreft en versterkt ons vermoeden dat er voor de tienden een aparte document werd opgesteld.

1.5.1 Conclusie tienden

Het valt op dat er in de pachtboeken enkel tienden voorkomen in Haspengouw en dus niet in het Maasland en Zuid-Limburg. Aangezien we weten dat de abdij van de tienden van Neerharen zelf inde, was het waarschijnlijk zo dat, omwille van de afstand tot de lokaliteiten in Haspengouw het praktischer was de tienden in deze regio te verpachten. Volgens Jansen kwam tijdens het Ancien Régime de verpachting van tienden veel voor in de omgeving van Maastricht.³⁶⁶ Hij stelde wel vast dat men zich vaak beperkte tot het zoeken van een pachter aan wie men de tienden voor geruime tijd kon verpachten.³⁶⁷ Bij de abdij van Hocht zien we in de tweede helft van de 18e eeuw echter dat men de tienden jaarlijks opnieuw uitgaf. In onze analyse hebben we zeer voorzichtig de evolutie van de normatieve pachtsom van de tienden gekoppeld aan de economische conjunctuur. Nu we een beeld van de tienden hebben geschetst, zullen we stilstaan bij de cijzen.

³⁶⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800: een analyse van de opbrengsten van tienden*, Assen, Van Gorcum, 1979, p. 10.

³⁶⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging...*, p. 15.

1.6. Cijnzen

Een cijns betekent in de ruime betekenis van het woord alle betalingen van bezitrechtelijke, persoonsrechtelijke en hoogheidrechtelijke aard, zowel in natura als in geld. In de enge betekenis slaat het op grondheerlijkheid, dat wil zeggen het geheel van rechten over een in eigendom gehouden grond en de daaruit voortkomende rechten ten aanzien van de personen die de grond bewerken. In die context is de cijns een periodieke grondheerlijke belasting in natura en in geld.³⁶⁸

Binnen de grondheerlijke cijns zijn er twee soorten te onderscheiden, de grondcijns en de lijfcijns. Bij de grondcijns wordt, hoe kan het ook anders, een stuk grond tegen een cijns aan de cijnsnemer gegeven. Het grote verschil met een uitgave van grond in pacht of erfpacht was, dat de cijnsgever door deze uitgifte in cijns de beschikking kreeg over grondheerlijke rechten ten aanzien van de cijnsnemer. De cijnsnemer op zijn beurt had ook meer spelingsruimte dan bij pacht of erfpacht het geval was. Hij kon de cijnsgrond namelijk aan anderen in pacht uitgeven of er renten op vestigen. Het enige dat niet was toegelaten was de grond zelf opnieuw in cijns uitgeven.³⁶⁹ In de late middeleeuwen was het zo dat de naakte eigendom van de cijnsgever enkel nog uit zijn recht op de grondlast (cijns) en de hieraan verbonden grondheerlijke rechten bestond. Wanneer de cijns in geld betaald moest worden, kon het reële bedrag dat betaald moest worden sterk in waarde afnemen als gevolg van inflatie. Dit kwam doordat de cijns, eenmaal ze ingesteld was, als eeuwigdurend en onveranderlijk werd gezien. De betalingen in natura hielden beter stand om hun waarde te behouden, maar naarmate de productie in de landbouw toeneemt, is ook hier sprake van een relatieve waardedaling. Hoe langer hoe meer begon de cijnsheer zichzelf als finale eigenaar van zijn cijnsgrond te zien, hoewel hij in principe enkel de gebruikseigenaar was, evenwel gesterkt door een erfelijk beschikkingsrecht over de cijnsgrond.³⁷⁰ Naast de grondheerlijke cijnsen kunnen ook cijnsen voorkomen die uit renten afkomstig zijn. In feite ging het dan over een geldleningconstructie, bedoeld om het kerkelijk verbod op renteheffingen te omzeilen via de omweg van het onroerend goed. Het vestigen van een rente op een onroerend goed betekende in de praktijk dat men omwille van de ontvangst van een kapitaal, jaarlijks een rente betaalde waarbij het onroerend goed als onderpand diende.³⁷¹ Het verschil met het hypothecaire grondkrediet dat we bij de renteconstituties tegenkomen is dan zeer moeilijk te achterhalen voor een historicus.

Wat de cijnsen betreft die aan de abdij van Hocht verschuldigd waren, vinden we in de pachtboeken enkel gegevens terug voor de tweede helft van de 18e eeuw. De lokaliteiten die erin voorkomen zijn:

³⁶⁸ Hackeng (R.A.W.J.), *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht...*, p. 111.

³⁶⁹ Ibidem.

³⁷⁰ Godding (P.), *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle (Mémoires de la classe des lettres XIV)*, Brussel, Paleis der academiën, 1987, p. 171 & pp. 173-176.

³⁷¹ Godding (P.), *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux...*, p.174.

Sint Geertruid, Boorseme, Rosmeer, Neerharen en Daal-Opgrimbie opgenomen. We vinden enkel de effectieve betalingen van de cijnzen en niet de normatieve bedragen die als cijns verschuldigd waren. De grafieken die we hebben opgesteld bevatten dus enkel de werkelijke betalingen. Naast de pachtboeken, beschikken we ook over aparte cijnsboeken voor Daal- en Opgrimbie en Neerharen³⁷², hierin vinden we de betalingen per cijnsplichtige terug, terwijl in de pachtboeken enkel de totaalbedragen werden opgenomen. In de databank hebben we enkel de jaartotalen verwerkt en niet de afzonderlijke betaling per cijnsnemer. We hebben we een controle uitgevoerd door beide documenten naast elkaar te leggen, maar hebben daarbij geen boekhoudkundige fouten kunnen ontdekken. Het belangrijkste regionale verschil dat we hebben kunnen vaststellen is dat men in de lokaliteiten in het Maasland met een combinatie van geld en natura betaalde (samengestelde cijns) terwijl men in Haspengouw enkel betalingen in geld verrichte (geldcijns).

Tabel 20: Omrekening van specie en natura naar rekenmunt volgens cijnsboeken³⁷³:

Effectief	Rekenmunt
1 denier	1,5 oord
1 schelling	3 stuiver
1 stuiver	4 oord
1 gulden	20 stuiver
1 kapoen ³⁷⁴	15 stuiver
1 kip	8 stuiver

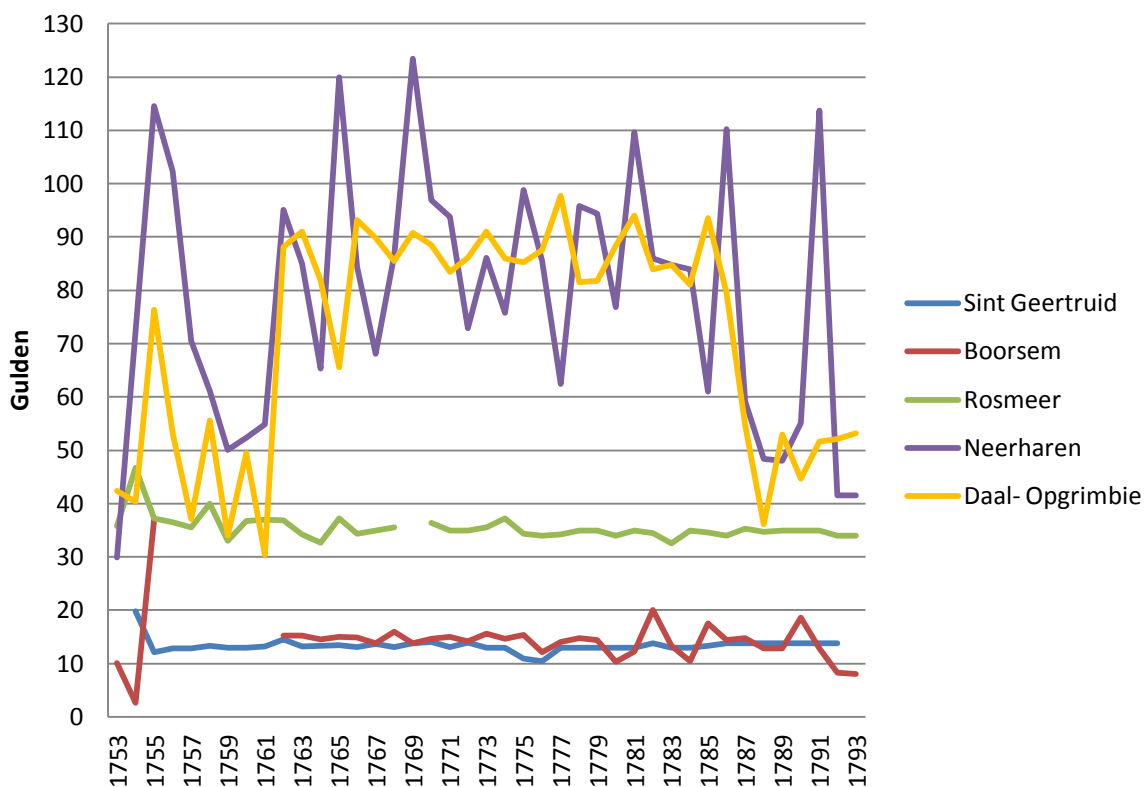
De naturabetalingen gebeurden gewoonlijk door de levering van kapoenen. We hebben de geleverde kapoenen telkens omgerekend voor een waarde van 15 stuiver om de totale cijnsbetalingen weer te geven. Deze naturabetalingen in kapoenen kwamen enkel in Boorseme, Neerharen en Daal- en Opgrimbie voor.

³⁷² R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.17 & 19.

³⁷³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 19.

³⁷⁴ Een kapoen is een haan, “die men van zijne zaadballen beroofd heeft”. Bron: Chomel (N.), *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konstwoordenboek*, Leiden, Joh LeMair, 1778, p. 1068.

Grafiek 17: Cijnsbetalingen in specie en natura per lokaliteit(omgezet naar gl.L.)

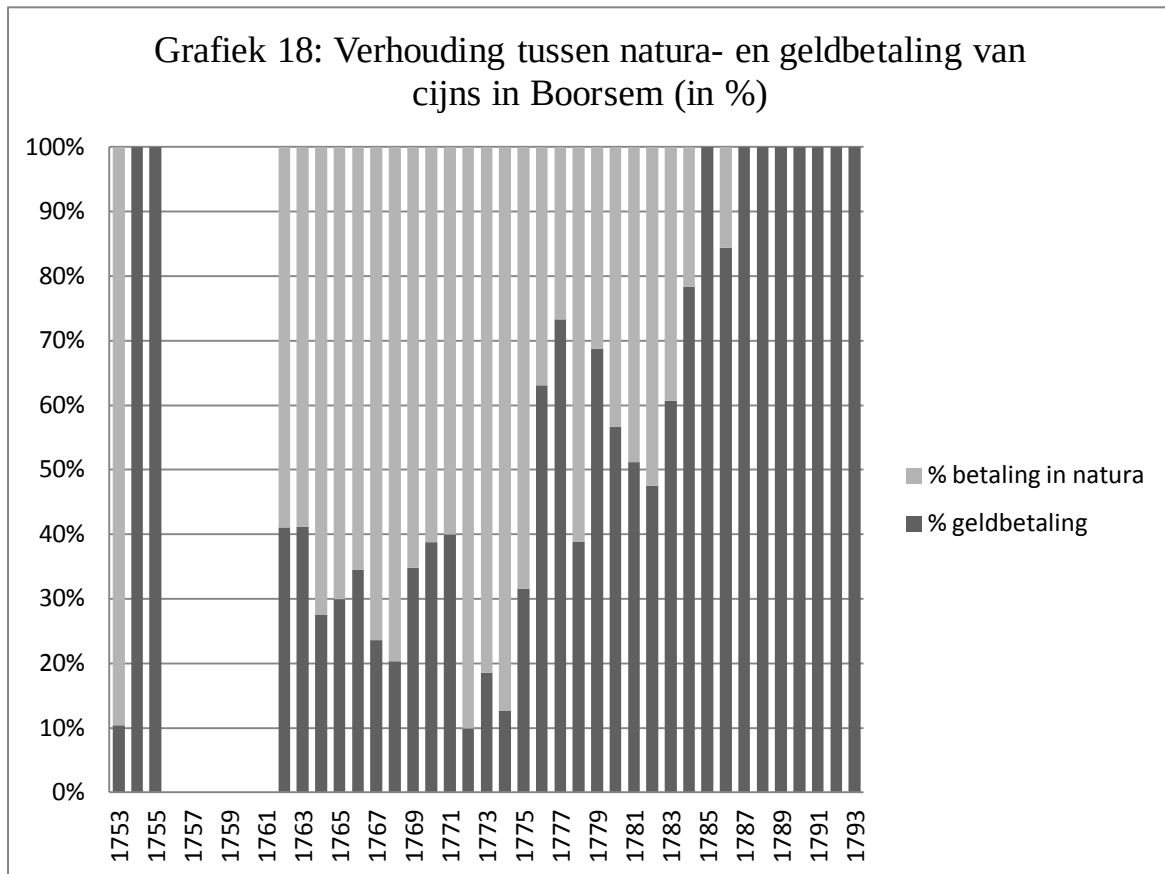
Uit bovenstaande grafiek blijkt dat in Neerharen en Daalgrimbie de grootste bedragen voor de cijnzen werden betaald, gevolg door Rosmeer. De lokaliteiten die de laagste bedragen als cijns betaalden waren Boorseem en Sint Geertruid. Het is ook duidelijk dat de twee lokaliteiten die de grootste bedragen moesten betalen de grootste schommelingen kenden, ook procentueel gezien. De overige lokaliteiten vertonen een opvallend vlak verloop dat waarschijnlijk te wijten is aan de lage cijnsbetalingen die hier moesten gebeuren. Voor Neerharen en Daal- en Opgrimbie zien we ook een stijging van de betalingen vanaf 1764 tot 1784. Het is onwaarschijnlijk dat de economische hausse die volgens Slicher van Bath vanaf 1760 begint, ervoor gezorgd heeft dat men de cijnzen correcter is beginnen betalen.³⁷⁵ Uit de cijnsboeken die in het archief bewaard zijn gebleven, weten we wel dat er in de beschouwde periode geen cijnshouders zijn bijgekomen of verdwenen.³⁷⁶ De groei in de betalingen is volgens ons wijten aan het feit dat de betalingen in natura in Neerharen en Daal- en Opgrimbie pas vanaf het begin van de jaren 60 in de boekhouding voorkomen. Het is dus mogelijk dat de naturabetalingen voordien wel gebeurden maar meteen aan de keuken van de abdij werden geleverd

³⁷⁵ Slicher van Bath (B.H.), *Die Europäischen Agrarverhältnisse im 17. Und der erste Hälfte des 18. Jahrhunderts*, A.A.G. *Bijdragen*, Landbouwhogeschool Wageningen, Vol. 13, 1965, p. 136.

³⁷⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.17 & 19.

zoals ook na 1786 het geval zal zijn.³⁷⁷ In bovenstaande grafiek zien we vanaf dat moment ook terug een val in de cijnsbetalingen. De betalingen kennen ook minder zware schommelingen in de periode waarin ook in natura werd betaald. Aan de hand van de onderstaande grafieken voeren we een analyse uit over het belang van de geldbetalingen ten opzichte van de natura betalingen bij de samengestelde cijns in Boorseem, Neerharen en Daal- en Opgrimbie.

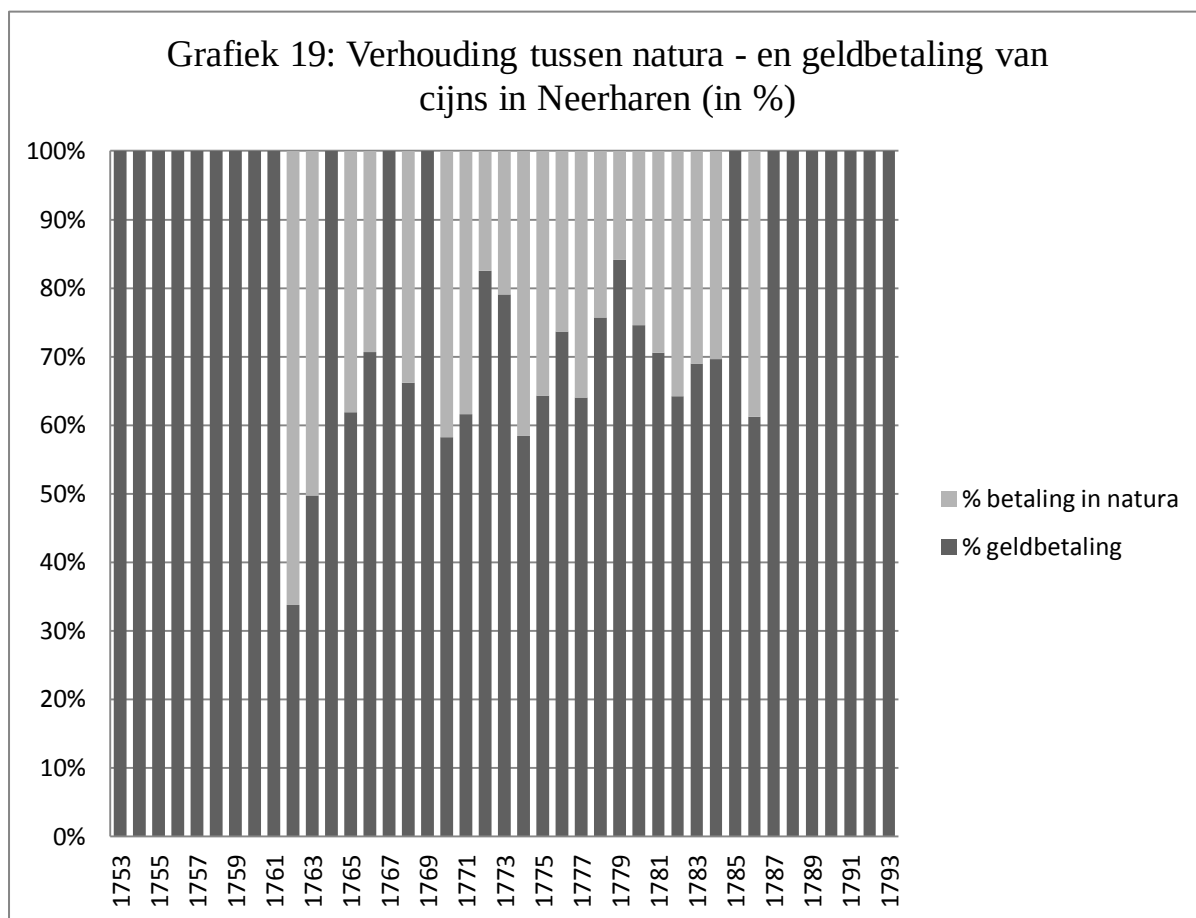
1.6.1 Cijnsbetalingen in Boorseem

In Boorseem komt een hiaat voor in de boekhouding tussen 1755 en 1762. Vanaf 1762 zien we dat de betalingen voornamelijk in natura gebeuren, in 1772 maken de betalingen in kapoenen zelfs 90% uit van het totaal en de twee volgende jaren telkens meer dan 80%. Vanaf 1776 zien we dat het belang van de betalingen in natura begint af te nemen. Pas rond 1783 zet er zich een sterkedaling in. Na 1786 gebeuren er geen betalingen meer in natura. De bronnen geven geen indicatie dat de kapoenen voortaan rechtstreeks geleverd werden aan de keuken van de abdij, terwijl deze vermelding wel expliciet voorkomt bij Neerharen en Daal- en Opgrimbie.

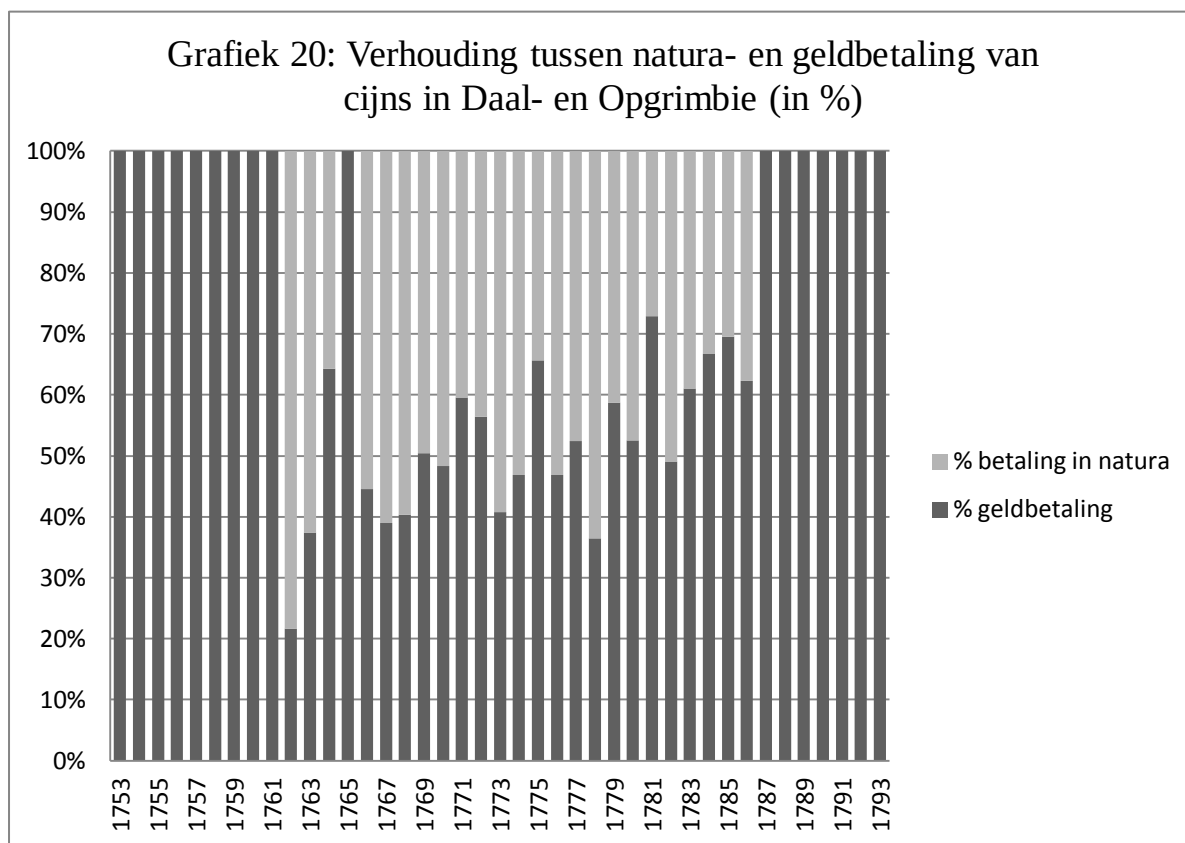
³⁷⁷ En daardoor niet in de boekhouding werden opgenomen.

1.6.2 Cijnsbetalingen in Neerharen

In Neerharen werden na 1786 alle betalingen in kapoenen rechtstreeks geleverd aan de keuken van de abdij en niet in de boekhouding opgenomen. De betalingen in natura komen enkel in 1762 en 1763 boven de geldbetalingen uit. Nadien blijft het belang ervan een sterk schommelend verloop kennen dat ten hoogste 40 % en ten laagste 0% is. De betalingen in kapoenen blijven niettemin een rol spelen in Neerharen, al was deze rol ondergeschikt aan die van de geldbetalingen.

1.6.3 Cijnsbetalingen in Daal- en Opgrimbie

Daal- en Opgrimbie geven opnieuw een andere dynamiek in de verhouding tussen geld- en naturabetalingen weer. Na grote schommelingen in het aandeel van beide soorten betalingen tussen 1762 en 1764 en een volledige betaling in geld in 1765, zien we dat de geld- en naturabetalingen in de periode daarna rond de 50% schommelen. Hun onderlinge verschillen worden minder groot en het is pas in 1781 wanneer de naturabetaling 27% bedraagt en nadien vanaf 1783 dat de betalingen in natura onder de 40% zakken. Algemeen kunnen we besluiten dat het aandeel van geld- en naturabetalingen vanaf het einde van de jaren 70 in het voordeel van de geldbetalingen lijkt te hellen.

1.6.4 Conclusie cijnsen

Wat het verloop van de cijnsbetalingen betreft, hebben we gezien dat betalingen hoger zijn en minder schommelingen bevatten in de periode waarin de betalingen in natura in de boekhouding voorkomen. Zoals vermeld werden de kapoenen vanaf midden jaren 80 rechtstreeks aan de keuken van de abdij geleverd en kwamen ze niet in de boekhouding voor. Waarschijnlijk zal die ook het geval zijn geweest voor de betalingen in natura die vóór de jaren 60 hebben plaatsvonden. Grafiek 17 geeft mogelijk een vertekend beeld omwille van een onvolledigheid in de boekhouding van de abdij. Wat betreft het verschil tussen geld- en naturabetalingen stelden we voor Neerharen, Boorseem en Daal- en Opgrimbie telkens een andere dynamiek vast. Overkoepelend kunnen we stellen dat in Neerharen en Daal- en

Opgrimbie de betalingen in natura van belang bleven terwijl ze in Boorseme verdwenen na 1786. Het belangrijkste regionale verschil uit zich in het voorkomen van samengestelde cijzen in de Maaslandse lokaliteiten, terwijl in Rosmeer en Sint Geertruid (Haspengouw en Zuid-Limburg) enkel geldcijns voorkwam. De reden hiervoor hebben we niet kunnen achterhalen. Volgens Dumolyn wordt er in de literatuur vaak op gewezen dat een omzetting van cijns in natura naar geldcijns een indicatie is voor de groei van een geldeconomie.³⁷⁸

³⁷⁸ Dumolyn geeft wel aan dat het slechts om een gradueel verschil gaat. Bron: Dumolyn (J.), *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Antwerpen, Garant, 2003, p. 70.

1.7. Andere pachtvormen

In dit hoofdstuk bespreken we, zeer kort, enkele andere pachtvormen van uiteenlopende goederen die we in de pachtboeken hebben aangetroffen. We doen dit vooral om volledigheid na te streven. Toch is ook dit hoofdstuk, in al haar bescheidenheid, niet zonder wetenschappelijke waarde. Het was niet altijd even makkelijk om veel literatuur over de onderstaande pachtvormen te vinden. Dit lijkt een indicatie te zijn voor het feit dat er (althans in Limburg) nog niet bijzonder veel onderzoek naar deze pachtvormen is verricht. Dit hoofdstuk kan voor historici een eerste kennismaking met enkele interessante pachtvormen zijn, een kennismaking die kan leiden tot interessante onderzoeksthema's.

1.7.1. *Waght- oft poorthuis gelt*³⁷⁹

De inwoners van Neerharen waren verplicht om dag en nacht de wacht te betrekken aan de poort van het kasteel van hun heer.³⁸⁰ Op een onbekend tijdstip werd deze verplichting door de gemeente afgekocht tegen een jaarlijkse betaling van 35 gulden, het zogeheten wacht- of portiersgeld, dat betaald moest worden rond Pasen. Toen de abdis van Hocht in 1708 de heerlijkheid Neerharen en daardoor ook het kasteel kocht, bleef deze verplichting bestaan tegenover de abdis als vrouwe van Neerharen. De gemeente Neerharen zou echter niet altijd correct en tijdig betalen. De laatste betaling die we hebben gevonden dateert van 6 februari 1741. Er bleef toen een debetstand van 87 gulden over. De gemeente was namelijk beginnen twifelen of de abdis wel het recht had om het wacht- of portiersgeld te vorderen. Na enkele rechtsgeleerden geraadpleegd te hebben, besloten ze in 1741 de betaling stop te zetten. In 1753 komen we volgende vermelding tegen in het pachtboek: “*De gemeijntenaren van Neerharen gelden wegens Waght oft Poorthuijs gelt aan den heer jaarlijx 35 gulden*”³⁸¹ De debetstand tot 1752 bedroeg 507 gulden. Op 20 mei 1754 spande abdis Theresia van Leefdael een proces tegen de gemeente aan, dat eerst voor de justitie Neerharen, vervolgens voor het oppergerecht van Vliermaal en uiteindelijk voor de leenzaal van Kuringen gevoerd werd. Ze eiste de betaling van dertien jaar achterstallen, hetgeen neerkwam op een totaalbedrag van 542 gulden. De gemeente verweerde zich door erop te wijzen dat de abdis in 1708 wel de heerlijkheid Neerharen gekocht had, maar daarbij niet het recht om over personen te beschikken. Zo'n recht kwam volgens de gemeente alleen toe aan een soeverein, en niet aan de bezitter van een leenheerlijkheid. De abdis liet daarop een uitgebreid onderzoek in het archief van Neerharen instellen om een bewijs te vinden dat zij

³⁷⁹ We baseren dit deel op de gegevens die terug te vinden zijn in de volgende bronnen: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 97 & Brouwers (J.), Het wacht- of portiersgeld te Neerharen, *Limburg*, Vol. 69, 1990, pp. 119-121.

³⁸⁰ Het kasteel werd in het begin van de 19^e eeuw afgebroken. De huidige kasteelstraat in Neerharen verwijst als toponiem nog naar het bestaan van dit kasteel.

³⁸¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 207 verso.

wel recht op deze betaling had. Dit bleek tevergeefs.³⁸² In 1767 was het proces nog steeds onbeslist en had het beide partijen veel geld gekost. De gemeente besloot om een minnelijke schikking met de abdis te treffen en zijn inwoners tijdens een dorpsvergadering op 21 april 1767 hierover te raadplegen. De zusters van de abdij zouden met hetzelfde doel samenkomen. Op 22 april werd een overeenkomst gesloten die inhield dat de abdij voor altijd verzaakte aan het jaarlijks portiersgeld en daarnaast ook de achterstanden niet zou vorderen. De gemeente van haar kant droeg een bunder gemeenteweide dat in Herbricht gelegen was over aan de abdij. Op 7 september 1767 gaf de prins-bisschop van Luik, die ook graaf van Loon was en dus bevoegdheid had over Neerharen, zijn toestemming. Op dat moment wordt in het stipaalregister de vermelding “*is gemortificeerd*”³⁸³ bij het wacht- en poorthuisgeld geschreven. Op 18 augustus 1772 ruilde abdis Theresia van Leefdael het genoemde bunder met de graaf van Rekem voor de halve *wijmij*, een oude maasarm.³⁸⁴ Hoewel het kasteel niet meer bestaat kunnen we het wel terugvinden op de Ferrariskaart. Op onderstaande afbeelding zien we een detail van de Ferrariskaart waarop dit kasteel nog te zien is. We hebben ook de huidige situatie weergegeven waar de kromming van de huidige *Kasteelstraat* in Neerharen en ook de positie ten opzichte van de Maas³⁸⁵ de locatie van het verdwenen kasteel illustreren.

Afbeelding 9: locatie van kasteel van Neerharen op ferrariskaart en moderne luchtfoto's³⁸⁶

³⁸² Ze vond wel een oud gichtregister met een akte uit 1508. Men kon er lezen dat in het genoemde jaar de gemeente Neerharen aan jonker Dijrijck, heer van Neerharen, de pacht van de Gemeente Herbricht schonk voor negen jaren. Als tegenprestatie zouden de gemeentenaren tijdens het leven van de heer vrij zijn van het betrekken van de wacht. Als deze dienstbaarheid in 1508 al eens was afgekocht, vond de abdis, waarom zou zich dat in latere tijden dan niet gewoon kunnen herhalen?

³⁸³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 207 verso.

³⁸⁴ Deze term heeft ook voor wat verwarring gezorgd in de analyse van de bronnen omdat het aanvankelijk niet duidelijk was dat het om een toponiem ging.

³⁸⁵ Niet te verwarren met het moderne Albertkanaal die ook op de moderne situatie staat weergegeven.

³⁸⁶ Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden door graaf de Ferraris. Uitgave van het originele exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel door het Gemeentekrediet van België, 1965-1976. & Moderne luchtfoto's via Google maps [https://www.google.be/maps/place/Neerharen,geraadpleegd op 16/05/2014](https://www.google.be/maps/place/Neerharen,geraadpleegd+op+16/05/2014).

1.7.2. *Greend en wisseweerd*

Het gaat hier om de verpachting van een twijgwaard³⁸⁷ (*griend*) die waarschijnlijk op een omdijkt riviereiland lag (*weerd*). Daarom liggen alle lokaliteiten waarin deze verpachting plaatsvond ook naast de Maas. De term *wissen* verwijst naar de twijgen van wilgen die voornamelijk voor het vlechten van manden gebruikt werden.³⁸⁸ Gewoonlijk werd de *greend* en de *wissenweerd* samen vermeld in de pachtboeken. Een grootte werd nooit vermeld, al werd het wel soms samen met een aanliggend stuk grond verpacht waarvan de grootte wel in de pachtboeken werd opgenomen. We hebben geen literatuur kunnen vinden over de verpachting van dit soort goederen. In de bronnen kunnen we vaststellen dat het om een verpachting gaat van een twijgwaard aan de meest biedende persoon.³⁸⁹ Onderstaande tabel geeft een overzicht van de verpachtingen doorheen de 18^e eeuw. Vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw beschikken we over doorlopende gegevens. Uit de jaartallen van de verpachtingen kunnen we afleiden dat de omvangrijke *greend en wisseweerd* van Neerharen pas werd verpacht op het ogenblik dat er genoeg wilgen op waren gegroeid. De pachter kocht dus de wilgen die op deze gronden waren gegroeid om ze zelf te “oogsten” en te verkopen. In Herbricht lijkt het erop dat men verschillende kleinere percelen had die men individueel van elkaar verpachtte.

Tabel 21: pachters van *greend en wisseweerd* met aanduiding van de lokaliteit waarin zijdit goed pachtten, het beginjaar van het pachtcontract en de jaarlijkse pachtsom in gulden Luiks

Beginjaar	pachter	lokaliteit	Jaarlijkse pachtsom (in gl. L.)
1696	Willem Willems	Neerharen	15
1753	Jan Wijnants	Herbricht	98
1753	Peter Smeets	Itteren	15
1753	Willem Willems	Neerharen	600
1756	Pieters Vorsten	Herbricht	24
1760	Lambert Groenen	Herbricht	36
1764	Leendert Smeets	Itteren	20
1766	Macheel Peereboom	Herbricht	194
1766	Weduwe Willem Willems	Neerharen	800
1767	G. Legros	Herbricht	70
1768	Nol Deckers	Herbricht	66
1769	Vanlemmertingen	Herbricht	121
1770	Johannes Franssen	Herbricht	120
1771	Joris Vermeeren	Herbricht	183
1772	Hendrick Smeets	Herbricht	105
1773	Hendrick Smeets	Herbricht	105

³⁸⁷ Een kwekerij van wilgenhout. Bron: Metz (L.M.), *Woordverklaring, woordenboek voor praktische kennis*, Zutphen, 1937, p. 172.

³⁸⁸ Ibidem.

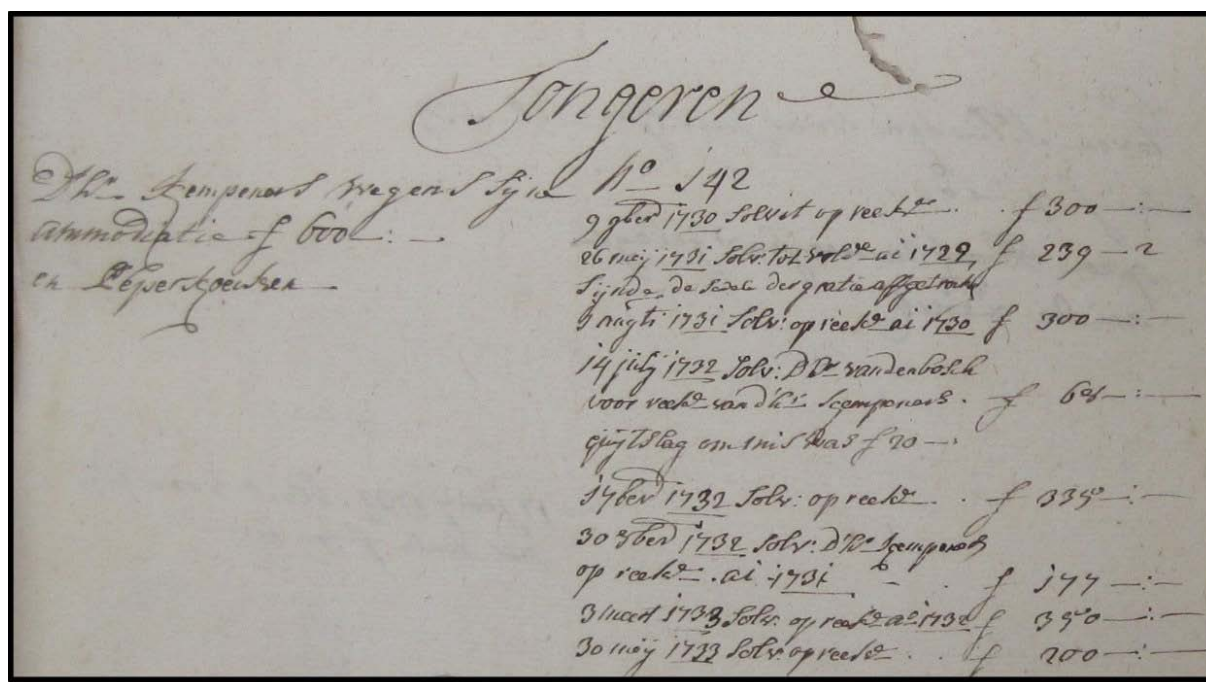
³⁸⁹ “ten meest biedende verpacht”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 7, folio 156 verso.

Beginjaar	pachter	lokaliteit	Jaarlijkse pachtsom (in gl. L.)
1787	Doms Peereboom	Herbricht	234
1787	Eigen exploitatie	Neerharen	/
1787	Pieters Smeets	Itteren	12
1787	Thomas Veugen	Neerharen	825
1793	Jacobus Simons	Neerharen	1020

1.7.3. Ammodiatie³⁹⁰

Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om een zogenaamde *admodiatie*. In de steden kwam het voor dat men belastingen moest betalen voor bepaalde producten of artikelen. Vaak gebeurde het dat de ambachtsgilden (of producenten) zo'n belasting afkochten voor een vaste som. Dit systeem werd meestal als *admodiatie* aangeduid.³⁹¹ We vinden het slechts in één pachtboek terug, namelijk in dat van 1729. Hierin lezen we dat de heer Kempeneers wegens zijn *ammodiatie* jaarlijks 600 gulden verschuldigd is aan de abdij. Aangezien het om Tongeren gaat, een van de weinige steden in de omgeving van de abdij, sterkt het onze hypothese dat het om een *admodiatie* gaat.

Abbeelding 10: fragment uit pachtboek uit 1729, *ammodiatie*³⁹²

³⁹⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 6, folio 50.

³⁹¹ Sanders (J.G.M.) (ed.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1996, p. 142.

³⁹² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 6, folio 50.

1.7.4. Recepten van Tongeren, Susteren en Overmaas

Een recept regelde de ontvangsten van betalingen die aan de abdij verschuldigd waren in een bepaald gebied.³⁹³ In de literatuur wordt het meestal *ontvangerij* genoemd.³⁹⁴ Het recept van Overmaas, Susteren en Tongeren werden door de abdij voor een vaste jaarlijkse som verpacht. Het valt op dat het recept vaak verpacht werd aan de rentmeester. Zoals uit onderstaande tabel blijkt, zijn de gegevens die we erover vinden te gefragmenteerd om een goede analyse toe te laten.

Tabel 22: pachters van de recepten van Tongeren en Overmaas met aanduiding van het beginjaar van het pachtcontract en de jaarlijkse pachtsom in gulden Luiks

Beginjaar	Recept van ...	Pachter	Jaarlijkse pachtsom (in gl. L.)
1696	Overmaas ³⁹⁵	Guilielmus Daenen	360
1696	Tongeren	Philip De Belfroid	600
1701	Overmaas	Guilielmus Daenen	/
1701	Tongeren	Philip De Belfroid	/
1711	Tongeren	Philip De Belfroid	/
1716	Overmaas	Guilielmus Daenen	/
1716	Tongeren	Philip De Belfroid	/
1753	Tongeren	Heer Vandermeer	600
1753	Susteren	Dirick Smeets	100
1764	Susteren	Laurentius Leurs	140
1783	Tongeren	Eigen exploitatie	/
1784	Tongeren	J.M. Grouwels	529
1787	Tongeren	J.M. Grouwels	/

³⁹³ Sanders (J.G.M.) (ed.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1996, p. 142.

³⁹⁴ Tas (T.), *Het domeinbeheer van de abdij van Affligem: het kwartier van Nijvel (1660-1796)*, Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2010, p. 4.

³⁹⁵ Overmaas is de verzamelnaam voor de landen die ten oosten van het prinsbisdom Luik lagen tijdens het Ancien Régime. Bron: Blok (A.), *De bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas 1730-1774*, Amsterdam, Prometheus, 1991.

2. Pacht in theorie en praktijk

Nu we de verschillende pachtvormen -én de regionale verschillen tussen deze pachtvormen- uit de doeken hebben gedaan, is het tijd om dieper in te gaan op pacht *an sich*. Het spreekt voor zich dat er een discrepantie is tussen de normatieve pachtbepalingen en de werkelijke pachtbetalingen. Ook de informatie die we uit beide kunnen halen, is verschillend. De betaalde pachtsommen bieden vooral een inzicht in de schommelingen op korte termijn van de opbrengsten van het landbouwbedrijf, zoals die met name blijken uit het onder- of overbetalen van de jaarlijkse nominale pachtsom. Dit soort gegevens leent zich, door het omvangrijke gedifferentieerde en sterk schommelend karakter, moeilijk tot een goede analyse van de ontwikkelingen op lange termijn. Daarvoor zijn de nominale pachtsommen en de evolutie ervan beter geschikt.³⁹⁶ Zij worden immers vastgelegd voor een langere periode en werden daarom beïnvloed door de landbouwconjunctuur op middellange termijn en niet door eenmalige catastrofes of gebeurtenissen op microniveau. Daarom zijn deze nominale gegevens bij uitstek geschikt om de ontwikkelingen over een langere periode te onderzoeken.³⁹⁷

Toch moeten we opletten dat we de pachtsommen niet zomaar beschouwen als conjunctuurmeters van de landbouweconomie. We mogen niet van de veronderstelling uitgaan dat pachtsommen enkel afhankelijk zijn van een eenvoudig systeem van vraag en aanbod, Thoen wees er namelijk op dat pachtsommen door tal van factoren bepaald worden.³⁹⁸ Tegelijkertijd moeten we in het achterhoofd houden dat een analyse van de normatieve gegevens alleen een beeld geeft van een ideale situatie die vaak niet strookt met de historische werkelijkheid. Daarom blijft een analyse van de pachtbetalingen belangrijk. We zullen dan ook aandacht hebben voor zowel de normatieve pachtsommen als de effectieve betalingen. Ook hier gaat onze interesse vooral uit naar de regionale verschillen. Voor de helftwinningen, die we nog zullen bespreken, bekijken we de afdrachten pas in het tweede deel van deze thesis omdat we ze in verband brengen met enkele specifieke aspecten van de landbouweconomie. Voordat we de evolutie van de pachtsommen en de werkelijke betalingen bekijken, analyseren we eerst de pachtcontracten van de tijdspacht van losse percelen. Dit zijn de enige contracten die we in grote hoeveelheid in het archief van de abdij aantreffen.

³⁹⁶ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 311.

³⁹⁷ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 312.

³⁹⁸ Thoen (E.), *Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de Late Middeleeuwen en de Vroege Moderne Tijden, Tijdschrift voor Geschiedenis* (Groningen), LXXXI, 1978, pp. 363-378. & Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 531 en p. 637.

2.1. Bepalingen van het pachtcontract

Vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw gebruikte de abdij van Hocht gedrukte pachtcontracten waarop de variabelen als pachter, pachtsom en grootte werden bijgeschreven. De meeste bepalingen werden dus als minimale voorwaarden voor iedere pachter gezien.³⁹⁹ Het minimalistische opzet van de pachtcontracten komt allereerst tot uitdrukking in de voorschriften voor de bemesting. Hierin werd opgenomen dat tijdens de pachtijd, die gewoonlijk zes jaar duurde, minstens één keer moest worden bemest: “... en zal den pachter gehouden syn het voorz. Land (...) wel en loffelijk te laboureren, gelijk een vroom Ackerman toestaet, ende ten tyde van desen Toust in’t geheel ten minsten eens loffelijk te mesten(...)”⁴⁰⁰. Uit deze bepaling kunnen we afleiden dat de abdij van Hocht de eisen voor de bewerking van de grond niet uitdrukkelijk koppelde aan een vruchtwisselingstelsel, maar aan de pachttermijn.⁴⁰¹ Dit betekent natuurlijk niet dat de bemesting niet gebeurde volgens de eisen van het vruchtwisselingstelsel en de noden van een doeltreffende bedrijfsvoering.

Voorts leren we uit de pachtcontracten, dat op het einde van de pachttermijn, de uittredende pachter geen aanspraak kon maken op de waarde die hij aan de grond had toegebracht: “sonder op’t eynde van desen Toust eenige veddinge, mest, oft ploeg-regt te zullen mogen pretenderen, waer op hy Pachter van nu voor alsdan voorbedagtelijk is renunciierende”⁴⁰². Het was aan de pachter ook niet toegestaan om de gronden geheel of gedeeltelijk aan iemand anders onder te verhuren zonder uitdrukkelijke toestemming van de abdis: “Den Pachter en zal ook niet vermogen het selve Land in’t geheel, oft ten deele aen iemand anders over te laeten, oft in syne plaatse te furrogeren, sonder expres consent en voorweten van de Vrouwe Uytgeveresse.”⁴⁰³

Ook het recht op kwijtschelding in geval van miswas werd in het contract opgenomen: “En in cas van miswas, Hagelslaf, oft Heyrkragt, waer door de wasschende Vrugten op een derde deel beschaedigt soude wesen (welk Godt verhoede) zal den pachter gehouden wesen sulks binnen dry dagen aen de vrouwe Uytgeveresse bekend te maken, andersins en by foute van dien, zal den Pachter van de Remissie vervallen zyn.”⁴⁰⁴. De voorwaarde voor een dergelijke kwijtschelding was dus wel dat de pachter zelf niet de oorzaak was van de miswas en dat er binnen de drie dagen melding werd gedaan aan de abdis van de mislukte gewassen. Er werd in het contract ook bepaald wat het onderpand zou zijn indien de pachter zijn betaling niet zou nakomen: “Tot prompte naerkominge der voorz. Condiens, als mede voor goede jaerlijxe leverantie soo heeft den Pachter verbonden syn Persoon,

³⁹⁹ Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., p. 27.

⁴⁰⁰ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 33. Hieruit blijkt nogmaals dat de term *toust* gebruikt kon worden in de betekenis van pachttermijn.

⁴⁰¹ Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., p. 27.

⁴⁰² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 33.

⁴⁰³ Ibidem.

⁴⁰⁴ Ibidem.

Goederen en Bestialen soo meubele als immeubele, hebbende en verkrygende, om daer aen alle fouten te mogen erhaelen als naer recht, met Consent in de Realizatie deses, en Constitutie als naer gewoonte.”⁴⁰⁵ Onderaan het contract plaatste de pachter zijn handtekening of simpelweg een “X” wanneer hij niet kon schrijven.⁴⁰⁶

In de pachtcontracten werd voor een groot stuk beroep gedaan op het wederzijds vertrouwen tussen pachter en verpachter.⁴⁰⁷ In het Ancien Régime gebruikte men de aanwijzingen in de pachtcontracten naar eigen goeddunken. Het gevolg was dat de contracten bewust vaag en stereotiep werden opgesteld omdat de mensen er maar weinig waarde aan hechtten. Een ondertekend contract betekende niet automatisch rechtszekerheid voor de verpachter. Pachtcontracten bevatten dus niet veel meer dan de minimum- en garantiebepalingen, ze vormen een uitgangspunt of leidraad bij het praktisch handelen, maar geen met sancties omklede garantie. Zelfs de grootste wanbetaler wist via de rechtbanken nog een continuatie te verkrijgen. De rechtbanken ontkenden het bindend karakter van een pachtcontract wanneer het in strijd was met het gewoonterecht. De pachtcontracten hadden derhalve juridisch gezien een beperkte betekenis.⁴⁰⁸ Men was ook heel laks in het verlengen van pachtcontracten waardoor het voorkwam dat pachters lange tijd geen geldige contracten hadden. In de pachtboeken komen we de vermelding *zonder toust* tegen. Vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw werd volgens Jansen het toezicht op het afsluiten van contracten strenger.⁴⁰⁹ Op het moment dat men de pachtsommen wilde optrekken was het nodig om een grotere dwang tot het afsluiten en naleven van de pachtcontracten op te leggen.⁴¹⁰ Voor de abdij van Hocht kunnen we deze trend concluderen uit het feit dat de pachtcontracten gedrukt werden vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Anderzijds komt in de pachtboeken de vermelding *zonder toust* niet meer voor na de eerste helft van de 18^e eeuw. Als afsluiter willen we er nog op wijzen dat we in de bepalingen van de pachtcontracten geen regionale verschillen hebben opgemerkt.

2.2. Pachtsommen

De verpachting van goederen was een belangrijke inkomstenbron voor de abdij van Hocht. De ontwikkeling van de pachtsommen verschaft daarom –naast informatie over de economische

⁴⁰⁵ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 33.

⁴⁰⁶ Jansen stelde bij het XII Apostelenhuis vast dat de meeste pachters niet konden lezen of schrijven aan de hand van de “X” en” ipv handtekeningen, die hij in de pachtcontracten tegenkwam. Hieruit leidde hij af dat deze pachters zich niet door zelfstudie tot modelboeren konden ontwikkelen. Hij brengt de graad van analfabetisme dus in verband met mogelijke vertragingen in het invoeren van nieuwe landbouwtechnieken. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 7.

⁴⁰⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 28.

⁴⁰⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 32.

⁴⁰⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 30.

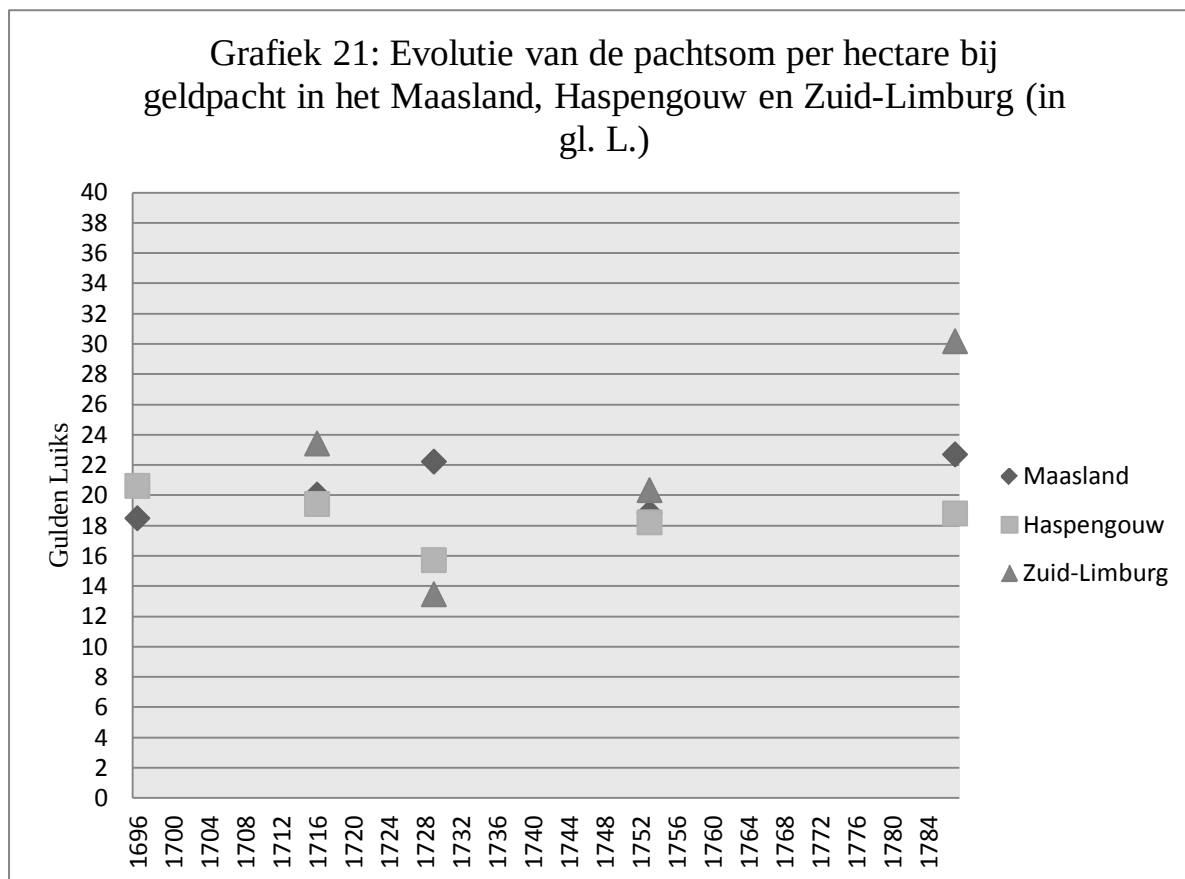
⁴¹⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 31.

conjunctuur- ook een belangrijke indicatie van de inkomsten van de abdij zelf.⁴¹¹ We hebben ervoor gekozen om opnieuw de pachtsommen per steekproefperiode te analyseren. Zo bekomen we gegevens voor 1696, 1716, 1729, 1753 en 1787. Op basis van deze gegevens zullen we de evolutie van de pachtsommen doorheen de 18^e eeuw analyseren. We hebben ervoor gekozen om de gemiddelden van de pachtsommen te berekenen voor iedere regio. In de bronnen kwamen geen extreem hoge of lage waarden voor en het leek daarom niet nuttig om gebruik te maken van de mediaan. Ook hebben we er voor gekozen om de pachtsommen niet te zuiveren van extreem hoge of lage waarden.⁴¹² Indien onze focus uitsluitend op de pachtpolitiek van de abdij had gelegen, dan zouden we ook rekening hebben gehouden met factoren als grondgebruik, afstand ten opzichte van de stad Maastricht en grootte van de gepachte post. In de databank hebben we wel rekening gehouden met deze variabelen en een dergelijke analyse is dus perfect mogelijk op basis van de bestaande databank. Om de gemiddelde pachtsom te berekenen konden we niet alle posten gebruiken. Enkel diegene waarvan we zowel de grootte als de normatieve pachtsom konden achterhalen kwamen in aanmerking. We zullen enerzijds kijken naar de regionale verschillen van de pachtsommen en anderzijds naar de evolutie ervan. We beginnen met de regionale verschillen van zowel de geldpacht als de zuivere pacht in rokke.

⁴¹¹ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 311.

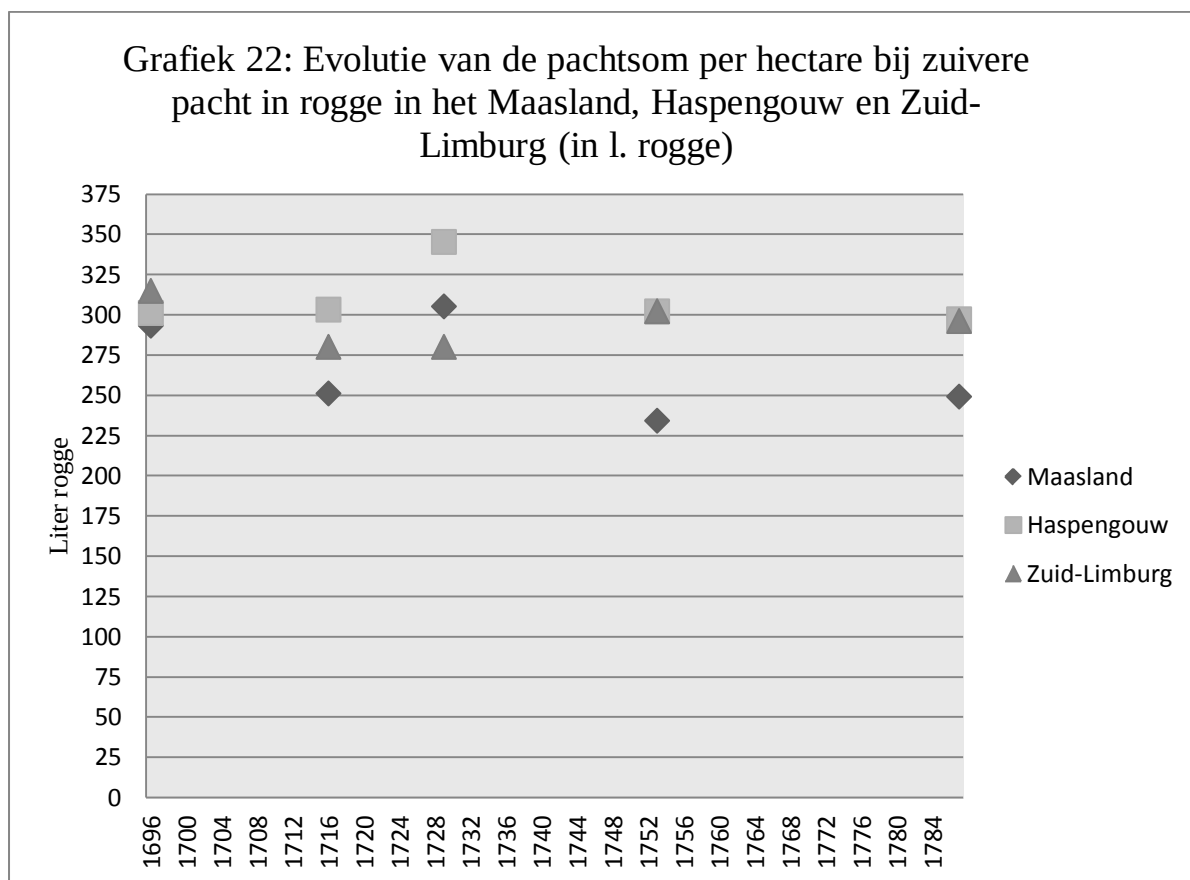
⁴¹² Vanhaute (E.) en Vandenbroeke (C.), Statistiek, in: Art (J.) (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb - Hulpwetenschappen*, Gent, 1996, p. 36.

2.2.1. Regionale verschillen van de pachtsommen

Uit bovenstaande grafiek kunnen we enkele conclusies trekken met betrekking tot de geldpacht van losse percelen. Zo bleef de jaarlijkse pachtsom in Haspengouw rond de 20 gulden per hectare schommelen doorheen de hele 18^e eeuw, al zou de pachtsom hier in 1696 wel iets hoger zijn dan de pachtsom in 1787. De enige grote afwijking is in 1729 op te merken, maar de kritiek op het document uit deze tijd is reeds geuit. De pachtsom in Zuid-Limburg is in 1716 hoger dan die van Haspengouw en het Maasland, terwijl ze in 1753 ongeveer hetzelfde is. In 1787 zien we dat deze ver boven de twee andere uitstijgt en is opgeklommen tot 30 gulden per hectare. Voor het Maasland zien we ook een stijgende tendens van minder dan 20 in 1696 gulden tot bijna 23 gulden in 1787. Algemeen valt het op dat de pachtsom in 1753 iets lager is dan in de eerste helft van de 18^e eeuw en dit geldt voor alle regio's behalve voor het Maasland. Er zijn regionale verschillen op te merken in die zin dat het Maasland een evolutie kent naar een hogere pachtsom terwijl Haspengouw een evolutie naar een iets lagere pachtsom heeft gekend. In Zuid-Limburg stellen we de sterkste verhoging van de pachtsom vast. Voor Zuid-Limburg hebben we ook gezien dat het areaal in geldpacht hier sterk is gegroeid in de tweede helft van de 18^e eeuw. Op basis van de pachtsom in geld kunnen we spreken van een stijging van de pachtsom per hectare op het einde van de 18^e eeuw ten opzichte van het begin van deze eeuw. Om een correct beeld van de evolutie van de pachtsom van geldpacht te bekomen zullen we deze

omrekenen naar liter rogge per hectare, maar eerst bekijken we de pachtsom per hectare bij de zuivere pacht in rogge

Bij de zuivere pacht in rogge kunnen we vaststellen dat er in 1696 zo goed als geen verschil tussen de prijzen per hectare voor de verschillende regio's is vast te stellen. Dat blijkt uit bovenstaande grafiek. In 1716 zien we dat er een verschil is opgetreden. De pachtsom in Haspengouw nagenoeg hetzelfde is gebleven (300 liter rogge per hectare) terwijl de pachtsom in Zuid-Limburg licht gedaald is en de pachtsom in het Maasland met ongeveer 50 liter rogge per hectare de grootste daler is. De situatie in 1729 lijkt een algemene stijging van de prijzen aan te geven waarbij het Maasland een hogere pachtsom heeft dan Zuid-Limburg. Toch hechten we weinig geloof aan deze gegevens omwille van de redenen die we al enkele malen hebben aangegeven. In 1753 zien we dat de pachtsom terug 300 liter per hectare bedraagt voor Haspengouw en Zuid-Limburg. Het Maasland is in 1753 zelfs onder de 250 liter rogge per hectare gedaald en zou in 1787 terug opklimmen tot het niveau dat het ook in 1716 had. Algemeen kunnen we besluiten dat de pachtsommen in Haspengouw en Zuid-Limburg sterke overeenkomsten tonen en ook bijzonder stabiel blijven, terwijl die in het Maasland over het algemeen lager zijn en iets meer fluctueren. Doorheen de 18^e eeuw is er niet meteen sprake van een stijging van de pachtsom voor zuivere pacht in rogge. In Haspengouw en Zuid-Limburg zien we een stabiliteit op het einde van de 18^e eeuw ten opzichte van het begin van deze eeuw, in het Maasland zien we zelfs dat

de pachtsom per hectare is gedaald. Deze bevindingen zouden we kunnen linken aan het grote belang die zuivere pacht in rogge is blijven houden in Haspengouw doorheen de 18^e eeuw, terwijl dit in het Maasland sterk is afgenomen. In Zuid-Limburg hebben we in het hoofdstuk over de zuivere pacht in rogge al gezien dat het areaal hier klein was. Het is dus moeilijk om hierover een algemene uitspraak te doen. Eigenlijk is de analyse die we hierboven hebben uitgevoerd enigszins foutief. We hebben bij de pacht in diverse natura al gesproken over het feit dat het vaak ging over zuivere pacht in rogge die een uitbreiding kende. Daarbij werd er aan de pachtsom in rogge nog andere gewassen toegevoegd. Het betekende dus een verhoging en uitbreiding van de pachtsom, maar omdat we deze evolutie als een nieuwe pachtvorm beschouwd hebben kan deze evolutief enigszins vertroebeld uit in onze analyse komen. Wat we hierboven hebben besproken is wel nog steeds geldig voor die percelen die men in zuivere pacht in rogge bleef uitgeven. De algemene tendens van de pachtsommen kende echter grotendeels een stijgend verloop. Nu we de regionale verschillen van de pachtsommen uit de doeken hebben gedaan is het nuttig om naar de evolutie van de pachtsommen van de geldpacht te kijken.

2.2.2. Evolutie van de pachtsommen

Om de evolutie van de pachtsommen bij geldpacht te kunnen analyseren, moeten we ze eerst defleren. Dit wil zoveel zeggen als het omzetten van nominale in reële grootheden. Op die manier kunnen we voor de geldpacht zien met hoeveel liter rogge de jaarlijkse pachtsom overeenkwam.⁴¹³ We hebben daarom telkens een gemiddelde gemaakt van de roggeprijzen voor de vijf jaar die aan iedere steekproef vooraf gaan, de vijf jaar erop volgen en het jaar van de steekproef zelf. Op die manier hebben we dus het gemiddelde van telkens elf jaren genomen.⁴¹⁴ We maken hiervoor gebruik van de clericale effracties van Luik. Omdat geld in het Ancien Régime onderhevig was aan inflatie, verpachtten veel instellingen hun goederen in natura. Om betalingen in geld voor zulke goederen toch mogelijk te maken, werden effracties geslagen. Met deze verouderde term wordt bedoeld dat er vlak voor de vervaldag van de pachtheffingen officiële jaarprijzen van granen werden vastgesteld. Het prijsniveau op de regionale graanmarkt vormde daarbij steeds de basis. Door middel van de effractieprijzen kon iedere verplichting in natura worden omgerekend naar een geldbedrag. Voor historisch onderzoek kunnen we het ook in de omgekeerde richting gebruiken, om geldbetalingen om te rekenen naar hun equivalent in natura. Voordat we naar de werkelijke evolutie van de geldpacht kijken, bespreken we eerste het belang van de Luikse effracties.

⁴¹³ We hebben gekozen voor de prijzen van rogge omdat rogge een bijzonder belangrijk gewas was in de bestudeerde regio's. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, Genootschap voor Geschiedenis van de landbouw, 1952, p. 13. Daarnaast blijkt het belang van rogge ook uit het grote areaal dat tegen zuivere pacht in rogge werd uitgegeven.

⁴¹⁴ Vijf jaar vóór de steekproef, het jaartal van de steekproef zelf en vijf jaar na de steekproef. Gebaseerd op de methode die Thoen ook gebruikte met dat verschil dat Thoen tot 4 jaar voor en na de steekproefperiode ging. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 546.

Tabel 23: voortschrijdend gemiddelde van roggeprijs per liter per steekproefperiode ⁴¹⁵

Jaartal	gemiddelde roggeprijs per liter in gl. L.
1696	0,112845
1716	0,06264
1729	0,06572
1753	0,066097
1787	0,085679

2.2.2.1. Het belang van de Luikse effracties

Waarom hebben we een beroep gedaan op de Luikse effracties en niet op die van Tongeren, Hasselt of Maastricht? De boekhouding van de abdij is lichtelijk schizofreen te noemen. Hoewel men de Maastrichtse inhoudsmaten gebruikte, werd er beroep gedaan op de Luiks-Brabantse gulden en niet op de Hollandse gulden. Het was dus niet meteen duidelijk welke effractie de meest geschikte zou zijn. Uiteindelijk hebben we voor de clericale effracties van Luik gekozen om een aantal redenen. ⁴¹⁶ Ten eerste omdat de abdij de meeste van haar goederen in het prinsbisdom Luik had liggen en als religieuze instelling onder het gezag stond van de prins-bisschop. Ten tweede omdat Luik de belangrijkste stad in het onderzochte gebied was, met een groter inwonersaantal dan Maastricht. Daarom werd er ook meer graan verhandeld op de Luikse markt dan elders in de omgeving van de abdij. ⁴¹⁷ Ten derde verwijzen we naar de conclusie van Wigbolt Tijms, die stelt dat historici zich eerder moeten richten op de prijzen van Luik en niet op die van Maastricht. ⁴¹⁸ Sporadisch vinden we in de pachtboeken ook enkele vermelding van een effractie die de abdij zelf geslagen zou hebben. Toen we deze vergeleken met zowel de effracties van Maastricht ⁴¹⁹, Luik, Hasselt als die van Tongeren ⁴²⁰, bleek dat de abdij een eigen effractiekoers vaarde die telkens enkele stuivers verschilde van die van Luik en Maastricht. ⁴²¹ M.P. Gutmann heeft een studie gemaakt waarin het prijsniveau op

⁴¹⁵ Gebaseerd op de gegevens in: Pieyns (J.) en Tijms (W.), De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de schepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794, *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, vol. 38, 1993, pp. 67-154.

⁴¹⁶ Naast de clericale effracties kende Luik ook de effractie van de schepenen.

⁴¹⁷ Pieyns (J.), Les effractions liégoises. Aperçu sur le prix des céréales à Liège sous l'ancien régime, *Fédération archéologique et historique de Belgique, Annuaire du Congrès de Liège*, Vol. 1, 1969, p. 252.

⁴¹⁸ Wigbolt Tijms heeft onderzoek verricht naar de graanprijzen in verschillende steden waaronder Maastricht, Luik, Tongeren en Hasselt. We hebben onze keuze dus niet gebaseerd op een toevallig citaat van een willekeurige historicus. Bron: Pieyns (J.) en Tijms (W.), De graanprijzen van Luik...

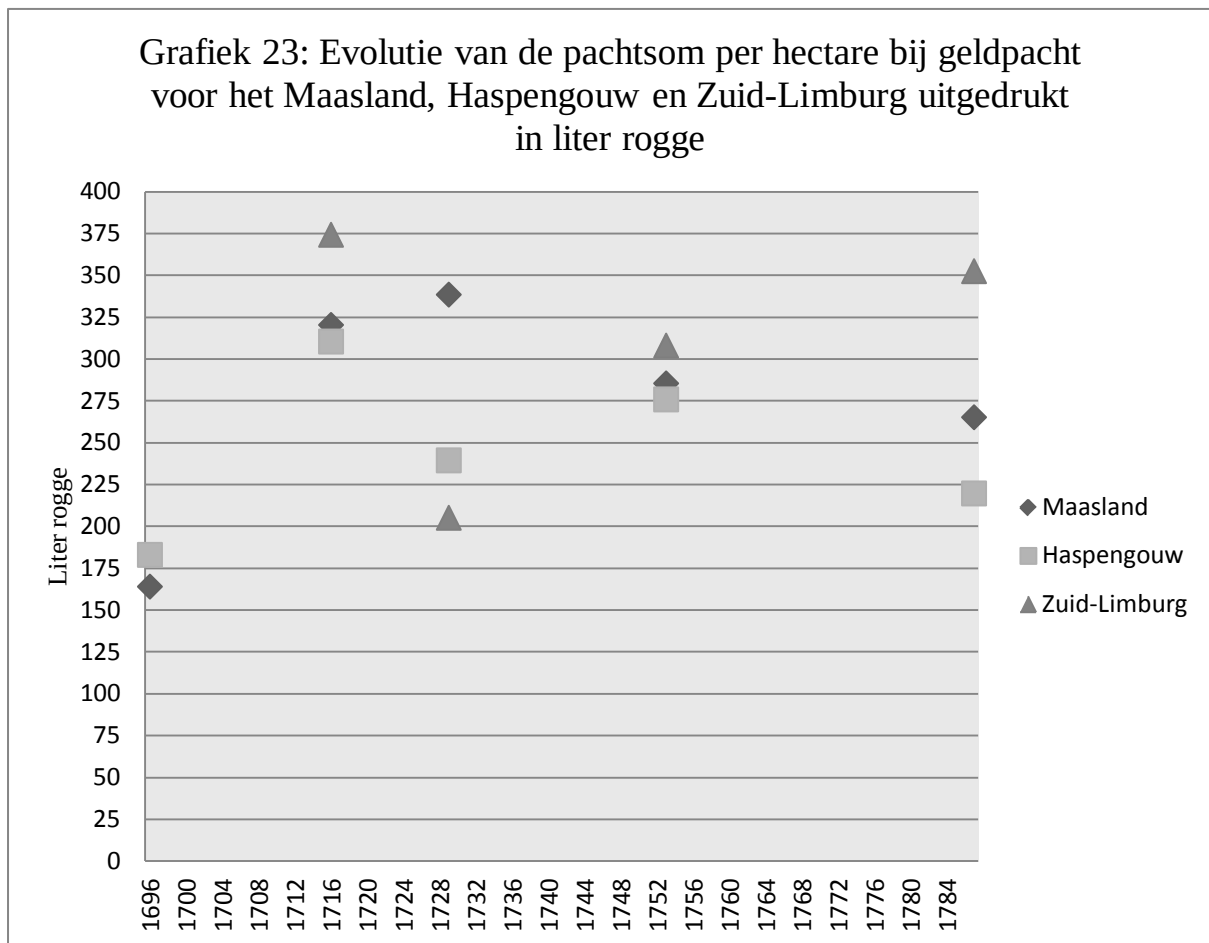
⁴¹⁹ Tijms (W.), *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen*, Groningen, Nederlands agronomisch-historisch instituut, 1983.

⁴²⁰ Tijms (W.), De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt, *Het oude land van Loon*, vol. 41, 1986, pp. 119-123 en 150-157.

⁴²¹ Indien we over doorlopende gegevens over de eigen effractie zouden beschikken dan zouden we ervoor gekozen hebben om de pachtsommen naar de eigen normen van de abdij te defleren.

de markten van Maastricht, Luik en Amsterdam met elkaar vergeleken wordt voor de periode 1660-1740. Uit zijn analyse blijkt dat gedurende de onderzochte periode de graanprijzen hier een zeer vaste verhouding kenden.⁴²² Dit toont aan dat zelfs indien onze keuze om de effracties van Luik te gebruiken foutief blijkt te zijn, deze fout weinig invloed zal hebben op de relatieve evoluties van de geanalyseerde pachtsommen.

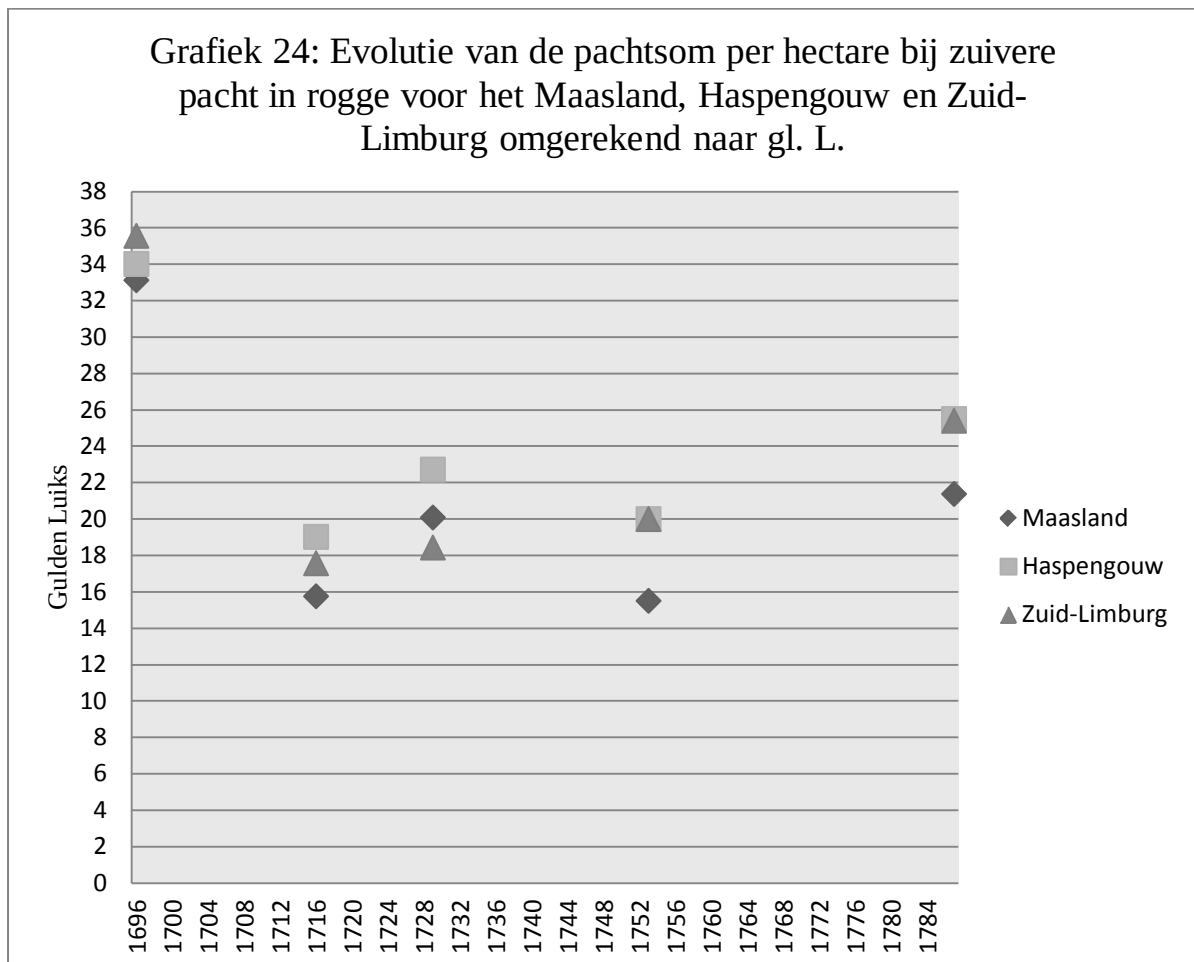
2.2.2.2. Evolutie van de pachtsommen uitgedrukt in liter rogge

De evolutie van de werkelijke pachtsom van geldpacht, uitgedrukt in liter rogge, wordt pas echt interessant wanneer we deze vergelijken met de pachtsommen van de zuivere pacht in rogge. We verwijzen daarom ook naar grafiek 22 die we hierboven reeds hebben besproken. Eerst en vooral stellen we sterkere schommelingen vast, die veroorzaakt worden door de prijschommelingen van rogge. In 1696 zien we dat de pachtsom van de geldpacht meer dan 100 liter rogge lager is per hectare dan bij de zuivere pacht in rogge. In 1716 zien we wel dat er een stijging is opgetreden waardoor de pachtsom per hectare boven de 300 liter uitkomt. Vanaf de jaren 50 zien we dat de gemiddelde pachtsom per hectare ongeveer gelijk is aan die van de zuivere pacht in rogge. Vanaf 1787 zien we dat

⁴²² Gutmann (M.P.), *War and rural life in the early modern Low Countries*, Assen, Van Gorcum, 1980.

de pachtsom in het Maasland nog steeds overeenkomt met de prijs die we bij zuivere pacht in rogge aantreffen, die in Haspengouw is lager en die in Zuid-Limburg is ongeveer 50 liter hoger. Algemeen kunnen we besluiten dat de werkelijke pachtsom van de geldpacht vooral in Zuid-Limburg gestegen is, terwijl ze in het Maasland en Haspengouw eerder gedaald is ten opzichte van 1716 en het midden van de 18^e eeuw.

Wanneer we de pachtsommen van de zuivere pacht in rogge omrekenen naar hun waarde in gulden Luiks, dan komen we tot bovenstaande grafiek. Buiten een zeer hoge pachtsom in 1696 zien we dat de waarde doorheen de 18^e eeuw niet bijzonder veel verschilt van de evolutie die we ook bij de geldpacht gezien hebben. Kleine schommelingen rond 20 gulden Luiks en een stijging in het laatste kwart van de 18^e eeuw.

2.2.3 Conclusie pachtsommen

De conclusie die we kunnen trekken is tweeledig. Enerzijds zien we dat de jaarlijkse pachtsom per hectare bij geldpacht hoger was in het Maasland en in Zuid-Limburg dan in Haspengouw. Anderzijds

zien we dat de pachtsommen van zuivere pacht in rogge in Haspengouw en Zuid-Limburg steeds hoger lagen dan die in het Maasland. De enige constante factor is daarbij dat er in Zuid-Limburg bijna altijd een hogere pachtsom per hectare gevraagd wordt dan in de twee andere regio's. Dit kan er dus op wijzen dat deze regio over het algemeen beter boerde⁴²³ dan de twee andere regio's.⁴²⁴ Wat de zuivere pacht in rogge betreft, weten we dat in Haspengouw veel grond door kapitaalbezitters werd opgekocht, de regio bestond tijdens de 18^e eeuw voor driekwart uit pachtland. Een gevolg was dat de grond duurder was, de pachtsom hoger en het dagloon er meer bedroeg dan elders.⁴²⁵ Bij de geldpacht zien we het omgekeerde gebeuren en dit is te verklaren door het grote belang van deze pachtvorm in het Maasland. Volgens Lindemans is de algemene stijging van de pachtsommen, die we vooral in het Maasland en Zuid-Limburg bij de geldpacht waarnemen, aan de verbetering van de landbouw toe te schrijven. Volgens hem hing de waardeverhoging van de gronden niet samen met de daling van de muntwaarde, maar met de stijging van de rendabiliteit van de grond.⁴²⁶ We zouden kunnen besluiten dat de nominale pachtsommen van de geldpacht, die sterk aan belang heeft gewonnen tijdens de 18^e eeuw, stegen als gevolg van de verbeterde landbouweconomie. Wanneer we kijken naar de omrekening van de pachtsommen van geldpacht naar rogge, dan stellen we echter een heel andere tendens vast. In Zuid-Limburg zien we vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw inderdaad een stijging van de pachtsom per hectare, maar voor het Maasland en Haspengouw stellen we net een daling vast. Ten opzichte van de pachtsom in 1716 stellen we zelfs een daling vast in 1787. Wanneer we kijken naar de pachtsommen per hectare van de zuivere pacht in rogge stellen we een zekere stabiliteit vast doorheen de 18^e eeuw. We hebben in het hoofdstuk over de pacht in diverse natura aangetoond dat veel zuivere pacht in rogge aangevuld werd met andere gewassen. Er trad dus zowel een diversificatie als een verhoging van de jaarlijkse pachtsom op. Die percelen die men uitsluitend in rogge bleef uitgeven kenden dus maar geringe evoluties van de pachtsom per hectare, maar globaal genomen zien we dus wel een stijging, die wij vertaald hebben in de opkomst van een nieuwe pachtvorm, namelijk de pacht in diverse natura.⁴²⁷

2.3. Pachtbetalingen

Nu we de evolutie van de nominale pachtsommen hebben geschetst, blijven diverse vragen over de pachtpraktijk nog onbeantwoord.⁴²⁸ Wij zullen in dit hoofdstuk vooral aandacht hebben voor de pachtbetalingen van de geldpacht, in de hoop opnieuw enkele regionale verschillen vast te stellen. Het

⁴²³ We gebruiken deze woordspelling bewust.

⁴²⁴ We moeten er wel op wijzen dat de meeste bezittingen van de abdij in Zuid-Limburg zich vooral in Sint Geertruid bevonden. Een algemene uitspraak over de gehele regio is dus slechts een hypothese.

⁴²⁵ Ulens (R.) en Vliebergh (E.), *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle. Contribution à l'étude de l'histoire économique et sociale*, Brussel, 1912, pp. 76-84.

⁴²⁶ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 430.

⁴²⁷ Misschien was dit niet de beste methode, maar het leek ons de duidelijkste manier om de evolutie van de zuivere pacht in rogge te analyseren.

⁴²⁸ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 312.

gemak, of net de moeilijkheid, waarmee men aan de betalingen voldeed kan ons ook iets zeggen over de toestand van de landbouweconomie.

De formulering van de pachtsom in de pachtcontracten betekende niet automatisch dat de betaling werkelijk in de gestipuleerde specie of natura gebeurde.⁴²⁹ In de literatuur neemt men aan dat de pachtsom in de 18^e eeuw meestal geheel in specie⁴³⁰ werd voldaan, ook al was hij vastgesteld in natura.⁴³¹ Hoewel we in dit hoofdstuk enkel de gegevens van de geldpacht diepgaand analyseren, is het toch nuttig om kort de betalingen van de zuivere pacht in rogge te bekijken. Daaruit blijkt immers dat er in de betalingspraktijk een regionaal verschil is tussen Boorseme en Rosmeer.⁴³² In Boorseme zien we dat er tussen 1696 en 1794 in totaal 3377 gulden Luiks betaald werd, tegenover 59.797 liter rogge. Terwijl we in Rosmeer voor dezelfde periode vaststellen dat er in totaal 7692 gulden Luiks betaald werd, tegenover 348.326 liter rogge. Natuurlijk betreft het hier maar twee steekproeven, maar indien deze gegevens representatief zijn voor hun respectievelijke regio's dan kunnen we over een duidelijk regionaal verschil spreken.⁴³³ In Haspengouw werd blijkbaar gekozen om overwegend in natura de betalingen te verrichten, terwijl men in het Maasland een sterkere neiging had om in specie te betalen.⁴³⁴ De stelling dat men tijdens de 18^e eeuw vooral in specie betaalde voor verpachtingen in natura, lijkt alvast niet op te gaan voor Rosmeer.⁴³⁵ Er is geen duidelijke tijdsgebonden tendens op te merken en zowel aan het begin als op het einde van de 18^e eeuw zien we betalingen in specie voor de zuivere pacht in rogge voorkomen. Bovenstaande bevindingen zijn interessant omdat we ze in verband kunnen brengen met het grotere belang van zuivere pacht in rogge in Haspengouw en van geldpacht in het Maasland. Een verschil dat in het Maasland dus ook doorstraalde in de zuivere pacht in rogge.

⁴²⁹ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 361.

⁴³⁰ Wat de betaling in specie betreft hebben we in het begin van deze thesis al gewezen op de verscheidenheid aan munten die in omloop waren tijdens de 18^e eeuw. Het is vooral bij de uithoven dat we betalingen in diverse muntsoorten tegenkomen. Volgens van Bavel konden pachters kiezen in welke munten ze betaalden, zolang ze maar overeenstemden met de waarde van de pachtsom. Bij de losse percelen vinden we in de pachtboeken enkel betalingen terug in gulden, stuiver of oord (Brabants-Luiks). Zoals vermeld rekenen we iedere munt steeds om naar de rekenmunt om onze analyse uit te kunnen voeren. In het geval van de abdij van Mariënweerd, stelt van Bavel vast dat de diversiteit van de muntsoorten af nam tijdens de 16^e eeuw. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 362. Joost Welten stelt daarentegen vast dat de staatkundige versnippering van de beide Limburgen en de grensligging van het Maasland in de bestudeerde regio's zorgde voor een grote diversiteit aan muntsoorten tijdens de 18^e eeuw. Bron: Welten (J.), *Met klinkende munt betaald...*

⁴³¹ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 361.

⁴³² Dus tussen een steekproef uit het Maasland en een uit Haspengouw. In Sint Geertruid gaf de abdij van Hocht geen losse percelen (of andere goederen) uit in zuivere pacht in rogge.

⁴³³ Bij de betalingen van de geldpacht treffen we maar uiterst zelden een levering in natura aan.

⁴³⁴ Van Bavel haalt aan dat vooral in tijden van crisis het belang van betalingen in natura aan de dichtbij gelegen abdij aanzienlijk groter is geweest. Uit onze kwalitatieve analyse van de betalingen blijkt dat de betalingen in natura doorheen de volledige 18^e eeuw ongeveer in dezelfde mate hebben plaatsgevonden. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 363.

⁴³⁵ VAN DER Woude (A.M.), Large estates and small holdings. Lords and peasants in the Netherlands during the late Middle Ages and Early Modern Times, in: Gunst (P.) en Hoffman (T.) (ed.), *Grand domaine et petites exploitations*, Budapest, Akademiai Kiado, 1982, pp. 193-207.

Ondanks onze kleine uitweiding hierboven, hebben we er voor gekozen om enkel de betalingen van de geldpacht diepgaand te analyseren. Deze keuze is vooral praktisch van aard. De uithoven werden bijna allemaal voor een pachtsom in geld verpacht, om een vergelijking te kunnen maken met de losse percelen moesten we dus de geldpacht analyseren. Daarnaast is het moeilijk om de betalingen van de zuivere pacht in rogge te analyseren omdat de pachters in plaats van rogge vaak met andere gewassen of met een geldbedrag betaalden.⁴³⁶ In de boekhouding werd maar zelden opgenomen met hoeveel vaten rogge deze andere gewassen en geldbetalingen overeenstemden. We zouden een dergelijke analyse wel kunnen uitvoeren wanneer we op basis van de effracties de diverse andere gewassen en geldbetalingen zouden omrekenen naar de correcte hoeveelheid in rogge. Er is ook het stijgend belang van de geldpacht, waardoor het de belangrijkste vorm van verpachting wordt in de 18^e eeuw, waarmee we rekening dienen te houden.

In dit hoofdstuk zullen we eerst kijken naar de betalingen door de pachters van de uithoven en vervolgens naar die van de losse percelen. Op die manier trachten we de vergelijking te maken tussen de grote en de kleine pachters.⁴³⁷ Natuurlijk komt onze algemene vraagstelling met betrekking tot de regionale verschillen ook hier opnieuw aan bod. Bij de geldpacht van losse percelen zullen we ook bekijken welke rol de moeilijkheden in de betalingen gespeeld hebben bij de opkomst van de helftwinning in het Maasland. We beginnen met de betalingen door de pachters van de uithoven.

2.3.1. Betalingen van de uithoven

In de pachtboeken komen we naast de normatieve gegevens ook de pachtbetalingen tegen, die door de pachters van de uithoven zijn gebeurd. Op basis van deze gegevens hebben we de onderstaande grafieken opgesteld waarbij we het betaalde bedrag voor ieder jaar hebben vergeleken met de jaarlijks verschuldigde pachtsom. Om rekening te houden met de wisselende jaarlijkse pachtsom hebben we gekeken in welke mate de werkelijke betalingen procentueel overeenkomen met de pachtsom van iedere jaar. Bij een uitkomst van 100 is volledig aan de pachtsom voldaan in een bepaald jaar, boven de 100 spreken we van een overschot, en onder de 100 van een tekort.⁴³⁸ Voor ieder jaar is dus af te lezen hoeveel procent te veel of te weinig betaald werd.

Om een gedetailleerde analyse te maken van alle betalingen in absolute cijfers zou de databank ook geschikt zijn. Het leek ons nuttiger om een algemeen beeld te schetsen van de betalingen en hun

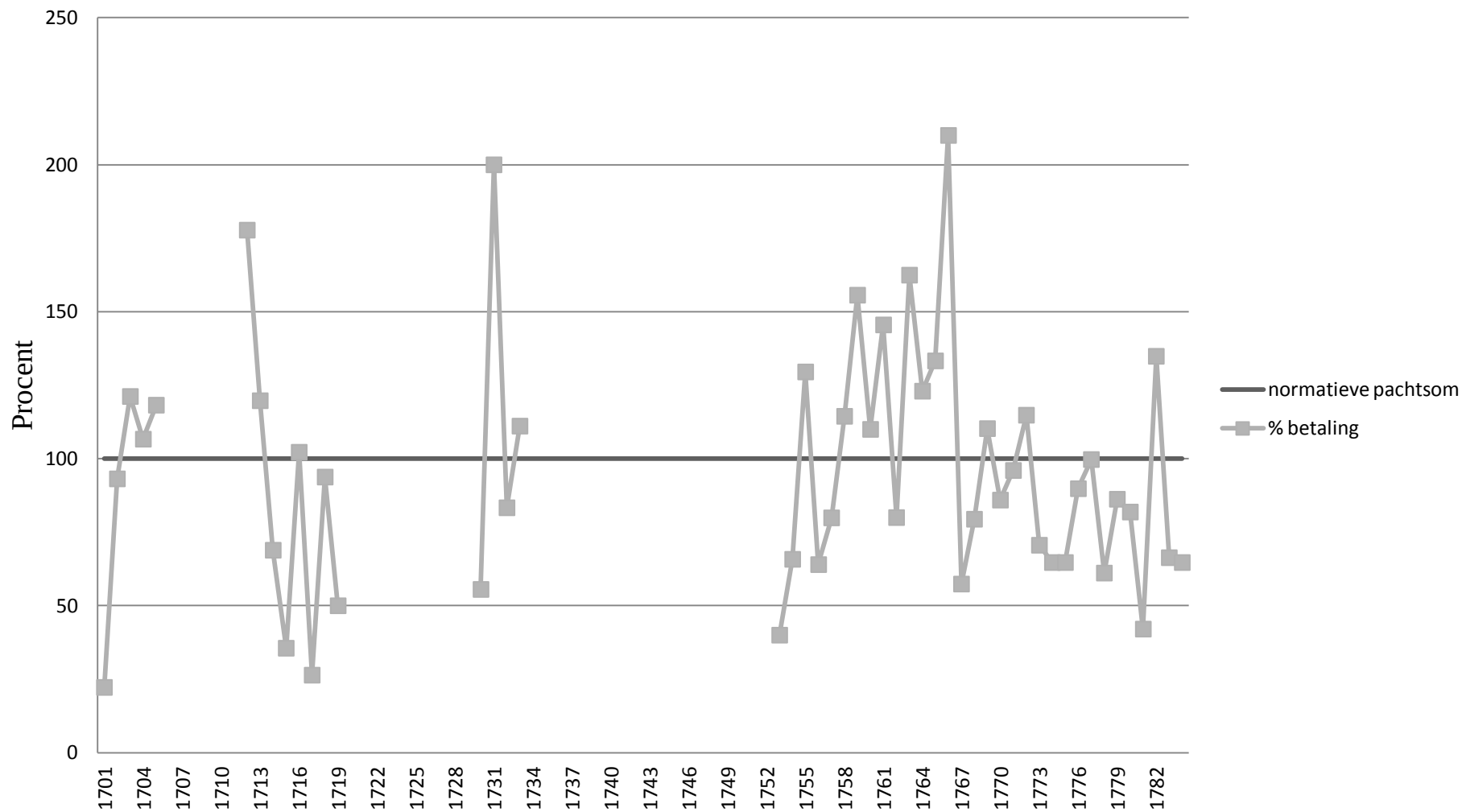
⁴³⁶ Dit hebben we hierboven kort aangetoond.

⁴³⁷ Waarom we over grote pachters spreken hebben we duidelijk in het hoofdstuk over de uithoven gestaafd aan de hand van de grootte van deze landbouwbedrijven. Dat we over kleine pachters kunnen spreken bij de losse percelen blijkt uit de gemiddelde grote per post die een pachter in bezit had in geldpacht, zoals we dat ook reeds besproken hebben hierboven.

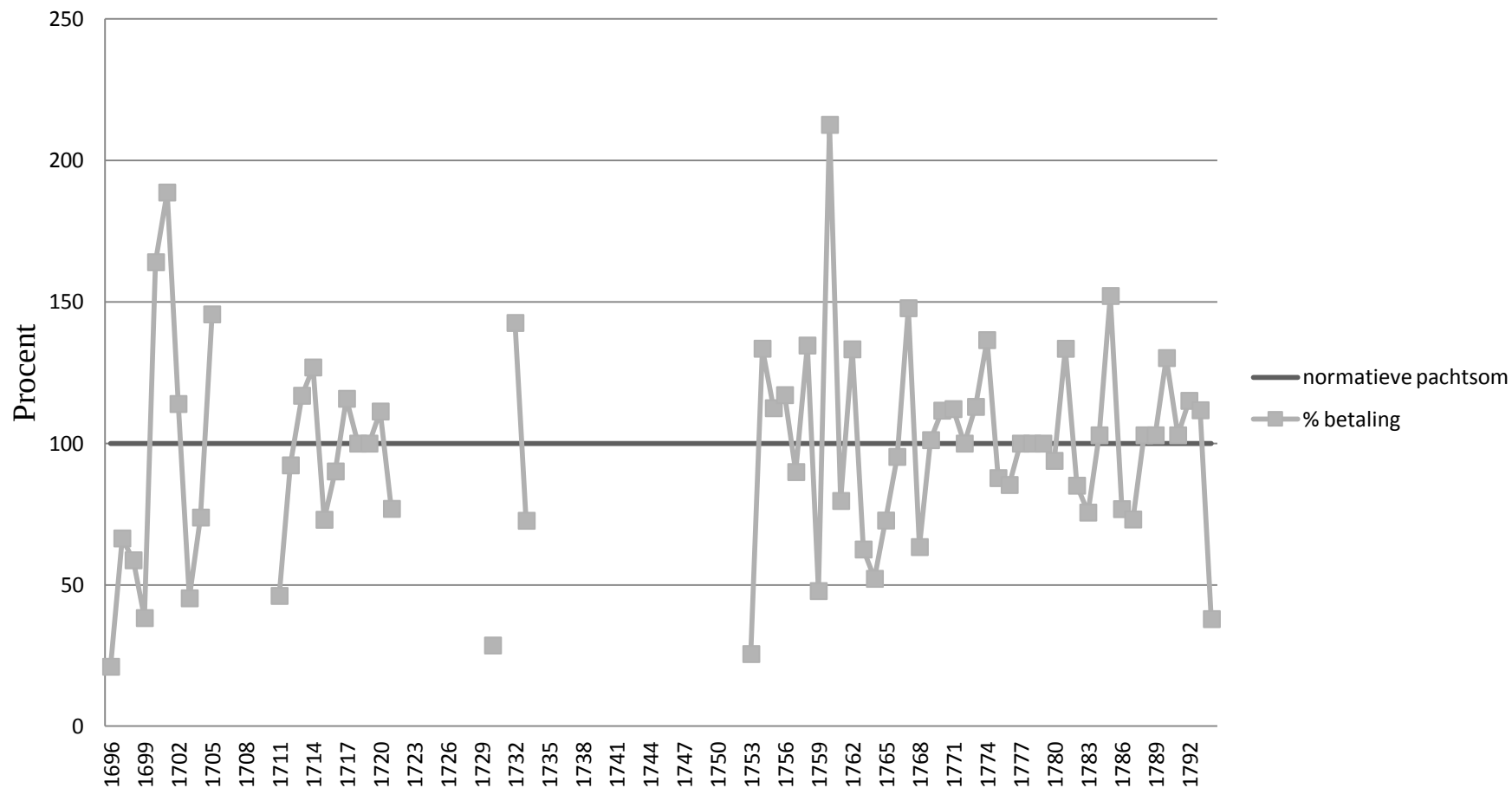
⁴³⁸ Door een tekort ontstaat een debetstand, tenzij men een kwijtschelding kreeg. Door te veel te betalen kan men een opgelopen debetstand geheel of gedeeltelijk opheffen.

verhouding tot de jaarlijkse pachtsom. Bij de pachtsommen hebben we de toebaar niet meegerekend want uit de bronnen blijkt dat we pachters met bijzondere regelmaat aan de betalingen van de toebaar voldeden. Daaruit blijkt het belang van deze extra heffing. De betalingen waarvan we met zekerheid weten dat ze voor de toebaar bedoeld waren, hebben we dan ook niet in de grafieken opgenomen. Dit was niet altijd even makkelijk, omdat het niet steeds in de pachtboeken vermeld stond waarvoor een betaling bedoeld was. Ook de kwijtscheldingen die we in de bronnen tegenkwamen hebben we niet in de grafieken opgenomen. Door deze ingrepen krijgen we dus enkel een beeld van het verloop van de betalingen ten opzichte van de jaarlijkse pachtsom. We geven eerst de grafieken van de uithoven in Sint Geertruid en Rosmeer omdat we hier over betalingsgegevens vanaf het begin van de 18^e eeuw beschikken. Nadien geven we de grafieken voor de uithof in Boorseme, dat minstens tot 1733 in helftwinning werd uitgegeven, en het uithof in Neerharen dat pas vanaf 1753 in de bronnen voorkomt. Na deze grafieken presenteren we onze analyse.

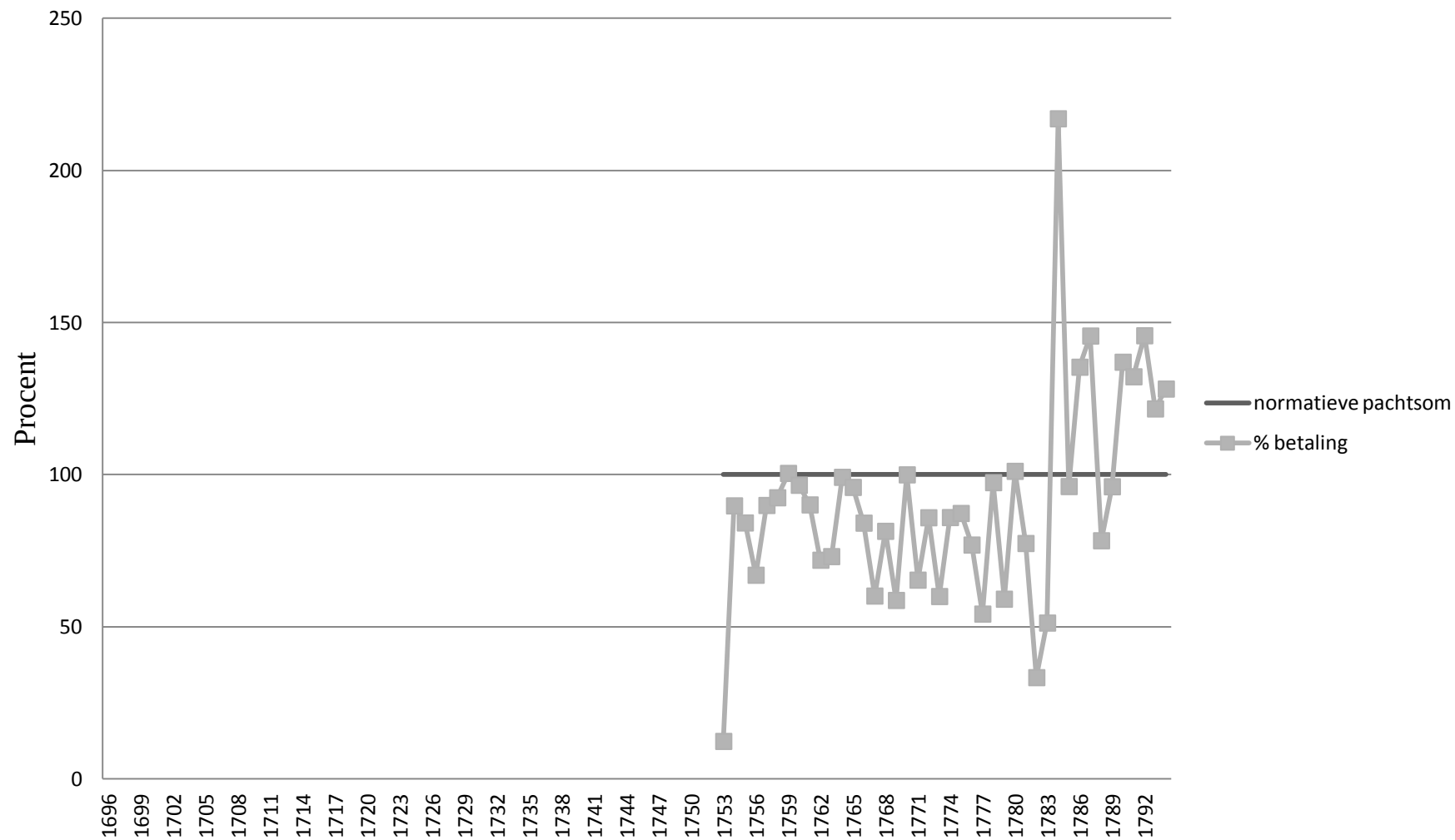
Grafiek 25: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom voor het uithof in Sint Geertruid (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

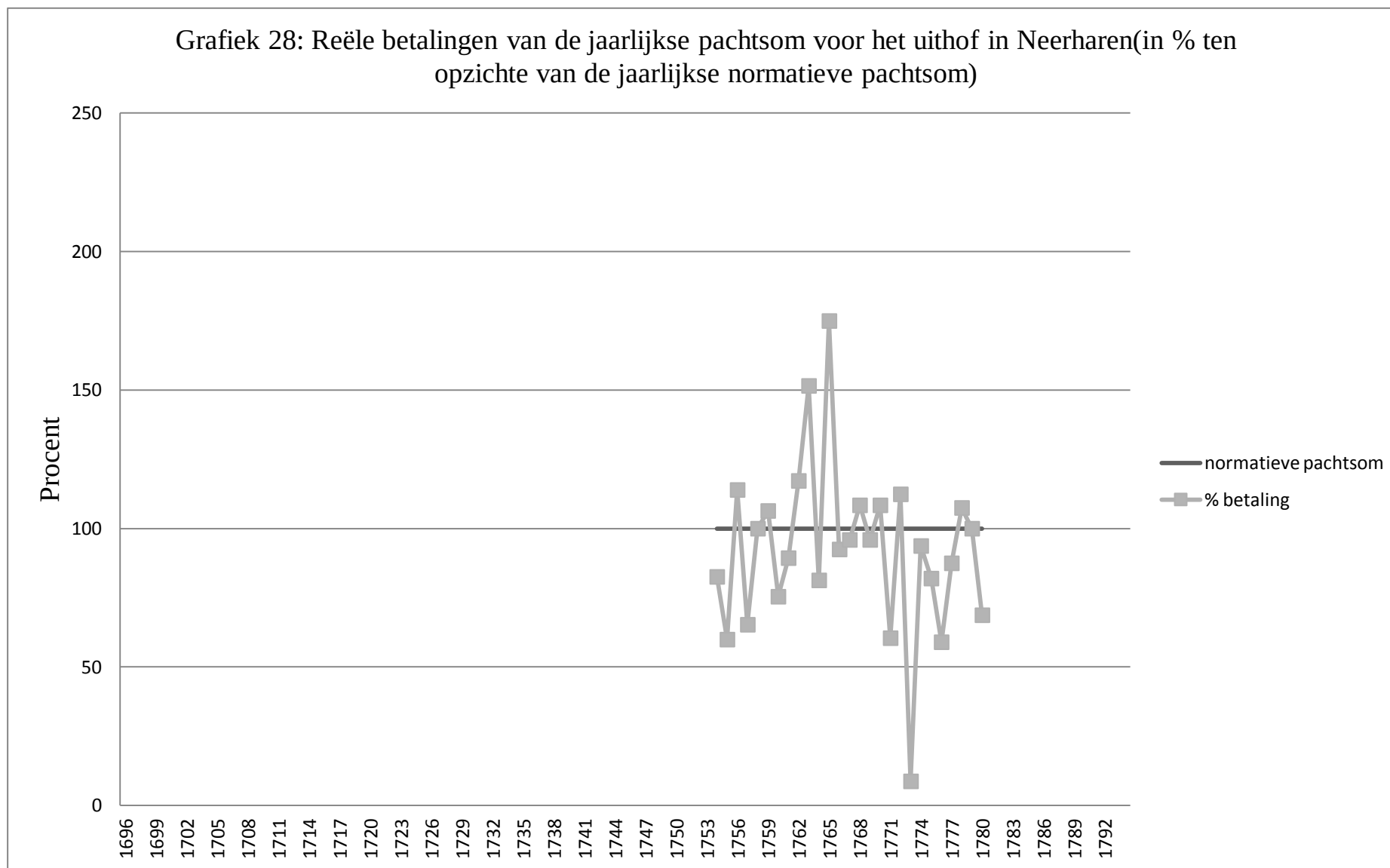
Grafiek 26: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom voor het uithof in Rosmeer (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

Grafiek 27: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom voor het uithof in Boorseem (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

Grafiek 28: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom voor het uithof in Neerharen (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

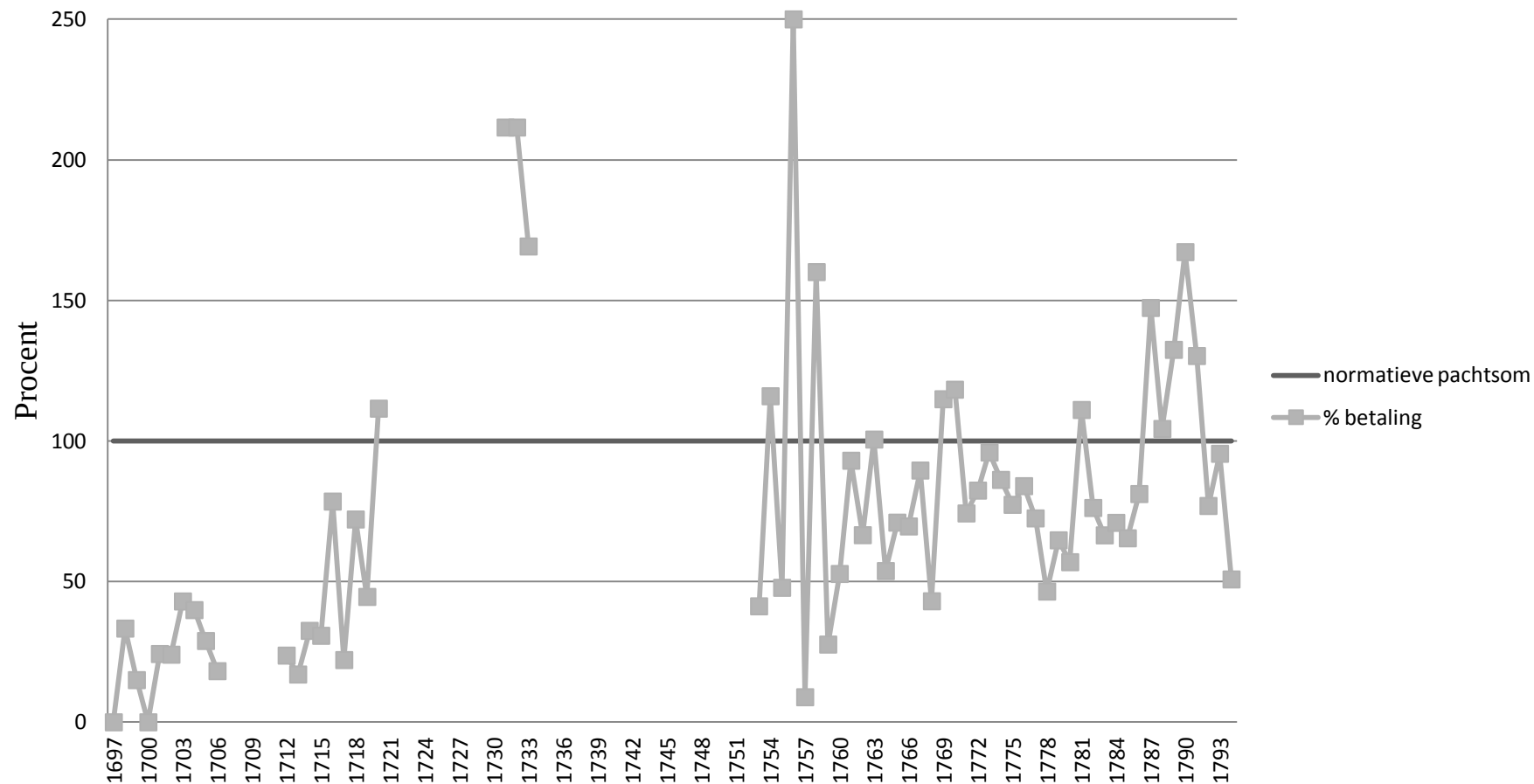
In de bovenstaande grafieken valt meteen op dat het verloop van de betalingen altijd een schommelend verloop kende. Uit de grafieken blijkt dat vooral het uithof in Rosmeer een goed betalingsverloop heeft gekend doorheen de 18^e eeuw, tekorten werden meestal vlot opgevolgd door overschotten. Enkel tijdens de Spaanse Successieoorlog zien we dat de tekorten hier talrijker waren dan de overschotten. Voor het uithof in Sint Geertruid zien we een slechter betalingsverloop. Hier treffen we meer tekorten aan die overigens niet altijd vlot opgevolgd werden door overschotten. Hier werd vooral de periode vanaf midden jaren 50 tot midden jaren 60 door een positieve betalingsbalans gekenmerkt. De perioden daarvoor en daarna blijken veel moeilijker te zijn geweest. Voor het uithof in Boorseem, waarvan we pas vanaf 1753 over betalingsgegevens beschikken, zien we dat er van meet af aan bijna constant tekorten waren. De jaren dat men aan de pachtsom voldeed zijn op één hand te tellen. Deze situatie verandert pas na 1783, wanneer de betalingen een positieve wending nemen met overwegend overschotten en maar enkele jaren met een tekort. Nadien blijft er een positieve betalingsbalans met overschotten tot het einde van de 18e eeuw. Voor het uithof in Neerharen hebben we ook pas betalingsgegevens vanaf de jaren 50. Hier verliepen de betalingen anders dan in Boorseem. Hoewel er ook behoorlijk wat tekorten waren, zien we al overschotten opduiken vanaf de jaren 60. Tussen 1766 en 1770 heerst een stabiele periode waarna een periode van tekorten tot in de jaren 80 domineert. Nadien hebben we geen betalingsgegevens meer van dit uithof. In de bespreking van de uithoven hebben we al aangegeven dat we niet weten wat er met dit uithof gebeurd is. We mogen besluiten dat de pachters van de uithoven toch wat moeite hadden om aan hun jaarlijkse pachtsom te voldoen tijdens de 18^e eeuw. Enkel in Rosmeer lijken de overschotten min of meer het pleit te winnen van de tekorten. Vooral vanaf het einde van de jaren 60 zien we dat de tekorten hier afnemen. Ook voor het uithof in Boorseem zien we een verbetering van de betalingsbalans, maar deze tekent zich pas in het laatste kwart van de 18^e eeuw af. We stellen ook vast dat de betalingsbalans van het uithof in Sint Geertruid tot het einde van de jaren 60 merkbaar beter is dan dat van Boorseem. Nadien zien we dat de overschotten afnemen en de tekorten talrijker worden, het lijkt alsof er zich een omgekeerde beweging als in Boorseem en Rosmeer heeft voorgedaan.

Algemeen kunnen we stellen dat de tekorten zelden meer dan 50% van de jaarlijkse pachtsom omvatte. Wanneer we de bevindingen regionaal kaderen dan zouden we kunnen stellen dat men in Haspengouw minder moeite had om aan de geldpachtbetalingen van de uithoven te voldoen dan in het Maasland en Zuid-Limburg. Daarnaast zien we zowel voor Haspengouw en het Maasland een positievere betalingsbalans ontstaan in de laatste decennia van de 18^e eeuw, terwijl we in Zuid-Limburg net zien dat er zich in deze periode meer jaren met een betalingstekort voordoen. Nu we deze beknopte analyse voor de uithoven hebben uitgevoerd, is het tijd om onze blik te richten op de geldpacht van de losse percelen.

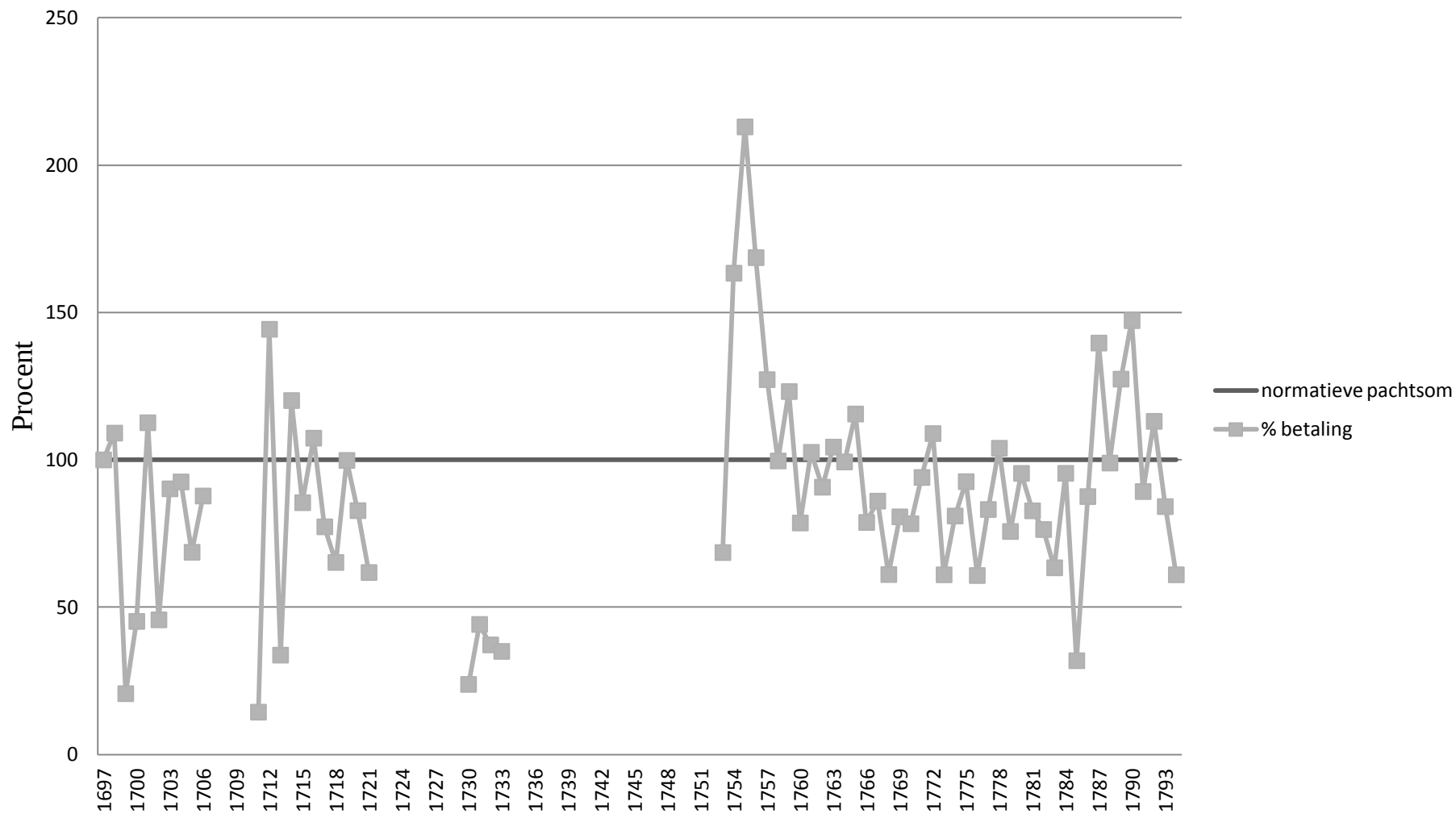
2.3.2. Betalingen van de losse percelen

Wat de losse percelen betreft, hebben we een duidelijke keuze moeten maken met betrekking tot de lokaliteiten die we in onze analyse zouden betrekken. Er zijn immers te veel betalingen om alle lokaliteiten in deze analyse te betrekken. We moesten dus een wetenschappelijk verantwoorde keuze maken. Deze keuze is vooral gebaseerd op onze centrale vraagstelling over regionale verschillen en daarnaast moest ze ook statistisch gezien representatief zijn. Uiteindelijk hebben we gekozen om enkel de betalingen van de geldpacht in Boorseme (Maasland), Rosmeer (Haspengouw) en Sint Geertruid (Zuid-Limburg) te verwerken. Deze lokaliteiten beschouwen we als vertegenwoordigers voor hun respectieve regio's vanwege het relatief grote areaal dat hier werd uitgegeven in geldpacht. Net als bij de pachtbetalingen bij de uithoven, hebben we ook voor de losse percelen gekeken in welke mate de werkelijke betalingen procentueel overeenkomen met de pachtsom van iedere jaar. Het grote verschil is dat we hier niet de betalingen voor één bedrijfsvoering bekijken, maar die van verschillende pachters in een bepaalde lokaliteit. Op die manier bekomen we dus een algemeen beeld per regio en niet een beeld over de betalingen op microniveau.

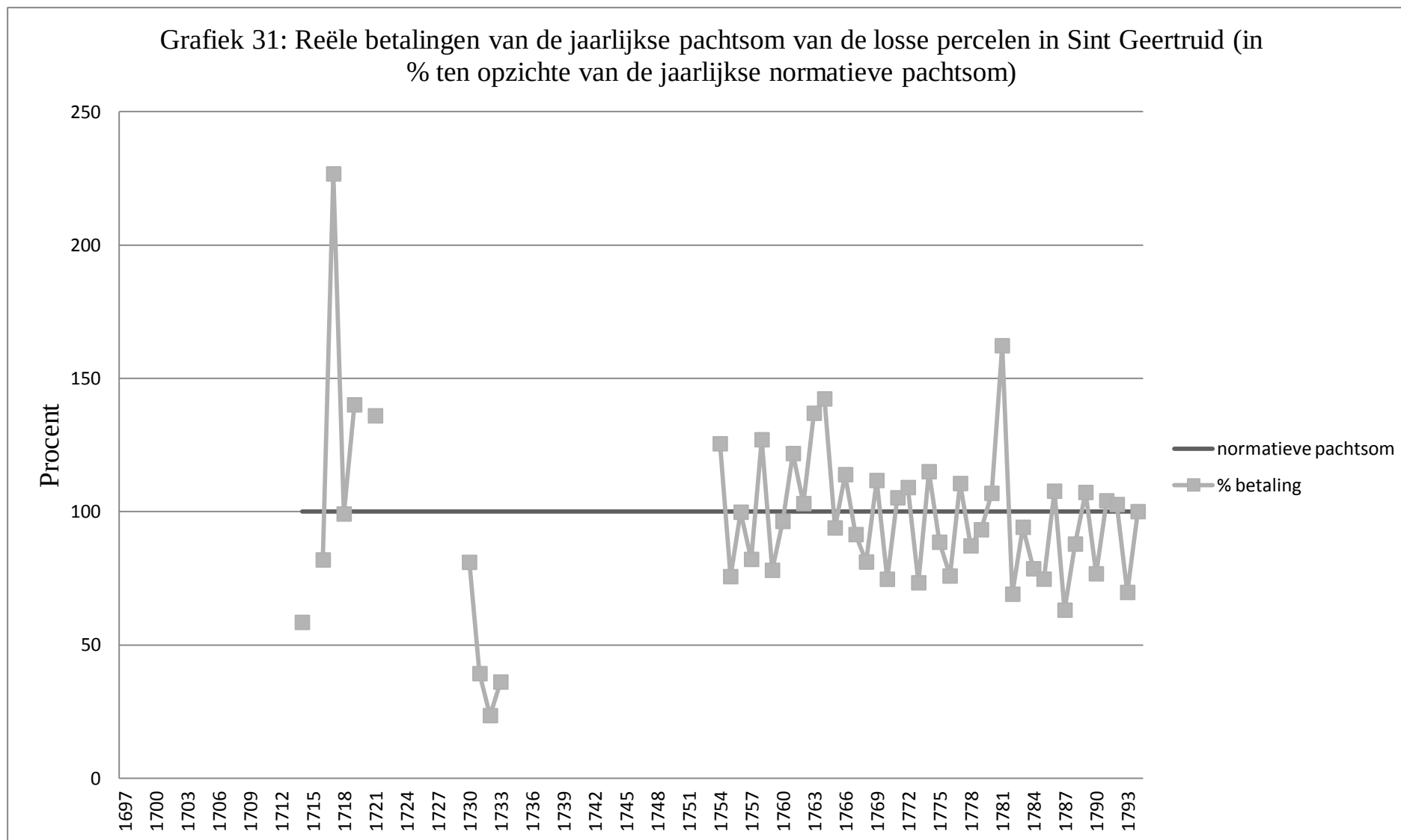
Grafiek 29: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom van de losse percelen in Boorseem (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

Grafiek 30: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom van de losse percelen in Rosmeer (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

Grafiek 31: Reële betalingen van de jaarlijkse pachtsom van de losse percelen in Sint Geertruid (in % ten opzichte van de jaarlijkse normatieve pachtsom)

Uit bovenstaande grafieken blijkt dat er vooral in Boorseme tijdens de Spaanse Successieoorlog een probleem was voor de pachters om aan de jaarlijkse pachtsom te voldoen. Tot 1706 zitten alle betalingen onder de helft van de verschuldigde pachtsom. Het is onze hypothese dat de problemen in de pachtbetalingen in Boorseme in de periode 1696-1716 ertoe geleid hebben dat vooral in deze lokaliteit veel gronden werden uitgegeven in helftwinning. In Rosmeere zien we een beter betalingsverloop voor deze periode en in deze lokaliteit kwamen dan ook zo goed als geen helftwinningen voor. Indien we de focus van deze thesis meer hadden toegespitst op de rol van helftwinningen, dan zouden we een soortgelijke analyse voor alle lokaliteiten hebben kunnen uitvoeren om deze hypothese beter te kunnen staven. Aangezien Boorseme een belangrijke rol speelt in de helftwinningen tussen de periode 1696-1716, kunnen we toch spreken van een verantwoorde steekproef.⁴³⁹ In 1716 komen de betalingen in Boorseme voor het eerst boven de helft van de verschuldigde pachtsom uit. De korte momentopname tussen 1730 en 1733 lijkt een betaling van de opgelopen debetstanden te insinueren omdat de betalingen hier ver boven de pachtsom uitsteken. In Rosmeere en Sint Geertruid zien we net het omgekeerde voorkomen. We hebben echter onze kritiek al geuit op het document waaruit deze gegevens afkomstig zijn en wensen er dan ook geen conclusies uit te trekken. Vanaf 1753 zien we een verbetering van de pachtbetalingen optreden in Boorseme en tot 1794 zullen de betalingen nooit lager zijn dan de helft van de pachtsom. Voor verschillende jaren zien we dat er meer dan het verschuldigde bedrag betaald wordt met als doel de debetstanden van de jaren daarvoor te vereffenen. In 1756 en 1758 zien we enorme uitschieters in de betaalde bedragen en voor Rosmeere zien we rond deze periode hetzelfde gebeuren. Het is waarschijnlijk dat een boekhoudkundige ingreep hier de oorzaak van is, eerder dan een effectieve plotse en kortstondige betalingshaussie.⁴⁴⁰ Voor Sint Geertruid stellen we geen bijzonderheden vast voor deze jaren. Uit het verloop van de betalingen nadien kunnen we wel vaststellen dat de Zevenjarige Oorlog niet meteen een impact lijkt te hebben gehad op de drie bestudeerde lokaliteiten. Vanaf 1787 zien we in Boorseme en Rosmeere een duidelijke verbetering van de betalingspraktijk optreden, die vanaf begin jaren 90 opnieuw verdwijnt. Beide tendensen stellen we in Sint Geertruid niet vast. Wanneer we de regio's met elkaar vergelijken, dan valt het meteen op dat men in Rosmeere blijkbaar minder moeite had om aan de jaarlijkse pachtsom te voldoen in de periode 1696-1716 dan in Boorseme. De betalingen in Rosmeere zakten toen maar zelden onder de helft van de verschuldigde pachtsom en ieder tekort werd meestal gevolgd door een betaling die boven de jaarlijkse pachtsom uitkwam om de debetstand te vereffenen. Vanaf 1753 zien we voor Boorseme en Rosmeere een zeer gelijklopende evolutie. Toch lijken de pachters in Boorseme meer moeite te hebben gehad met het vervullen van hun betalingen dan die in Rosmeere. De betalingsbalans in Sint Geertruid vertoont vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw minder schommelingen dan die van Boorseme en Rosmeere. Tekorten werden hier ook vlot opgevolgd door

⁴³⁹ Het aandeel van helftwinningen in Boorseme (in ha) ten opzichte van het totaal aantal helftwinningen in het Maasland (in ha) bedroeg in 1696: 50%, in 1701: 45,6%, in 1711: 43,5% en in 1716: 46,7%.

⁴⁴⁰ Mogelijk nam men betalingen uit een voorgaande periode, waarin geen pachtboek was opgesteld, op om ze in de boekhouding te integreren.

overschotten, terwijl we bij de twee lokaliteiten aan de westzijde van de Maas vooral veel tekorten zien voorkomen. Vooral tussen 1770 en 1786 kon men hier niet aan de pachtsom voldoen, gevolgd door betalingen die boven de 100% uitkomen vanaf 1787. Over het algemeen kunnen we zeggen dat we betalingen in Sint Geertruid vlotter verliepen dan die in Boorseem en Rosmeer tijdens de 18^e eeuw. Rosmeer kende op haar beurt dan weer een beter betalingsverloop dan Boorseem.

2.3.3 Conclusie pachtbetalingen

Uit het voorgaande mag blijken dat er sprake was van regionale verschillen wanneer we naar de betalingen van de geldpacht kijken. Ook de vergelijking tussen de uithoven en de losse percelen levert enkele interessante conclusies op. Zowel op de uithoven als op de losse percelen stellen we vast dat de betalingsbalans in Zuid-Limburg en Haspengouw positiever was dan in het Maasland. De situatie op de losse percelen in Boorseem is tussen 1696 en 1720 veruit het slechts van alle bestudeerde betalingen (of ze nu op de uithoven of op de losse percelen plaatsvonden). Dit hebben we gelinkt aan de opkomst van de helftwinning in deze lokaliteit. We hebben eerder al gezien dat het uithof in Boorseem tot de helft van de 18^e eeuw in helftwinning werd uitgegeven. Uit de bespreking van de helftwinning zal het belang van deze pachtvorm voor Boorseem ook duidelijk blijken. Op de vraag of er duidelijke betalingsverschillen tussen de uithoven en de losse percelen op te merken zijn, hebben we geen eenduidig antwoord. Voor Sint Geertruid merken we op dat er bij de losse percelen een zeer evenwichtige betalingsbalans was in de tweede helft van de 18^e eeuw, terwijl op het uithof in deze lokaliteit sterkere schommelingen waar te nemen zijn. Vooral vanaf 1767 is de betalingsbalans op het uithof slechter dan die op de losse percelen in Sint Geertruid. Voor Rosmeer kunnen we algemeen vaststellen dat de betalingssituatie op het uithof beter was dan die op de losse percelen. De invloed van de Spaanse Successieoorlog op het uithof is vooral in de eerste jaren merkbaar, maar nadien zien we al snel dat er overschotten in de betalingen optreden. Op de losse percelen in Rosmeer was de impact groter en verliepen de betalingen ook moeilijker. De vergelijking tussen het uithof in Boorseem en de losse percelen in deze lokaliteit is niet eenvoudig. Uit de grafieken blijkt dat de betalingen van het uithof minder sterke schommelingen hebben gekend dan die van de losse percelen. Toch lijken de betalingen bij beide niet bijzonder vlot te zijn verlopen. Vanaf het midden van de jaren 80 merken we wel een verbetering van de betalingen op, zowel op de losse percelen als op het uithof. Op het uithof kwamen deze verbetering wel enkele jaren vroeger voor. Op de losse percelen zien we wel opnieuw een teruggang vanaf het begin van de jaren 90 die we op het uithof niet waarnemen. Wat de algemene tendens betreft, zien we bijna overal een verbetering van de betalingspraktijk in de laatste decennia van de 18^e eeuw. Dit lijkt een verbetering van de algemene conjunctuur te insinueren. Nu we de gegevens hebben geanalyseerd van de pachtvormen waarbij een vast geldbedrag of een vaste hoeveelheid in natura als pachtsom gevraagd werd, kunnen we ingaan op een pachtvorm waarbij men een bepaald deel van de landbouwopbrengst moest afdragen als pachtbetaling, de helftwinning.

2.4. Helftwinning⁴⁴¹

Naast de betaling van een vast bedrag in geld of een vaste hoeveelheid in natura voor de pacht van een stuk grond, kon men ook betalen met een afgesproken gedeelte van de opbrengst van de grond. Dit fenomeen wordt in de literatuur deelpacht of deelbouw genoemd. Bij het ontstaan van verpachting werd volgens van Bavel veel gebruik gemaakt van deelpacht, maar raakte het ook snel weer in onbruik.⁴⁴² Vanaf de 13^e en 14^e eeuw nam het belang van deelpacht af in de Lage Landen. Volgens van Bavel kwam het systeem nadien voornamelijk voor in gebieden met een lage bodemvruchtbaarheid en tijdens perioden van onzekerheid.⁴⁴³ Volgens Thoen kon de druk van deelpacht variëren van 1/16^e tot de helft van de opbrengst.⁴⁴⁴ Bij de deelpacht die we bij de abdij van Hocht tijdens de 18^e eeuw aantreffen, moesten de pachters de helft⁴⁴⁵ van de opbrengst van hun pachtgronden afdragen. We hebben dus te maken met wat men in de literatuur halfpacht, halfwinning of helftwinning noemt.⁴⁴⁶ Deze pachtvorm interessant om twee voorname redenen. Enerzijds geeft het ons een inzicht in het productenscala en landbouwproductiviteit en anderzijds leert het ons iets over de band tussen de abdij en haar pachters. We zullen eerst stilstaan bij het areaal dat door de abdij in helftwinning werd uitgegeven. Specifiek hebben we daarbij aandacht voor de evolutie doorheen de 18^e eeuw en de regionale verschillen. Daarna bespreken we het ontstaan van dit systeem, de belangrijkste voor- en nadelen ervan en de landarbeiders die in het kader van de helftwinningssafdrachten door de abdij werden tewerkgesteld. Een analyse van de landbouwproductiviteit en het productenscala aan de hand van de helftwinningssafdrachten zullen we pas uitvoeren in het tweede deel van deze thesis.

⁴⁴¹ Vanwege de groei van het areaal dat in helftwinning werd uitgegeven tussen 1696 en 1716, het belang dat het op het einde van de 18^e eeuw nog had en het feit dat we uit de helftwinningssafdrachten verschillende aspecten van de landbouweconomie trachten bloot te leggen, hebben we besloten uitvoeriger op deze pachtvorm in te gaan dan we bij de andere pachtvormen gedaan hebben.

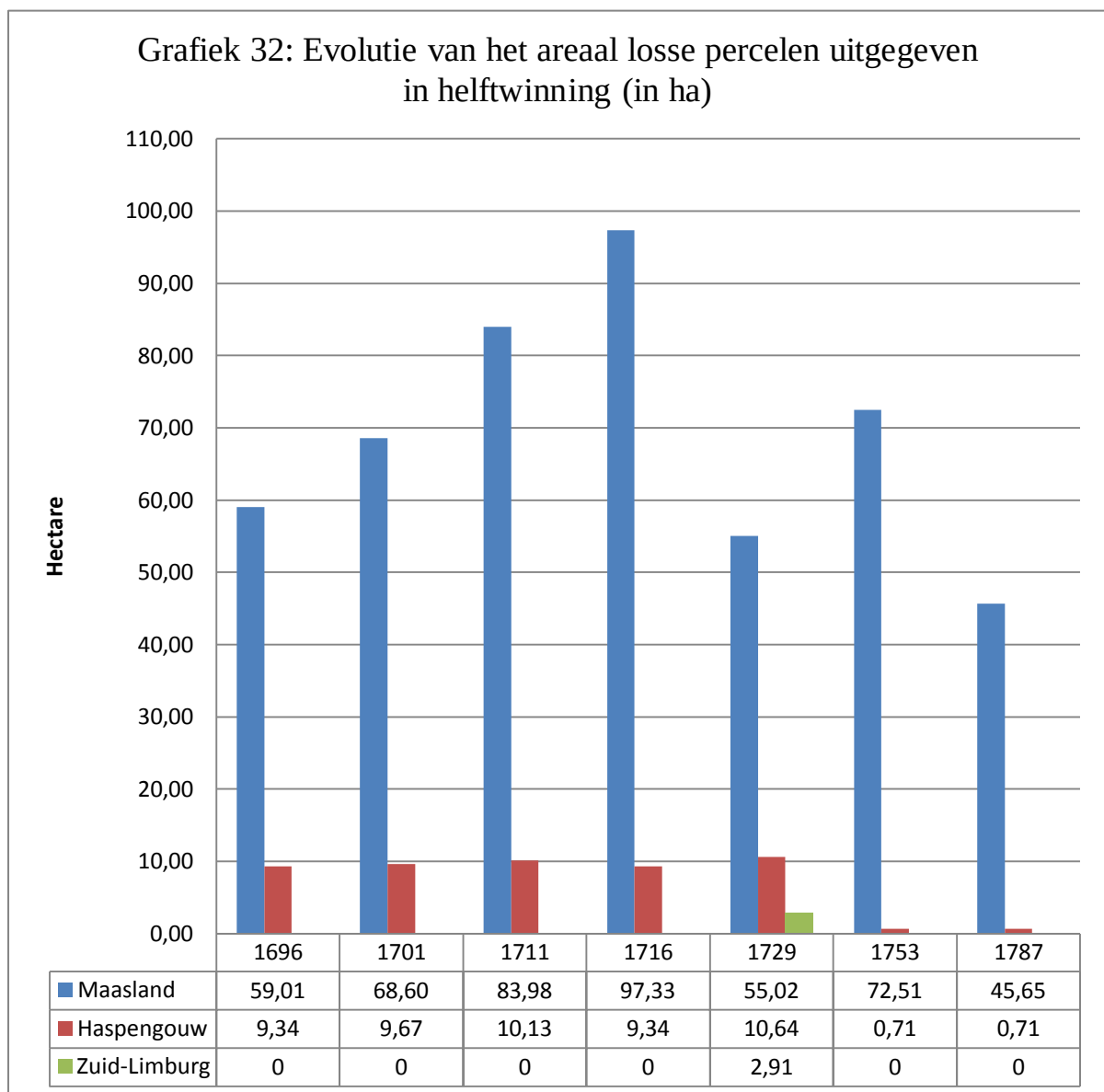
⁴⁴² van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 388.

⁴⁴³ Vooral wat het Maasland betreft gaan wij niet volledig akkoord met deze veronderstelling. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Markets for Land, Labor, and Capital in Northern Italy and the Low Countries, Twelfth to Seventeenth Centuries*, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 41, 2011.

⁴⁴⁴ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 349.

⁴⁴⁵ Vermoedelijk de helft na de aftrek van de tienden.

⁴⁴⁶ In navolging van Lindemans hebben we ervoor gekozen de term helftwinning te gebruiken. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 76.

Uit bovenstaande grafiek kunnen we enkele conclusies trekken. Tussen 1696 en 1729 bleef het areaal uitgegeven in helftwinning stabiel in Haspengouw (ca. 10 hectare) en vanaf 1753 zien we hier nog maar één helftwinningspost (in Gellik) van 0,71 hectare voorkomen. Voor Zuid-Limburg zien we enkel in 1729 een zeer bescheiden oppervlakte in helftwinning (ca. 3 hectare). In het Maasland treffen we doorheen de 18e eeuw het grootste areaal aan dat door de abdij in helftwinning werd uitgegeven. In 1696 bedroeg dit 59 hectare en tot 1716 zou dit areaal telkens groter worden. In dat jaar bedroeg het areaal meer dan 97 hectare. De belangrijkste reden voor deze groei is zonder twijfel de Spaanse Successieoorlog. Dit is volgens Van Bavel te wijten aan het feit dat in tijden van tegenspoed men enkel pachters kon vinden die helftwinningscontracten wilden afsluiten, omdat in dit systeem de investeringskosten voor de pachter minder hoog waren en de risico's lager waren omdat bij een slechte

oogst of andere tegenslag de jaarlijkse pachtsom zich automatisch aanpaste.⁴⁴⁷ Uit de geografische spreiding van de helftwinningen op de kaarten hieronder blijkt duidelijk de verankering van het systeem in het Maasland. In het eerste kwart van de 18^e eeuw zien we wel nog verspreide helftwinningen in Haspengouw maar vanaf 1753 blijft enkel Gellik nog over als lokaliteit in Haspengouw. Opvallend is ook dat er in Maasmechelen een bescheiden areaal in helftwinning is bijgekomen vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. De helftwinning bleef dus een rol spelen in de pachtpolitiek van de abdij. Uit bovenstaande grafiek blijkt duidelijk dat helftwinning bijna uitsluitend in het Maasland voorkwam, zeker vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Er zijn enkele verklaringen mogelijk om dit regionaal verschil uit te leggen. Braverman en Stiglitz halen aan dat deelpacht vooral een kenmerk is van minder ontwikkelde agrarische samenlevingen of gebieden met een minder goede bodemvruchtbaarheid. Zij koppelen het bestaan van deelpacht ook aan: “*the existence of interlinkages among the land, labor, credit, and product markets.*”.⁴⁴⁸ Uit de verdeling tussen akkerland en weiland op de bouwerij van de abdij en het uithof in Boorseme hebben we opgemerkt dat de bodem in het Maasland vruchtbaar moet zijn geweest. Ook in de literatuur vinden we verwijzingen naar de goede vruchtbaarheid van de Maaslandse gronden.⁴⁴⁹ Het kan natuurlijk ook zijn dat de nabijheid tot de abdij een rol heeft gespeeld in de concentratie van de helftwinning in het Maasland. Al stelde van Bavel bij de abdij van Mariëenweerd vast dat deze ook op tamelijk grote afstand goederen in helftwinning uitgaf.⁴⁵⁰ Het is onze hypothese dat de problemen van de pachtbetalingen bij de geldpacht in Boorseme een belangrijke rol hebben gespeeld. Waarschijnlijk volgende de abdij van Hocht een soortgelijke evolutie als het XII Apostelenhuis dat door Jansen bestudeerd werd. Aanvankelijk gaf het XII Apostelen huis zijn gronden vooral in tijd- of erfpacht uit. Tijdens de 17^e eeuw begonnen er zich echter problemen voor te doen met deze pachtsystemen. Tussen 1611 en 1659 slaagden de pachters er 38 van de 48 jaar niet in om de jaarlijkse pachtsom te betalen. Tussen 1632 en 1658 werd niet eens de helft van de jaarlijkse pachtsom effectief betaald.⁴⁵¹ Rond 1660 werd daarom het pachtsysteem gewijzigd en werden verschillende gronden in helftwinning uitgegeven. In dit systeem zouden pachter en verpachter gezamenlijk de kosten en baten dragen. Sommige gronden van het XII Apostelenhuis zouden rond 1745 opnieuw op basis van een vaste pachtsom verpacht worden, maar andere gronden bleven in helftwinning tot aan de Franse periode.⁴⁵² Rond het midden van de 18^e eeuw voelde men de behoefte om van het helftwinningssysteem af te stappen door de financiële problemen waarin het XII

⁴⁴⁷ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariëenweerd...*, p. 389.

⁴⁴⁸ Braverman (A.) en Stiglitz (J.E.), Sharecropping and the interlinking of agrarian markets, *The American Economic Review*, Vol. 72, nr. 4, 1982, p. 695. Zij kennen aan de verpachter een centrale rol toe als kredietverstrekker en verkoper van het surplus dat de pachter aan hem afdraagt. In een minder ontwikkelde agrarische samenleving zou deelpacht blijven bestaan omdat de pachter weigert om percelen te pachten voor een vast bedrag uit angst om niet aan de pachtsom te kunnen voldoen waardoor hij in de problemen geraakt.

⁴⁴⁹ Hartmann (J.L.H.), *De reconstructie van een middeleeuws landschap...*, p. 22.

⁴⁵⁰ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariëenweerd...*, p. 389.

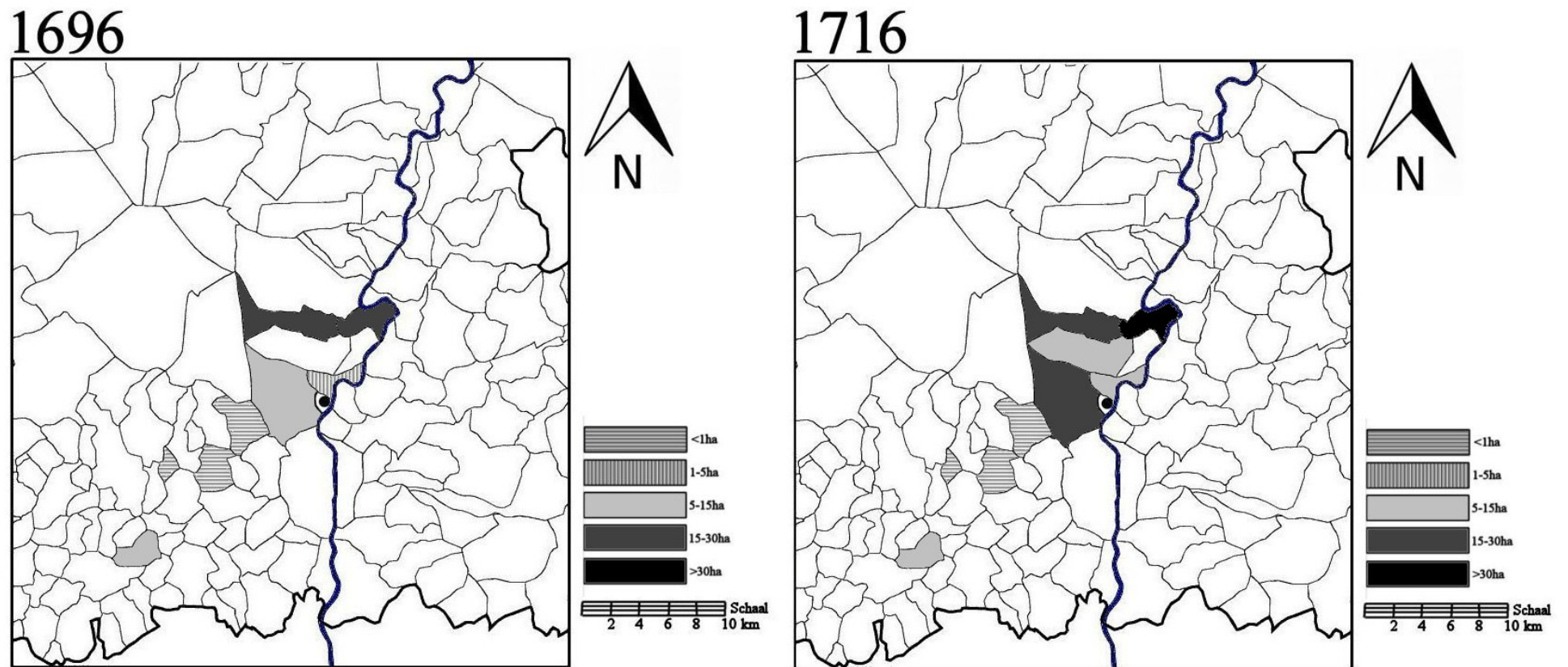
⁴⁵¹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, pp. 17-19.

⁴⁵² Ibidem.

Apostelenhuis was terechtgekomen.⁴⁵³ Voor de abdij van Hocht zien we in de tweede helft van de 18^e eeuw een uitbreiding van het areaal dat in losse percelen werd uitgegeven, een verhoging van de inkomsten uit de verpachting van tienden en een groei van het kapitaal dat als renteconstitutie werd uitgegeven. Het is dus onwaarschijnlijk dat er zich hier in de tweede helft van de 18^e eeuw financiële problemen hebben voorgedaan.

⁴⁵³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 24. Volgens van Bavel was het juist de verbeterde economische situatie die er bij de abdij van Mariëenweerd voor had gezorgd dat het aandeel gronden in helftwinning daalde. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariëenweerd...*, p. 389.

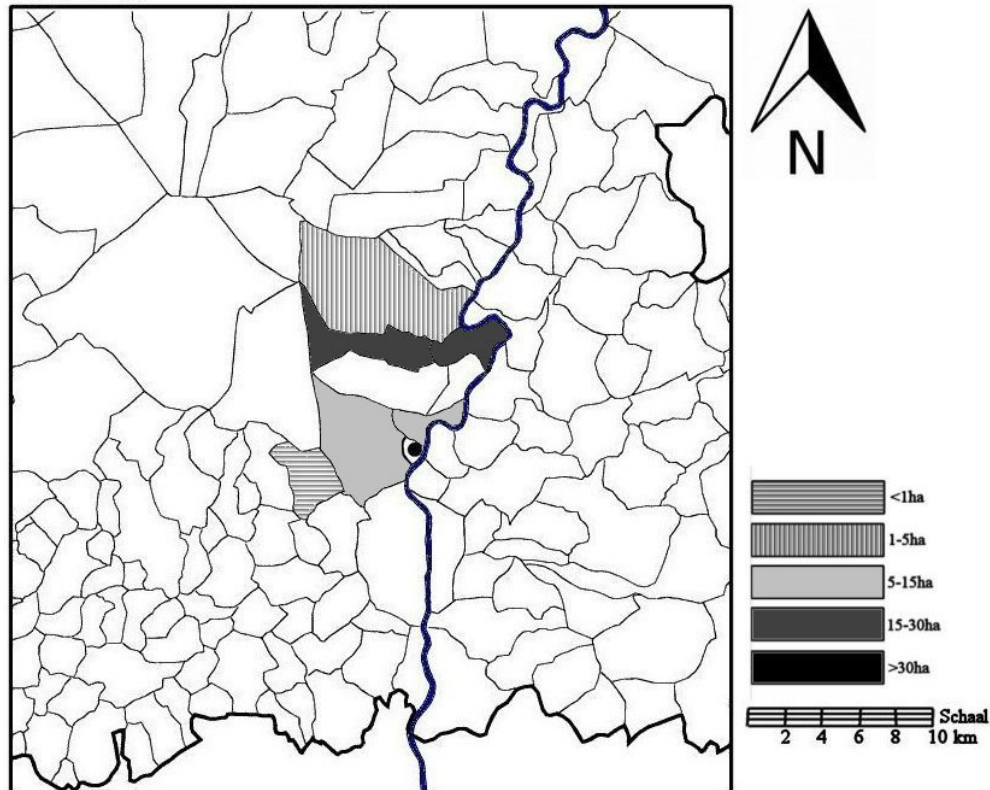
Kaart 10: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in helftwinning tijdens de jaren 1696 en 1716⁴⁵⁴

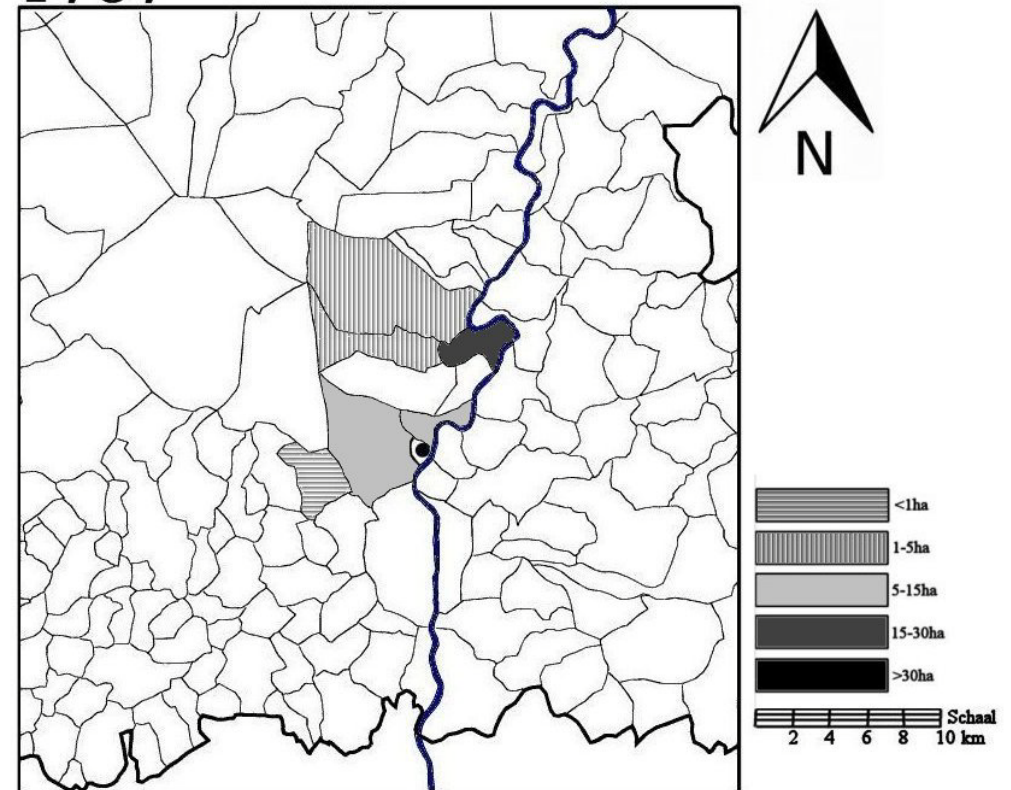
⁴⁵⁴ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ..., p. 1.

Kaart 11: Geografische spreiding van losse percelen uitgegeven in helftwinning tijdens de jaren 1753 en 1787⁴⁵⁵

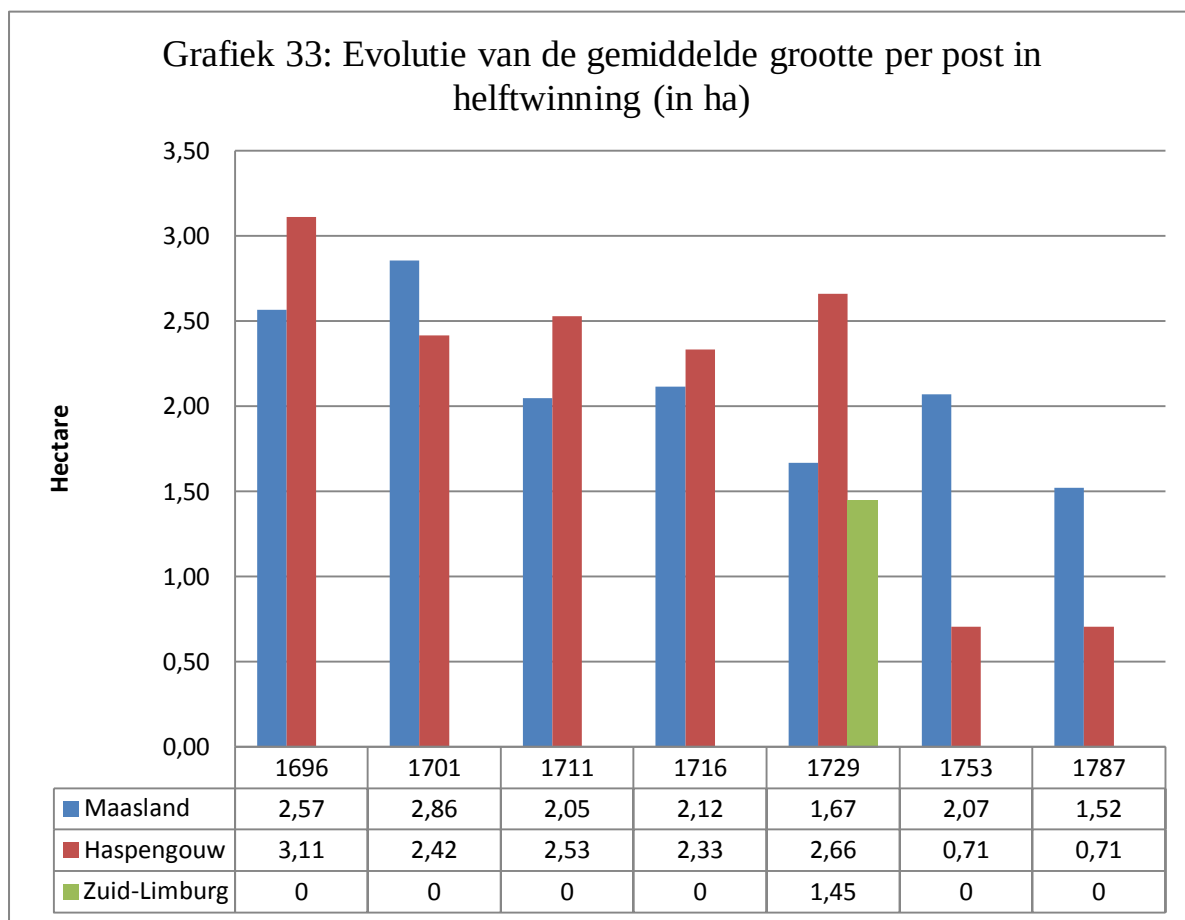
1753

1787

⁴⁵⁵ Eigen reconstructie op basis van de gemeentegrenzen in de departementen van de Nedermaas en de Roer tijdens de Franse Tijd zoals aangegeven in: Nuyens (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg ..., p. 1.

Wanneer we aan de hand van bovenstaande grafiek naar de gemiddelde grootte per helftwinningsspost kijken, dan stellen we een dalende lijn vast doorheen de 18^e eeuw. Het valt wel op dat de posten in Haspengouw gemiddeld groter zijn dan die in het Maasland, behalve in 1701 en na 1753.⁴⁵⁶ In 1787 ligt de gemiddelde grootte van een helftwinningsspost in het Maasland rond de 1,5 hectare. Vanhaute suggereert een benedengrens van 2 tot 2,5 hectare voor een zelfstandig en leefbaar landbouwbedrijf in de 19^e eeuwse Kempen.⁴⁵⁷ Wanneer we kijken naar de bestudeerde gebieden, dan moeten we vaststellen dat een gemiddelde grootte van 1,5 hectare wijst op een bestaan dat zeer dicht bij de subsistentiegrens ligt. Wilson wees er in zijn werk al op dat de productiviteit in Europa tijdens de 17^e en 18^e eeuw nauwelijks boven de subsistentiegrens zou uitkomen.⁴⁵⁸ Met percelen die dermate klein zijn, is het de vraag of de pachters van helftwinningssposten ook nog andere goederen pachtte, dan wel of ze via huisnijverheid of loonarbeid hun inkomen probeerden aan te vullen. We hebben naar de pachters van helftwinningen gekeken vanaf 1787 en stellen vast dat van de 30 pachters er 12 zijn die

⁴⁵⁶ Zoals gezien is er nog maar één helftwinningsspost in Haspengouw na 1753, die bovendien maar 0,71 hectare groot is.

⁴⁵⁷ Vanhaute (E.), *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen*, Brussel, Centre Belge d'histoire rurale, 1992, p. 223.

⁴⁵⁸ Wilson (P.H.), *New Approaches under the Old Regime*, in: Mortimer (G.) (ed.), *Early modern military history*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004, p. 138.

geen andere goederen dan hun post in helftwinning van de abdij pachtte. Acht pachters hebben nog één andere post, gewoonlijk in geldpacht en 10 pachters hebben twee of meerdere andere posten. Anton Coolen heeft een helftwinningspost van 7 bunder, terwijl de rest vaak een kleinere post heeft dan het gemiddelde aangeeft. In dit hoofdstuk zullen we ook zien dat enkele helftwinners⁴⁵⁹ hun inkomen aanvulden door als dorser of teller voor de abdij te werken. De bevindingen betreffende de gemiddelde grootte per post zijn ook van belang in het hoofdstuk over de productiviteit.

2.4.1. Het helftwinningssysteem

Bij helftwinning was het zo dat de verpachter de pachter voor een deel ondersteunde. Meestal gebeurde dit door het leveren van zaaizaad, vee of gereedschap, gewoonlijk ten bedrage van de helft van de benodigde investeringen.⁴⁶⁰ De pachter langs zijn kant, was verplicht om ieder jaar de helft van de opbrengst van zijn landbouwbedrijf af te dragen.⁴⁶¹ Van Bavel beschouwt de helftwinning daarom als een tussenvorm van eigen exploitatie (door de grootgrondbezitter) en verpachting.⁴⁶²

We zouden gewag kunnen maken van een typologie voor helftwinningssystemen, gebaseerd op het soort ondersteuning dat de verpachter bood en de producten die in aanmerking kwamen voor afdracht. Zo was er ten westen van de Maas een systeem dat bekend stond als hoevenarij.⁴⁶³ De grondvorm van dit systeem hield in dat grondeigenaar en grondgebruiker enkel de opbrengst van de gewassen deelden en niet van de veeteelt.⁴⁶⁴ Volgens Ubachs bestond er een vorm van hoevenarij waarbij enkel tarwe, gerst, boekweit, haver en bonen werden afgedragen, terwijl de pachter geld moest betalen aan de verpachter voor akkerland dat met andere gewassen werd beplant.⁴⁶⁵ Het enige gewas waarvoor we betalingen hebben gevonden in het helftwinningssysteem dat de abdij van Hocht toepaste, was

⁴⁵⁹ De term *helftwin* zullen we in deze thesis gebruiken om pachters van helftwinningen aan te duiden. Lindemans gebruikt de term *halfwinning* en de pachter bij deze pachtvorm noemt hij een *halfwin*. Het leek daarom logisch om uit helftwinning de term *helftwin* af te leiden. Als meervoud gebruiken we de term *helftwinners*. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 152.

⁴⁶⁰ E. Thoen merkt op dat voor tijdens de late middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd in Vlaanderen deze inbreng van de eigenaar sterk kon variëren en dat er soms zelfs geen inbreng van landbouwkapitaal plaatsvond. Volgens hem kan dit te wijten zijn aan het feit dat sommige percelen in deelpacht werden uitgegeven terwijl andere percelen eerder als vorm van terragium (cijns) werden uitgegeven. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, pp. 349-351.

⁴⁶¹ Jansen (H.P.H.), *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen, Van Gorcum, 1955, pp. 3-4 en 40-41 en Slicher van Bath (B.H.), *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1960, pp. 65-166. Wij zullen deze levering van gewassen de (helftwinnings)afdracht noemen.

⁴⁶² van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 388.

⁴⁶³ Naar aanleiding van de opmerkingen die E. de Lavaleye hierover maakte, heeft dit stelsel in de literatuur enige malen de aandacht getrokken. Bron: Laveleye de (E.), *De landbouwkunst in de Nederlanden*, Gent, 1867, pp. 157-158. (de autocorrectie van het tekstverwerkingsprogramma blijft de term hardnekkig veranderen naar “toevenarij” maar daar had het hoegenaamd niets mee te maken).

⁴⁶⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 21.

klaver.⁴⁶⁶ We vermoeden dan ook dat in dit helftwinningssysteem alle gewassen afgedragen moesten worden. Naast hoevenarij bestond er in de Kempen ook het zogenaamde *Kempisch stalrecht* waarbij de helft van de veestapel aan de verpachter toebehoorde en de andere helft aan de pachter.⁴⁶⁷ Volgens Lindemans werd een hoeve die volgens dit systeem verpacht werd meestal voor een vaste pachtsom verpacht en is het dus geen voorbeeld van helftwinning⁴⁶⁸, dit is ook het oordeel van Heerman wat betreft de abdij van Tongerlo.⁴⁶⁹ In het Kempische stalrecht was het waarschijnlijk zo dat de pachter de helft van de waarde van de veestapel, die de verpachter op de hoeve heeft staan, betaalde en zich dus de facto in de veestapel inkocht.⁴⁷⁰ Hier bestaat echter geen zekerheid over.⁴⁷¹ Net als bij helftwinning werden de kosten en opbrengsten gedeeld door de pachter en de verpachter.⁴⁷² De pachter moest niet al te veel geld investeren en kon toch genieten van de aanzienlijke opbrengsten die de veeteelt met zich meebracht. Zeker in de Kempen was veeteelt een goede bron van inkomsten omdat de zanderige gronden weinig vruchtbaar waren, de akkerbouw vereiste daarom een intensieve bemesting en ook dat is een voordeel van een grote veestapel.⁴⁷³ De veebezetting was in Haspengouw tijdens de 18^e eeuw gering en dit is mogelijk een van de redenen waarom we hier geen *Kempisch stalrecht* tegenkomen.⁴⁷⁴ Bij de helftwinning van de abdij van Hocht zien we geen afdrachten van veeteeltproducten.

⁴⁶⁶ Aangezien de klaver een interessant voedergewas was, was het logisch dat de helftwinners dit afkochten van de abdij. We bespreken dit verder in deze thesis.

⁴⁶⁷ Heerman beschrijft dit systeem voor de uithoven van de abdij van Tongerlo. Bron: Heerman (C.), *Het abdijsdomein van de abdij van Tongerlo...*, p. 166. In de bronnen van deze abdij werd de term “ad medietatum”, wat zoveel betekent als “ter helft” gebruikt. Dezelfde term werd ook bij de abdij van Hocht gebruikt. Het gaat dus eerder om een aanduiding van iets dat “ter helft” gedeeld werd door pachter en verpachter en kan op verschillende zaken zoals gewassen of vee van toepassing zijn.

⁴⁶⁸ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 233.

⁴⁶⁹ Al werden hier sommige hoeven ook in helftwinning uitgegeven.

⁴⁷⁰ Volgens Eline Van Onacker was het Kempisch stalrecht vooral een gevolg van de moeilijke ecologische omstandigheden in de Kempen. De boerenbedrijven hadden waarschijnlijk niet de nodige middelen om te investeren in de veestapel, de verpachter investeerde daarom mee zodat ze pachters konden vinden om hun hoeven aan te verpachten. Bron: Van Onacker (E.), *Coqs de village or ugly ducklings? campine tenant farmers and the village community*, Rural History Conference, Bern, 2013, p. 18.

⁴⁷¹ Jansen (H.P.H.), *Landbouwpacht in Brabant...*, p. 38.

⁴⁷² Van Bavel haalt aan dat bij de vorm van helftwinning in Mariënweerd, de abdij de helft van de veestapel leverde en er ook afdrachten van de opbrengsten van de veeteelt gebeurde. In de praktijk betekende dit dat de verpachter de helft van de jonge dieren ontving, of bij verkoop ervan de helft van de opbrengst in geld. Voor de zuivelproducten lag de zaak anders, hier was een adequate controle onmogelijk. Men maakte daarom een schatting van de jaarlijkse opbrengst per dier, de pachter moest dan de helft van deze hoeveelheid, vermenigvuldigd met het aantal dieren afdragen. Hierdoor werd de facto aan de pachter toch een normatief bedrag opgelegd. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 391.

⁴⁷³ Twee aspecten van de veeteelt zijn van belang voor de akkerbouw in de Kempen. Het zorgt allereerst voor mest, waardoor de zanderige bodem van de Kempen die een geringe natuurlijke vruchtbaarheid heeft toch hoge opbrengsten bekomen. Het tweede aspect is dat de ossen op de pachthoven voor de noodzakelijke trekkracht op de velden zorgen. Natuurlijk zijn er ook rechtstreekse inkomsten uit de veeteelt, zoals zuivelproducten, huiden, vlees, etc. In het Kempisch stalrecht werden de opbrengsten van de dieren gedeeld. Dit noemde men het “uitdoen” van de beesten. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 52 en p. 233.

⁴⁷⁴ Haspengouw zou qua veestapel wel een inhaalbeweging maken tijdens de 19^e eeuw. Bron: Philips (J.F.R.), *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19^e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden*, *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Vol. 12, 1967, p. 19.

Aan de oostzijde van de Maas bestond een andere vorm van helftwinning die minstens vanaf 1382 voorkwam en waarbij veeteeltproducten wel werden afgedragen.⁴⁷⁵ Het verschilde van het *Kempisch stalrecht* omdat ook de gewassen in aanmerking kwamen voor afdracht. Roebroeck beschreef enkele typen van dit stelsel aan de oostzijde van de Maas.⁴⁷⁶ Nu we weten welk systeem door de abdij van Hocht gebruikt werd, kunnen we ingaan op het ontstaan van de helftwinning die tijdens de 18^e eeuw voorkwam.⁴⁷⁷

Het helftwinningssysteem dat we tijdens de 18^e eeuw bij de abdij van Hocht aantreffen, is waarschijnlijk in de late 17^e eeuw ontstaan.⁴⁷⁸ Het moet enerzijds gekoppeld worden aan de nabijheid van de stad Maastricht en anderzijds aan de positie die het prinsbisdom Luik innam tijdens de oorlogen van de late 17^e en de vroege 18^e eeuw.⁴⁷⁹ De boeren hadden veel te lijden onder de effecten van de rondtrekkende legerbendes en de slechte conjunctuur tijdens de oorlogsjaren.

Daarnaast waren de markten van het Maasland gebonden aan de markten van Amsterdam en Luik.⁴⁸⁰ Daardoor evolueerden de prijzen onafhankelijk van vraag en aanbod in de omgeving van Maastricht. Bij een belegering konden de boeren weinig graan op de markt brengen, omdat veel van hun oogst gefoerageerd werd door het leger.⁴⁸¹ Omdat er in Amsterdam geen nadeel van de oorlogssituatie werd ondervonden veranderde er weinig aan de graanprijzen.⁴⁸² Daardoor konden de boeren het weinige dat ze op de markt konden aanbieden ook niet verkopen voor een degelijke prijs.⁴⁸³ Door alle troebelen in de 17^e eeuw en 18^e eeuw en de problemen in de pachtbetalingen die dit met zich meebracht,⁴⁸⁴ was er nood aan een pachtsysteem waarin de pachtsom flexibel kon inspelen op de reële mogelijkheden van de landuitbating. In het hoofdstuk over de pachtbetalingen hebben we aangetoond dat de betalingspraktijk in Boorseme moeizamer verliep dan in Rosmeer en Sint Geertruid. Het systeem zou de structurele kapitaaltekorten van de landbouwbedrijven moeten opvangen. Helftwinning was

⁴⁷⁵ Deze 14^e eeuwse helftwinning had als voordeel dat het kapitaalgebrek op de landbouw bedrijven werd opgevangen en dat het risico van de bedrijfsvoering verdeel werd tussen de pachter en de verpachter. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, pp. 17-23.

⁴⁷⁶ Roebroeck (E.), *Het land van Montfort, Een agrarische samenleving in een grensgebied*, Assen, Van Gorcum, 1967, p. 355.

⁴⁷⁷ Ook na de vroegmoderne tijd kwam helftwinning nog voor in Limburg. Bron: Laveleye de (E.), *De landbouwkunst in de Nederlanden...*

⁴⁷⁸ Dit betekent niet dat er niet eerder aan helftwinning werd gedaan, maar wel dat er vanaf deze periode een nieuwe dynamiek ontstond voor het uitgeven van gronden in helftwinning.

⁴⁷⁹ Zoals we gezien hebben aan het begin van deze thesis was het prinsbisdom Luik vaak het strijdtoneel van verschillende oorlogen vanaf de late 17e eeuw.

⁴⁸⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 20.

⁴⁸¹ Deze foerageringen hielden meestal in dat men de gewassen op het akkerland opeiste om er de paarden van de rondtrekkende legerbendes mee te voederen. Bron: Cardoza (T.), *Intrepid Women, cantinieres and vivandières of the french army*, Bloomington, Indiana University Press, 2010, p. 15.

⁴⁸² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 21.

⁴⁸³ Ruwet (J.), *Marché des céréales a Ruremonde, in Marché des céréales a Ruremonde, Luxembourg, Namure et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Louvain, 1966.

⁴⁸⁴ Deze problemen hebben we vooral voor Boorseme aangetoond in het deel over de pachtbetalingen.

hiervoor een ideale oplossing.⁴⁸⁵ Jansen vermeldt dat deze vorm van helftwinning in 1658 voor het eerst werd toegepast op bedrijven in Haspengouwen, namelijk in Montenaken, Vlijtingen en Veldwezelt. Het was waarschijnlijk de bedoeling om de helftwinning in deze periode als een tijdelijke pachtvorm te introduceren, maar door het succes ervan werd het voor een lange tijd gecontinueerd.⁴⁸⁶ Bij de abdij van Hocht zien we in 1787 nog steeds 45,65 hectare in helftwinning, vooral in het Maasland. Hoewel de helftwinning in 1716 tot bijna 100 hectare was opgelopen, bleef ze dus toch een rol spelen tot het einde van de 18^e eeuw. Vanaf 1753 zien we wel dat de helftwinning amper nog voorkwam in Haspengouw.

2.4.1.1 Voor- en nadelen van het helftwinningssysteem

Aan het helftwinningssysteem waren voor- en nadelen verbonden, zowel voor de pachter als de verpachter. Een analyse hiervan is belangrijk omdat het de band tussen de abdij en de helftwin helpt schetsen. Een aantal historici, zoals bijvoorbeeld Karl Brandt⁴⁸⁷, zagen enkel de negatieve aspecten van deelpacht.⁴⁸⁸ Volgens Brandt was het voor de verpachter een last omdat het intensieve controle op de afdrachten vereiste, terwijl het voor de pachter onaantrekkelijk was omdat het niet mogelijk was hoge winsten te behalen.⁴⁸⁹ Dit negatieve beeld werd door verschillende auteurs tegengesproken. Zo wijst Jan Bieleman, net als J.C.G.M. Jansen, op een zogenaamd *joint-venture*, een systeem dat zowel voor de pachter als de verpachter voordelen inhield, wanneer hij over deelpacht spreekt.⁴⁹⁰ Wij zullen de voornaamste voor- en nadelen van de helftwinning die de abdij van Hocht toepaste op een rijtje zetten om een genuanceerd beeld te schetsen.⁴⁹¹ We beginnen met het standpunt van de pachter.

⁴⁸⁵ Het bood aan de verpachter het voordeel dat de pachtbetalingen geen restpost in de administratie meer konden vormen.

⁴⁸⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 21.

⁴⁸⁷ Niet te verwarren met de persoonlijke lijfarts van Adolf Hitler.

⁴⁸⁸ Er zijn verschillende historici die naar de negatieve aspecten van helftwinning verwijzen: Jan De Vries; S.R. Epstein, Hugo Soly en Catharina Lis zijn enkele voorbeelden die van Bavel noemt. Bron: van Bavel (B. J. P.), *Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300- ca. 1570*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1999, pp. 533-578.

⁴⁸⁹ Brandt (K.), *Die lehre von der landwirtschaftlichen Pacht, Wirtschaftslehre des Landbaues*, 1930, pp. 529-530.

⁴⁹⁰ Zo wijst Jan Bieleman, net als J.C.G.M. Jansen, op een zogenaamd "joint-venture", een systeem dat zowel voor de pachter als de verpachter voordelen inhield, wanneer hij over deelpacht spreekt. Bron: Bieleman (J.), *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, Utrecht, HES Uitgevers, 1987. & Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 24.

⁴⁹¹ Graag willen we er op wijzen dat van Bavel wel een helftwinningssysteem bespreekt dat bijzonder nadelig was voor de pachters, het Italiaanse *mezzadria*-systeem dat bestaan heeft van de 12^e tot de 17^e eeuw. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Markets for Land, Labor, and Capital in Northern Italy and the Low Countries...*, pp. 16-17 en p. 19.

Standpunt van de pachter

Voor de pachter was het belangrijkste nadeel de hoge pachtdruk⁴⁹², de onmogelijkheid om een hoge winst te behalen⁴⁹³ en de inmenging van de verpachter, die hij in de bedrijfsvoering moest dulden. Het is correct om te stellen dat de helftwin een behoorlijk zware pachtlast moest dragen. Om de totale pachtlast van huurpacht met dat van helftwinning te kunnen vergelijken, heeft Van Bavel de pachtlast van beide pachtvormen gekwantificeerd als percentages van de opbrengst.⁴⁹⁴ Op die manier komt hij tot de onderstaande cijfermatige vergelijking tussen helftwinning en de pacht met een vaste pachtsom.⁴⁹⁵

Helftwinning: $100 \text{ (opbrengst)} - 10 \text{ (tiend)} - 45 \text{ (pachtsom)} - 12,5 \text{ (zaaigoed)} - 5 \text{ (heffingen)} = 27,5$
Huurpacht: $100 \text{ (opbrengst)} - 10 \text{ (tiend)} - 25 \text{ (zaaigoed)} - 10 \text{ (heffingen)} - x \text{ (pachtsom)} = y$

In deze vergelijking, die volgens Van Bavel de praktijk vrij dicht benadert, zou de vaste pachtsom (x) 27,5% van de bruto-opbrengst moeten bedragen om de last van de pachter even zwaar te maken als voor de helftwin uit hetzelfde voorbeeld. Dit komt overeen met 50% van de netto-opbrengst.

Net als Van Bavel voor de abdij van Marieënweerd stelde⁴⁹⁶, vinden we het verwonderlijk dat de abdij van Hocht gedurende de 18e eeuw geen andere vorm van deelpacht heeft toegepast waarbij er minder dan de helft moest worden afgedragen. Dit zou voor de pachters een minder zware last zijn geweest. Het is wel zo dat de aanvangsinvestering van de helftwin lager was dan die voor andere gronduitgiften en dienst deed als aantrekkingspool in moeilijke tijden.⁴⁹⁷ Wat de aantrekkingspool is geweest vanaf de tweede helft van de 18e eeuw, in een periode waarin de economische conjunctuur in de lift zat en oorlogen geen vernietigende impact meer hadden, is onduidelijk.

Er is ook een belangrijk voordeel aan de regelingen van de helftwinning verbonden. De pachter moest dan wel de helft van zijn productie afstaan, maar de verpachter zou delen in het risico van een misoogst. Zoals blijkt uit de vele kwijscheldingen voor misoogsten die we in de pachtboeken

⁴⁹² Ook Thoen wijst in zijn doctoraat op deze hoge druk die deze vorm van gronduitgifte met zich meebracht. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 349.

⁴⁹³ In de woorden van Braverman en Stiglitz: "As a result they (tenants) do not obtain the full marginal product of their efforts." Bron: Braverman (A.) en Stiglitz (J.E.), *Sharecropping and the interlinking of agrarian markets...*, p. 695.

⁴⁹⁴ Van Bavel concludeert dat in het helftwinningssysteem van de abdij van Mariënweerd de helftwinners ook een toeabaat moesten betalen zoals we aantreffen bij de uithoven. Wat de abdij van Hocht betreft hebben we voor de helftwinninggoederen geen aanwijzing gevonden dat er een toeabaat betaald moest worden. Bron: van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 392.

⁴⁹⁵ Van Bavel gebruikt een zaaizaadfactor van vier en heffingen ter hoogte van 10% van de opbrengst en zo ontstaat onderstaande vergelijking.

⁴⁹⁶ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 393.

⁴⁹⁷ Ibidem.

aantreffen, kwam het voor dat op sommige percelen de wintergranen niet behoorlijk opkwamen of door weersomstandigheden verloren gingen. De verpachter stimuleerde de helftwin dan om deze percelen in het voorjaar om te ploegen en opnieuw met zomergewas in te zaaien. De verpachter stelde dan gewoonlijk ook het zaaigoed ter beschikking. Deze bijstand werd uitakkeren genoemd. Het was een ingreep die de economische stabiliteit ten goede kwam en die, volgens Jansen, vooral in de periode tussen 1690 en 1750 aangetroffen wordt.⁴⁹⁸ Uit de analyse van de bronnen is inderdaad gebleken dat het bij Hocht vooral op het einde van de 17^e eeuw en in het eerste kwart van de 18^e eeuw voorkwam. Hoewel het bij de abdij van Hocht vreemd genoeg niet bij de helftwinning voorkwam maar wel bij de huurpacht.⁴⁹⁹ Een dergelijke ingreep leidde tot een verbetering van het landbouwbedrijf.

Een andere vorm van hulpverlening, die heeft bijgedragen tot de verbetering van het landbouwbedrijf, blijkt uit de toestemming om producten als wortelen en klaver te verbouwen. In de loop van de 18^e eeuw werd steeds vaker toestemming gevraagd om ofwel op het braakland ofwel op een zelf te kiezen perceel wortelen of klaver te telen die volledig voor de helftwin waren. Het kwam wel voor dat men in ruil een kleine geldelijke vergoeding moest betalen.⁵⁰⁰ Het kon ook zijn dat men de helft van het perceel met wortelen of klaver bezaaide en de andere helft met een graansoort. De hele graanopbrengst was dan voor de abdij bedoeld.⁵⁰¹ Jansen geeft aan dat men met het telen van klaver en rauwvoer de veestapel op een hoger plan wilde brengen.⁵⁰²

Daarnaast moest de helftwin ook maar de helft van de grondbelastingen (schat) betalen: “*Alle schattingen ende contributien die op dit lant souden kunnen gesatten ende geimponert worden, sullen deur den aennemer soe goets tijts moeten geavancert ende betaelt worden, dat faut van dien geenens schade en kome te geschiden, met dese conditie dat de helft der selver, hem sal moeten goetgemackt ende deur de vrouwe abdisse gerestituert worden, op den tijd als den aennemer haer de quitantie der reele voldoeninge sal komen over te leveren.*”⁵⁰³ Zolang de helftwin een bewijs van betaling kon voorleggen, zou hij de helft van het bedrag terugbetaald krijgen door de abdij. Dit is anders bij de reguliere tijdpacht waar de pachter “*(...) sal jaerlijx moeten ten sijne laste alleen betalen allen*

⁴⁹⁸ Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., p. 22.

⁴⁹⁹ “Den 17 mert 1698 ontfangen van Peter Penders 24 vat Rog ende 6 vat haver voor 6 vat rog, hebbe we dit jaer 11 roijen hartgoet moeten uitackeren ende haver daer binnen saijen”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66. “Den 1 meij 1699 ontfangen van Lenart Linen voor 2 jaren 22 gl, dienende op sijnen pacht andrèe eerstlede gevallen, voor welcken pacht maer sal leveren 10 vat rog ende 4 vat haver, hebbende moeten een half bonder uitackeren ende haver daer binnen saijen”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66.

“Den 12 janrij 1706 ontfangen van Peter Penders 6 vat rog, 17 vat wintergerst ende 13 vat haver. Nota, heeft volgens visitatie dit jaar 9 morgen met hartgoet besaijt sijnde, moeten uitackeren, ergo moet in plaets van rog somergoet leveren voor dese 9 morgen.”. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 67.

⁵⁰⁰ Op de afkoop van klaver in het helftwinningssysteem zullen we later nog dieper ingaan.

⁵⁰¹ Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., p. 23.

⁵⁰² Jansen (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht..., p. 22.

⁵⁰³ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 25 recto.

*schattingen ende contributien (...)*⁵⁰⁴. Volgens Janssen stond het XII Apostelenhuis ook in voor het onderhoud van de gebouwen.

Naast de landbouwopbrengsten en de schatbetalingen waren er nog andere zaken die de abdij en de helftwin deelden, zoals de betaling van de dorsers. Bij de helftwinning was het zo dat de abdij landarbeiders in dienst nam die op de helftwinningspercelen de gewassen moesten dorsen en ook het aantal schoven moesten tellen die geoogst waren.⁵⁰⁵ De pachter moest drank en kost voor deze dorsers betalen, terwijl de abdij de daglonen zou betalen: *“tot het dersen der selven, sal van twee sijden eenen derser gestelt worden, aen weclke den aennemer cost ende dranck geven sal, ende de vrouwe uitgeveresse sal haren dersers de dachhuren betalen”*⁵⁰⁶. Na het dorsen was het de taak van de pachter om de gedorste gewassen aan de abdij te leveren waar het op de graanzolders bewaard zou worden: *“ende alsoe de vruchten onder den risch egelijck gedeijlt sijnde, sal den aennemer het deijl van de vrouwe uitgeveresse op haren solder moeten leveren.”*⁵⁰⁷ Bij het leveren van de gewassen aan de abdij werd alles nog eens geteld om mogelijk bedrog tegen te gaan.

Standpunt van de verpachter

Voor de verpachter waren de nadelen gelegen in de noodzaak tot strenge controle, in de mogelijkheid dat de pachter niet het onderste uit de kan zou halen en in de verplichtingen om te investeren in het pachtbedrijf.⁵⁰⁸ Het grootste voordeel van de helftwinning voor de abdij van Hocht was waarschijnlijk de mogelijkheid om onder moeilijke omstandigheden⁵⁰⁹ voldoende potentiële pachters te vinden. Helftwinning was in zware tijden voor beide partijen een redelijk alternatief voor een vaste pachtsom.⁵¹⁰ Daarnaast is helftwinning ook boekhoudkundig gezien interessant in moeilijke perioden waarin veel betalingen niet correct gebeurden.⁵¹¹

Anders dan bij de verpachting tegen een vaste geldsom, heeft de verpachter direct belang bij de manier waarop de helftwin de grond uitbaat. Wanneer de pachter een slecht beheer voerde, dan leed de verpachter direct schade omdat de opbrengst (en daarmee de afdracht) minder groot was dan hij had kunnen zijn.⁵¹² Daarom probeerde de abdij haar pachters via hun contract te dwingen om de grond zo

⁵⁰⁴ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 23 verso.

⁵⁰⁵ Zoals we hieronder zullen zien maakte dit deel uit van de intensieve controle die vereist was in de helftwinning.

⁵⁰⁶ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 25 recto.

⁵⁰⁷ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 25 recto.

⁵⁰⁸ We hebben bij de analyse van de uithoven gezien dat de abdij hier ook vaak investeringen moest doen. Helftwinning was dus zeker niet de enige pachtvorm die investeringen van de abdij vereiste.

⁵⁰⁹ Met andere woorden de Spaanse Successieoorlog.

⁵¹⁰ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 393.

⁵¹¹ En vele kwijtscheldingen gegeven werden door de abdij.

⁵¹² Braverman en Stiglitz zeggen hierover het volgende: *“The tenant’s actions have an important effect on the landlord’s expected profits. (...) It means that the landlord had an incentive to attempt to induce tenants to*

goed mogelijk uit te baten. Een goed voorbeeld hiervan vinden we in de bemestingsvoorwaarden van de helftwinningscontracten⁵¹³: *“In den iersten sal den aenemer gehalden sijn dit voorschr. lant van drij jaren tot drij jaren wel te mesten”*⁵¹⁴ Hier zien we een belangrijk verschil met de huurpacht waarbij slechts één keer tijdens de duur van de zesjarige pachttermijn gemest moest worden: *“(…) sal hij aennemer gehalden sijn dese landen inwendich deses toust ens wel te mesten”*.⁵¹⁵ Jansen wijst erop dat het controleren van de bemesting moeilijk in de praktijk te brengen was en betwijfelt of er ooit grootschalige controles van de bedrijfsvoering hebben plaatsgevonden.⁵¹⁶ Ook Braverman en Stiglitz wijzen erop dat intensief controleren moeilijk was vanwege de kosten die dit meebracht: *“Some of these decisions may (...) be easily monitored by the landlord, but there are other actions (...) for which the cost of monitoring would be very high.”*⁵¹⁷ Het staat wel vast dat het systeem een belangrijke impact kon hebben met betrekking tot het invoeren van nieuwe landbouwtechnieken. Volgens Braverman en Stiglitz kon het zijn dat: *“the landlord observed that his tenants were employing techniques of production which are too safe; the landlord’s income might be increased if his tenants would be willing to employ techniques with higher means but higher variances.”*⁵¹⁸

Naast de kwaliteit van de bedrijfsvoering was vooral de afdracht van de helft van de opbrengst onderwerp van de contracten. Voor de graanoogst was de controle van groot belang.⁵¹⁹ Bij de oogst zouden de schoven op het veld moeten blijven staan tot de abdijs iemand had gestuurd om ze te tellen: *“De vruchten in de oogst rijp, gesicht, ende tijdich sijnde om gebonden te worden, sal den aenemer tot het binden de vrouwe uitgeveresse ofte iemant van harent weegen geconstitueert present roepen om de schouven te tellen.”*⁵²⁰ Nadat de tiend was afgehouden, werd de opbrengst ter plekke in twee gedeeld. Om te voorkomen dat de pachter het gedeelte waar de abdijs recht op had laks op het veld zou laten liggen, werd in de contracten gewoonlijk opgenomen dat hij eerst deze schoven naar zijn schuur moest afvoeren. Een door de abdijs betaalde dorser zou dan dit graan dorsen waarna de pachter het gedorste graan naar de abdijs moest vervoeren.⁵²¹

behave in the way he would like them to behave.” Bron: Braverman (A.) en Stiglitz (J.E.), *Sharecropping and the interlinking of agrarian markets...*, pp. 695-696.

⁵¹³ Jansen concludeert in zijn werk over het XII Apostelenhuis dat er in de buurt van Maastricht bij de helftwinningen altijd intensiever werd bemest dan in de contracten werd voorgeschreven. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, pp. 27-56.

⁵¹⁴ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 25 recto.

⁵¹⁵ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 23 verso.

⁵¹⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, pp. 7-8. Naast een controle op de bemesting geeft Jansen in zijn werk over het XII Apostelenhuis in Maastricht ook aan dat de vruchtwisseling en de braak gecontroleerd werden, hij geeft ook aan dat de controle op de braak uitdoofde in de 18^e eeuw.

⁵¹⁷ Braverman (A.) en Stiglitz (J.E.), *Sharecropping and the interlinking of agrarian markets...*, p. 695.

⁵¹⁸ Braverman (A.) en Stiglitz (J.E.), *Sharecropping and the interlinking of agrarian markets...*, p. 696.

⁵¹⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 7.

⁵²⁰ R.A.H., A.A.H., Archiefbestand nr. 31, folio 25 recto. Alleen in uiterste nood werd van dit gebruik afgeweken.

⁵²¹ In de bronnen staat ook vaak een vermelding van hoeveel reizen deze levering in beslag nam, hierdoor zouden we een rudimentaire schatting kunnen maken van het aantal vaten graan er op één kar ging.

Bij het leveren van de afdrachten aan de abdij werd er opnieuw een telling uitgevoerd om er zeker van te zijn dat er niets door de pachter werd achtergehouden.

Dat deze controle nodig was, blijkt uit volgend fragment waarin helftwin Peter Cuypers van Boorseme te weinig levert: “*Den 7 9ber 1720 ende 25 feb 1721 ontfangen van Peter Cuypers voor onse helft 15 vat rog 9 vat wintergerst ende 28 vat haver ende moesten sijn 29 vat haver.*”⁵²² Dit was niet de enige manier waarop de afdrachten konden mislopen, zoals we op het einde van de 17^e eeuw vernemen bij pachter van het uithof in Boorseme, Simon Jansen: “*Item den 24 janrij 1699 noch 108 vat haver creegh in ieder sack bijnaest ½ cop weijniger.*”⁵²³ De rentmeester stelde in dit geval vast dat de pachter uit iedere zak, die bestond uit vier cop, telkens een halve cop had gehaald.

Het meest flagrante voorbeeld van een pachter die gewassen achterhield vinden we bij Erken Houben uit Boorseme. De rentmeester voegde in het register een blaadje toe met daarop de volgende herinneringen aan zichzelf: “*Aen Erken Houben te seggen dat hij ons de helft moet brengen van 53 schoven rog anno 1718 op de 6 roijen gewassen, apparentelijck dat hij de selve opgeknibbelt heft. Nota dat erten van de 5 roijen waren slecht. Claes op den Speck (dorser van de abdij) naer dese rog te vragen, hij seijt dat wij 4 vat moeten hebben. Waer blijven dan de grainen van t jaer 1719 teweeten den rog van 89 schoof ende den boecket (boekweit) van de 6 roeden.*”⁵²⁴ Uit dit fragment blijkt nogmaals dat de schoven geteld werden op het veld bij de helftwin en dat deze telling nadien gecontroleerd werd bij de levering aan de abdij. De rentmeester moest dus goed in de gaten houden of de helftwin niets achterhield voor eigen consumptie.⁵²⁵

Uit bovenstaande condities van de pachtcontracten blijkt hoe moeilijk het voor de verpachter was om een optimaal rendement uit zijn helftwinningsgoederen te halen. Een correcte verdeling van de opbrengst was in theorie wel te verwezenlijken en te verifiëren, maar met de kwaliteit van de wijze van uitbating lag het moeilijker. De pachter bracht zijn eigen arbeid in en betaalde ook loonarbeiders als hij hiervoor kapitaalkrchtig genoeg was, een gevolg van de loonarbeid was dat het bij hoge lonen gunstiger kon zijn om het bedrijf meer extensief te bewerken. Het positieve effect van de lagere loonkost was volledig voor zijn rekening, terwijl het negatieve effect, namelijk een daling van de opbrengst, hem slechts voor de helft trof. Vanuit dit standpunt gezien, zal helftwinning niet altijd tot een intensivering van de landbouw hebben geleid.⁵²⁶

⁵²² R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

⁵²³ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 66. Pachter Simon Jansen te Boorseme.

⁵²⁴ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

⁵²⁵ Gezien de vaak bescheiden grootte van de posten in helftwinning is het onwaarschijnlijk dat de pachters gewassen achterhielden om op de markt te brengen.

⁵²⁶ van Bavel (B.J.P.), *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd...*, p. 392.

2.4.2 Conclusie helftwinning

We hebben gezien dat de helftwinning vooral in het Maasland belangrijk was. De stijging van het areaal in helftwinning tussen 1696 en 1716 hebben we in verband gebracht met de oorlogen in deze periode en de moeilijkheden in de pachtbetalingen die we vooral in Boorseme heel duidelijk vast hebben kunnen stellen. Uit de gemiddelde grootte van de posten hebben we kunnen vaststellen dat de pachters van helftwinningen vaak kleinschalige boeren waren. Uit onze analyse van enkele diverse systemen van helftwinningen hebben we kunnen vaststellen dat we bij de abdij van Hocht met een vorm van hoevenarij te maken hebben. Wat de voor- en nadelen van het systeem betreft zijn we voorstander van een genuanceerde interpretatie die hopelijk ook blijkt uit onze bespreking ervan. We zien niet enkel negatieve aspecten, maar zeker ook niet uitsluitend positieve aspecten. Jansen zag de helftwinning in de omgeving van Maastricht als een *joint-venture* dat voordelen inhield voor pachter en verpachter.⁵²⁷ Dat beeld vinden we net iets te rooskleurig en het gebruik van de term *joint-venture* doet anachronistisch aan. Bij het bespreken van de voornaamste voor- en nadelen hebben we ook de belangrijkste aspecten van de helftwinning geanalyseerd.

2.4.3 Landarbeiders in dienst van de abdij⁵²⁸

Enkel uit het eerste kwart van de 18^e eeuw beschikken we over gegevens van de landarbeiders die door de abdij werden ingeschakeld om helftwinningsofdrachten te dorsen en te tellen.⁵²⁹ Dit heeft te maken met de boekhoudkundige veranderingen die we al eerder besproken hebben, waardoor er weinig extra informatie werd opgenomen in de pachtboeken. Dit betekent niet dat er geen dorsers of tellers in dienst van de abdij waren in het verdere verloop van de 18^e eeuw. Landarbeid in de akkerbouw was bij uitstek een seizoensgebonden gegeven, dit was minder het geval bij veeteelt.⁵³⁰ Toch moeten we de dorsers en tellers in dienst van de abdij eerder beschouwen als vaste arbeidskrachten dan als losse arbeiders.⁵³¹ De dorsers en tellers werkten verschillende jaren achter

⁵²⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 24.

⁵²⁸ De gegevens uit dit hoofdstuk komen uit: R.A.H., A.A.H., archiefbestanden nr.66,67,68,69 en 6.

⁵²⁹ Brenner maakt een verschil tussen de loonarbeid verricht voor kapitaalkrachtige grootgrondbezitters en de familiearbeid die door de kleinere boeren gebruikt werd. Deze laatste categorie is volgens hem meer arbeidsintensief. Bron: Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.), *Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis*, in: Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.) (ed.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate*, CORN Publication Series, Vol. 4, Turnhout, Brepols, 2001, p. 28.

⁵³⁰ Kussmaul (A.), *Servants in Husbandry in Early Modern England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, p. 22. & Mitterauer (M.), *Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy*, in: Rudolph (R.L.) (ed.), *The European Peasant Family and Society. Historical Studies*, Londen, Liverpool University Press, 1995, pp 28-36.

⁵³¹ Van Molle stelt ook vast dat tijdens het Ancien Régime meer en meer mensen als vaste arbeiders in loondienst gingen werken, daarnaast stelt de auteur ook vast dat er een stijging is van het aantal arbeiders (zowel in de agrarische als niet-agrarische sectoren) die zonder lange termijncontracten werkten. Bron: Van Molle (L.),

elkaar voor de abdij en waren meestal ook pachter van abdijgoederen.⁵³² Dit zorgde voor een sterke band met hun werkgever die niet eenvoudig door te knippen was. Gewoonlijk werkte een dorser ongeveer één maand per jaar op de helftwinningen van de abdij. Zij ontvingen hiervoor een vast dagloon⁵³³ van acht stuiver, inclusief voedsel.⁵³⁴ Dit dagloon bleef doorheen de volledige 18e eeuw hetzelfde. Voordat we kijken naar de evolutie van de koopkracht van het dagloon door het in liter in rogge uit te drukken, zullen we kijken naar de dorders en tellers die in de pachtboeken voorkomen. We bespreken ook telkens welke goederen abdijgoederen zij zelf in pacht hadden en hoe zij deze pacht betaalden. Hieruit trachten we de relatie tussen de abdij en haar landarbeiders vast te stellen.

Tabel 24: lijst van dorders en tellers ingeschakeld in helftwinning

Naam	Lokaliteit	Functie	Periode actief ⁵³⁵
Giel Harden	Boorse	Teller en dorser	1696-1729
Aert Kessen	Boorse	Dorser	1714-1729
Jan Campsteijn	Rekem	Dorser	1716
Jan Driesen	Rekem/Opgrimbie	Dorser	1711-1716
Thijs Beuskens	Opgrimbie	Dorser	1696
Claes Lemmens	Boorse	Dorser	1711-1729
Lenart Bongars	Boorse	Dorser	1696
Lemmen Conincx	Rosmeer	Dorser	1701-1720

Giel Harden

Giel Harden was zowel dorser als teller van de afdrachten van de helftwinningen. In 1696 heeft hij in Boorse 11 grote roeden in zuivere pacht in rogge aangenomen voor jaarlijks 7 vaten rogge. In 1701 neemt hij daarbij ook nog 21 grote roeden aan in geldpacht voor 9 gulden. Meestal kreeg hij een vereffening van zijn dorsloon op zijn pachtbetaling, af en toe komt het voor dat hij zijn geldpacht wel

Katholieken en Landbouw. Landbouwpolitiek in België, 1884–1914, Leuven, 1989, p. 213. Toch gaven grote bedrijven er de voorkeur aan om landarbeiders op basis van langetermijncontracten aan te werven. Bron: Bouché (B.), *Les ouvriers agricoles en Belgique*, Brussel, 1913, pp. 70-71 en p. 139.

⁵³² Vliebergh stelt dat, in de Limburgse Kempen, de landarbeiders niet genoeg konden verdienen om in hun behoeften te voorzien, daarom waren ze zelf ook pachters van percelen die meestal niet groter waren dan 1,5 hectare. Ook wij stellen vast dat de dorders en tellers gewoonlijk maar kleine percelen in pacht hadden van de abdij. Bron: Vliebergh (E.), *De landelijke bevolking der kempen gedurende de 19de eeuw, bijdrage tot de economische geschiedenis*, Brussels, Académie Royal de Belgique, 1905, p. 142.

⁵³³ Van Cruyningen stelt in een artikel over West- Zeeuws-Vlaanderen tijdens het Ancien Régime vast dat er een stukloon werd betaald aan de dorders. Hij stelt daarnaast ook vast dat taken als dorsen en schonen van graan door vaste arbeiders werden gedaan, terwijl het wieden, snijden en zichten door losse trekarbeiders werd verricht. Bron: Van Cruyningen (P.J.), *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*, Wageningen, Afdeling Agrarische Geschiedenis, 2000, pp. 179-180.

⁵³⁴ J.F. De Lichtervelde vermeldde enkele loonbedragen voor dagloners. In een bedrijf van ongeveer 20 habedroeg het dagloon 8 stuiver per dag, exclusief voedsel. Bron: De Lichtervelde (J.F.), *Mémoire sur les fonds ruraux du Département de l'Escaut*, Gent, 1815, p. 81. Ook Ludwine Deschuyteneer komt in haar thesis over de arbeidsorganisatie in het Scheldepartement tot een dagloon tussen de 6 en de 8 stuiver, inclusief voedsel, en 10 tot 12 stuiver wanneer er geen voedsel inbegrepen zat in het loon. Bron: Deschuyteneer (L.), *"Les journaliers et les domestiques" : de rurale arbeidsorganisatie in het Scheldepartement op het einde van het ancien régime*, Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2009, p. 53.

⁵³⁵ De begindatum en einddatum zijn enkel indicatief voor de periode waarin ze in de beschikbare bronnen voorkomen als dorser en mag niet gezien worden als de volledige periode waarin deze persoon actief was als landarbeider voor de abdij.

nog apart moest betalen. Vanaf 1705 komt daarbij nog eens 17 grote roeden en 13 kleine roeden die hij in helftwinning heeft aangenomen ook in Boorseem. Vanaf 1714 zien we zijn helftwinningspost uitbreiden tot 45 grote roeden en 13 kleine roeden. In 1729 zien we dat hij nog eens 2,5 grote roeden extra in helftwinning heeft aangenomen. Hij levert telkens de afdrachten van deze helftwinning. Doorheen deze periode blijven al zijn andere pachten behouden. Zowel de pachtsom van de zuivere pacht in rogge als die van de geldpacht verhogen niet.

Aert Kessen

Aert Kessen heeft op 29 maart 1714 een post in geldpacht aangenomen in Boorseem van ongeveer een half bunder voor een jaarlijkse pachtsom van 6 gulden en 10 stuiver. Zijn pachtbetalingen worden ieder jaar vereffend met zijn dorsloon waardoor er geen betalingen te vinden zijn voor de periode 1716-1720. Op 15 maart 1720 neemt hij een helftwinningspost aan van 13 grote roeden en 19 kleine roeden. Hiervan levert hij wel de gewassen. In 1729 zien we hem opnieuw in de pachtboeken opduiken, hij houdt nog steeds dezelfde posten in geldpacht en in helftwinning. Voor de geldpacht betaalde hij nog steeds niets en voor de helftwinning werden nog steeds gewassen afgedragen aan de abdij.

Jan Campsteijn en Jan Driesen

Voor deze dorsers hebben we een post gevonden die beide gezamenlijk hebben aangenomen. Het betreft een geldpacht waarvan het contract werd aangegaan op 18 maart 1711. Ze betalen hiervoor een normatief bedrag van 22 gulden en 10 stuiver. De pachtsommen voor de periode 1716-1720 werden steeds vereffend met het dorsloon.

Jan Driesen

In 1715 heeft Jan Driesen ook apart een post in geldpacht in Daal- en Opgrimbie. De totale grootte wordt niet in het register vermeld, maar we weten dat hij een pachtsom van 9 gulden en 10 stuiver moest betalen. De situatie van deze dorser is interessant omdat hij gratis in het huis woonde die op deze post stond: “*Jan Driesen (...) woont gratis in het huijs dat getimmert is gewest op het bosen hofken anno 1701*”⁵³⁶. Zijn pachtsom werd jaarlijks vereffend met zijn dorsloon.

Thijs Beuskens

Deze dorser heeft in 1704 een helftwinningspost aangenomen in Boorseem van 6 morgen, waarvoor hij jaarlijks de afdrachten levert. In 1716 komen we van hem ook een post in zuivere pacht in rogge tegen in Daal- en Opgrimbie. Voor deze post vinden we geen betalingsgegevens terug en het is dus mogelijk dat deze pacht werd vereffend met zijn dorsloon.

⁵³⁶ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 69.

Claes Lemmens

Claes Lemmens heeft op 29 september 1702 een post in geldpacht aangenomen in Boorse van 13 grote roeden en 11 kleine roeden, hij betaalt hiervoor een normatief bedrag van 8 gulden. Op 8 maart 1715 neemt deze dorser nog een andere post in geldpacht aan in Boorse voor een normatief bedrag van 8 gulden. Als snel wordt deze post samengevoegd met zijn voorgaande post voor een totale pachtsom van 16 gulden. Ook voor deze samengevoegde post gebeuren er geen pachtbetalingen omdat de pachtsom vereffend wordt met het dorsloon

Lenart Bongars

Voor deze dorser hebben we geen pachtgegevens kunnen vinden in de registers van de abdij.

Lemmen Coninx

Deze dorser is ook pachter van de abdij en heeft op 20 augustus 1699 17 grote roeden en 12 kleine roeden in pacht genomen in Rosmeer voor een jaarlijkse pachtsom van 12 gulden. In 1705 zou deze som verhoogd worden naar 13 gulden. In 1711 vinden we de vermelding dat de abdij hem zijn dorsloon niet uitbetaald heeft omdat ze het meteen aftrekken van de pacht die hij hen verschuldigd was.⁵³⁷

2.4.3.1 Evolutie van het dorsloon

Zoals we konden concluderen uit de pachtboeken bedroeg het dagloon van een dorser, tijdens het eerste kwart van de 18^e eeuw, acht stuiver. Dit stellen we vast uit gegevens over de totale werkdagen die een dorser actief was en het totaal bedrag dat hij verdiende. Op 19 februari 1699 vinden we de vermelding dat Lenart Bongars die winter in totaal 21 gulden en 4,5 stuiver had verdiend met dorsen. We weten ook dat Lemmen Coninx 32 dagen werkte in 1716 en 27 dagen in 1717 tegen 8 stuiver per dag, hetgeen op een totaal bedrag van 23 gulden en 12 stuiver neerkwam voor 59 dagen. Daarnaast vinden we nog enkele vermeldingen over uitbetalingen van dorslonen, het dagloon was steeds 8 stuiver. Aangezien Jansen voor de omgeving rond Maastricht aangeeft dat het dagloon van een dorser doorheen de 18^e eeuw steeds acht stuiver bleef⁵³⁸, kunnen we het verloop van de koopkracht van de dorslonen schetsen.⁵³⁹ Hiervoor gebruiken we de roggeprijs doorheen de 18^e eeuw.⁵⁴⁰ We zullen dus

⁵³⁷ Lemmen Coninx die voor de winters van 1716 en 1717 samen 23 gulden en 12 stuiver verdiend had moest een geldpacht van in totaal 26 gulden betalen voor beide jaren samen. De abdij nam genoegen met het loon dat hij verdiende met dorsen en gaf hem zo in principe 2 gulden en 8 stuiver afslag op zijn jaarlijkse pachtsom.

⁵³⁸ Verschillende auteurs verwijzen naar de bevolkingsstijging in de 18de eeuw, waardoor het aanbod aan arbeiders verzekerd was en er een arbeidsoverschot ontstond. Hierdoor waren de arbeiders niet in staat om een hoger loon te eisen. Bron: Lambrecht (T.), *Een grote hoeve in een klein dorp...*, p. 138. Ook Jansen is van mening dat het groeiende overschot aan landarbeiders in de 18^e eeuw in Zuid-Limburg tot gevolg had dat de lonen van de landarbeiders veel minder fluctueren dan het prijsniveau. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 96.

⁵³⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 96.

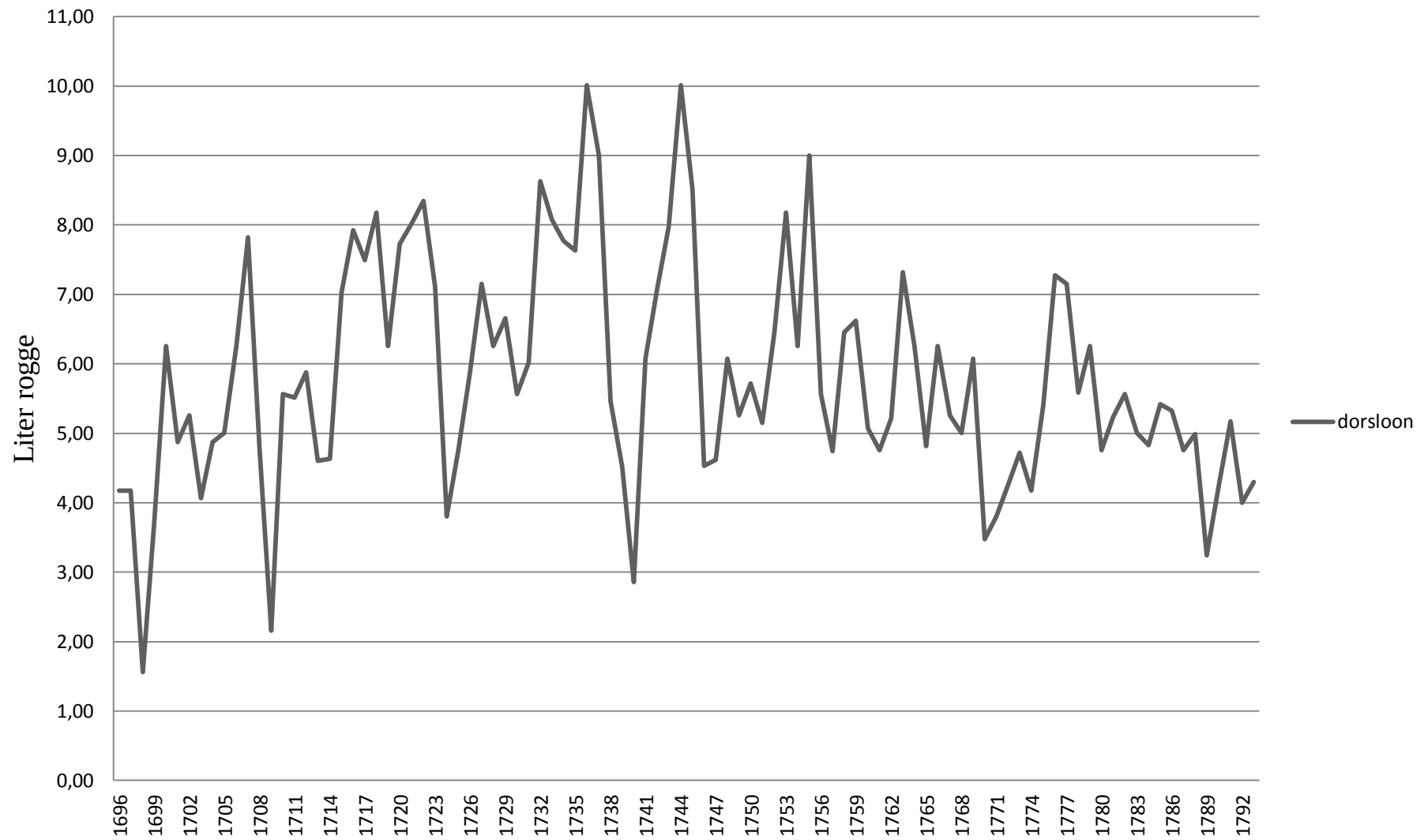
telkens kijken hoeveel liter rogge een dorser kon kopen met zijn dagloon.⁵⁴¹ Op basis van de onderstaande grafiek kunnen we spreken van een dalende koopkracht, vooral vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw.⁵⁴² In de eerste helft van de 18^e eeuw had de koopkracht gemiddeld boven de zes liter rogge gelegen, behalve tijdens de jaren van de Spaanse Successieoorlog. Vanaf de jaren 30 zien we pieken tot 10 liter rogge en na een eerste inzinking rond de jaren 50 zien we de koopkracht fluctueren tussen zeven en zes liter rogge vanaf eind jaren 50. Vanaf de jaren 70 zien we een gemiddelde van iets meer dan vijf liter, dit daalt nog verder vanaf het einde van de jaren 80. Zoals gezien werd het dorsloon gewoonlijk vereffend met de jaarlijkse pachtsom. Dit betekende dat het dorsloon niet gebruikt werd om aankopen op de markt te doen. De berekening van de koopkracht van het dorsloon is dus veeleer een theoretische oefening dan een historische werkelijkheid. De dorders en tellers overleefden van de opbrengst op de percelen die ze in pacht hadden van de abdij, met dit voordeel dat ze de volledige opbrengst mochten houden omdat hun pachtsom betaald werd via hun dorsloon. Bij de helftwinningen die ze in pacht namen, moesten ze wel de helft van de landbouwopbrengst afdragen.

⁵⁴⁰ Gebaseerd op de clericale effractie van Luiks, in: Pieyns (J.) en Tijms (W.), *De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de schepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, vol. 38, 1993, pp. 67-154.

⁵⁴¹ Rogge was het belangrijkste graangewas voorheen de 18e eeuw, bij het opgeven van de dagelijkse graanconsumptie per capita per dag, ging men daarom vaak van dit gewas uit. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.) , *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen, Van Gorcum, 1965, p. 59.

⁵⁴² Jansen kwam tot dezelfde conclusie voor de omgeving rond Maastricht. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 96.

Grafiek 34: Evolutie van het dagloon van een dorser uitgedrukt in liter rogge

2.4.3.2 Conclusie landarbeiders

Zoals we hierboven gezien hebben, had de abdij de gewoonte om het loon van de dorsers en tellers te vereffenen met de jaarlijks te betalen pachtsom. P.T. Hoffman meent dat de praktijk om goederen en diensten te kopen tegenover arbeid als ruilmiddel alomtegenwoordig was in een rurale samenleving. Men gebruikte in deze samenlevingen weinig cashlonen, door het feit dat er een tekort aan munten was.⁵⁴³ In feite ging de dagloner zijn pacht terugbetalen via arbeid en op die manier vormde het systeem een soort kredietmarkt waarop zowel de pachter als de verpachter actief waren.

Thijs Lambrecht besprak deze kredietmarkt in de rurale samenleving van Binnen-Vlaanderen. Hij onderscheidt twee soorten dagloners volgens de bedrijfsgrootte en de relatie met de werkgever. Een eerste categorie waren diegenen die een heel klein stuk land pachtten en enkele dagen werkten om hun pacht af te betalen. Het is tot deze eerste categorie dat de dorsers en tellers van de abdij van Hocht behoren. Een tweede categorie waren de dagloners met iets meer grondbezit (tot 6 ha) die bijna al het werk deden bij hun werkgever in ruil voor het gebruik van hun paarden en ploegen.⁵⁴⁴ Van deze groep landarbeiders hebben we in de bronnen geen indicaties kunnen vinden.

Volgens Lambrecht was de afrekening een sociaal gebeuren. De werkgever trok naar het huis van de dagloner waar de lonen werden afgewogen tegenover de geleverde diensten en goederen. Dit kan gezien worden als een strategie van de werkgever om zijn arbeider dicht bij hem te houden en hun band te versterken.⁵⁴⁵ Lambrecht stelt dat deze band de materiële veiligheid van de dagloner bevorderde omdat deze in tijden van schaarste op zijn werkgever kon rekenen, die aan lagere prijzen voedsel verkocht aan de dagloner.⁵⁴⁶ De abdij had dan weer het bijkomende voordeel dat ze geen munten moest vrijmaken om haar dorsers uit te betalen.

⁵⁴³ Hoffman (P.T.), *Growth in a Traditional Society: The French Countryside, 1450-1815*, Princeton, Princeton University Press, 2000, pp. 69-71. Volgens Joost Welten werden de landarbeiders in Limburg voornamelijk in geld uitbetaald. Bron: Welten (J.), *Met klinkende munt betaald...*, p. 42.

⁵⁴⁴ Thijs Lambrecht vermeldt hierbij dat de dagloner een schuld had ten opzichte van zijn werkgever voor de kapitaalgoederen die hij ontvangen had. Deze schuld vereffende hij via arbeid. Daarom was het makkelijker om jaarlijks een afrekening te maken tussen de geleverde arbeid van de dagloner en de geleverde kapitaalgoederen van de werkgever. Bron: Lambrecht (T.), Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century, *Continuity and Change*, Vol. 18, 2003, pp. 240-241. Volgens Eline Van Onacker verliep deze ruilverhouding heel anders in de Kempen, daar was het de gewoonte dat de boeren hun individueel ruraal kapitaal omvormde in collectief kapitaal door trekdieren en ploegen aan elkaar uit te lenen. Hierdoor waren ze niet gedwongen om een ruilrelatie met grotere bedrijven aan te knopen. Bron: Van Onacker (E.), *Bedrijvige boeren? Peasants en de land- en kredietmarkt...*

⁵⁴⁵ Lambrecht (T.), Reciprocal exchange, credit and cash..., pp. 243-244.

⁵⁴⁶ Lambrecht (T.), Peasant labour strategies and the logic of family labour in the Southern Low Countries during the 18th century, in: Cavacciocchi (S.), *The economic role of the family in the European economy from the 13th to the 18th centuries*, Firenze, Firenze University Press, 2009, pp. 645-648. Lambrecht vermeldt in dit werk ook het zogenaamde *aren lezen* een belangrijke toevoeging was aan het voedsel van de loonarbeiders. Deze praktijk heeft waarschijnlijk ook bij de abdij van Hocht bestaan, al vinden we er geen vermelding van in de bronnen.

Aan de hand van onze analyse van de dorsers en tellers is het niet mogelijk om een algemene uitspraak te doen over de landarbeiders in de bestudeerde regio's. Uit de literatuur weten we wel dat er op het einde van de 18^e eeuw grote groepen landarbeiders waren in Haspengouw die niet meer in hun levensonderhoud konden voorzien.⁵⁴⁷ Ook in Zuid-Limburg⁵⁴⁸ en in het Maasland⁵⁴⁹ zou er een groeiend overschot aan landarbeiders leiden. Dit zou op haar beurt leiden tot een bevrozing van het dagloon waardoor de koopkracht van de landarbeiders daalde en de positie van deze groep verslechterde.

⁵⁴⁷ Op de armenzorg konden ze geen beroep doen omdat de armenkassen op het platteland zo goed als leeg waren. Bron: Delatte (I.), *Les classes rurales dans la principauté de Liège*, Luik, 1945., pp. 236-239.

⁵⁴⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 96.

⁵⁴⁹ Grauwels (J.), *De sociaal-economische positie van de landarbeiders in het departement Nedermaas, Limburg*, Vol. 40, 1961, pp. 185-195.

3. Conclusie deel I

Uit onze analyse van het goederenbeheer kunnen we zeer duidelijk enkele regionale verschillen vaststellen tussen het Maasland, Haspengouw en Zuid-Limburg.

Als eerste hebben we het goederenbezit van de abdij doorheen de 18^e eeuw bestudeerd. Bij de bouwerij van de abdij hebben we naar het productenscala en de landbouwproductiviteit gekeken. We hebben vastgesteld dat men meer areaal onder de ploeg nam in de tweede helft van de 18^e eeuw en zagen in de wijzigingen van het productenscala ook een meer commerciële houding op de voorgrond treden. Uit de verdeling tussen akkerland en weiland hebben we ook getracht iets te zeggen over de vruchtbaarheid van de bodem nabij de abdij. Deze was volgens ons beter dan die in de Limburgse Kempen. We hebben ook gezien dat de bewerking van het land op de bouwerij waarschijnlijk extensiever gebeurde dan op kleine bedrijven.

Nadien hebben we de uithoven geanalyseerd, hieruit bleken meteen enkele regionale verschillen. We stelden vast dat enkel de uithoven in Zuid-Limburg verkocht werden voor de Franse periode en hebben ook de redenen daarvoor kort beschreven. Daarnaast hebben we gezien dat de pachtsommen en de grootte van de uithoven in Haspengouw en Zuid-Limburg doorheen de 18^e eeuw waarschijnlijk waren toegenomen, terwijl het omgekeerde zich voordeed bij de uithoven in het Maasland. Als laatste verschil hebben we gekeken naar de wijze van verpachting. Zo stelden we vast dat het uithof in Boorseme in de eerste helft van de 18^e eeuw in helftwinning werd uitgegeven. Dit is interessant omdat we ook bij de losse percelen in deze lokaliteit een groot areaal in helftwinning aantreffen tijdens de 18^e eeuw. Het gaf een eerste indicatie van het belang van helftwinning in het Maasland. Voor het uithof in Grote-Spouwen hebben we vastgesteld dat de pachtsom hier in diverse natura geheven werd, waarbij rogge het belangrijkste aandeel had. Dit kunnen we in verband brengen met het grote belang van zuivere pacht in rogge en pacht in diverse natura op de losse percelen in Haspengouw. Naast verschillen hebben we ook enkele overeenkomsten vastgesteld. Zo was het areaal dat vanuit een uithof werd bewerkt geen statisch gegeven, werden de uithoven steeds in tijdpacht uitgegeven en was er in de 18^e eeuw een verkorting van de pachtcontracten.

Na onze analyse van de uithoven, hebben we de verpachting van losse percelen besproken. Hieruit zijn opnieuw een aantal regionale verschillen gebleken. Doorheen de 18^e eeuw hebben we gezien hoe de zuivere pacht in rogge vooral stanhdhield in Haspengouw terwijl de geldpacht in het Maasland en Zuid-Limburg het meest prominent aanwezig was. We hebben dit in verband gebracht met het algemeen belang van Haspengouw als graanstreek en de mogelijkheid dat de geldeconomie in het Maasland en Zuid-Limburg op een hoger plan stond. De algemene tendens was een daling van de zuivere pacht in rogge en een stijging van de geldpacht in de loop van de 18^e eeuw. De gemiddelde

grootte van een post was steeds hoger in die regio's waar een bepaalde pachtvorm het grootste aandeel had. Voor de erfpacht hebben we geen bijzonder belangwekkende vaststellingen gedaan behalve dat deze pachtvorm tijdens de 18^e eeuw een hoge mate van stabiliteit had gekend. De omzetting van erfpacht naar tijdpacht heeft volgens ons al vóór de 18^e eeuw plaatsgevonden. Voor de pacht in diverse natura hebben we gezien dat deze vooral vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw was opgekomen als een evolutie van de zuivere pacht in rogge in Haspengouw. In het Maasland leek het bij deze pachtvorm vaak te gaan om een evolutie van de helftwinning.⁵⁵⁰

Vervolgens hebben we de renteconstituties bekeken en opnieuw konden we regionale verschillen vaststellen. Renteconstituties met onderpand kwamen bijna uitsluitend in Haspengouw voor, dit brachten we in verband met het grotere aandeel grootgrondbezit in deze regio. De renteconstituties waarbij geen vermelding van onderpand werd gemaakt troffen we vooral in het Maasland en Zuid-Limburg aan.⁵⁵¹ Naast deze regionale verschillen hebben we ook trachten te analyseren met welk doel men kapitaal leende. We hebben daarbij gewezen op de mogelijkheden van lokale boeren om actief te zijn op de landmarkt en de investeringen in het eigen landbouwbedrijf. Beide mogelijkheden hebben we niet met zekerheid kunnen staven op basis van de beschikbare bronnen. Ook over de redenen waarom de abdij vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw meer renteconstituties begon uit te geven hebben we enkele hypothesen naar voor gebracht. Daarnaast hebben we ook de bedenking gemaakt dat de groei van het aantal renteconstituties kon wijzen op een verbetering van de economische conjunctuur. Ten slotte hebben we ook gekeken naar de link tussen de grootte van het aangenomen kapitaal en de rentevoet. Daaruit hebben we kunnen vaststellen dat, hoe hoger de aangenomen som geld, hoe lager de rentevoet doorgaans was.

Na de renteconstituties hebben we de tienden en de cijnzen besproken. Bij de tienden is gebleken dat de abdij de tienden in Neerharen (in het Maasland) zelf inde, terwijl ze de tienden in Haspengouw jaarlijks verpachtte. We hebben zeer voorzichtig de stijging van de pachtsommen van de tienden in Haspengouw gekoppeld aan een stijging van de economische conjunctuur. Bij de analyse van de cijnzen bleek opnieuw het bestaan van regionale verschillen. Zo troffen we enkel bij de lokaliteiten in het Maasland tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw samengestelde cijns aan, terwijl in Haspengouw en Zuid-Limburg enkel geldcijns voorkwam in deze periode. Een sluitende verklaring hebben we hiervoor niet gevonden. Om het goederenbezit van de abdij te besluiten hebben we naar enkele andere pachtvormen gekeken die we niet veelvuldig in de literatuur tegenkwamen. We hebben dit vooral gedaan om volledigheid na te streven.

⁵⁵⁰ Al kwam hier ook een omzetting van zuivere pacht in rogge naar pacht in diverse natura voor.

⁵⁵¹ De regio's waar ook de geldpacht het meest prominent aanwezig was.

Als tweede aspect naast het goederenbezit, hebben we gekeken naar de pacht in theorie en praktijk. Daaruit hoopten we naast regionale verschillen ook iets te weten te komen over de schommelingen op lange- en korte termijn van de landbouwconjunctuur. Dit hebben we gedaan door te kijken naar de evolutie van de pachtsommen en de pachtbetalingen. Eerst hebben we naar de pachtcontracten van tijdpacht gekeken. Hieruit hebben we geen regionale verschillen kunnen vaststellen, maar we hebben wel gezien dat deze contracten stereotiep werden opgesteld en waarschijnlijk geen grote gerechtelijke slagkracht hadden. Wel stelden we een algemen tendens naar het correcter afsluiten van contracten vast in de tweede helft van de 18^e eeuw.

Wat de pachtsommen betreft hebben we gezien hoe deze van de geldpacht in gulden in het Maasland een bescheiden groei hebben gekend, in Zuid-Limburg sterk waren gestegen en in Haspengouw zelfs licht daalden. Bij de omrekening van de pachtsommen van geldpacht naar rogge hebben we gezien dat vooral in Zuid-Limburg een stijging was ontstaan in de tweede helft van de 18^e eeuw terwijl er in het Maasland en Haspengouw eerder sprake was van een daling. Bij de pachtsommen van de zuivere pacht in rogge hebben we vooral een hoge mate van stabiliteit vastgesteld. Deze hebben we in verband gebracht met het opkomen van de pacht in diverse natura die deels een uitbreiding en deels een verhoging van de pachtsom van de zuivere pacht in rogge had betekend. Uit de stijging van de pachtsom bij de geldpacht en de evolutie naar pacht in diverse natura hebben we vastgesteld dat er een verbetering was opgetreden in de landbouweconomie vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw.

Daarna hebben we de pachtbetalingen van de uithoven en de losse percelen die in geldpacht werden uitgegeven besproken. Hieruit bleken opnieuw enkele regionale verschillen. Daarnaast stelden we ook enkele verschillen vast in de vergelijking van de uithoven met de losse percelen. De belangrijkste vaststelling was hier dat er in Boorseem vooral tijdens de jaren van de Spaanse Successieoorlog veel moeite was geweest om aan de betalingen te voldoen. We hebben dit in verband gebracht met de opkomst van helftwinning in het Maasland. Wat de algemene tendens van de betalingen betreft, hebben we een verbetering kunnen vaststellen in de tweede helft van de 18^e eeuw. Dit verwijst naar een verbetering van de landbouweconomie.

Als laatste hebben we de helftwinning besproken. We hebben gezien hoe deze pachtvorm vooral in het Maasland voorkwam en hebben uit de gemiddelde grootte van de posten kunnen vaststellen dat deze pachters ofwel nog andere percelen in pacht moesten hebben van de abdij ofwel naar aanvullende loonarbeid moesten grijpen om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.⁵⁵² Vervolgens hebben we het helftwinningssysteem zelf uit de doeken gedaan en zijn we tot het besluit gekomen dat de abdij van Hocht een vorm van *hoevenarij* toegepast heeft tijdens de 18^e eeuw.

⁵⁵² Een link met protoindustrie hebben we niet gemaakt omdat dit ons te ver geleid zou hebben.

Nadien hebben we de belangrijkste voor- en nadelen van de helftwinning besproken en zijn we tot een genuanceerd beeld gekomen. Als laatste hebben we gekeken naar de landarbeiders die door de abdij werden aangetrokken voor het dorsen en tellen van de helftwinningsafdrachten. Uit deze analyse bleek dat veel van deze landarbeiders zelf pachters waren van de abdij en dat ze hun dorsloon vaak vereffend werd met de pachtsom die ze jaarlijkse verschuldigd waren. We hebben ook gekeken naar de evolutie van hun koopkracht door hun dagloon uit te drukken in liter rogge tijdens de 18^e eeuw. Daaruit stelden we een dalende koopkracht vast.

Hiermee besluiten we dit eerste deel van de thesis. Uit onze bevindingen blijkt duidelijk de regionale eigenheid van het Maasland, Haspengouw en Zuid-Limburg. Het is zeer waarschijnlijk dat we bij een diepgaande studie kunnen aantonen dat er verschillende sociale agrosystemen in deze regio's bestaan hebben met een eigen karakter en dynamiek. Naast de agrosystemische studies die tegenwoordig al verricht zijn voor Binnen-Vlaanderen⁵⁵³ en Kust-Vlaanderen⁵⁵⁴ én het recente project voor de Antwerpse Kempen⁵⁵⁵, lijkt het ons tijd dat er ook voor Limburg een dergelijk onderzoek op touw wordt gezet.

⁵⁵³ Thoen (E.), Social agrosystems as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages- 19th century), in: HOPPENBROUWERS (P.) en VAN BAVEL (B.J.P.) (ed.), *Landholding and Land transfer in the North Sea area (late Middle Ages- 19th century)*, Corn Publication Series V, Turnhout, Brepols, 2004, pp. 47-66.

⁵⁵⁴ Thoen (E.) en Lachaert (P.J.), 'Social agro-systems' reflected in landscapes. The example of 'inland Flanders' in the late middle ages and the early modern period', XIV International Economic History Congress, Helsinki, 2006.

⁵⁵⁵ Onderzoeksproject aan de universiteit van Antwerpen onder het promotorschap van professor Tim Soens getiteld: "The commons backstage: the social agro-system of the late medieval Campine area explored".

In het tweede deel van de thesis zullen we enkele voorname aspecten van de landbouweconomie in de drie bestudeerde regio's trachten te achterhalen. We zijn van mening dat vooral onze bevindingen over het Maasland waardevol zijn, omdat hierover nog maar weinig wetenschappelijke werken bestaan. Het is ook vooral voor het Maasland dat we over behoorlijk wat gegevens van de landbouweconomie beschikken tijdens de 18^e eeuw. Dit komt doordat we als voornaamste informatiebron de helftwinningssafdrachten gebruikt hebben. Zoals we gezien hebben, kwam helftwinning vooral in het Maasland voor. Het opzet van dit deel is net als het vorige deel vergelijkend van aard. Waar mogelijk zullen we de vergelijking echter verder doortrekken dan enkel tussen de drie bestudeerde regio's en ook naar de situatie in Vlaanderen en de Kempen kijken. In het eerste hoofdstuk, dat over het productenscala handelt, komt deze benadering meteen tot uiting doordat we ieder gewas apart vanuit een vergelijkend kader benaderen.

1. Productenscala⁵⁵⁶

Wanneer we naar de standaardwerken van Slicher van Bath, Duby en Braudel kijken, dan stellen we vast dat zij maar weinig informatie geven over de graanteelt.⁵⁵⁷ Dit komt vooral omdat er de periode waarin zij hun werken schreven nog maar weinig onderzoek gedaan was naar graanteelt. Vanaf 1960 is de situatie merkkelijk verbeterd. In de jaren 60 werden vooral studies gedaan naar de opbrengsten van granen, uitgedrukt in geld. Vooral Ruwet en Abel hebben in die beginfase als prijshistorici goed werk geleverd.⁵⁵⁸ Talrijke onderzoeken over de opbrengst van tienden uit de jaren 70 hebben bijgedragen tot de vergroting van onze kennis van de opbrengst in hoeveelheden graan.⁵⁵⁹ Studies uit de jaren 80 en

⁵⁵⁶ We willen de lezer er wel attent op maken dat de onderstaande grafieken werden opgesteld op basis van de inhoudsmaten van de gewassen in liter. Het geeft dus niet weer wat het gewicht van deze gewassen in kilogram was. Vooral voor haver moeten we er op letten dat we dit aandeel niet overschatten. Het gewicht van een hectoliter tarwe kon variëren van 80 tot 66 kg. Bij rogge varieerde dit van 76 tot 64 kg, bij boekweit van 70 tot 62 kg, bij gerst van 66 tot 56 kg en bij haver zelfs van 52 tot 35 kg. Bron: Tijms (W.), *Groninger Graanprijzen, De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990*, Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2000, pp. 28-29.

⁵⁵⁷ Braudel (F.), *Civilisation matérielle et capitalisme*, Parijs, 1967. & Duby (G.) en Wallon (A.), *Histoire de la France rurale, ouvrage collectif sous la direction de Georges Duby et Armen Wallon*, Parijs, 1975. & Abel (W.), *Geschichte der Deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Landwirtschaft)*, Stuttgart, 1967.

⁵⁵⁸ Abel (W.), *Crises Agraires en Europe (XIIe-XXe siècle)*, Parijs, Flammarion, 1973. & Ruwet (J.), *Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle, Cahier d'Histoire des Prix*, 1957, pp. 69-108.

⁵⁵⁹ Goy (J.) en le Roy Ladurie (F.), *Les fluctuations du produit de la dîme, communications et travaux rassemblés et présentés par J. Goy et F. le Roy Ladurie*, Parijs, Mouton, 1972 & Van der Wee (H.) en Van Cauwenberghe (E.) (ed.), *Productivity of land and Agricultural innovation in the Low Countries (1200-1800)*, Leuven/Gent, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1978. & Verhulst (A.) en Vandenbroeke (C.) (ed.), *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14e-18e eeuw*, Studia Historica Gandensia, 223, Gent, RUG, 1979. & Neveux (H.), *Vie et déclin d'une structure économique. Les grains du Cambrésis (fin du XIVe- début*

90 hebben bijgedragen tot de kennis van de landbouwtechniek door het accent te leggen op de toename van de productiviteit, de vermindering van de braak en de keuze voor beter zaaigoed.⁵⁶⁰

In dit hoofdstuk gaat onze interesse uit naar de gewassen die we bij de helftwinningsafdrachten tegengekomen. We hebben al vermeld dat we vermoeden dat alle gewassen die verbouwd werden, in aanmerking kwamen voor afdracht. Het beeld dat we aan de helft van de afdrachten kunnen schetsen is volgens ons dus een behoorlijk accurate afspiegeling van de gewassen die werkelijk werden verbouwd.

Veel studies over voedingsgewassen richten zich voornamelijk op graantellingen. Het nadeel van deze aanpak is dat graantellingen enkel de situatie van de graanvoorraden van een specifiek moment weergeven.⁵⁶¹ Een bijkomend probleem is dat graantellingen vooral in crisisperioden werden uitgevoerd.⁵⁶² De helftwinningsafdrachten die wij bestudeerd hebben lopen daarentegen over langere perioden en hangen niet af van momentopnames. Hierdoor krijgen we een beter inzicht in de evoluties die op lange termijn hebben plaatsgevonden. Een belangrijk nadeel is wel dat we via helftwinningsafdrachten enkel zicht krijgen op de gewassen die verbouwd werden door de pachters in dit systeem. In welke mate onze analyse representatief is voor de productie van andere pachters kan daarbij mogelijk in vraag gesteld worden.

In de literatuur is men het erover eens dat graan het belangrijkste voedingsgewas was tijdens de 18e eeuw, maar dat betekent niet dat er geen diversiteit bestond in de gewassen die geteeld werden.⁵⁶³ In dit hoofdstuk zullen we analyseren welke gewassen er werden verbouwd én in welke verhouding ze tot elkaar stonden. Dit doen we door de totale helftwinningsafdrachten van de regio's per inhoudsmaat in liter te bekijken voor tienjaarlijkse perioden. Deze gegevens zullen we zowel in absolute cijfers als in relatieve verhoudingen in de onderstaande grafieken weergeven.⁵⁶⁴ Voor het productenscala gaat onze interesse voornamelijk uit naar de lange termijnevolutie doorheen de 18e eeuw. Vandenbroeke en

du VIIe siècle), Parijs/La Haye, Mouton, 1980. & Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800: een analyse van de opbrengsten van tienden*, Assen, Van Gorcum, 1979.

⁵⁶⁰ BIELEMAN (J.), *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, Utrecht, HES Uitgevers, 1987. & JANSSEN (J.C.G.M.), *Landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de 18e eeuw, Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek*, Vol. 54, 1993, pp. 150-182. & MORICEAU (J.M.), *Au rendez-vous de la "Révolution Agricole" dans la France au XVIIIe siècle. A propos des régions de grande culture, Annales-Histoires-Sciences sociales*, Vol. 49, 1994; pp. 27-63.

⁵⁶¹ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) *De voedingsgewassen in Vlaanderen in de 18de en 19de eeuw (1700-1846)*, *Belgische Tijdschrift voor Nieuwe Geschiedenis* (Gent), II, 1970, p. 51.

⁵⁶² Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) *De voedingsgewassen in Vlaanderen ...*, p. 48

⁵⁶³ De fundamentele rol van graanwinning zou pas na de tweede helft van de 18e eeuw enigszins beginnen dalen door de verspreiding van de aardappelteelt. In de 18^e eeuw werd de aardappel vooral als veevoeding verbouwd. Naar het einde van deze eeuw kreeg het een belangrijke als voedselgewas. De aardappel was al op het einde van de 17^e eeuw in Vlaanderen in opgang. Voor het Maasland vinden we slechts bij uitzondering een vermelding van aardappelen in de bronnen. Het gaat steeds om zeer kleine hoeveelheden. Bron: Vandenbroeke (C.), *Aardappelteelt en aardappelverbruik, Tijdschrift voor Geschiedenis*, Vol. 82, Groningen, 1969, pp. 50-54.

⁵⁶⁴ Bij de landbouwproductiviteit zullen we jaar per jaar de productiviteit analyseren en dus niet per decennium.

Vanderpijpen hielden rekening met een zekere inertie in de evolutie van landbouwtechnologie tijdens deze eeuw. Traditionele praktijken die generaties lang waren nageleefd, maakten een plotse doorbraak van vernieuwing niet mogelijk in de agrarische sector. Daarom moet de langzame groei en de evolutie van het aandeel van de gewassen bij voorkeur over een lange periode worden gevolgd.⁵⁶⁵ We wijzen nogmaals op de hiaten die er in de boekhouding voorkomen waardoor we geen gegevens hebben voor de perioden 1706-1710, 1721-1752.⁵⁶⁶ Ook omwille van deze gaten in de gegevens leek het onze meer aangewezen om de evolutie op lange termijn na te gaan. Uit onze analyse zal blijken dat niet alle gewassen hetzelfde belang behielden doorheen de 18^e eeuw en dat er regionale verschillen waren. We voeren onze analyse enkel uit voor het Maasland en Haspengouw, omdat er niet genoeg gegevens voor Zuid-Limburg beschikbaar zijn. Voor Haspengouw kunnen we enkel van 1696 tot 1720 een analyse uitvoeren omdat nadien het areaal dat in helftwinning werd uitgegeven in deze regio bijzonder klein werd.⁵⁶⁷ Ook voor het uithof in Boorseme hebben we de gegevens uit dit eerste kwart van de 18^e eeuw geanalyseerd om een beeld te krijgen van het productenscala op een groot bedrijf. We hebben ook gebruik gemaakt van literatuur over Vlaanderen, de Kempen, Haspengouw en Zuid-Limburg om onze eigen bevindingen te kaderen. Vandenbroeke en Vanderpijpen geven aan dat een diepgaande ontleding van het productenscala zeer tijdrovend werk is, dat bij voorkeur gemeente per gemeente dient uitgevoerd te worden.⁵⁶⁸ Om te illustreren dat de helftwinningsafdrachten bijzonder goed geschikt zijn voor een dergelijke aanpak, hebben we als steekproef Boorseme genomen.⁵⁶⁹ We zullen hieronder ieder gewas apart behandelen dat we bij de helftwinningsafdrachten tegenkwamen. De grafieken die we hebben opgesteld op basis van de helftwinningsafdrachten zullen we pas op het einde van dit hoofdstuk weergeven.⁵⁷⁰ We beginnen onze analyse met de wintergranen.

⁵⁶⁵ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) De voedingsgewassen in Vlaanderen ..., p. 47.

⁵⁶⁶ We hebben wel enkele gegevens voor 1729-1733, maar aangezien het hier niet om een tienjarige periode gaat hebben we ervoor gekozen om het niet in onze analyse op te nemen zodat we enkel de gegevens van verschillende decennia analyseren.

⁵⁶⁷ Vanaf 1753 slinkt het aandeel van de helftwinningen die de abdij hier uitgaf weg tot het niveau van één post in Gellik. We zullen wel naar de productie op het niveau van één post een vergelijking kunnen maken tussen het Maasland en Haspengouw voor de volledige 18e eeuw, deze analyse voeren we uit in het hoofdstuk over de landbouwproductiviteit.

⁵⁶⁸ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) De voedingsgewassen in Vlaanderen ..., p. 49.

⁵⁶⁹ In een diepgaander wetenschappelijk werk zou het mogelijk zijn om voor alle lokaliteiten waarin er een behoorlijk areaal in helftwinning werd uitgegeven een dergelijke analyse uit te voeren. Vooral in een vergelijkende studie zou dit tot interessante resultaten kunnen leiden.

⁵⁷⁰ We hebben er aanvankelijk aan gedacht om per gewas een grafiek op te stellen die meteen de procentuele verhoudingen tussen de verschillende regio's zou duidelijk maken. Aangezien we over te weinig gegevens voor Haspengouw beschikken leek ons dit niet aangewezen.

1.1 Wintergranen⁵⁷¹

De belangrijkste wintergranen die tijdens de 18^e eeuw in het Maasland verbouwd werden, zijn de broodgranen tarwe en rogge. Deze twee gewassen waren ook in de rest van Vlaanderen de belangrijkste broodgranen.⁵⁷² Daarnaast zien we ook de teelt van spelt, een gewas dat in Vlaanderen nooit een grote rol heeft gespeeld.⁵⁷³ We beginnen met het belangrijkste wintergraan, namelijk rogge.

In de Kempen werd tijdens het Ancien Régime bijna uitsluitend **rogge** als broodgraan verbouwd.⁵⁷⁴ Tijdens de 18e eeuw was het gewas ook van groot belang in Haspengouw⁵⁷⁵ en Zuid-Limburg.⁵⁷⁶ Uit onze analyse blijkt dat het gewas ook een grote rol speelde in het Maasland.⁵⁷⁷ Vandenbroeke en Vanderpijpen stellen een enigszins dalend belang van het gewas vast in Vlaanderen vanaf het midden van de 18^e eeuw.⁵⁷⁸ Jansen ziet daarentegen een stijgend belang van rogge in Zuid-Limburg.⁵⁷⁹ Uit onze analyse blijkt dat rogge in aandeel niet wezenlijk gedaald of gestegen is in het Maasland. In Boorseme zien we een kleine daling vanaf het midden van de 18^e eeuw maar vanaf de jaren 80 lijkt er terug een stijging in te zetten.

Naast rogge was **tarwe** het belangrijkste broodgraan in Vlaanderen tijdens de 18^e eeuw.⁵⁸⁰ Het was de duurste van alle graansoorten en garandeerde een hoge opbrengst bij verkoop.⁵⁸¹ Zelfs inferieure tarwe werd beschouwd als een luxe voedingsmiddel. Voor vele boeren was tarwe het enige dat ze te koop konden aanbieden op de markt⁵⁸².⁵⁸³ Het nadeel was wel dat het gewas een vrij overvloedige

⁵⁷¹ Wintergranen zijn gewoonlijk broodgranen, al konden ze in beperkte mate ook voor de veeteelt of in de bierbrouwerij gebruikt worden. De voornaamste wintergranen zijn tarwe en rogge. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 704.

⁵⁷² Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) De voedingsgewassen in Vlaanderen ..., p. 59.

⁵⁷³ Ibidem.

⁵⁷⁴ Rogge paste goed bij de bedrijfsvoering in de Kempen, waar men rogge met spurrie afwisselde dat als navrucht gekweekt werd. Het stelsel liet een relatief intensieve stalvoeding toe en verzekerde een hoge mestproductie. Dankzij intensieve bemesting behaalde men met dit gewas in de Kempen grotere en minder risicovolle oogsten, dan met een bezaaiing met tarwe het geval was. Het kon ook verschillende jaren op dezelfde akker verbouwd worden zonder dat de opbrengst daardoor daalde, dit was bij tarwe wel het geval. Het leverde bovendien ook stro voor de stalling van dieren. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 13.

⁵⁷⁵ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 14. Uit onze analyse van het eerste kwart van de 18^e eeuw blijkt ook het grote belang van rogge in Haspengouw.

⁵⁷⁶ Uit het werk van Jansen blijkt dat het ook in Zuid-Limburg een groot belang had. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 84.

⁵⁷⁷ Voor het eerste kwart van de 18^e eeuw zien we ook een groot belang van rogge op het uithof in Boorseme.

⁵⁷⁸ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) De voedingsgewassen in Vlaanderen ..., p. 57.

⁵⁷⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg* ..., p. 103.

⁵⁸⁰ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) De voedingsgewassen in Vlaanderen ..., pp. 47-53.

⁵⁸¹ Daarom streefde men in de omgeving van Maastricht ook naar een verhoging van de tarweteelt. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 50.

⁵⁸² Financieel gezien was deze groep boeren volledig afhankelijk van de oogst van dit product. Om de risico's van de teelt zoveel mogelijk tegen te gaan zaaide men al vroeg mengsel van tarwe en rogge. De zogenaamde masteluin duikt in Vlaanderen al in 1352 in de bronnen op. Bron: Slicher van Bath (B.H.), *Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht, 800-1800*, *Landbouwgeschiedenis*, 's-Gravenhage, 1960, p. 65.

bemesting nodig had.⁵⁸⁴ Volgens Jansen kwam tarwe daarom niet voor in de Kempen en werd het vooral in het lössgebied ten oosten van de Maas⁵⁸⁵ aangetroffen.⁵⁸⁶ Uit de helftwinningsafdrachten van Haspengouw kunnen we concluderen dat tarwe hier in het eerste kwart van de 18^e eeuw relatief gezien een groter belang had dan in het Maasland.⁵⁸⁷ J.F.R. Philips stelde vast dat de teelt van tarwe een vooraanstaande plaats behield in het teeltschema in Haspengouw in de 18^e eeuw.⁵⁸⁸ Net als voor rogge, ziet Jansen ook een toenemend belang van tarwe in de omgeving in Zuid-Limburg.⁵⁸⁹ Uit onze analyse is gebleken dat het aandeel van dit gewas in het Maasland toenam vanaf het midden van de jaren 60. Volgens Jansen werd tarwe vooral op kleine bedrijven geteeld, omdat men hier een betere veebezetting had dan op de grote bedrijven, waardoor de bemesting intensiever kon gebeuren.⁵⁹⁰ Wanneer we naar het eerste kwart van de 18^e eeuw kijken, dan kunnen we zien dat het aandeel van tarwe op het uithof in Boorseme inderdaad iets lager ligt dan op de losse percelen in het Maasland. Vooral in de periode 1711-1720 lijkt het aandeel in het Maasland hoger te liggen. Gezien de beperkte steekproef kunnen we hier natuurlijk geen algemene conclusie op baseren.

Naast rogge en tarwe, werd ook **spelt** verbouwd. Het bracht bijna altijd een slechte prijs op en boette, in Zuid-Limburg, na 1700 sterk aan belang in.⁵⁹¹ Na 1700 verminderde de teelt van spelt in deze regio en na 1730 werd het volgens Jansen zelfs niet meer verbouwd in de omgeving van Maastricht.⁵⁹² In Haspengouw kwam de cultuur van spelt in het begin van de 18^e eeuw nog regelmatig voor, maar in 1750 begon de teelt van dit gewas ook hier af te nemen. Jansen beweert dat in 1796 de teelt van spelt hier volledig verdwenen was, met uitzondering van het kanton Tongeren.⁵⁹³ Uit de helftwinningsafdrachten blijkt dat spelt inderdaad nog van belang was in Haspengouw in het eerste kwart van de 18^e eeuw. In het Maasland zien we dat het belang van spelt doorheen de 18^e eeuw afneemt, maar we stellen wel een heropleving vast in het laatste kwart van deze eeuw. In Boorseme

⁵⁸³ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 58.

⁵⁸⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 45.

⁵⁸⁵ Volgens Lindemans nam de teelt van dit gewas in Haspengouw toe vanaf de 17^e eeuw. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 15.

⁵⁸⁶ De tarweteelt begin in het uiterste zuid-westen van het latere departement Nedermaas in de laatste decennia van de 16^e eeuw. In de omgeving van St; Truiden werd tarwe voor het eerst tussen 1586 en 1589 vermeld.

⁵⁸⁷ Voor het eerste kwart van de 18^e eeuw zien we dat tarwe op het uithof in Boorseme tussen 1711-1720 wat aan belang had ingeboet. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 34.

⁵⁸⁸ Hij stelt tevens vast dat het teeltschema in Haspengouw veelzijdiger werd vanaf het begin van de 19^e eeuw. Bron: Philips (J.F.R.), *De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19^e eeuw...*, p. 19.

⁵⁸⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 84.

⁵⁹⁰ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, pp. 32-34.

⁵⁹¹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg ...*, p. 103.

⁵⁹² Volgens Jansen was de verdwijning van de producten, die slecht in de markt lagen, in de omgeving van Maastricht algemeen. Hij koppelt dit aan een meer commerciële instelling van de boeren. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 62. & Ruwet (J.), *Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime. Le blé en pays mosan, Annales-économies-Sociétés-Civilisations*, 1964, p. 634.

⁵⁹³ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 62.

zien we dat spelt na 1720 volledig verdwijnt om in het laatste kwart van de 18e eeuw terug de kop op te steken. Deze heroplevingen in het Maasland zijn niet bijzonder groot, maar het geeft wel aan dat de rol van spelt nog niet volledig was uitgespeeld in deze regio. Nu we de wintergranen hebben besproken bekijken we de volgende categorie, de zomergranen.

12.Zomergranen

Haver⁵⁹⁴ kwam veel voor in de helftwinningsafdrachten en werd voornamelijk gebruikt als voeder voor paarden.⁵⁹⁵ Dit gewas had vele voordelen en wordt volgens Thoen in de literatuur nog te vaak afgedaan als een traditioneel en weinig progressief gewas.⁵⁹⁶ Het was een teelt die weinig zorg vereiste en die op alle gronden goed gedijde, maar in het bijzonder op zandleemgronden.⁵⁹⁷ Het gewas gaf goede resultaten zonder bemesting, omdat het behoorlijk kon renderen op de navette van het voorgaande jaar.⁵⁹⁸ Het leverde ook meer stalstro op dan de wintergranen.⁵⁹⁹ In de Kempen was de verbouw van dit gewas gering.⁶⁰⁰ Voor het eerste kwart van de 18^e eeuw stellen we in Haspengouw en op het uithof in Boorseme, net als op de helftwinningen in het Maasland, een groot belang van haver vast. Jansen ziet een stijging van het aandeel haver in de omgeving van Maastricht in de 18^e eeuw.⁶⁰¹ Uit onze analyse blijkt dat haver in het Maasland naar het einde van de 18^e eeuw iets aan belang heeft ingeboet. Ook in Boorseme lijkt het vooral in het laatste kwart van de 18^e eeuw een lager belang te hebben dan in het begin van de eeuw.

⁵⁹⁴ We hebben er reeds op gewezen dat de inhoudsmaat in liter niet hetzelfde is als het gewicht in kilogram, dit is zeker een gevaar wanneer we haver vergelijken met veel andere gewassen omdat het lichter was dan de meeste anderen.

⁵⁹⁵ Soly (H.), De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16e eeuw. Problematiek, in: *Handelingen van het Colloquium over de Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek*, Gent, 1972, pp. 97-117.

⁵⁹⁶ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 716.

⁵⁹⁷ LEPLAE (E.), *Traité d'agriculture générale et de cultures spéciales*, Leuven Uystpruyst/Dieudonné, 1911, p. 185.

⁵⁹⁸ De navette is de, in de grond resterende bemesting van een vorige teelt (meestal wintergraan). Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, p. 717.

⁵⁹⁹ Leplae (E.), *Traité d'agriculture générale et de cultures spéciales...*, p. 189.

⁶⁰⁰ De haverteelt was dus vooral belangrijk in streken waar men met het paard ploegde. In de Kempen gebruikte men vooral ossen in de landbouw. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 61.

⁶⁰¹ Volgens Jansen was de oorzaak hiervan de afname van peulvruchten en met name de terugval van wikke in het teeltschema, waardoor de nood aan haver steeg als voeder voor paarden. De verbouw van duurere graansoorten leidde er toe, dat een groeiend tekort ontstond aan haver en gerst, die in toenemende mate werden gevraagd voor de voeding van paarden en het brouwen van bier. Het tekort aan beide gewassen leidde op zijn beurt weer tot een relatief sterke prijsstijging voor deze twee granen. Door zowel het gedragspatroon van de consument als die van de producent ging de prijs van de minderwaardige graansoorten stijgen. De overschotten die theoretisch gezien hadden moeten ontstaan in verband met de toenemende teelt van dure wintergranen, konden dankzij de internationale markt toch worden afgezet. Zodoende verhinderde de internationale vervlechting een ineenstorting van de graanmarkt voor tarwe en rogge. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 50 en p. 72.

Een andere belangrijk zomergraan was **boekweit**.⁶⁰² Boekweit was een broodgraan dat goed verbouwd kon worden op zandige gronden.⁶⁰³ Het gewas verspreidde zich eerst in de Kempen en het noorden van Vlaanderen en nadien verspreidde het zich over de andere regio's.⁶⁰⁴ Jansen stelde vast dat in 1769 de teelt van boekweit nog redelijk sterk overheerste in de centrale Kempen.⁶⁰⁵ In Haspengouw werd boekweit nooit intensief verbouwd. Dat blijkt ook de analyse van de helftwinningsafdrachten, in het eerste kwart van de 18^e eeuw kwam het gewas hier niet voor.⁶⁰⁶ Volgens Jansen nam het belang van boekweit af in Zuid-Limburg doorheen de 18^e eeuw, maar het bleef wel een belangrijke rol vervullen in de voeding tot het einde van deze eeuw.⁶⁰⁷ In Vlaanderen kan voor de periode 1766-1775 van een herwaardering van dit gewas gesproken worden.⁶⁰⁸ Volgens Jansen doet zich een soortgelijke situatie voor in de omgeving rond Maastricht in de periode 1780-1790 door het verdwijnen van de braak.⁶⁰⁹ Volgens hem is deze stijging niet gebeurd om economische redenen, zoals vroeger werd verondersteld⁶¹⁰, maar om technische redenen.⁶¹¹ In het kader van het streven naar maximalisatie van de graanteelt kon de boekweit als tussenteelt goede diensten bewijzen.⁶¹² In het Maasland zien we net dat boekweit doorheen de gehele 18^e eeuw aan belang heeft gewonnen, vooral vanaf het midden van deze eeuw is een merkbaar stijgend belang vast te stellen. Voor Boorseme stellen we dezelfde tendens vast, al is er hier wel een lichte daling van het belang ervan vast te stellen in het laatste kwart van de 18^e eeuw. Naast de zomer- en wintergranen waren er ook gewassen die in beide seizoenen verbouwd konden worden. Voor de bestudeerde regio's is gerst hier het beste voorbeeld van.

⁶⁰² In de pachtboeken voor 1753 komt boekweit onder de naam *bouckey* voor.

⁶⁰³ Brood werd er zelden van gebakken, maar pannenkoeken wel. De zandboer kon de boekweit als zomervrucht in het zomerzaad zaaien, als tegenhanger van de "ronde granen" die elders de leemboer zaaide, maar die op zanggrond maar slecht groeiden. Met de boekweit kon hij ook nog een broodgraan zaaien na de winter, in het geval de wintergranen geheel of gedeeltelijk mislukt waren door het weer. Zo probeerde men hongersnoden te voorkomen. Daarnaast had boekweit ook geen rechtstreekse bemesting met stalmest nodig. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 119.

⁶⁰⁴ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 117.

⁶⁰⁵ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 60.

⁶⁰⁶ Goossens (J.), *De Limburgse Kempen, een volks- en taalkundige gevarieerde landbouweenheid, Het Oude Land van Loon*, XIV, 1959, p. 277. & Weijnen (A.), *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-brabant*, Fijnaart, 1937, pp. 215-222.

⁶⁰⁷ Het belang van rogge was steeds groter dan dat van boekweit in het Maasland, Jansen stelt wel vast dat in de kantons Achel, Bree en Stevensweerd in 1769 de boekweit het belang van de rogge overschaduwde. Dit zou kunnen wijzen op een lagere vruchtbaarheid van de grond waardoor de teelt van rogge aangevuld diende te worden met die van boekweit. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, pp. 59-60.

⁶⁰⁸ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) *De voedingsgewassen in Vlaanderen ...*, p. 57.

⁶⁰⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 50.

⁶¹⁰ Slicher van Bath (B.H.), *Duizend jaar landbouw in de Nederlanden...*, p. 68.

⁶¹¹ Het was immers mogelijk om boekweit te telen in het braakjaar. Het gewas stelde zo weinig eisen aan de grond dat men op een nagenoeg uitgeputte bodem toch nog een redelijk resultaat kon krijgen. Bovendien verstikte boekweit het onkruid, waarvan men anders na het braakjaar last had.

⁶¹² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 51.

1.3 Zomer- en wintergranen

Gerst kon zowel als zomer- of wintergraan⁶¹³ verbouwd worden. In de eerste helft van de 18^e eeuw vinden we soms de vermelding welk soort gerst (winter- of zomergerst), vanaf de tweede helft komt dit niet mee voor. Daarom hebben we in onze verwerking ook geen rekening gehouden met de zomer-winteronderverdeling. Volgens Jansen heeft de teelt van wikke de teelt van zomergerst volledig verdrongen in de 17^e en 18^e eeuw in Zuid-Limburg.⁶¹⁴ Traditioneel was er een tekort aan gerst voor de bierbrouwerij.⁶¹⁵ Er was dan ook een duidelijke concentratie van de teelt van gerst in de omgeving van steden waarneembaar.⁶¹⁶ In het eerste kwart van de 18^e eeuw zien we dat gerst in Haspengouw in de periode 1711-1720 bijna volledig verdwenen was. Voor deze periode zien we in het Maasland en Boorseme net een stijging van het belang van dit gewas. Gerst nam in het Maasland in belang af vanaf het midden van de 18^e eeuw. In Boorseme zien we hetzelfde gebeuren, maar hier nam het belang pas vanaf midden jaren 60 af. Naast de teelt van aparte gewassen, kwam het ook voor dat men een mengeling van gewassen inzaaide.

1.4 Menggewassen⁶¹⁷

Reaalsgoed was een menggewas dat deels uit gerst en deels uit haver bestond. In de literatuur wordt het ook hordeum, mixtum of cortcoren genoemd.⁶¹⁸ Het was de goedkoopste graansoort in het bestudeerde gebied.⁶¹⁹ In Haspengouw zien we enkel in 1714 de verbouw van *reaalsgoed*. Vanaf 1700 zou de teelt ervan sterk verminderen in Zuid-Limburg.⁶²⁰ In het begin van de 18^e eeuw werd de neiging om de graanteelt te verbeteren, uitgebreid door de verdwijning van de slechtere granen.⁶²¹ De

⁶¹³ Het schijnt dat men begon met het zaaien van de wintergerst, als het gewas door de weersomstandigheden werd aangetast, ploegde men het nadien weer om en verving men het door zomergerst, die weliswaar een geringere opbrengst gaf. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 50.

⁶¹⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 45.

⁶¹⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 50.

⁶¹⁶ In de omgeving van Maastricht en Tongeren trof men veel gerst aan dan op het platteland daarbuiten. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 61.

⁶¹⁷ Er bestond nog een ander mengsel dat vooral populair was in Vlaanderen, namelijk de masteluin dat bestond uit een mengeling van tarwe en rogge. In 1769 trof men de masteluin in Limburg nog op betrekkelijk grote oppervlakten aan in de kantons Wittem en Loon. Beiden hadden een nogal eenzijdig teeltschema.

Handelsgewassen kwamen er nauwelijks voor. In het middenlössgebied, waar met vele nieuwe teelten werd geëxperimenteerd was de masteluin zeldzaam. Bij de helftwinningaafdrachten van de abdij van Hocht komen we het nergens tegen, noch in het Maasland, noch in Haspengouw. Bron: Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 59.

⁶¹⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg ...*, p. 11.

⁶¹⁹ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 62. & Ruwet (J.), *Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime...*, p. 634.

⁶²⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 73.

⁶²¹ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 62.

verdwijning van producten die slecht in de markt lagen, was hier in deze periode algemeen.⁶²² Omdat de opbrengst van *reaalsgoed* zeer bevredigend was, mogen we hieruit vaststellen dat men zich sterker op de markt ging richten. Het wijst er volgens Jansen op dat boeren inspeelden op de relatieve verschuivingen bij de graanprijzen. We kunnen besluiten dat economische rationaliteit een duidelijke drijfveer is bij de organisatie van het boerenbedrijf, niet in de zin van een kapitalistisch persoonlijk winststreven.⁶²³ In het Maasland komt *reaalsgoed* voornamelijk in het eerste kwart van de 18^e eeuw voor, tussen 1753 en 1762 kent het wel nog een kleine heropleving, waarna het volledig verdwijnt. We zien exact hetzelfde gebeuren in Boorseem. Op het uithof in Boorseem zien we in het eerste kwart van de 18^e eeuw geen *reaalsgoed* voorkomen.

1.5 Peulvruchten⁶²⁴

Peulvruchten waren zowel geschikt voor dierlijke als menselijke consumptie.⁶²⁵ Voor peulvruchten kan in Vlaanderen een afnemend belang vastgesteld worden sinds de eerste jaren van de 18^e eeuw.⁶²⁶ In de tweede helft van de 18^e eeuw was er een duidelijke tendens om traditionele groenbemesters te vervangen door hoogwaardiger voedergewassen als klaver en knolgewassen.⁶²⁷ Deze nieuwe producten hadden een veel hoger rendement dan de traditionele wikke en leidden tot een veel hogere mestproductie.⁶²⁸

Wikke⁶²⁹ is het oudste voedergewas dat in België gebruikt werd. Lindemans beweert dat het gewas *kruk* werd genoemd in Limburg en Haspengouw, maar in het bestudeerde bronnenmateriaal komt deze term nooit voor. Wikke is een gewas dat tamelijk zware grond nodig heeft en daarom kwam het maar zelden voor in de Kempen. In de regio's waar het wel veel verbouwd werd, zou het vanaf de 17^e eeuw langzaamaan verdreven worden door de klaver.⁶³⁰ Aanvankelijk leek het dat de teelt van wikke, evenals die van paardenbonen in de omgeving van Maastricht volledig zou verdwijnen in de 18e eeuw. Het bleek echter snel dat rauwvoer en klaver minder geschikt waren voor het voederen van paarden,

⁶²² Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 62. & Ruwet (J.), *Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime...*, p. 634.

⁶²³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 49.

⁶²⁴ Bij de peulvruchten horen vooral traditionele groenbemesters als erwten, paardenbonen en wikke. Zij bevorderen de verdeling van het organisch materiaal over de grond en voorkomen het opschieten van ongelijkmatig gewas. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis: een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Vol. 39, 1994, p.145.

⁶²⁵ Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen...*, pp. 718-719.

⁶²⁶ ⁶²⁶ Vandenbroeke (C.) en Vanderpijpen (W.) *De voedingsgewassen in Vlaanderen ...*, p. 57.

⁶²⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, pp. 56-67.

⁶²⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 47.

⁶²⁹ Wikke als groenvoer werd gezaaid als mengeling met rogge (winterwikke) of met haver (zomerwikke). De vrucht lag dan niet te laag bij de grond en was vooral bedoeld als voedergewas voor de paarden. Dergelijk gewas noemde men in Haspengouw *mastraan of maseraan*. Deze term komt in de bronnen maar één keer voor onder de naam *maeraen goed*. Bron: R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 68.

⁶³⁰ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 425.

dan de wikke, zodat men naar een nieuw evenwicht moest zoeken. Wikke krijgt daardoor een heropleving op het einde van de 18e eeuw in Zuid-Limburg.⁶³¹ In het Maasland zien we dat het belang van wikke afneemt vanaf het midden van de jaren 60 van de 18^e eeuw, vanaf 1783 zien we wel een heropleving van het gewas. In Boorseme speelde het gewas over het algemeen een kleinere rol dan in de rest van het Maasland. Tussen 1753 en 1762 lijkt het wel iets aan belang te hebben gewonnen en nadien verdwijnt het om in het laatste kwart van de eeuw opnieuw een zeer bescheiden aandeel in te nemen. Op het uithof in Boorseme komt het enkel in de periode 1711-1720 voor, terwijl het op de losse percelen in Boorseme in het eerste kwart van de eeuw bijna niet voorkwam. Dat is een interessant gegeven omdat Jansen net vaststelt dat op kleine bedrijven in de omgeving van Maastricht de wikke als enige voedergewas gebruikt werd in de eerste helft van de 18e eeuw.⁶³² In Haspengouw zien we voor deze periode dat wikke een groter belang had dan in het Maasland en Boorseme en het gewas neemt ook in belang toe in dit eerste kwart.

Erwten werden in de bronnen vaak in één adem met paardenbonen genoemd en werden waarschijnlijk samen met dit gewas ingezaaid. Volgens Lindemans toont dit aan dat het als groenvoer gebruikt werd op stal. In tegenstelling tot de teelt van wikke werd de teelt van de (groene) erwt niet verdrongen door de opkomst van de klaver.⁶³³ In de bronnen komt het gewas doorheen de hele 18^e eeuw voor. In het Maasland stellen we vast dat erwten steeds maar een bescheiden aandeel hadden, dat bovendien daalde vanaf het midden van de jaren 60. In Boorseme hadden erwten een groter belang dan in de rest van het Maasland, dit belang zou zelfs licht stijgen tussen 1753 en 1782, nadien nam het terug het aandeel in dat het in het eerste kwart van de 18^e eeuw gehad had. Wat het uithof in Boorseme betreft, zien we hier enkel erwten voorkomen in 1714 en 1715. In het eerste kwart van de 18^e eeuw stellen we in Haspengouw een lager belang van erwten vast dan in het Maasland.

De **paardenboon** was samen met de erwt een gewaardeerd krachtvoeder voor het vee. Zoals de naam aangeeft werden ze vooral gebruikt voor de voeding van paarden. Maar het gewas wordt ook gebruikt om schapen en varkens mee vet te mesten. Buiten de Kempen wordt het gewas overal gekweekt. Het gewas wordt ook aangetroffen in de braak.⁶³⁴ Dit gewas wint in het Maasland aan belang in het laatste kwart van de 18^e eeuw, hetzelfde gebeurt in Boorseme. In het eerste kwart van de 18^e eeuw zien we bonen niet voorkomen op het uithof in Boorseme, in Haspengouw kwam het enkel in de periode 1696-1705 voor.

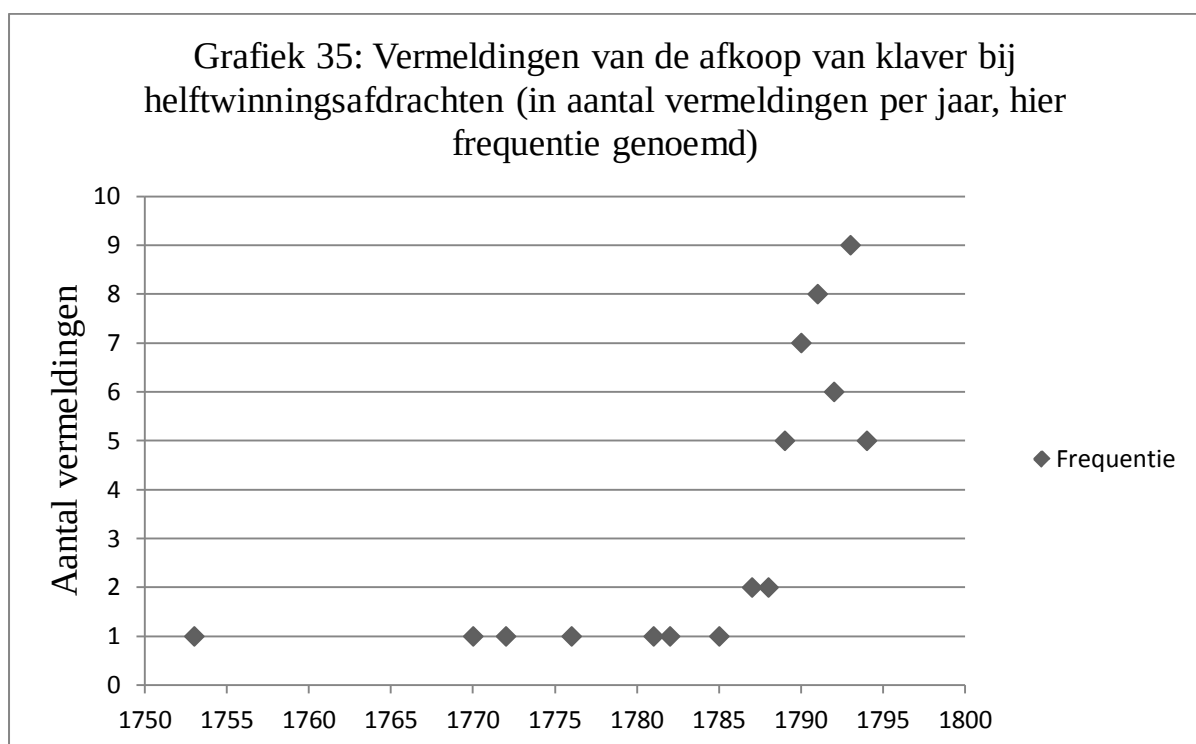
⁶³¹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 47.

⁶³² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 44.

⁶³³ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 426.

⁶³⁴ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 113.

Een belangrijk gewas (peulvrucht) dat we niet in de grafieken opgenomen hebben omdat er geen afdracht van gebeurde, is **klaver**. Aangezien de pachters in het helftwinningsstelsel dit gewas afkochten van de abdij zodat ze het gewas volledig konden behouden, kunnen we besluiten dat het wel de bedoeling was dat ook de helft van dit gewas aan de abdij werd afgedragen. In de onderstaande grafiek hebben we de frequentie van de vermeldingen van klaver in de pachtboeken weergegeven. Vermeldingen van klaver komen pas vanaf 1753 en pas echt veelvuldig vanaf de jaren 80 van de 18^e eeuw voor. In de literatuur wordt erop gewezen dat in Zuid-Limburg de klaver pas echt van betekenis zou worden vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw.⁶³⁵ Dit was ook het geval voor het Maasland. De klaverteelt had in het departement van de Nedermaas in 1796 op vrij ruime schaal ingang gevonden.⁶³⁶ In Haspengouw trof men op het einde van de 18^e eeuw een rotatiestelsel aan, waarin klaver en braak naast elkaar voorkwamen. Kennelijk ging het om een van de eerste pogingen om het traditionele patroon van de landbouw in dit gebied te doorbreken.⁶³⁷ Volgens Lindemans is een laattijdige invoering van de klaverteelt in Haspengouw niet aan de weerstand van de boeren te wijten (die zagen immers dat de klaverteelt in andere regio's zeer voordelig was), maar aan het verstarde drieslagstelsel waarbij het oude weiderecht op de stoppel nog van kracht was.⁶³⁸

⁶³⁵ JANSEN (J.C.G.M.), Agrarian development and exploitation in South Limburg in the years 1650-1850, *Acta Historiae Neerlandicae*, Vol. 5, Maastricht, 1971, pp. 249-260.

⁶³⁶ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 5.

⁶³⁷ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p.

10.

⁶³⁸ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 431.

In de onderstaande tabel hebben we alle vermeldingen van afkoop van klaver weergegeven met het jaartal, de lokaliteit waarin het voorkwam, het bedrag dat men betaalde voor de afkoop en de grootte van de post van de pachter die de afkoop deed.

Tabel 25: Afkoop van klaver bij helftwinningsafdrachten, met vermelding van de lokaliteit, het jaartal en het bedrag waarmee de klaver werd afgekocht

jaar	lokaliteit	hectare	gulden
1753	Pietersheim	0,83	5
1770	Kotem	2,74	14
1772	Kotem	2,74	16
1776	Kotem	2,02	10
1781	Gellik	0,71	17
1782	Kotem	1,30	6
1785	Neerharen	?	8
1787	Briegden	0,87	11
1787	Neerharen	?	8
1788	Boorse	2,55	19
1788	Kotem	2,02	12
1789	Neerharen	3,32	15
1789	Opgrimbie	2,95	6
1789	Boorse	1,78	8
1789	Boorse	2,55	11
1789	Pietersheim	6,43	12
1790	Kotem	1,30	6
1790	Kotem	6,30	21
1790	Boorse	2,55	14
1790	Kotem	2,02	9
1790	Maasmechelen	0,83	10
1790	Maasmechelen	0,42	4
1790	Neerharen	3,32	10
1791	Pietersheim	6,43	23
1791	Opgrimbie	0,58	3
1791	Boorse	2,55	10

jaar	lokaliteit	hectare	gulden
1791	Kotem	1,55	15
1791	Opgrimbie	2,95	10
1791	Kotem	1,30	12
1791	Kotem	2,02	9
1791	Neerharen	3,32	4
1792	Kotem	2,02	1
1792	Pietersheim	6,43	4
1792	Pietersheim	6,43	18
1792	Kotem	6,30	36
1792	Opgrimbie	2,95	6
1792	Boorse	2,55	10
1793	Boorse	2,55	10
1793	Pietersheim	0,83	9
1793	Kotem	1,55	5
1793	Opgrimbie	2,95	5
1793	Maasmechelen	1,04	5
1793	Kotem	6,30	20
1793	Kotem	6,30	20
1793	Neerharen	3,32	2
1793	Kotem	2,02	10
1794	Maasmechelen	0,83	10
1794	Boorse	2,55	12
1794	Kotem	2,02	6
1794	Pietersheim	6,43	14
1794	Kotem	1,30	5

De klaverteelt zou eerst in Vlaanderen voorkomen voordat het naar de rest van de Nederlanden zou doorvloeien. Pas laat overschreed de klaverteelt de taalgrens tussen Vlaanderen en Wallonië.⁶³⁹ In het Maasland onderging men vermoedelijk invloed uit streken van Antwerpen en Brabant. In de Kempen kende men geen grote verspreiding van dit gewas en moest men een beroep doen op spurrie^{640 641}. Klaver wordt door Lindemans bijna als een deus ex machina beschreven voor de Vlaamse landbouw. Hij beschrijft het als een veelzijdig gewas dat zowel direct als indirect een invloed heeft uitgeoefend op de landbouweconomie. De verspreiding van de klaverteelt vanaf de 17^e eeuw heeft volgens Lindemans een nieuwe periode voor de landbouw ingeluid. Het gewas liet toe dieren bijna volledig op stal te voeden. Ook kleine boeren zouden voortaan de mogelijkheid hebben om hun vee op stal te houden. De hogere mestproductie die door de stalvoeding bekomen werd was daarenboven ook van betere kwaliteit. De grotere mestproductie liet ook toe om de braak te verdringen en zo het landbouwareaal dat in gebruik kon worden genomen, te vergroten.⁶⁴² Jansen wijst er daarentegen op dat men de betekenis van klaver (en voedergewassen in het algemeen) niet mag overdrijven.⁶⁴³ Het zou niet correct zijn om de landbouwhervorming enkel toe te schrijven aan de vermeerdering van de teelt van rauwvoer en klaver. De teelt ervan was wel een stimulans in het streven naar een meerjarig vruchtwisselingstelsel zonder braak. Het was er echter niet de aanleiding van, in de eerste helft van de 18^e eeuw is er al een duidelijk streven naar een verlenging van het vruchtwisselingsysteem en een verdringing van de braak. Klaver versnelde dit proces wel aanzienlijk.⁶⁴⁴

1.6 Oliehoudende planten

Oliehoudende planten werden in de omgeving van Maastricht weinig geteeld.⁶⁴⁵ Afhankelijk van de bodemstructuur komen we **koolzaad**, **raapzaad**⁶⁴⁶ of **oliezaad** tegen. Aanvankelijk werd vooral raapzaad⁶⁴⁷ verbouwd. Het loof ervan werd als veevoeder gebruikt. In latere tijden zou vooral

⁶³⁹ In Luik komen volgens Lindemans de eerste vermeldingen pas rond 1737 voor. Bron: Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 431.

⁶⁴⁰ Dit gewas had een bijzonder belang voor de eigenheid van de Kempen volgens Lindemans. Bron: Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, p. 426 Om het met de woorden van Schwerz te zeggen: "Ohne Spörgel ware die Campine noch eine Wüste". Bron: Schwerz (J.N.), *Anleitung zur Kenntniss der Belgischen Landwirthschaft*, Halle, Hemmerde und Schwetschke, 1811. p. 33.

⁶⁴¹ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 5. & Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 429.

⁶⁴² Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, pp. 428-430.

⁶⁴³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 81.

⁶⁴⁴ Ibidem.

⁶⁴⁵ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 65.

⁶⁴⁶ De verlichting in de abdij van Hocht gebeurde door middel van olielampen die raapolie gebruikten. Daarom werden grote hoeveelheden raapzaad in de abdij zelf tot olie verwerkt, al werd er ook raapolie aangekocht. Bron: BROUWERS (J.), *Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw)...*, p. 12.

⁶⁴⁷ Het kweken van rapen wordt in de literatuur gezien als een belangrijke schakel in de verklaring van de intensieve Vlaamse landbouw vooral inzake het gebruik als veevoeder. Bron: Thoen (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen ...*, p. 725.

koolzaad populair worden.⁶⁴⁸ In de omgeving van Maastricht werd kool- en raapzaad vooral geteeld om in de inheemse behoefte aan olie te voorzien. Overal bestonden er kleine oliemolens.⁶⁴⁹ Het telen van oliehoudende planten voor de handel was nagenoeg onmogelijk, daarvoor hadden deze gewassen een te krachtige bemesting nodig. Deze mest hield men liever ter beschikking voor de teelt van granen. Vanaf 1790 nam de teelt van koolzaad af, de hoge graanprijzen speelden hierbij een rol. Het leverde de boeren meer op om rogge en tarwe te verbouwen.⁶⁵⁰ Vooral in de buurt van Maaseik, Weert en Roermond verbouwde men veel oliehoudende planten, hier was dan ook een bloeiende olieverwerkende industrie.⁶⁵¹ Kool- en raapzaad heeft in het Maasland een klein aandeel gehad, het belang ervan steeg in de periode 1711-1720, daalde tussen 1763 en 1772, kende tussen 1773 en 1782 een opflakkering om terug aan belang in te boeten in het laatste kwart van de 18^e eeuw. In Boorseem heeft over de teelt van deze gewassen een klein belang, het komt doorheen de hele 18^e eeuw voor, behalve in de periode 1773-1782, en kende een groei in de periode 1711-1720. Op het uithof in Boorseem zien we in het eerste kwart van de 18^e eeuw een toenemend belang van kool- en raapzaad. In Haspengouw komt het in deze periode niet voor.

1.7 Boomgaarden

Ten slotte nog een kort woord over boomgaarden. In de pachtboeken komen we af en toe de vermelding tegen dat een bepaalde post deels of geheel uit een boomgaard bestaat. In Haspengouw, het Maasland en Zuid-Limburg kwamen boomgaarden veelvuldig voor, maar in de Kempen waren ze een zeldzaamheid. Dit is waarschijnlijk aan de kwaliteit van de bodem te wijten.⁶⁵² Bij de helftwinningsafdrachten komen we nooit producten uit een boomgaard tegen.

1.8 Grafieken productenscala

Hieronder hebben we de grafieken van het productenscala voor tienjaarlijkse perioden weergegeven. We hebben telkens eerst de absolute productie weergegeven en nadien het relatieve belang van de gewassen ten opzichte van elkaar. Een analyse van de landbouwproductie is pas aan de orde in het volgende hoofdstuk.

⁶⁴⁸ Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 437.

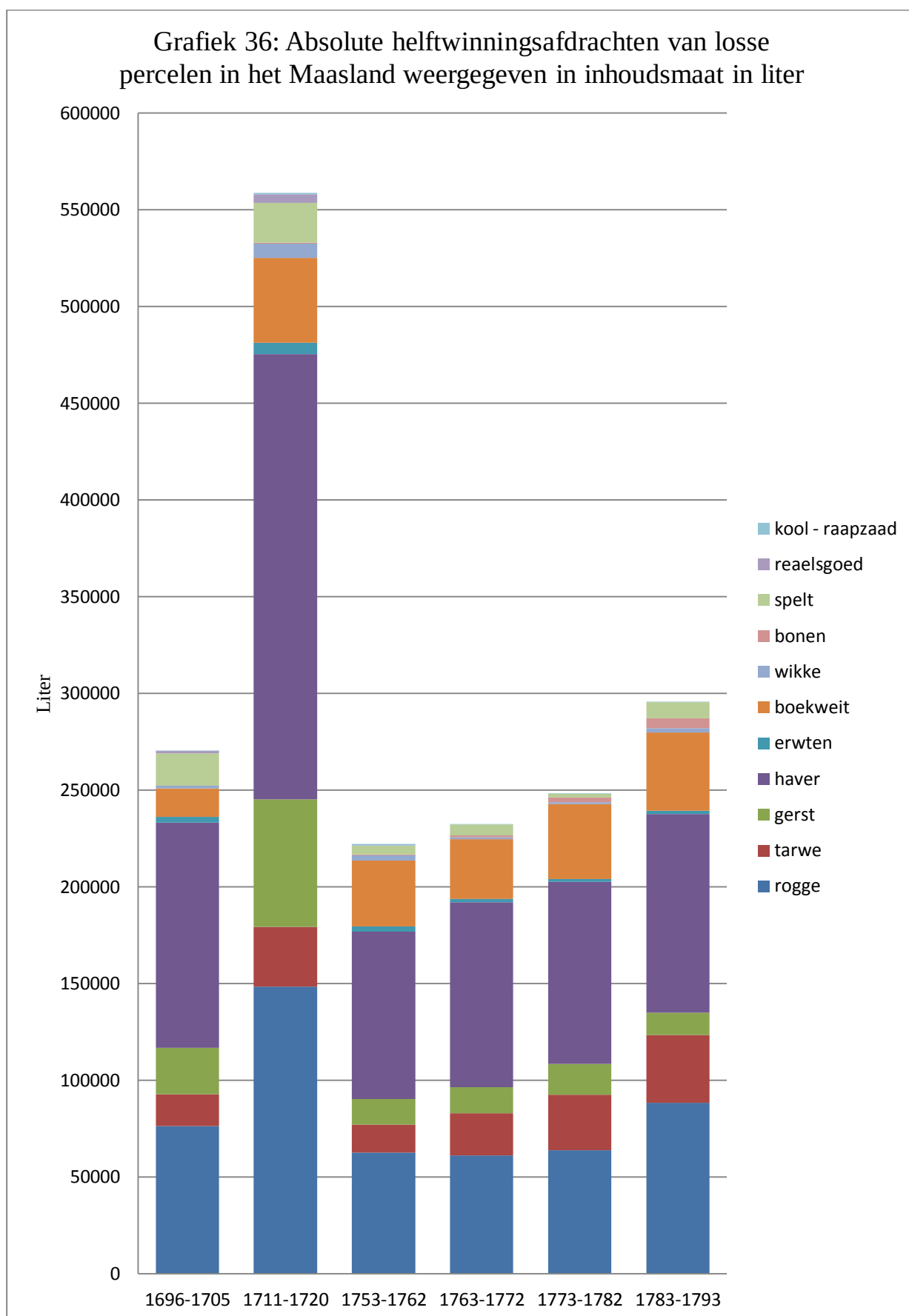
⁶⁴⁹ Renes (J.), *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap...* p 144.

⁶⁵⁰ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 65.

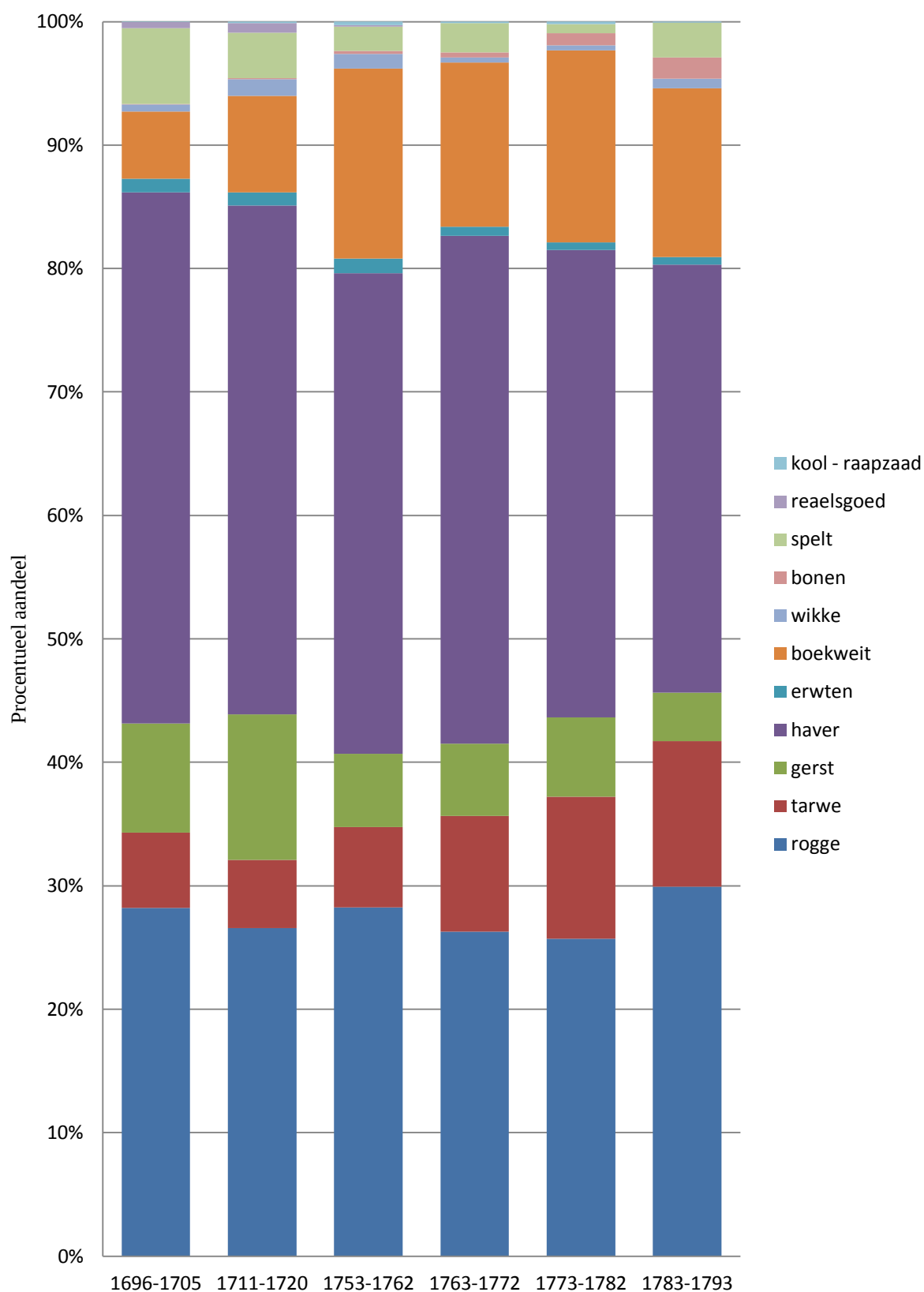
⁶⁵¹ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 66.

⁶⁵² Lindemans (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België...*, p. 405.

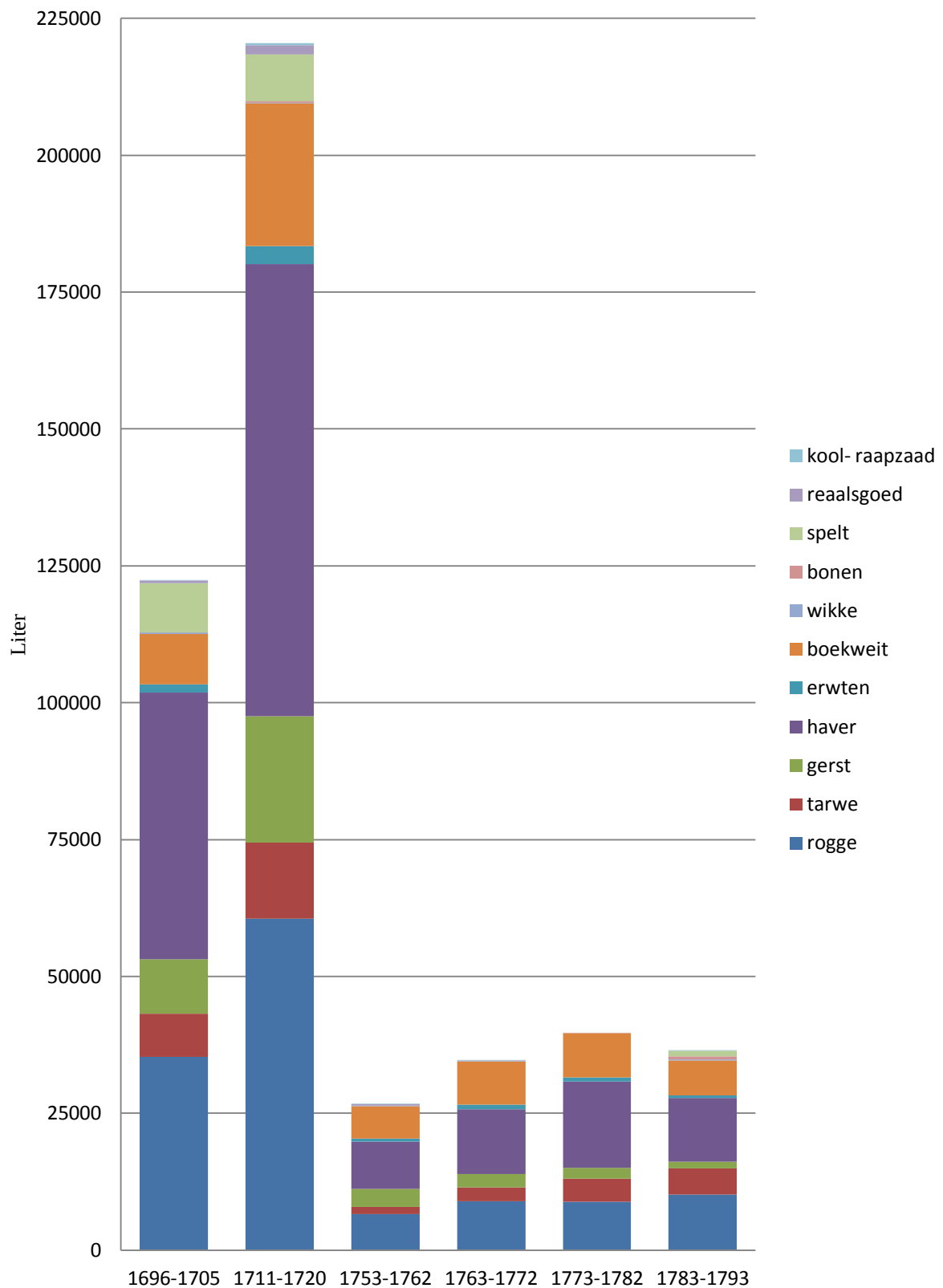
Productenscala in het Maasland

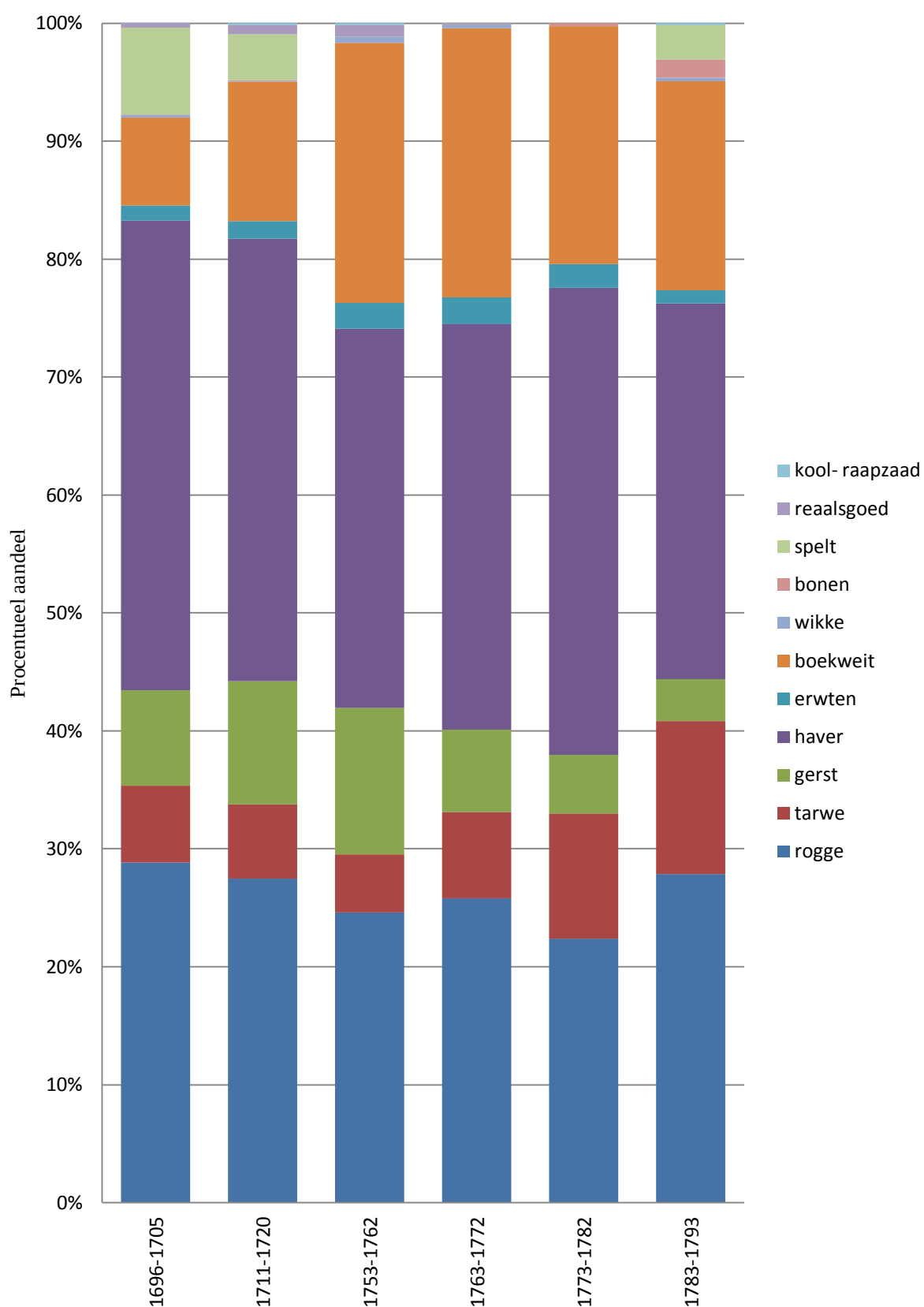
Grafiek 37: Aandeel van de gewassen in de helftwinningsafdrachten van losse percelen in het Maasland volgens inhoudsmaat in liter, in % ten opzichte van elkaar

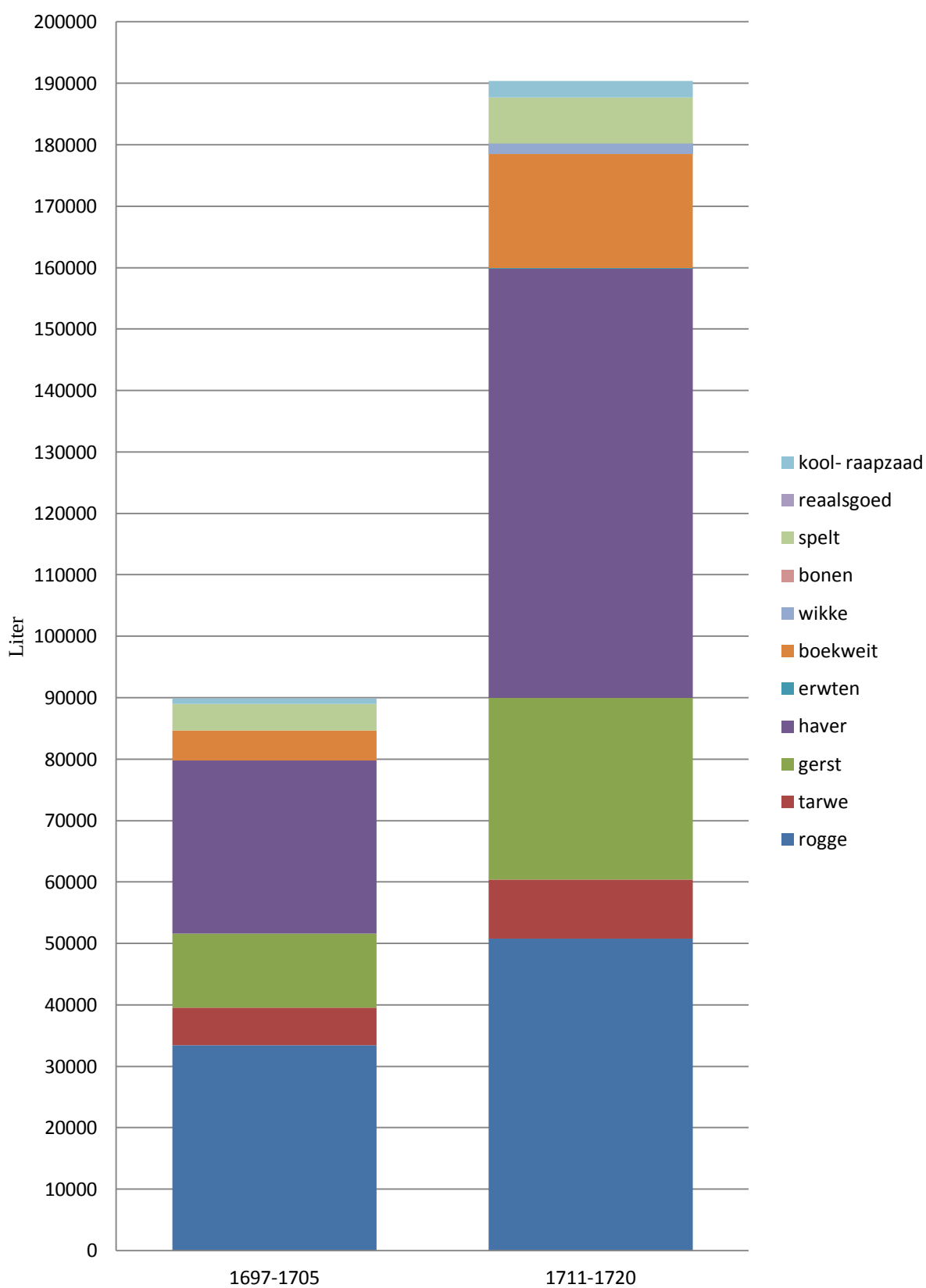
Grafiek 38: Absolute helftwinningsafdrachten van losse percelen in Boorseem weergegeven in inhoudsmaat in liter

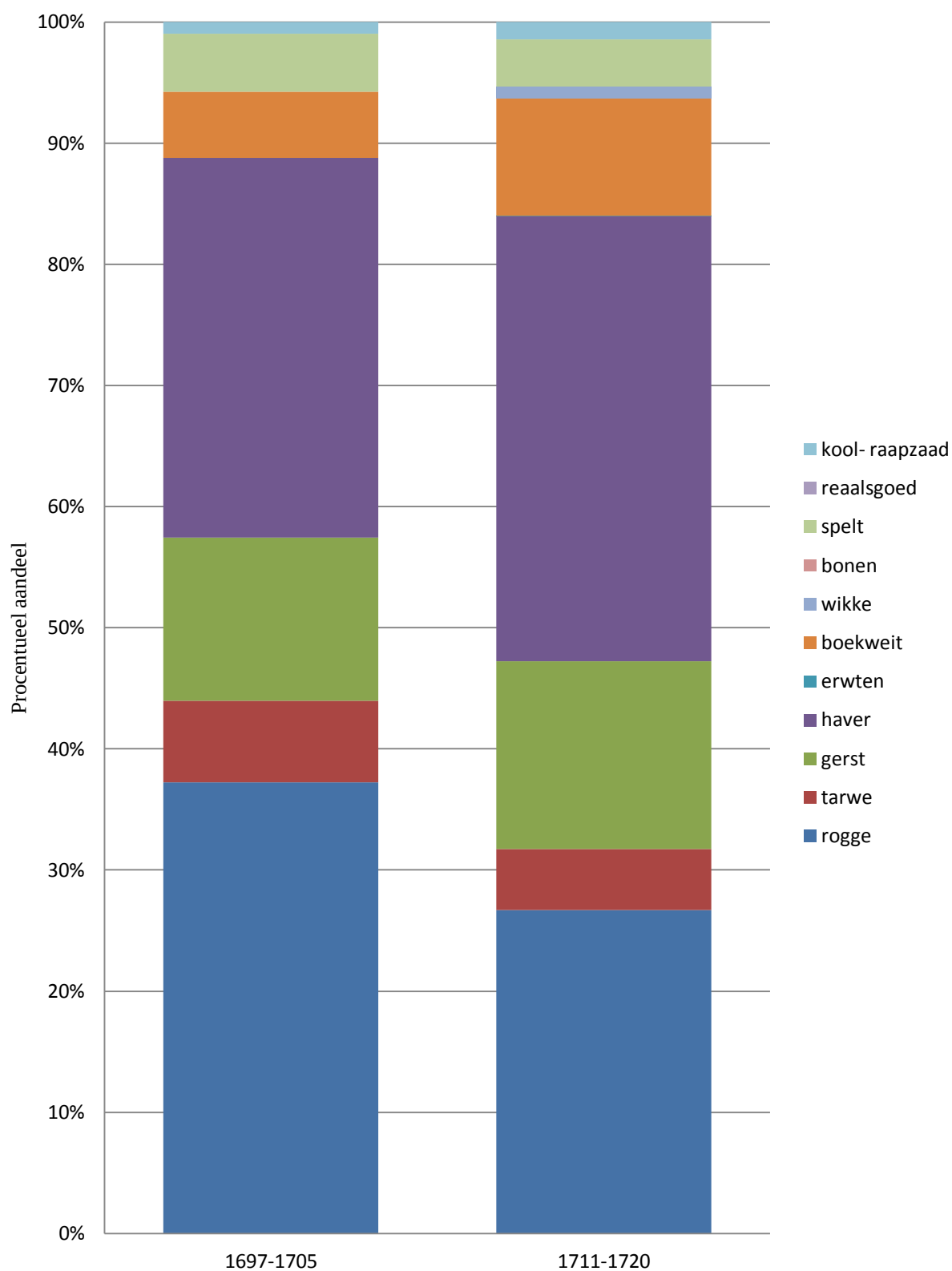
Grafiek 39: Aandeel van de gewassen in de helftwinningafdrachten van losse percelen in Boorseem volgens inhoudsmaat in liter, in % ten opzichte van elkaar

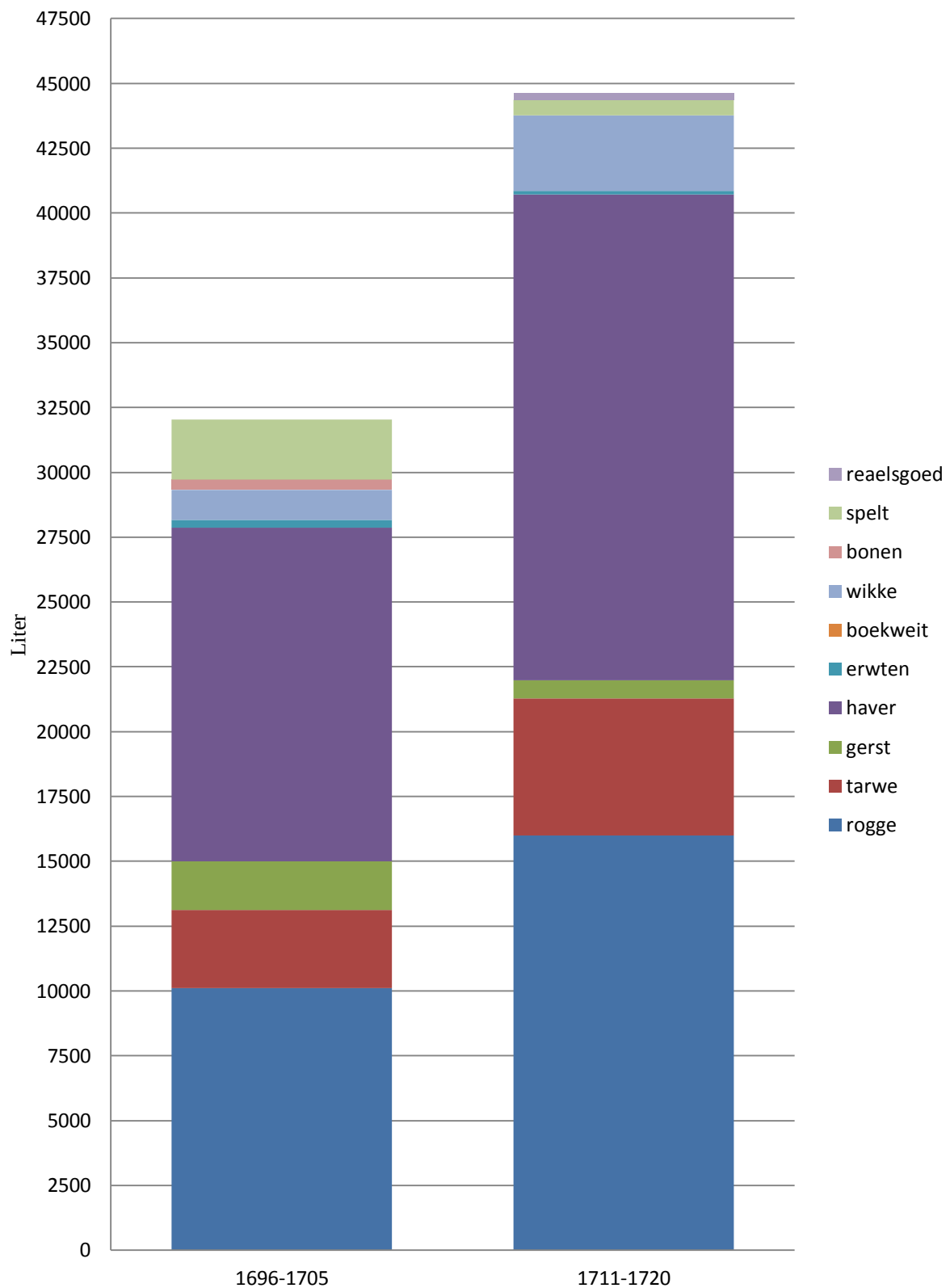
Grafiek 40: Absolute helftwinningsafdrachten van het uithof in Boorseem weergegeven in inhoudsmaat in liter

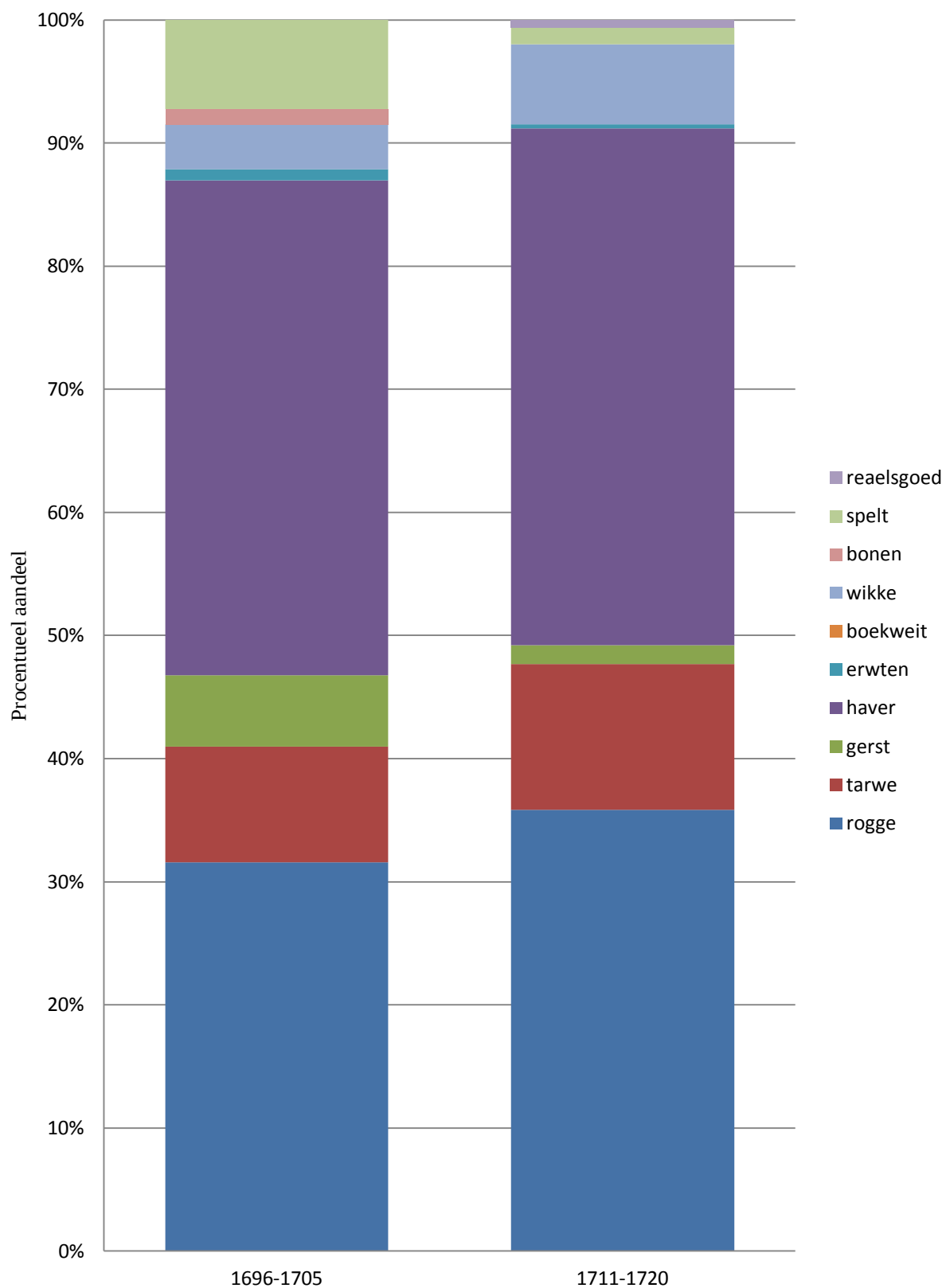
Grafiek 41: Aandeel van de gewassen in de helftwinningsafdrachten van het uithof in Boorseem volgens inhoudsmaat in liter, in % ten opzichte van elkaar

Grafiek 42: Absolute helftwinningsafdrachten van losse percelen in Haspengouw weergegeven in inhoudsmaat in liter

Grafiek 43: Aandeel van de gewassen in de helftwinningsafdrachten van losse percelen in Haspengouw volgens inhoudsmaat in liter, in % ten opzichte van elkaar

1.9 Conclusie productenscala

We stellen enkele belangrijke regionale verschillen vast in het productenscala en de verhoudingen van de gewassen ten opzichte van elkaar. Omdat we enkel voor het Maasland over doorlopende gegevens beschikken, zullen we vooral deze regio in onze conclusie betrekken.

Eerst en vooral stellen we vast dat rogge in alle gebieden een grote rol speelde en bleef spelen.

Een tweede belangrijke vaststelling is dat we net als Jansen een zekere commercialisering van de landbouw kunnen vaststellen.⁶⁵³ Dat blijkt uit een aantal aspecten. Eerste en vooral steeg het aandeel van tarwe in het Maasland na de jaren 60, terwijl gewassen als *reaalsgoed* en spelt sterk in belang afnamen. We hebben ook gezien dat de teelt van raap- en koolzaad (handelsgewassen) waarschijnlijk niet vanuit commerciële doeleinden gebeurde maar voornamelijk bedoeld was voor eigen gebruik. Jansen stelt vast dat lokaliteiten in de buurt van Maastricht een klein verbouw van handelsgewassen hadden en een sterke specialisatie op granen. Omdat er in deze stad maar een zeer geringe industriële bedrijvigheid was in de 17^e en 18^e eeuw, was er immers weinig nood aan handelsgewassen.⁶⁵⁴ Graangewassen deden het wel goed op de markt omdat de bevolking van de stad gevoed moest worden. Boeren gingen zich dus meer richten op graangewassen die een goede prijs opbrachten op de markt.⁶⁵⁵

Een derde vaststelling focust op de voedergrassen. We hebben een opkomst van klaver vastgesteld vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Het wordt vaak gezien als een belangrijke schakel in de intensivering van de landbouw omdat men via stalvoeding met klaver meer en betere mest bekam. Daarnaast hebben we gezien dat haver gedurende de hele 18^e eeuw belangrijk bleef, het deed vooral dienst als voedergras voor paarden en dat wijst erop dat men in het Maasland en Haspengouw paarden gebruikte in de landbouw.⁶⁵⁶ Voor wikke hebben we een dalend belang gezien met een heropleving in het laatste kwart van de 18^e eeuw, dit strookt met de bevindingen van Jansen voor de omgeving rond Maastricht.⁶⁵⁷ Jansen stelt dat de extra mestproductie in de tweede helft van de 18^e eeuw niet zozeer

⁶⁵³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 84.

⁶⁵⁴ Koremand (J.), *Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel*, Miscellanea Trajectensia, Maastricht, 1962, pp. 195-221. Koremand constateert een terugval van de textielindustrie vanaf het midden van de 16^e eeuw. J.A.A.G. Winckers wijst op de neergang van de leerproductie in Maastricht in de 18^e eeuw. Bron: Winckers (J.A.A.G.), *Bijdrage tot de geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, Vol. 12, 1967, pp. 75-83. J.C.G.M. Jansen is van mening dat de Maastrichtse nijverheid in de 17^e en 18^e eeuw steeds meer voor een zuiver lokale markt ging produceren. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Schets van de economische en culturele relaties tussen Maastricht en het Rijnland sinds de 16^e eeuw*, *Niederrheinisches Jahrbuch*, Vol. 12, 1965, pp. 48-55.

⁶⁵⁵ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 32.

⁶⁵⁶ Dit is natuurlijk geen nieuwe vaststelling en veel auteurs uit het verleden kwam tot dezelfde conclusie. Zie: Delatte (I.), *Les classes rurales dans la principauté de Liège*, Luik, 1945.. & Schwerz (J.N.), *Anleitung zur Kenntniss der Belgischen Landwirtschaft*, Halle, Hemmerde und Schwetschke, 1811, p. 432. & Alberts (W.J.), *Geschiedenis van de beide Limburgen...*, p. 89.

⁶⁵⁷ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 32.

voortkwam uit een toename van het areaal beteeld met voedergewassen, maar uit de invoering van een tweetal nieuwe voedergewassen, rauwvoer en klaver. Deze nieuwe producten hadden een veel hoger rendement dan de traditionele wikke en leidden tot een veel sterkere mestproductie. Aanvankelijk zag het er naar uit dat daardoor de teelt van wikke volledig zou verdwijnen. Maar wikke bleef wel het superieure gewas voor het voeren van paarden. Dat verklaart ook waarom het aandeel van wikke in het laatste kwart van de 18^e eeuw opnieuw steeg. Men zocht immers naar een nieuw evenwicht tussen deze gewassen.⁶⁵⁸

Tot nu toe hebben we enkel elementen aangehaald die we ook in de literatuur hebben kunnen terugvinden. Wat de boekweit betreft hebben we een interessante vaststelling gedaan die de bevindingen van Jansen voor de omgeving van Maastricht enigszins tegenspreekt. Jansen stelde een dalend belang van het gewas vast doorheen de 18^e eeuw. Voor het Maasland hebben we net gezien dat boekweit in deze eeuw steeds aan belang is blijven winnen. Dit kan belangrijk zijn als indicatie voor het vruchtwisselingstelsel dat in het Maasland gebruikt werd. In de late 18^e eeuw treft men immers een aantal langjarige koppelstelsels met tussenteelt van boekweit aan.⁶⁵⁹

Ten slotte merken we nog op dat de in bovenstaande analyse geen woord gerept werd over de aardappel. In de bestudeerde regio's zou de aardappel pas in de 19^e eeuw echt aan belang toenemen. In de kantons Meersen, Eijsden en Mechelen was in 1796 ongeveer 3-5% van de bodem beteeld met aardappelen tegenover meer dan 50% met graan.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 47.

⁶⁵⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 38.

⁶⁶⁰ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, p. 11.

2. Landbouwproductiviteit

Door een analyse van de helftwinningsafdrachten kunnen we niet alleen het productenscala reconstrueren, we kunnen ook de productiviteit van de landbouw zelf analyseren. In Frankrijk heeft de studie van de landbouwproductiviteit aan de hand van de opbrengsten van tienden, aan belang gewonnen dankzij de werken van Le Roy Ladurie en Goy.⁶⁶¹ Voor de Zuidelijke Nederlanden zijn er de standaardwerken van Verhulst en Vandenbroeke⁶⁶² en van der Weer en Cauwenberghe⁶⁶³. Terwijl voor het bestudeerde gebied het werk van J.C.G.M. Jansen interessant is.⁶⁶⁴ In de literatuur spreekt men van een algemene stijging van de landbouwproductiviteit vanaf het midden van de 18^e eeuw.⁶⁶⁵ Naar analogie met de Engelse historiografie wordt daarom vaak over een agrarische revolutie⁶⁶⁶ gesproken die men vaak vanaf 1750 laat beginnen.⁶⁶⁷ Een analyse op basis van de tienden waar de abdij van Hocht recht op had, was niet mogelijk. Zoals we in het hoofdstuk over de tienden al hebben vermeld is de bronnensituatie fragmentarisch en bovendien werden de tienden gewoonlijk verpacht. We hebben daarom gebruik gemaakt van de helftwinningsafdrachten om een analyse van de landbouwproductiviteit in de 18^e eeuw te kunnen uitvoeren. Jansen schreef een artikel waarin hij enkele bedrijven in helftwinning analyseert in het gebied rond Maastricht.⁶⁶⁸ Er zijn enkele belangrijke nadelen verbonden aan het gebruik van helftwinningsafdrachten om een analyse uit te voeren voor een volledige regio.

Eerst en vooral zorgt de boekhouding van de abdij van Hocht zelf voor enkele moeilijkheden omdat deze per post en niet per perceel werd opgesteld. We hebben dus nooit gegevens over hoe groot de oppervlakte was die beteeld werd met één bepaald gewas.⁶⁶⁹ Af en toe vinden we in de bronnen ook terug dat de grootte van percelen niet constant is geweest door foutieve metingen. Een ander belangrijk nadeel van een analyse op basis van helftwinningsafdrachten, is dat er vertekeningen mogelijk zijn door de uitbatingwijze die bij de helftwinning anders geweest kan zijn dan bij andere pachtvormen.⁶⁷⁰ Daarnaast moeten we ook de bedenking maken in welke mate de bestudeerde helftwinningen verband houden met de totale omvang van de gebieden die we wensen te analyseren.

⁶⁶¹ Goy (J.) en Le Roy Ladurie (E.), *Les fluctuations du produit de la dîme. La dîme et la reste. XIVE-XVIIIe siècle*, *Revue Historique*, Vol. 260, 1978, pp. 123-142.

⁶⁶² Verhulst (A.) en Vandenbroeke (C.) (ed.), *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14e-18e eeuw*, *Studia Historica Gandensia*, 223, Gent, RUG, 1979.

⁶⁶³ Van der Wee (H.) en Van Cauwenberghe (E.) (ed.), *Productivity of land and Agricultural innovation in the Low Countries (1200-1800)*...

⁶⁶⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...

⁶⁶⁵ Slicher van Bath (B.H.), *De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen*, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, in: Slicher van Bath (B.H.) (ed.), *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*, Utrecht, 1978, p. 113.

⁶⁶⁶ Onze terughoudendheid voor deze term hebben we reeds uitgelegd.

⁶⁶⁷ Chambers (J.D.) en Mingay (G.E.), *The agricultural revolution 1750-1880*, Londen, Batsford, 1966.

⁶⁶⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht*...

⁶⁶⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht*..., p. 9.

⁶⁷⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 33.

Onze aanpak en vraagstelling is daarom ook bewust oppervlakkig, we wensen enkel iets te weten te komen over de evolutie van de landbouwproductiviteit doorheen de 18^e eeuw. Helftwinning kwam vaak op kleine percelen voor, waardoor er grotere fluctuaties in de opbrengsten konden optreden dan op de grote oppervlakten waarover tienden geheven werden. Op de kleine percelen speelde de invloed van het vruchtwisselingstelsel met een regelmatig wisselend teeltplan een grote rol.⁶⁷¹ Ook lokale en incidentele moeilijkheden kunnen voor een verstoring op kleine percelen zorgen, die op tiend oppervlakten minder schommelingen in de productiviteit weergeven.⁶⁷²

De kracht van een analyse op basis van de helftwinningen zit volgens ons vooral in de aanpak op microniveau. Met behulp van de bronnen kan men de resultaten van de landuitbating van iedere post in helftwinning reconstrueren.⁶⁷³ Omdat er in deze thesis geen plaats is voor een diepgaande analyse op microniveau en de algemene vraagstelling zich toespitst op regionale verschillen, hebben we niet voor deze aanpak gekozen. Al laten we door deze keuze wel een zeer interessante invalshoek onbenut. Om toch de mogelijkheden van een dergelijk onderzoek op het niveau van één post te illustreren, hebben we na ast de analyse van het Maasland en Haspengouw drie individuele posten uitgekozen die we voor de volledige 18e eeuw konden volgen.

Om tot de onderstaande analyse (en grafieken) te komen, hebben we de helftwinningsafdrachten die als betaling voor een bepaald jaar gebeurden, geanalyseerd. Dit hebben we gedaan omdat in de bronnen vaak niet vermeld stond wanneer een afdracht exact gebeurde, maar wel voor welk jaar dit gebeurde. Gewoonlijk gebeurde zo'n levering nooit na mei van het volgende jaar. Om de evolutie van de landbouwproductiviteit te berekenen, hebben we telkens gekeken hoeveel liter van een bepaald gewas er per hectare aan de abdij geleverd werd als helftwinningsafdracht voor een specifiek jaar. Omdat we niet over noemenswaardige helftwinningsafdrachten voor Zuid-Limburg beschikken, zullen we enkel Haspengouw en het Maasland bespreken. Voor Haspengouw beschikken we alleen over gegevens tot het midden van de jaren 30, waardoor onze analyse zich vooral toespitst op de situatie in het Maasland.

2.1. De productiviteit in het Maasland en Haspengouw

Uit de analyse van tienden heeft Jansen vastgesteld dat er in de omgeving van Maastricht een daling was van de landbouwproductiviteit van 1659 tot 1674, met nadien een stagnatie tot 1682. Daarna volgde een langzame en onregelmatige stijging tot 1695, waarna de productiviteit opnieuw stagneerde tot 1708, gevolgd door een kortstondige bloei tot 1716.⁶⁷⁴ Uit de analyse (visueel weergegeven op de onderstaande grafieken) van de helftwinningsgegevens van het Maasland kunnen we een soortgelijke evolutie

⁶⁷¹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 37.

⁶⁷² Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 38.

⁶⁷³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 8.

⁶⁷⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 98.

vaststellen. Tussen 1696 en 1705 zien we duidelijk een periode met een lagere productiviteit dan nadien. Dit komt enerzijds door de effecten van de Negenjarige Oorlog, die pas in 1697 zou eindigen en anderzijds door het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog in 1700. Vanaf 1711 zien we een duidelijke verhoging van de productiviteit, we kunnen hier wijzen op een verhoging van de productiviteit in de herstelperiode na een oorlog.⁶⁷⁵ Vanaf 1715 zien we een opmerkelijke uitschieter naar boven waarna de jaren tot 1720 terug stabiliseren rond het niveau dat we zien vanaf 1711. Voor Haspengouw stellen we vast dat de productie in het eerste kwart van de 18^e eeuw aanzienlijk lager lag dan in het Maasland. Tussen 1696 en 1705 zien we de productie in Haspengouw zelden boven de 300 liter per hectare uitsteken (er zijn wel twee uitschieters tot 500 liter in 1701 en 1704), terwijl dit in het Maasland gemiddeld 100 liter meer is. De Negenjarige Oorlog moet blijkbaar een behoorlijk effect hebben gehad op deze regio.⁶⁷⁶ In het Maasland komen we voor dezelfde periode slechts één jaar tegen waarin er minder dan 300 liter per hectare geproduceerd werd (namelijk 1703). Daarnaast zien we ook dat de stijging die vanaf 1711 inzet veel kleiner is dan die in het Maasland. Het is wel mogelijk dat de Spaanse Successieoorlog in deze regio een diepere impact heeft gehad waardoor het herstel moeizamer verliep. We wijzen er nogmaals op dat het areaal in Haspengouw in deze periode nooit hoger lag dan 10 hectare. Uit de gemiddelde grootte per post hebben we kunnen afleiden dat de posten in Haspengouw meestal groter waren dan die in het Maasland. Daarnaast hebben we ook gezien dat de veebezetting in Haspengouw minder groot was dan in de Kempen en het Maasland. Het zou dus kunnen dat bedrijven hier meer extensief werden bewerkt en er daardoor ook een minder hoge productie per hectare was. Na 1720 beschikken we pas vanaf het begin van de jaren 30 over gegevens. Volgens Jansen heeft er een daling van de productiviteit plaatsgevonden in de omgeving van Maastricht vanaf 1728 en volgde er nadien een stilstand tot 1746.⁶⁷⁷ In het Maasland zien we voor de jaren 1730 tot en met 1732 inderdaad een neergang ten opzichte van de periode 1711-1720. Ook voor Haspengouw stellen we een neergang vast in het begin van de jaren 30. De productiviteit ligt tijdens deze jaren opnieuw lager dan in het Maasland.⁶⁷⁸ Na deze periode hebben we voor Haspengouw enkel gegevens voor één helftwinningspost.

In navolging van wat Rabb⁶⁷⁹ schreef, kunnen we voor de bestudeerde regio's tot 1740 spreken van een periode waarin ijverig, maar zonder veel succes, gepoogd werd om de landbouwproductie te stabiliseren.

⁶⁷⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 59.

⁶⁷⁶ In de oorlogen van de jaren 1690 tot 1709 was er een voortdurend heen en weer trekken van grote troepen tussen Hoei en Antwerpen, langs de westkant van de Maas en door de Kempen, dit leidde in het gebied ten westen van de Maas tot verlies van graanopbrengsten. Hoe westelijker men ging hoe groter de impact, in het stadsgebied van Maastricht was er niets te merken. Dit kan een verklaring zijn voor de lagere productiviteit in Haspengouw dat ten westen van het Maasland lag. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800...*p. 99.

⁶⁷⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800...*p. 98.

⁶⁷⁸ Aangezien hierboven gebleken is dat de gemiddelde grootte per helftwinningspost in de eerste helft van de 18^e eeuw vergelijkbaar was voor het Maasland en Haspengouw kunnen we het verschil niet aan de gemiddelde grootte wijten.

⁶⁷⁹ Rabb (T.K.), *The struggle for stability in early modern Europe*, Oxford, Oxford University Press, 1975.

Het waren vooral de oorlogen die onheil brachten.⁶⁸⁰ Toch stelt Jansen vast dat ten opzichte van eerdere perioden de militaire operaties voornamelijk een lokale impact hadden en van voorbijgaande aard waren.⁶⁸¹ Vanaf het midden van de 18^e eeuw werden in de akkerbouw en in de veeteelt belangrijke vernieuwingen doorgevoerd. In het grootste deel van de bestudeerde regio's begon een ontwikkeling die leidde tot een meer intensieve bedrijfsuitvoering dan voordien. De belangrijkste factor daarbij was, dat de ontwikkeling van de agrarische techniek een verhoging van de productiviteit in de akkerbouw en een vergroting van de veestapel mogelijk maakte.⁶⁸² Vanaf 1746 treedt in Zuid-Limburg een ongewoon sterke vooruitgang op, die blijft duren tot het einde van het Ancien Régime. De betekenis van Maastricht voor de regio werd wel steeds geringer, terwijl de invloed van het platteland op de regionale economie groter werd.⁶⁸³ De economische functievergroting van het platteland ging gepaard met verscherping van maatschappelijke tegenstellingen en een veranderende mentaliteit en houding tegenover het economisch gebeuren.⁶⁸⁴ Met name de sterke drang tot verruiming van de consumptie is kenmerkend. Na het midden van de 18^e eeuw stijgt in alle sectoren de consumptie per hoofd van de bevolking voortdurend en vrijwel onafgebroken.⁶⁸⁵ Aan de oostzijde van de Maas begon de uitbreiding van de consumptie en de verandering van het consumptiepatroon rond 1720, de vernieuwing van de landbouw vond plaats rond 1750. Aan de westzijde van de Maas gebeurde hetzelfde ongeveer 10 tot 15 jaar later. Uit de analyse van de helftwinningsafdrachten in het Maasland blijkt inderdaad dat er vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw een stijgende landbouwproductiviteit vastgesteld kan worden, vooral vanaf 1763 doet er zich een duidelijke verbetering voor. In het laatste kwart van de 18^e eeuw zien we een merkbare verhoging van de landbouwproductiviteit ten opzichte van het eerste kwart en het midden van de eeuw. Bij de analyse van de pachtbetalingen hebben we ook gezien dat er een positieve betalingsbalans ontstond op de losse percelen in de laatste decennia van de 18^e eeuw.

Jansen vergeleek zijn gegevens met die van Ruwet en kwam tot de vaststelling dat de ontwikkeling in de omgeving van Maastricht vergelijkbaar is met die op gronden van adel en geestelijkheid in het prinsbisdom Luik.⁶⁸⁶ De vergelijking die we hierboven telkens tussen het Maasland en de omgeving rond Maastricht gemaakt hebben, gaat dus in ruwe lijnen ook op voor het Maasland en de rest van het

⁶⁸⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 98.

⁶⁸¹ Gutmann (M.P.), *War and rural life in the early modern Low Countries*, Assen, Van Gorcum, 1980, p. III-IV.

⁶⁸² Alberts (W.J.), *Geschiedenis van de beide Limburgen*..., p. 88.

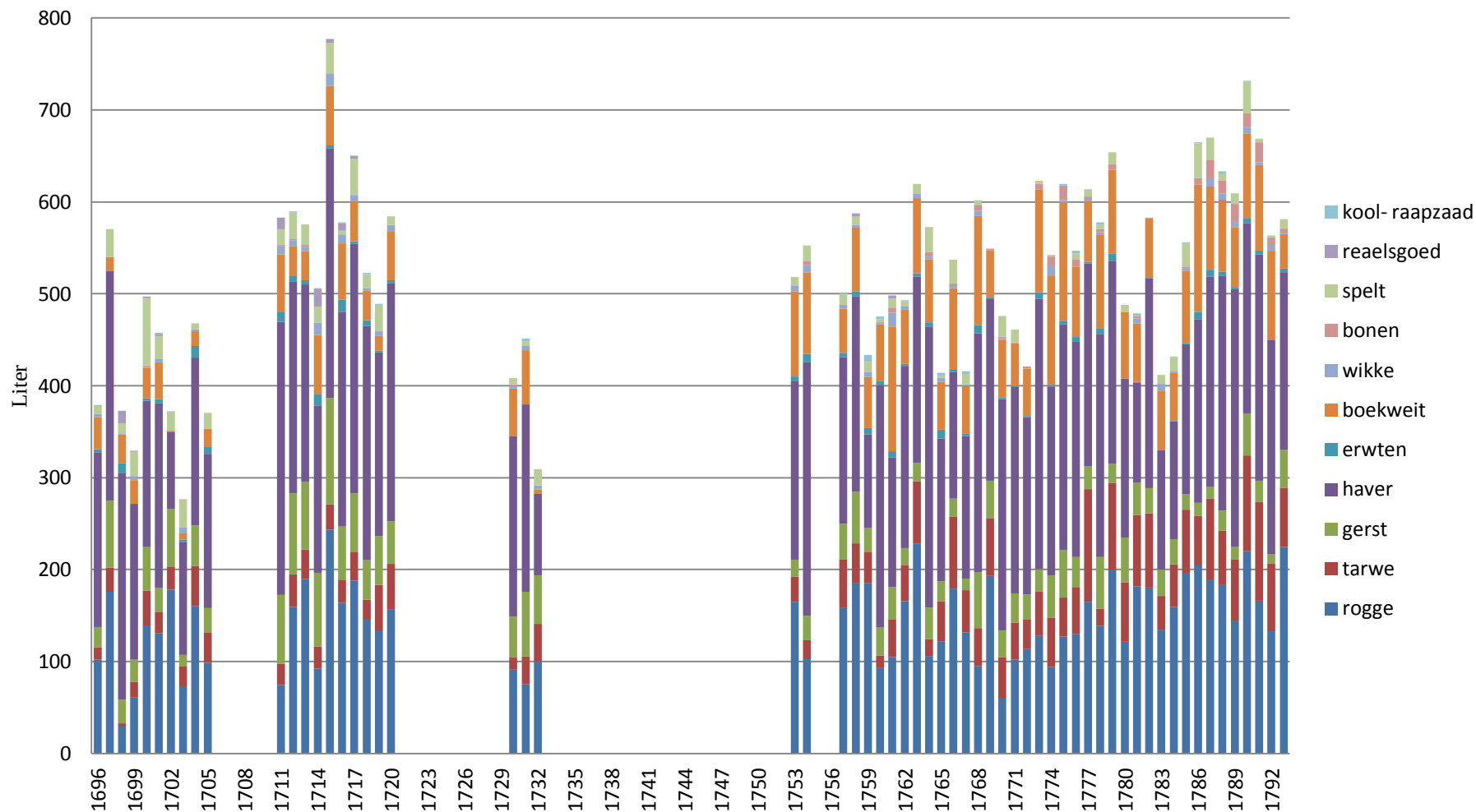
⁶⁸³ De stedelijke functies van Maastricht werden deels overgenomen door subcentra als Eijsden, St-Pieter, Valkenburg, Kerkrade en Smeermaas. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 114.

⁶⁸⁴ Jansen (J.C.G.M.), De relatie tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, Vol. 38, 1975, pp. 79-80.

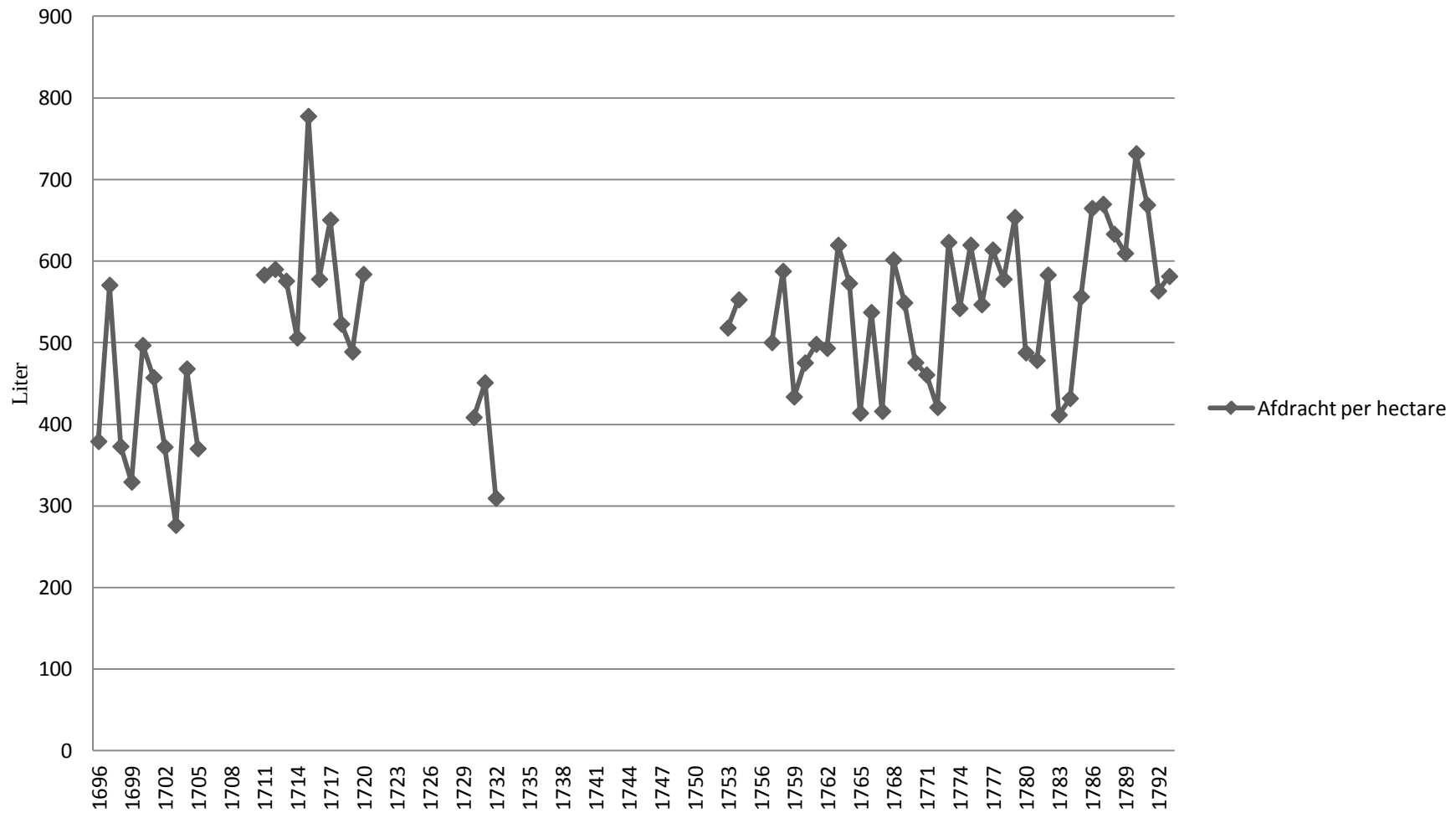
⁶⁸⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*,...p. 115.

⁶⁸⁶ Ruwet (J.), *Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime*..., p. 632.

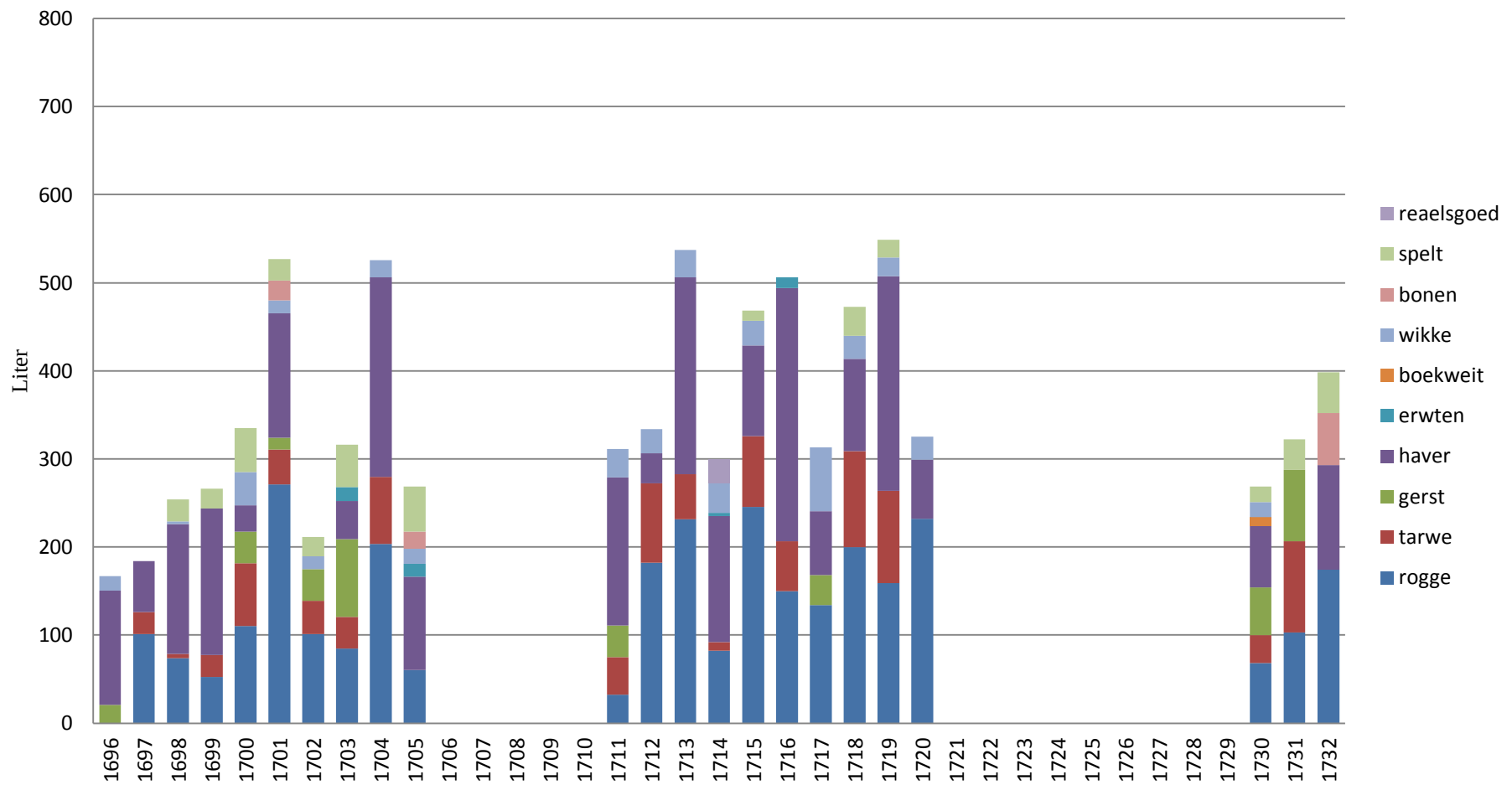
Grafiek 44: Jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare van losse percelen in het Maasland per gewas volgens inhoudsmaat in liter

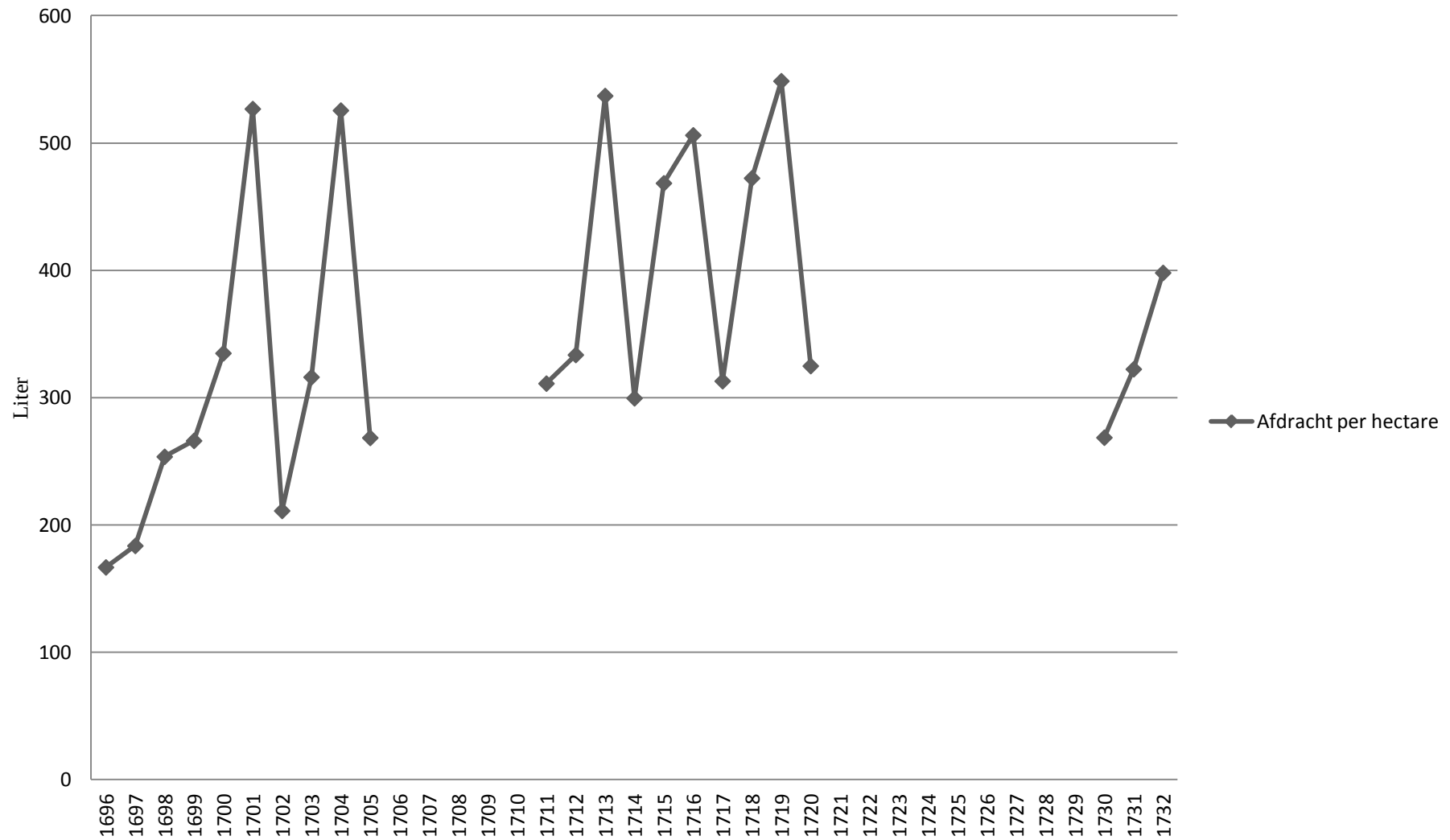
Grafiek 45: Totale jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare van losse percelen in het Maasland volgens inhoudsmaat in liter

Grafiek 46: Jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare van losse percelen in het Haspengouw
per gewas volgens inhoudsmaat in liter

Grafiek 47: Totale jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare van losse percelen in Haspengouw volgens inhoudsmaat in liter

2.2 Steekproeven op het niveau van één post

Om de productiviteit van Haspengouw te analyseren beschikken we enkel over gegevens die lopen tot 1732. Vanaf 1753 vinden we nog maar één post terug met een grootte van 0,71 hectare. Op basis van één perceel kunnen we onmogelijk de vergelijking met het Maasland doortrekken voor de periode na 1753. Daarom hebben we de productiviteit van dit perceel apart verwerkt en zullen we het vergelijken met de steekproeven die we voor Boorseem en Neerharen voor soortgelijke posten hebben genomen. We hebben er telkens op gelet dat we posten uitkozen die vanaf 1696 tot het einde van de 18^e eeuw konden volgen en die liefst binnen eenzelfde familie waren gebleven. Op die manier kunnen we spreken van een zekere stabiliteit in de wijze van uitbating en ligging van de percelen.

We moeten er bij de aanpak op microniveau wel rekening mee houden dat rampen en miswas op dit niveau een sterke invloed konden hebben. Ook uitputtingsverschijnselen van de grond kan een invloed hebben op de productiviteit per hectare.⁶⁸⁷ Een belangrijk verschil in onze analyse van de losse percelen is dat de grafieken hier opklimmen tot 1200 liter per hectare. Bij het volledige Maasland en Haspengouw stoppen de grafieken bij 800 liter per hectare. Dit geeft meteen ook aan dat we bij de individuele posten grotere schommelingen zien dan we voor een volledige regio vaststellen. Het is moeilijk om vat te krijgen op de exacte ligging van de percelen in eenzelfde post en we mogen niet zomaar aannemen dat ze allemaal dicht bij elkaar lagen. Voor de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd hebben enkele historici een verregaande ruimtelijke versnippering vastgesteld van de percelen die bewerkt werden door één landbouwitbating.⁶⁸⁸ Spreiding verminderde de risico's op schade van diefstal, loslopende dieren, insecten, plantenziektes en plunderingen voor legerbendes.⁶⁸⁹ Baker en Reed zijn van mening dat kleine, geïsoleerde percelen de risico's voor de boeren verkleinen.⁶⁹⁰ Elerie stelde eveneens dat boeren in het vroegmoderne Drenthe hun gronden doelbewust spreiden, het voornaamste doel was hier echter de diversificatie van bodemgebruik.⁶⁹¹ Lies Vervaeke beschrijft in een recent artikel de mate van ruimtelijke spreiding van landerijen op het vroegmoderne platteland door de casus van het 17^e eeuwse Sinaai te bespreken. Zij komt tot de vaststelling dat landbouwers eerder naar een concentratie van de landerijen rond de bedrijfszetel streefden dan naar

⁶⁸⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 74.

⁶⁸⁸ McCloskey (D.), *The open fields of England: rent, risk and the rate of interest, 1300-1815*, in: Galenson (D.W.) (ed.), *Markets in History: Economic studies of the past*, Cambridge, 1989, pp. 10-12.

⁶⁸⁹ McCloskey (D.), *The Prudent Peasant: New Findings on Open Fields*, *Journal of Economic History*, Vol. 51, 1991, pp. 343-352.

⁶⁹⁰ Bekar (C.T.) en Reed (C.G.), *Open fields, risk and land divisibility*, *Explorations in Economic History*, Vol. 40, 2003, pp. 316-323.

⁶⁹¹ Elerie (H.), *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest*, Groningen, 1998, pp. 422-428.

een spreiding ervan.⁶⁹² Wat de situatie voor de pachters van de abdij van Hocht betreft, hebben we niet kunnen vaststellen of er (in eenzelfde lokaliteit) een spreiding, dan wel een concentratie van de landerijen heeft plaatsgevonden.

Natuurlijk kunnen we op basis van de onderstaande steekproeven geen algemene uitspraken doen over de regionale verschillen. Door het beschikbare bronnenmateriaal was het echter de enige mogelijkheid om een vergelijking door te kunnen trekken voor de gehele 18^e eeuw. Het is daarnaast ook interessant om te kijken hoe de algemene situatie van het Maasland zich verhoudt tot twee steekproeven uit deze regio. We hebben eerder al aangegeven dat de kracht van een analyse op basis van helftwinningsafdrachten volgens ons net schuilt in een benadering op microniveau. We beginnen met de steekproef voor Boorseme

2.2.1 Steekproef voor Boorseme

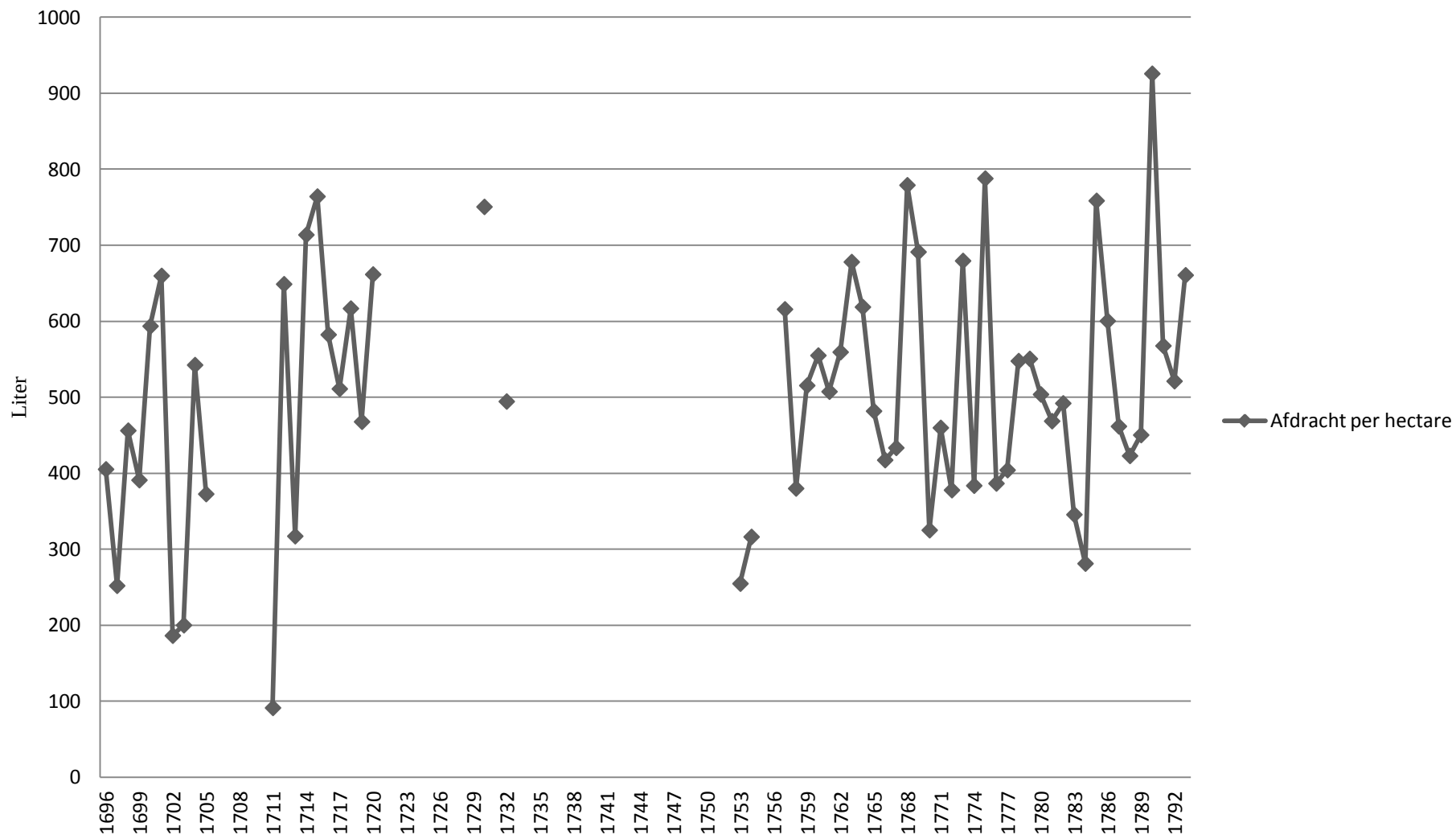
Tabel 26: Pachters van de post in Boorseme met vermelding van beginjaar van het pachtcontract en de grootte van de post

Jaartal	pachter	grootte in hectare
1696	Heijn Lambrechts	3,82
1704	Heijn Lambrechts	2,99
1711	Peter Lambrechts	2,43
1716	Nijst Lambrechts	2,43
1729	Nijst Lambrechts	2,4
1753	Hendrick Lambrechts	2,65
1787	Nijst Lambrechts	2,55

De steekproef die we voor Boorseme hebben uitgekozen is een post die de hele 18^e eeuw gepacht werd door de familie Lambrechts. Uit bovenstaande tabel blijkt dat deze post wel enkele schommelingen in grootte kende tijdens de bestudeerde periode. Toch zijn deze schommelingen na 1704 niet meer bijzonder groot en vertekenen ze de gegevens niet al te veel. Wanneer we naar de onderstaande grafiek kijken, dan stellen we over het algemeen een stijgende trend vast in de landbouwproductiviteit. Vooral de jaren met een lage productie lijken te verdwijnen. Tijdens de jaren van de Spaanse Successieoorlog zien we de laagste productiviteit. De kleinere dalingen in de productiviteit werden mogelijk veroorzaakt door het terugdringen van de braak en een verbetering van de bemesting. Aangezien we geen gegevens hebben over de individuele percelen in deze post is het echter moeilijk om daarover een sluitende uitspraak te doen.

⁶⁹² Vervaeke (L.), Agrarisch woon-werkverkeer in zeventiende-eeuws Sinaai: de ruimtelijke organisatie van landerijen op het vroegmoderne Vlaamse platteland, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012, pp. 3-4.

Grafiek 48: Totale jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare op het niveau van één post in Boorseem volgens inhoudsmaat in liter

Bijkomend hebben we voor deze post ook gegevens over de afkoop van klaver vanaf 1787 deze gegevens hebben we in de onderstaande tabel opgenomen.

Tabel 27: Afkoop van klaver op de post in Boorseme

Jaar	Bedrag
1787	19 gulden
1788	11 gulden
1789	14 gulden
1790	9 gulden, 10stuiver
1791	10 gulden
1792	9 gulden, 10 stuiver
1793	11 gulden, 10 stuiver

Deze gegevens moeten we eigenlijk koppelen aan de stijging van de landbouwproductiviteit. Ze werden niet in de grafiek opgenomen omdat we niet weten over hoeveel liter klaver het telkens gaat.

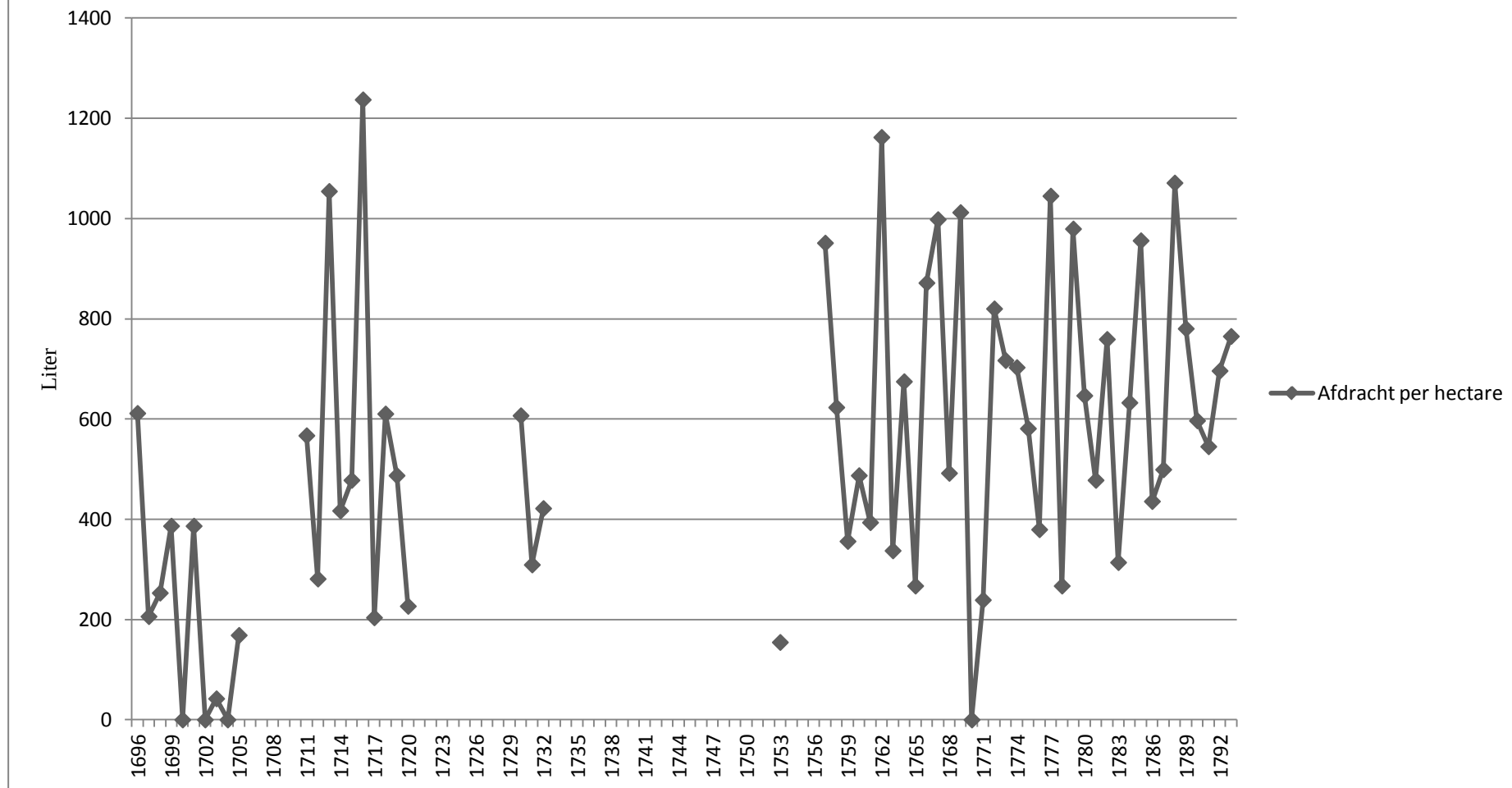
2.2 Steekproef voor Neerharen

Tabel 28 Pachters van de post in Neerharen met vermelding van beginjaar van het pachtcontract en de grootte van de post

Jaartal	pachter	grootte in hectare
1696	Jan Groenen	1,66
1729	Weduwe Jan Groenen	1,66
1753	Lambert Groenen	1,66
1787	Macheel Groenen	2

De post die we voor Neerharen hebben uitgekozen bleef ook steeds in handen van eenzelfde familie. Uit bovenstaande tabel blijkt ook dat de grootte van deze post weinig schommelingen heeft gekend. Aan de hand van onderstaande grafiek stellen we een slechtere situatie vast tijdens de Spaanse Successieoorlog dan bij de post in Boorseme. Nadien valt het op dat het verloop van de productie veel grilliger is dan bij de steekproef voor Boorseme en het volledige Maasland. De sterkere schommelingen kunnen er mogelijk op wijzen dat deze post uit relatief weinig percelen bestond. De algemene tendens van een productiviteitsstijging vanaf de tweede helft van de 18e eeuw blijkt ook hier duidelijk. Bij deze post in Neerharen hebben we geen gegevens gevonden van de afkoop van klaver.

Grafiek 49: Totale jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare op het niveau van één post in Neerharen volgens inhoudsmaat in liter

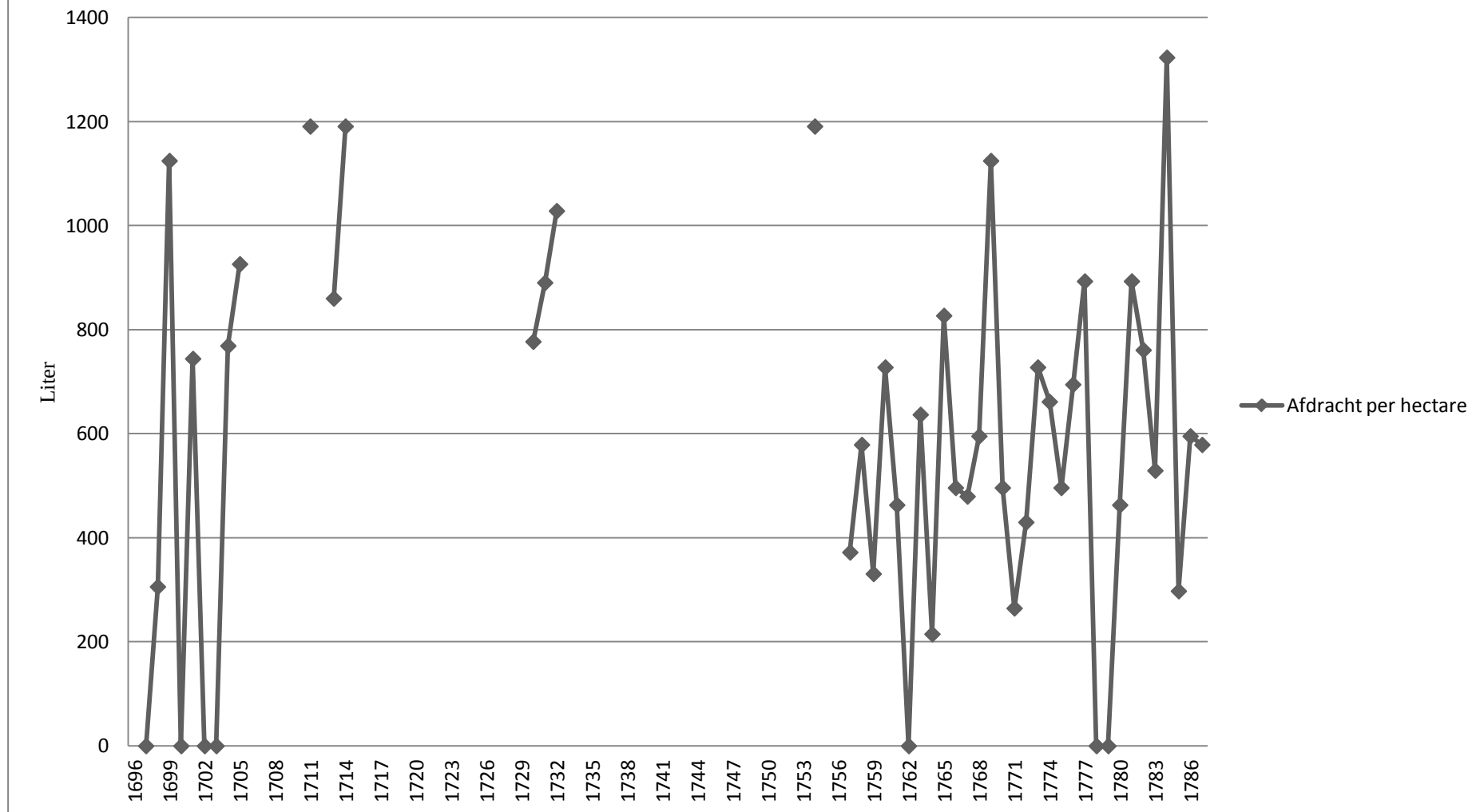
2.3 Steekproef voor Gellik

Tabel 29: Pachters van de post in Gellik met vermelding van beginjaar van het pachtcontract en de grootte van de post

Jaartal	pachter	grootte in hectare
1696	Jan Hanen	0,71
1729	Willem Custers	1,5
1753-1788	Weduwe Maarten Maesen	0,71

De laatste post die we bespreken lag in Gellik, het is tevens de kleinste post zoals blijkt uit bovenstaande grafiek. Uit onderstaande grafiek blijkt dat de situatie bij de steekproef in Gellik nog grilliger was dan die van Neerharen. Tijdens de Spaanse Successieoorlog zien we vier jaar waarvoor geen enkele afdracht werd gedaan. Deze werden gewoonlijk afgewisseld met jaren waarin een bijzonder hoge afdracht werd gedaan. We vermoeden dat deze post maar uit één perceel bestond. De jaren waarin niet werd geleverd zijn mogelijk braakjaren. Ook bij deze post kunnen we een stijgende tendens vaststellen vanaf de tweede helft van de 18e eeuw.

Grafiek 50: Totale jaarlijkse helftwinningsafdracht per hectare op het niveau van één post in Gellik volgens inhoudsmaat in liter

2.3 Conclusie landbouwproductiviteit

In dit hoofdstuk hebben we vermeld dat men in de literatuur spreekt van een algemene stijging van de landbouwproductiviteit vanaf het midden van de 18e eeuw. De vraag is dus of wij een soortgelijke tendens hebben vastgesteld. Net als bij het productenscala, hebben we het vooral gehad over de situatie in het Maasland, omdat we voor Haspengouw enkel over gegevens van de eerste decennia van de 18e eeuw beschikten. We hebben ook de voor- en nadelen van een analyse van de landbouwproductiviteit op basis van helftwinningsafdrachten duidelijk geschetst. Daarbij kwamen we tot de conclusie dat vooral het microniveau, op basis van één bedrijfsvoering, een interessante analyse-eenheid is wanneer men helftwinningsafdrachten gebruikt. In navolging daarvan hebben we enkele steekproeven bestudeerd. Over het algemeen hebben we kunnen vaststellen dat er doorheen de 18e eeuw een verhoging van de landbouwproductiviteit heeft plaatsgevonden in het Maasland.

Uit onze analyse is gebleken dat er een duidelijke impact was van de Spaanse Successieoorlog op de landbouwproductiviteit in het Maasland en Haspengouw. Vanaf 1711 zagen we een herstelperiode voor beide regio's waarin de productiviteit steeg en we hebben vastgesteld dat de productie in Haspengouw lager was dan die in het Maasland. Dit verschil hebben we proberen uit te leggen door voor Haspengouw te wijzen op het bescheiden areaal dat in helftwinning werd uitgegeven, een mogelijk diepere impact van de Spaanse Successieoorlog, een extensievere bewerking in de akkerbouw en de geringere veebezetting. Uiteindelijk is het areaal in Haspengouw te klein om algemene uitspraken te doen.

Vanaf de jaren 60 hebben we in het Maasland een duidelijke stijging van de landbouwproductiviteit kunnen vaststellen. Jansen was van oordeel dat de vernieuwing van de landbouw in Zuid-Limburg had plaatsgevonden vanaf 1750 en dat deze trend zich pas tien tot vijftien jaar later aan de westzijde van de Maas zou voordoen.⁶⁹³ Onze bevindingen stroken met deze hypothese van Jansen. Dit is meteen het voornaamste regionale verschil dat we hebben kunnen vaststellen. Deze verbetering van de landbouwproductie hebben we indirect ook kunnen vaststellen uit de verbetering van de betalingspraktijk bij de pachters van losse percelen in het Maasland in de laatste decennia van de 18^e eeuw.

We beschikken over te weinig gegevens van Haspengouw om een regionale vergelijking te maken voor de gehele 18^e eeuw. We hebben wel de productiviteit op enkele individuele posten bestudeerd. De resultaten hiervan wijzen eveneens op een verhoging van de landbouwproductiviteit doorheen de

⁶⁹³ Hieruit meent Jansen af te leiden dat de landbouw niet de gangmaker van de economische groei is geweest. Hij stelt de hypothese voorop dat het vooral de verandering van het consumptiepatroon was die de motor voor economische groei betekende. Bron: Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg ...*, p. 123.

18^e eeuw. Ook de impact van de Spaanse Successieoorlog zien we duidelijk terugkeren bij de losse percelen. De belangrijkste vaststelling die we gedaan hebben is dat de schommelingen bij de individuele posten groter zijn dan die van de volledige regio's. Dit is perfect normaal omdat bij het bestuderen van een volledige regio de afdrachten van de verschillende posten elkaar in evenwicht houden. Uitschieters van individuele posten worden op die manier rechtgetrokken.

Aanvankelijk wilden we een vergelijking maken tussen grote en kleine landbouwbedrijven. Vooral omwille van het standpunt dat Brenner inneemt, leek ons een dergelijke analyse interessant. Volgens Croot en Parker lijdt Brenner aan: “*the general unwillingness to believe that agricultural development could take place anywhere except on large farms*”.⁶⁹⁴ Volgens Cooper dringt zich daarom een probleem op om tot een comparatieve analyse te komen tussen grote en kleine bedrijven: “*What hinders comparative analysis is the built-in assumption that small-scale peasant farming cannot achieve the increase in productivity needed to support industrialisation*”.⁶⁹⁵ Spijtig genoeg kunnen we geen vergelijking maken omdat er enerzijds in de archieven geen helftwinninggegevens voorkomen van grote of middelgrote bedrijven doorheen de 18 eeuw. Uit de literatuur blijkt wel dat de kleine boeren er gewoonlijk in slaagden om hun grond intensiever te bewerken terwijl de grote bedrijven eerder extensief te werk gingen.⁶⁹⁶ Daarnaast beschikten ze ook over een grotere veebezetting per hectare waardoor een intensievere bemesting mogelijk werd.⁶⁹⁷ Overton beweert dat in de 19^e eeuw de grote bedrijven het moesten afleggen tegen de kleine boeren.⁶⁹⁸ De introductie van nieuwe landbouwtechnieken gebeurde in Vlaanderen en Brabant eerst bij de kleine boeren.⁶⁹⁹ Bij de helftwinning hebben we gezien dat de verpachter vaak nieuwe technieken opdroeg aan de helftwinners.

⁶⁹⁴ Croot (P.) and Parker (D.), *Agrarian class structure and the development of capitalism: France and England compared*, in: Aston (T.H.) en Philpin (C.H.E.) (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 79.

⁶⁹⁵ Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.), *Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis*, in: Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.) (ed.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate*, CORN Publication Series, Vol. 4, Turnhout, Brepols, 2001, pp. 21-22.

⁶⁹⁶ Daarbij speelde ook de nood tot continue bewerking van de grond om in het levensonderhoud te voorzien een rol. Bron: Clemens (B.), *Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van het kanton Hasselt in de Franse tijd*, Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1971, p. 46. We hebben eerder al gezien hoe arbeid in familiaal verband intensiever was dan de loonarbeid op de grote bedrijven. Bron: Hoppenbrouwers (P.) en Luiten van Zanden (J.), *Restyling the transition from feudalism to capitalism...*, p. 28.

⁶⁹⁷ Jardrinet (P.), *Statistique du département de Sambre-et-Meuse*, Parijs, 1802, pp. 46-47.

⁶⁹⁸ Overton stelde vast dat: “*even for the 19th century small Flemish farms could be more efficient in their use of labour than larger ones*”. Bron: Overton (M.), *Agricultural Revolution in England. The transformation of the agrarian economy 1500-1850*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, p. 127.

⁶⁹⁹ Lindemans (P.), *De betekenis van de Vlaamse landbouw in de 16e tot de 18e eeuw voor de landbouw van West-Europa*, 's-Gravenhage, 1960, p. 101.

3. Berekening van de totale productie per hectare

Hoewel de helftwinningsafdrachten die we hierboven hebben geanalyseerd een beeld geven van de evolutie van de landbouwproductiviteit, is het moeilijker om te achterhalen wat ze zeggen over de totale productie per hectare. In de pachtboeken wordt enkel het gedeelte dat aan de abdij werd afgedragen opgenomen en dus niet de feitelijke productie. Als we veronderstellen dat de verhouding tussen de afdracht en de werkelijke productie constant was, dan is het in principe mogelijk om de feitelijke opbrengst te berekenen. Jansen gaat er, in zijn berekening van de landbouwproductiviteit op basis van helftwinningsgegevens, van uit dat de afdracht gelijk was aan de helft van de opbrengst die overbleef nadat de tienden waren geïnd.⁷⁰⁰ In de omgeving van Maastricht bedroegen de tienden 9% van de productie, de totale afdracht aan de abdij zou in dat geval 45,5% van de totale productie omvatten. Dit is echter de normatieve situatie en het is niet ondenkbaar dat er in de werkelijkheid afwijkingen waren.

Een bijkomend probleem kan te maken hebben met slordigheid in de boekhouding. Een interessante anekdote om dit te illustreren is het feit dat abdis Claire Scholastique de Warnant een soort dagboek bijhield met de uitgaven van de abdij van 1727-1730 en de inkomsten van 1727-1728.⁷⁰¹ Ze deed dit omdat de nieuwe rentmeester Godefridus Josephus Daenen die, na de dood van zijn vader in december 1726 tot het ambt benoemd werd, bijzonder onzorgvuldig was in het bijhouden van de boekhouding. Het kwam regelmatig tot ruzies wanneer de rekeningen niet correct bleken te zijn.⁷⁰² In 1730 werd Godefridus Daenen van zijn ambt ontheven door de abdis.⁷⁰³ De nieuwe rentmeester Godefridus Dubien zou, zoals eerder beschreven werd, een nog veel slechtere keuze blijken.

Naast de boekhoudkundige onnauwkeurigheden schat Jansen een afwijking van 2% voor de foutieve berekening van de perceelgrootte en nog eens 2% vanwege het niet heffen van tienden op enkele percelen.⁷⁰⁴ Jansen rekent in zijn analyse ook nog 5% bij de uitkomsten vanwege de dubbelteelten.⁷⁰⁵ Het gebeurde ook dat de pachter gewassen uit de helftwinning afkocht van de abdij, voor klaver vinden we hier veel aanwijzingen van. Omdat het nooit duidelijk is om hoeveel liter klaver het gaat, vormt dit een bijkomend probleem. Jansen vermeldt ook nog het gebruik van zogenaamd

⁷⁰⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 56.

⁷⁰¹ R.A.H., A.A.H., archiefbestand nr. 84.

⁷⁰² Het niet goed uitvoeren van opgelegde taken wordt tegenwoordig in de economische literatuur uitgelegd door de “principal-agent” theorie. De kern van de zaak is dat hier de principal (abdij) een agent (rentmeester) aanduidt om haar belangen te behartigen, maar dat de agent in zijn eigenbelang handelde bij gebrek aan goede controle en duidelijke richtlijnen. We zien dit gereflecteerd in de situatie met rentmeester Godefridus Daenen. Bron: Johnson (G.), Whittington (R.) en Scholes (K.), *Exploring Strategy text & cases*, Financial Times Pertinance Hall, Harlow, 2011, p. 125.

⁷⁰³ Brouwers (J.), *Rentmeesters van Hocht...*, p. 138.

⁷⁰⁴ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 57.

⁷⁰⁵ Ibidem.

“voordeelland”, dit betekende dat men in het braakjaar op het formeel braak liggend perceel toch gewassen mocht verbouwen. De opbrengst van deze teelt was dan geheel voor de pachter. Een andere mogelijkheid was dat een perceel met twee producten beteeld werd, waarvan maar een geleverd werd. Geleidelijk werden deze praktijken gelegaliseerd en onderdeel van de pachtcontracten, maar de pachter moest wel een afkoopsom betalen voor dit recht.⁷⁰⁶ Bij de helftwinningscontracten van de abdij van Hocht treffen we dergelijke regelingen niet aan.

Uit het bovenstaande mag blijken dat het bekomen van absolute cijfers voor de landbouwproductiviteit bijzonder moeilijk is. Hoewel het in principe mogelijk is om de totale productiviteit te achterhalen aan de hand van de helftwinningsafdrachten, zullen we ons er niet aan wagen. De evolutie in de landbouwproductiviteit (en de regionale verschillen daarin) die we aan de hand van de helftwinningsafdrachten hebben kunnen schetsen, moeten volstaan om een algemeen beeld van de bestudeerde gebieden te krijgen.

⁷⁰⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 48

4. Vruchtwisselingstelsel

Sommige historici menen dat men uit indirecte gegevens het vruchtwisselingstelsel zou kunnen afleiden, ze concluderen bijvoorbeeld uit een gelijke opbrengst van zomergranen en wintergranen het bestaan van een drieslagstelsel. Jansen weerlegt dit door te wijzen op de zeer aanzienlijke discrepantie tussen het vertellen van winter- en zomergranen op bedrijven waar met zekerheid een drieslagstelsel was vastgesteld.⁷⁰⁷ Aangezien de boekhouding van de abdij van Hocht in posten werd opgesteld, is het bijzonder moeilijk om het vruchtwisselingstelsel op perceelsniveau te achterhalen. Enkel die posten die niet groter zijn dan één perceel zouden we dus kunnen analyseren. We lopen daarbij het gevaar enkel een beeld te schetsen voor kleine onvermogenende boeren. De gegevens waarover we beschikken zijn te gefragmenteerd om algemene uitspraken over te doen. Net als bij de totale productie het geval was, wensen we er dus niet verder op in te gaan. We kunnen dan ook enkel enkele algemene vaststellingen doen op basis van de beschikbare literatuur.

We weten dat men al vanaf de middeleeuwen in de Nederlanden afweek van het drieslagstelsel, vooral in de omgeving van steden waar men aan extra bemesting kon geraken. Vanaf het midden van de 16^e eeuw komt daar ook bij dat men de braaktijd zoveel mogelijk trachtte in te korten.⁷⁰⁸ De hoogste trap van intensieve verbouw was het vruchtwisselingstelsel waarin de verbouw van voedergewassen, zoals klaver, wikke en voederknollen een grote plaats innam.⁷⁰⁹ Voor het Maasland hebben we alvast kunnen vaststellen dat de afkoop van klaver tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw opkwam. Wikke zien we wel voorkomen in het Maasland, maar het belang van dit gewas kan niet bijzonder groot genoemd worden, haver bleef een belangrijke plaats innemen. Vruchtwisselingstelsels eindigden met teelt van voedergewassen nemen in de tweede helft van de 18^e eeuw een zeer belangrijke plaats in. In de 17^e eeuw was experimenteren van grote betekenis. Her en der verspreid treft men 5-jarige of langer durende stelsels aan en probeerde men de braak te verplaatsen. In de late 18^e eeuw treft men wel weer een aantal langjarige koppelstelsels met tussenteelt van boekweit aan.⁷¹⁰ Het toenemend belang van boekweit is uit onze analyse gebleken.

In de 18^e eeuw drongen belangrijke vernieuwingen door in het vruchtwisselingssysteem in Zuid-Limburg. Deze verbeteringen waren oorspronkelijk in de middeleeuwen ontwikkeld in Vlaanderen en betekenden een doorbraak in het drieslagstelsel. Door de teelt van groenvoer en voedergewassen kon de veestapel worden uitgebreid en verkreeg men meer mest. Daardoor steeg de graanproductie. Verder kwam de aardappel op, waardoor voor dezelfde hoeveelheid voedsel minder hectaren nodig waren. Het vrijkomende land werd soms ingezaaid met handelsgewassen zoals vlas, oliezaden, tabak en

⁷⁰⁷ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 45.

⁷⁰⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 33.

⁷⁰⁹ Slicher van Bath (B.H.), *Duizend jaar landbouw in de Nederlanden...*, p. 57.

⁷¹⁰ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 38.

meekrap⁷¹¹. Meestal werd deze grond gebruikt om meer wintergranen te telen. Tegen het einde van de 18^e eeuw was de klaver in Zuid-Limburg de braak aan het verdringen. Slechts in enkele minder vruchtbare gebieden kwam nog rond 1800 de braak periode voor⁷¹², maar ook hier werd ze teruggedrongen.⁷¹³ In Haspengouw, waar de braak langer bleef bestaan, stapte men af van de eenzijdige graanverbouw en werd later de intensieve teelt van suikerbieten een belangrijke bron van inkomsten. Het blad en de pulp van de bieten waren uitstekend veevoeder, wat de veestapel en indirect ook de landbouw, ten goede kwam.⁷¹⁴ Tot het einde van de 18^e eeuw werd het drieslagstelsel gebruikt.⁷¹⁵ Ook in de Kempen was het drieslagstelsel nog algemeen in de 18^e eeuw.

5. Conclusie deel II

Omdat verandering van spijs doet eten, leek het ons interessant om de conclusie van het tweede deel op te hangen aan de vraag of we voor de bestudeerde gebieden, en dan vooral het Maasland, kunnen spreken van een *agrarische revolutie*. Ook al hebben we eerder onze bedenkingen geuit voor de term *revolutie*, toch moeten we erkennen dat er in de omgeving van Maastricht gedurende de 18^e eeuw een wezenlijke verandering in de landbouw optrad. Wanneer we de definitie van Phyllis Deane gebruiken, die drie basiskenmerken geeft om van een revolutie te spreken, dan blijkt uit onze analyse dat toch van een *agrarische revolutie* mogen spreken.⁷¹⁶ We zullen per kenmerk onze bevindingen bespreken.

Het eerste basiskenmerk is volgens Deane het gebruik van nieuwe productietechnieken. Dit kenmerk deelt hij op in een aantal aspecten.

Ten eerste is er het verdwijnen van de braak om een constante teelt te bekomen. In Vlaanderen werd de braak al in de 17^e eeuw afgeschaft. Op de armere zandgronden zou het pas rond 1800 volledig weggedrongen kunnen worden. Volgens de literatuur is het alleen in het prinsbisdom Luik en op de zwaardere gronden dat braak nog een belangrijke rol speelde in de 18^e eeuw.⁷¹⁷ We hebben besproken hoe er in Haspengouw op het einde van de 18^e eeuw nog een rotatiestelsel bestond waarin klaver en braak naast elkaar voorkwamen. Voor het Maasland komen we in de pachtboeken de laatste vermelding van braak tegen in 1788. Het is onzeker welk aandeel de braak juist heeft gehad in de landbouwbedrijven van de helftwinners, maar uit onze analyse van het drieslagstelsel voor enkele bedrijven blijkt wel dat men pogingen deed om de grond zo min mogelijk ongebruikt te laten. We

⁷¹¹ Claessens (J.A.H.), Jansen (J.C.G.M.) & Philips (J.F.R.), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg...*, pp. 3-5.

⁷¹² Ibidem.

⁷¹³ Renes (J.), *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap...* pp. 122-125.

⁷¹⁴ Ulens (R.) en Vliebergh (E.), *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle. Contribution à l'étude de l'histoire économique et sociale*, Brussel, 1912.

⁷¹⁵ Delatte (I.), *Les classes rurales dans la principauté de Liège*, Luik, 1945.

⁷¹⁶ Deane (P.), *The First Industrial Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, p. 37.

⁷¹⁷ Slicher van Bath (B.H.), *Duizend jaar landbouw in de Nederlanden...*, pp. 58-60.

hebben ook gezien dat men behoorlijk intensief trachtte te bemesten in het Maasland. De opkomst van klaver en andere voedergewassen voor stalvoeding wijst hier ook op. Jansen stelde vast dat de braak in de omgeving van Maastricht in de periode 1780-1790 zou verdwijnen.⁷¹⁸ Waarschijnlijk gebeurde dit ook in het Maasland rond deze periode.

Het tweede aspect is de wijziging van het rotatiestelsel zelf, waarbij men niet alleen de overgang maakte tot een constante teelt maar er ook een wijziging ontstond door het invoeren van de teelt van voedergewassen. Uit onze analyse van het productenscala is gebleken dat men in het Maasland experimenteerde met verschillende voedergewassen. We hebben gezien hoe haver steeds belangrijk is geweest en een indicatie gaf van het belang van paarden in de landbouw. We hebben gezien hoe de wikke kort na de helft van de 18^e eeuw in belang afnam, om vervolgens in de laatste decennia terug aan belang te winnen. We hebben gezien hoe klaverteelt is opgekomen vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw en ook het stijgend belang van de paardenbonen vanaf de jaren 70 is tekenend. Toch moet men de betekenis van voedergewassen volgens Jansen niet overdrijven.⁷¹⁹

Het derde aspect was de maximalisatie van de graanteelt zelf, dit aspect staat ook in verband met een kenmerk dat we later zullen bespreken, namelijk de groeiende commerciële houding van de boeren. In de omgeving van Maastricht werd dit vooral door betere bemesting bekomen. Een uitbreiding van het beteelde areaal was niet zonder risico omdat het gemakkelijk kon leiden tot uitputting van de grond door gebrek aan voldoende mest.⁷²⁰ In dit hoofdstuk hebben we duidelijk een stijging van de landbouwproductiviteit kunnen vaststellen in het Maasland. Deze stijging ontstond vanaf de jaren 60, ongeveer tien jaar later dan in Zuid-Limburg. Dit fenomeen werd ook door Jansen beschreven.

Het tweede basiskenmerk is volgens Deane de toenemende spanning tussen de grootgrondbezitters en de boeren.⁷²¹ De wijzigende situatie kunnen we het best met de terminologie van Bloch beschrijven als *agrarisch individualisme*.⁷²² In de omgeving van Maastricht komt dit zeer duidelijk naar voor. De zogenaamde *rijgenootswijze-teelt* die tot de verbouw van eenzelfde product dwong op naast elkaar gelegen percelen, verdween bijna volledig. Over dit aspect hebben we geen analyse kunnen uitvoeren en we kunnen er dus ook geen uitspraak over doen, al zou het wel een interessant onderzoeksonderwerp zijn geweest.

We hebben wel gezien dat men in de Kempen geneigd was tot een meer collectieve samenhang, een voorbeeld daarvan was dat men individueel ruraal kapitaal omzetten in collectief kapitaal door elkaars

⁷¹⁸ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 50.

⁷¹⁹ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 81.

⁷²⁰ Ibidem.

⁷²¹ Godechot (J.), *Les Révolutions, 1770-1799*, Parijs, 1963, pp. 83-84.

⁷²² Bloch (M.), *Les caractères originaux de l'histoire rurale Française*, Parijs, Les Belles-Lettres, 1931, p. 196.

ploegen en paarden te lenen. In Binnen-Vlaanderen gebeurde het vaak dat men hiervoor bij een grote boer loonarbeid deed, waarvoor men in ruil paarden en ploegen te leen kreeg.

Het derde basiskenmerk is de veranderende houding van de pachter die meer commercieel gericht wordt. Deze vindt men weerspiegeld in het streven naar een vermeerdering van de opbrengst door het telen van hoogwaardige granen als tarwe en rogge. Zo ziet Jansen in Zuid-Limburg een zekere commercialisering van de landbouw optreden.⁷²³ Bij de analyse van het productenscala hebben we gezien dat het aandeel van tarwe in het Maasland vooral na de jaren 60 begon toe te nemen, terwijl gewassen als *reaalsgoed* en spelt bijna volledig verdwenen. We hebben ook gezien dat de nadruk op handelsgewassen behoorlijk klein was omdat er in Maastricht maar een zeer geringe industriële bedrijvigheid was in de 17^e en 18^e eeuw. Hoewel boeren meer ingesteld raakten op de markt is deze evolutie maar zeer geleidelijk verlopen. Zo ontkracht Deane zelf de notie van een revolutie: ‘*None of them(these changes) were suddes in their incidence, nor was their impact attributable to a specific narrow space of time*’.⁷²⁴

Jansen spreekt van belangrijke nuanceverschillen in plaats van de term revolutie: “*Uitbreiding van het areaal cultuurgrond moet eerder in relatieve dan in absolute zin genomen worden. Er is eerder sprake van een stijging van de opbrengst per bedrijf dan van de stijging van de opbrengstfactoren. In plaats van zware bemesting kan men beter van regelmatige(re) bemesting spreken.*”.⁷²⁵ Hij stelt wel vast dat er in Limburg na 1750 een forse toename was van de agrarische productie, die het middeleeuwse productieplafond doorbrak.⁷²⁶ Ook voor het Maasland kunnen we van een merkbare stijging spreken. Dit contrasteert sterk met de bevindingen voor andere gebieden, bijvoorbeeld in Frankrijk⁷²⁷ of de Beijerlandse polders⁷²⁸ waar de stijging van de landbouwproductiviteit zeer gering was.

Op basis van deze kenmerken komen we dus tot het besluit dat we voor het Maasland inderdaad kunnen spreken van een agrarische revolutie, of liever evolutie, vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Natuurlijk hebben we maar enkele aspecten van de landbouweconomie besproken en dringt de nood aan een betere en meer volledige analyse zich op.

⁷²³ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 84.

⁷²⁴ Deane (P.), *The First Industrial Revolution...*, p. 46.

⁷²⁵ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw rond Maastricht...*, p. 85.

⁷²⁶ Jansen (J.C.G.M.), *Landbouw en economische golfbeweging...*, pp. 114-126.

⁷²⁷ Morineau (M.), *Y a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle?*, *Revue Historique*, Vol. 239, 1968, pp. 299-326. & Goy (J.) en Le Roy Ladurie (E.), *Les fluctuations du produit de la dîme. La dîme et la reste. XIVe-XVIIIe siècle*, *Revue Historique*, Vol. 260, 1978, pp. 128-129.

⁷²⁸ Baars (C.), *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, Wageningen, Landbouwhogeschool, 1973, pp. 148-150.

Algemene Conclusie

In het eerste deel van deze thesis hebben we naar het goederenbeheer van de abdij gekeken in de hoop enkele regionale verschillen tussen het Maasland, Haspengouw en Zuid-Limburg vast te kunnen stellen. Doorheen de 18^e eeuw hebben we duidelijke verschillen bij de drie regio's op de voorgrond zien treden. Bij de verpachting van de uithoven en de losse percelen konden we zien hoe er in Haspengouw een grotere neiging naar zuivere pacht in rogge bestond, terwijl in het Maasland en Zuid-Limburg de geldpacht het meest prominent aanwezig was. We hebben bij de analyse van de pacht die gestipuleerd werd in diverse natura ook besproken waarom we veronderstellen dat dit systeem tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw enerzijds een evolutie was van de zuivere pacht in rogge (in Haspengouw) en anderzijds als een evolutie van deelpacht (helftwinning) naar huurpacht (in het Maasland). We konden vaststellen dat hypothecair grondkrediet bijna uitsluitend in Haspengouw voorkwam terwijl obligaties (die niet op onroerend goed als onderpand gevestigd waren) vooral in het Maasland en Zuid-Limburg te vinden waren. Bij de tienden en cijnzen vielen opnieuw regionale verschillen op. Zo werden de tienden in Haspengouw verpacht en in het Maasland zelf geïnd door de abdij. De stijging van de pachtsommen van de tienden was mogelijk een aanwijzing voor een verbetering van de landbouweconomie vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw. Bij de cijnzen zagen we hoe samengestelde cijns enkel in het Maasland werd aangetroffen in de tweede helft van de 18^e eeuw, terwijl in Haspengouw enkel geldcijns voorkwam.

Het tweede luik van het eerste deel bestond uit een analyse van de pacht in theorie en praktijk. Daarbij hebben we gekeken naar de evolutie van de pachtsommen. Hieruit bleek dat vooral in Zuid-Limburg de pachtsommen bij geldpacht gestegen waren, terwijl we in het Maasland eerder een stabiliteit en in Haspengouw zelfs een lichte daling konden waarnemen. Bij de zuivere pacht in rogge merkten we weinig evolutie in de pachtsommen en dit hebben we in verband gebracht met de opkomst van pacht in diverse natura tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw. Naast de pachtsommen hebben we ook gekeken naar de pachtbetalingen. Hier hebben we opnieuw regionale verschillen vastgesteld. De pachtbetalingen in Boorseme (Maasland) verliepen over het algemeen minder vlot dan die in Rosmeer (Haspengouw) en Sint Geertruid (Zuid-Limburg). We hebben de grote betalingsmoeilijkheden in Boorseme tijdens de Spaanse Successieoorlog ook in verband gebracht met de opkomst van helftwinning in het Maasland (en in het bijzonder in deze lokaliteit). Doorheen de 18^e eeuw stelden we wel een verbetering van de betalingspraktijk vast die mogelijk eveneens in verband te brengen is met een verbetering van de landbouweconomie.

Het derde luik van het eerste deel van deze thesis betreft een studie van de helftwinning. Deze pachtvorm kwam vooral voor in het Maasland. We hebben het helftwinningssysteem dat door de abdij van Hocht tijdens de 18^e eeuw gebruikt werd aan een diepgaande analyse onderworpen. We hebben ook de band tussen de abdij en de landarbeiders die de helftwinningsafdrachten moesten dorsen en tellen besproken. Daarbij hebben we kunnen vaststellen dat de dorsers behoorden tot een categorie van landarbeiders die een klein stuk land pachtten en enkele dagen voor de verpachter (abdij) werkte om hun pacht af te betalen.⁷²⁹ Aansluitend hebben we ook de lonen van deze landarbeiders in liter rogge uitgedrukt en vastgesteld dat hun koopkracht daalde tijdens de 18^e eeuw.

Door een analyse van het goederenbeheer kunnen aantonen dat het Maasland, Haspengouw en Zuid-Limburg een duidelijke regionale eigenheid hadden. Deze eigenheid hebben we aan de hand van een groot aantal verschillen kunnen staven. We hebben ook de oproep gelanceerd om voor Limburg een sociaal agrosystemische studie op touw te zetten zoals eerder al gebeurd is voor Binnen-Vlaanderen, Kust-Vlaanderen en de Antwerpse Kempen. Vooral de grensligging van de gebieden die wij bestudeerd hebben achten wij daarvoor zeer geschikt. Al te vaak wordt Limburg over dezelfde kam geschoren als de Antwerpse Kempen in historische studies die regionale vergelijkingen maken. Daarbij verwaarloost men de regionale eigenheid van het Maasland en Haspengouw. Omdat het honderd jaar geleden is dat de eerste wereldoorlog uitbrak, moet volgend citaat volstaan om de frustratie uit te drukken die wij daarbij als Limburger voelen: “*Et pour les Flamands la même chose.*”⁷³⁰. We kunnen niet genoeg de nood benadrukken aan historisch onderzoek voor de provincie Limburg dat zich niet beperkt tot de plat getreden paden van het mijnverleden of Gallo-Romeins Tongeren.

In het tweede deel hebben we getracht enkele aspecten van de landbouweconomie bloot te leggen, onze aandacht ging daarbij vooral uit naar het Maasland. Het was niet eenvoudig om relevante literatuur te vinden die rechtstreeks betrekking had op het Maasland. Het eerste aspect dat we bestudeerd hebben was het productenscala. Opnieuw hebben we getracht om regionale verschillen vast te stellen in de verbouwde producten en de verhoudingen tussen deze producten. Daarbij hebben we vooral de eigenheid van het Maasland trachten te belichten. Onze belangrijkste vaststelling was dat er een zekere commercialisering van de landbouw was vast te stellen tijdens de 18^e eeuw. Deze commercialisering uitte zich vooral in de teelt van graangewassen en niet van handelsgewassen zoals in vele andere regio's. Dat konden we concluderen uit het feit dat tarwe een groter aandeel kreeg

⁷²⁹ Lambrecht (T.), Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century, *Continuity and Change*, Vol. 18, 2003, pp. 240-241

⁷³⁰ We willen daarmee niet zeggen dat de bevelen van Franse officieren vertaald dienen te worden voor de Vlaamse frontsoldaten, maar dat men eerst gedegen onderzoek naar Limburg moet verrichten in plaats van deze provincie als een siameese tweeling van Antwerpen af te schilderen of zelfs volledig te negeren in historische overzichtswerken.

terwijl *reaalsgoed* en spelt sterk in belang afnamen. Daarnaast zagen we ook de (vrij late) opkomst van klaver en andere belangrijke voedergewassen die stalvoeding en een betere bemesting van de akkerlanden toelieten. We konden ook vaststellen dat de aardappel er nog geen gemeen goed was op het einde van de 18^e eeuw.

Het tweede aspect dat we hebben bekeken was de landbouwproductiviteit. Vooral in de tweede helft van de 18^e eeuw hebben we een verhoging van de productiviteit kunnen vaststellen. Deze verhoging lijkt te stroken met de verbetering van de pachtbetalingen, de stijging van de pachtsommen voor de losse percelen en de tienden, de stijging van het kapitaal dat als renteconstitutie werd uitgegeven en de wijzigingen in het productenscala. Op het einde van het tweede deel hebben we in de conclusie getracht om het ontstaan van een zogenaamde *agrarische revolutie* vanaf de tweede helft van de 18^e eeuw te staven. Hoewel we problemen hebben met deze terminologie stellen we uit de bevindingen van het eerste en tweede deel vast dat er duidelijk een nieuwe dynamiek ontstond in de besproken gebieden. Voor het Maasland lijkt deze vooral vanaf de jaren 60 te hebben ingezet.

Het laatste aspect dat we in het tweede deel hebben behandeld was het vruchtwisselingsstelsel. Hier hebben we vooral het stijgende belang van boekweit in het Maasland in verband gebracht met het bestaan van een langjarig koppelstelsel. Voor de andere regio's hebben we ons vooral op literatuur moeten beroepen.

Zoals we in de thesis al hebben aangegeven, zijn we van mening dat vooral onze bevindingen over het Maasland belangrijk zijn. Toch hopen we dat deze studie is geslaagd in haar opzet, namelijk het aantonen van regionale verschillen tussen drie regio's die dicht bij elkaar gelegen zijn. Het is geen geheim dat we voor verder onderzoek vooral heil zien in een zogenaamde sociaal agrosystemische benadering. Vooral het grensoverschrijdend karakter van een dergelijke benadering kan ervoor zorgen dat men niet in val van de staatsgrenzen trapt en men met een open blik de historische werkelijkheid eer aandoet.⁷³¹

⁷³¹ P.M.M. Klep lanceerde in 1985 een dubbele pleidooi voor grensoverschrijdend onderzoek in de Kempen: “Zowel de staatsgrens als de grens tussen lokale en algemene geschiedenis zijn het overschrijden waard.”⁷³¹. Deze gevleugelde woorden zijn ook van toepassing op de regio's die wij bestudeerd hebben. Bron: Klep (P.M.M.), Lokale geschiedschrijving in de Kempen. Een pleidooi voor een dubbele grensoverschrijding. Limburg, Vol. 64, 1985, p. 11.

Gebreken van het gevoerde onderzoek

Omdat het moeilijk is om de eigen tekortkomingen op te sporen zullen we zeer beknopt enkele punten van kritiek op ons eigen werk geven. Wanneer we onze volledige arbeid bekijken dan stellen we vast dat we er waarschijnlijk beter aan hadden gedaan om een specifiek aspect uit de boekhouding van de abdij aan een diepgaande analyse te onderwerpen. In deze thesis hebben we ons vaak de bedenking gemaakt dat er meer diepgaand onderzoek nodig was bij verschillende aspecten. We hebben het gevoel dat we dikwijls iets te veel op de oppervlakte zijn gebleven. Daarnaast hebben we onze analyse misschien iets te veel gericht op het aantonen van regionale verschillen, waardoor we misschien met een zekere vooringenomenheid bepaalde resultaten hebben benaderd.

Mogelijkheden voor verder onderzoek in kader van het HIDAMER-project

Een van de voornaamste mogelijkheden voor verder onderzoek wensen we te koppelen aan het HIDAMER-project.⁷³² Dit project wil een digitale databank oprichten van historische statistieken op een communaal, supracommunaal én regionaal niveau voor het Maas-Rijngebied voor de 19e en de 20e eeuw. Het doel is om deze databank te integreren in een geografisch informatiesysteem (GIS) om het vervolgens beschikbaar te maken via het internet. Het doel van dit project is om de huidige inspanningen te verenigen om globale data hubs⁷³³ met historische informatie over demografie, migratie, arbeidsrelaties, onderwijs en economische ontwikkeling te bekomen. De opdracht wordt als volgt omschreven: *“To analyze patterns of long-term economic performance global datasets are of crucial importance. To create these datasets, economic and social historians must come together, to gather and share knowledge on the most relevant indicators of economic performance and its causes. Their data needs to be pooled and shared protocols have to be set. The data will have to be standardized, harmonized and preserved for future use.”*⁷³⁴ De focus van het huidige onderzoek ligt op de periode 1850-1970 en uit een gesprek met Dr. Erwin Steegen bleek de aandacht ook vooral uit te gaan naar het mijnverleden. Wanneer de focus van het onderzoek echter op een aantal specifieke elementen zou liggen, is het mogelijk om ook dieper door te dringen in de 18^e eeuw. Dit zal aanvankelijk als microstudies moeten gebeuren om nadien als algemeen overzicht gebundeld te kunnen worden. Zoals we bewezen hebben, is het mogelijk om op basis van archiefbronnen van grootgrondbezitters een beeld te krijgen van de sociaaleconomische structuren van lokaliteiten en regio's. Wanneer we het voorbeeld van de abdij van Hocht nemen dan beschikken we over een schat aan gegevens over de landbouweconomie en de pachters van de abdij. In de contracten vinden we

⁷³² Historische database EUregio Maas-Rijn

⁷³³ Een data hub is software (of een digitale bewaarplek) voor samenwerking in het verzamelen, delen en gebruiken van data. In het geval van het HIDAMER-project is de data hub een GIS-omgeving.

⁷³⁴ Knotter, A., *Kleine Data projecten-Eindrapportage, Historical Database Euregio Meuse-Rhine (HIDAMER)*, 2012, p. 1-2.

daarbij ook gedetailleerde beschrijvingen van de ligging van de gepachte percelen. Wanneer we deze data aan elkaar koppelen in een GIS omgeving, is een uitbreiding van het HIDAMER-project naar de 18^e eeuw en naar een ruimer thema dan het mijnverleden niet ondenkbaar. Natuurlijk beschrijven we hier enkel de mogelijkheden vanuit het abdijarchief en zijn er andere archieven die mogelijk bruikbaarder kunnen zijn.

1. Archiefbronnen

Rijksarchief Hasselt

Archief van de abdij van Hocht (te Lanaken), Oorkonden

- 4: Verkoop van 50 bunder akkerland in Spouwen aan de abdij van Hocht (1237)
- 13: Verkoop van goed in Eckelrade aan de abdij van Hocht (1261)
- 17: Schenking van een hofstede te Lauw aan de abdij van Hocht (1285)
- 18: Schenking van goederen in Susteren aan de abdij van Hocht (1285)

Archief van de abdij van Hocht (te Lanaken)

- 6: Stipaalboek (1729-1733)
- 7: Stipaalboek (1753-1787), deel 1
- 8: Stipaalboek (1753-1787), deel 2
- 9: Stipaalboek (1787-1796), deel 1
- 10: Stipaalboek (1787-1796), deel 2
- 17: Beschrijving van de cijnsgoederen in Daalgrimbie en Opgrimbie, 1753-1793
- 19: Beschrijving van de cijnsgoederen in Neerharen, 1754-1795
- 26: Handboeken door rentmeesters van de abdij, 1730-1733 (G. Dubien)
- 27: Handboeken door rentmeesters van de abdij, 1794-1796 (G. Jacques)
- 29: Toustboek (1621-1652)
- 31: Toustboek (1703-1726)
- 33: Pachtcontracten op gedrukte formulieren (1764-1779)
- 34: Pachtcontracten op gedrukte formulieren (1780-1796)
- 35: Pachtcontracten, -voorwaarden en –overeenkomsten, 1631, 1657, 1700-1798.
- 41: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1588)
- 56: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1629-1630)
- 60: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1661-1662)
- 64: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1685-1688)
- 65: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1688-1690)
- 66: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1696-1700)
- 67: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1701-1705)
- 68: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1711-1715)
- 69: Registers en ontvangstboek van renten, vruchten, pachten, cijnzen, kapoenen, e.a. (1716-1720)
- 84: Dagboek van Daenen jr., rentmeester [sic]⁷³⁵, 1726-1728
- 86: Journael van ontvangsten en uitgaven, 1761-1773
- 91: Bewijsstukken (1561-1588, 1603, 1610, 1646, 1685-1734, 1754-1760, 1769-1770)
- 92: Bewijsstukken (1776-1788)
- 93: Bewijsstukken (1789-1791)
- 94: Bewijsstukken (1792-1794)

⁷³⁵ Zoals we in de thesis hebben aangetoond gaat het hier om een dagboek van abdis de Warnant. De beschrijving in het inventaris is dus foutief.

95: Bewijsstukken (1795-1796)

96: Proces voor de official van Luik.

97: Proces voor de schepenbank van Neerharen: de abdis en de abdj van Hocht, tegen de inwoners van Neerharen, betreffende portiersgeld of recht van wacht, 1767

98: Processtukken (1595; 1678, 1722-1787)

2. Kaarten

Koninklijke Bibliotheek Brussel

Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden door graaf de Ferraris.

Uitgave van het originele exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel door het Gemeentekrediet van België, 1965-1976.

Datum: 1777-1780.

Schaal: 1/25000.

3. Literatuur

ABEL (W.), Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, Hamburg/Berlijn, 1966.

ABEL (W.), Geschichte der Deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert (Landwirtschaft), Stuttgart, 1967.

ABEL (W.), Crises Agraires en Europe (XIIe-XXe siècle), Parijs, Flammarion, 1973.

ALBERTS (W.J.), Geschiedenis van de beide Limburgen, beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, Assen, Van Gorcum, 1983.

ANKERSMIT (F.R.), De historische ervaring, Groningen, Historische Uitgeverij, 1993.

BAARS (C.), De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden, Wageningen, Landbouwhogeschool, 1973.

BAAS (H.G.) en RENES (J.), Boerenerven in het landschap: een dynamisch erfgoed, in: BAAS (H.G.) (ed.), Boerderijen in beeld, Lelystad, Nieuw Land erfgoedcentrum, 2005, pp. 29-45.

BAIROCH (P.), Le role de l'agriculture dans la création de la sidérurgie moderne, Revue d'histoire économique et sociale, vol. 1, 1966, pp. 3-25.

BAXA (J.) en BRUHNS (G.), Zucker im leben der Völker. Ein Kultur- und Wirtschaftsgeschichte,

Berlijn, 1967.

BEKAR (C.T.) en REED (C.G.), Open fields, risk and land divisibility, Explorations in Economic History, Vol. 40, 2003, pp. 316-323.

BIELEMAN (J.), Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw, Utrecht, HES Uitgevers, 1987.

BIRNIE (A.), An Economic History of Europe, 1760-1930, Londen, Taylor & Francis, 2010.

BLOCH (M.), Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Parijs, Les Belles-Lettres, 1931.

BOIS (G.), Crise du Féodalisme, Parijs, Cahiers de la Fondation Nationale des Sciences politiques, 1976.

BLOK (D.P.), Algemene geschiedenis der Nederlanden, vol. 8, Haarlem, Fibula /Van Dishoeck, 1979.

BLOK (A.), De bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas 1730-1774, Amsterdam, Prometheus, 1991.

BOUCHE (B.), Les ouvriers agricoles en Belgique, Brussel, 1913.

BRANDT (K.), Die lehre von der landwirtschaftlichen Pacht. Wirtschaftslehre des Landbaues, 1930, pp. 524-591.

BRAUDEL (F.), Civilisation matérielle et capitalisme, Parijs, 1967.

BRAVERMAN (A.) en STIGLITZ (J.E.), Sharecropping and the interlinking of agrarian markets, The American Economic Review, Vol. 72, nr. 4, 1982, pp. 695-715.

BRENNER (R.), The agrarian roots of European Capitalism, Past and Present, vol. 97, 1982, pp. 16-113.

BROUWERS (J.), Dagboek van Claire Scholastique barones de Warnant, abdis van Hocht, 1719-1733, Limburg, vol. 53, 1974, pp. 121-131.

BROUWERS (J.), De abdijhoeve van Hocht, Limburg, Limburg, Vol. 55, 1976, pp. 39-47.

BROUWERS (J.), Gastronomie in de abdij van Hocht (18de eeuw), Het Oude Land van Loon, Vol. 58, 1979, pp. 11-29.

- BROUWERS (J.), Lekenbroeders en –zusters van de abdij van Hocht, Het Oude Land van Loon, Vol. 58, 1979, pp. 102-116.
- BROUWERS (J.), De monnikenhof te Grote-Spouwen, Limburg, Vol. 66, 1987, pp. 21-25
- BROUWERS (J.), Het wacht- of portiersgeld te Neerharen, Limburg, Vol. 69, 1990, pp. 119-121.
- BROUWERS (J.), Rentmeesters van Hocht, Het Oude Land van Loon, Vol. 74, 1995, pp. 137-142.
- BRULARD (T.), La Hesbaye. Etude géographique d'économie rurale, Leuven, Uystpruyst, 1962.
- BUNTINX (W.), Inventaris van het archief van de abdij van Hocht, Hasselt, Rijksarchief Hasselt, 1970.
- CANIVEZ (J.M.), Statuta Capitulorum generalium ordinis Cisterciensis ab anno 116 ad annum 1786, Leuven, Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 1933.
- CARDOZA (T.), Intrepid Women, cantinières and vivandières of the french army, Bloomington, Indiana University Press, 2010.
- CEYSSENS (J.), Les Origines des Abbayes de Hocht et de Val-Dieu d'après les anciens documents et les auteurs du XIIIe siècle, Luik, 1905.
- CHAMBERS (J.D.) en Mingay (G.E.), The agricultural revolution 1750-1880, Londen, Batsford, 1966.
- CHOMEL (N.), Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en kunstwoordenboek, Leiden, Joh LeMair, 1778.
- CLAESSENS (J.A.H.), JANSEN (J.C.G.M.) & PHILIPS (J.F.R.) , Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914, Assen, Van Gorcum, 1965.
- CLAIRAND (2002), La circulation monétaire de billon en région parisienne vers 1781, in : DERSCHKA (H.R.), LIGGI (I.) en PERRET (G.) (ed.), Circulation régionale et suprarégionale. Actes du troisième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires, études de numismatique et d'histoire monétaire, vol. 4, Bern, 2000 pp. 257-276
- CLEMENS (B.), Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van het kanton Hasselt in de Franse tijd, Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1971.
- COENEN (J.), Koor der Abdijkerk van Hocht, Verzamelde Opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundige Studiekring te Hasselt, Hasselt, 1928, pp. 32-48.

CRAEYBECKX (J.), "De loonarbeider in de 17de en de 18de eeuw", in: BROECKX (J.), DE CLERCQ (C.), DHONDT (J.) en NAUWELAERTS (M.A.) (ed.), Flandria Nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, Standaard Boekhandel, 1957, pp. 281-328.

CRASSIER DE (L.), Histoire de la noble abbaye de Ste-Agathe à Hocht, Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, Maastricht 1926, pp. 55-245.

CROOT (P.) and PARKER (D.), Agrarian class structure and the development of capitalism: France and England compared, in: ASTON (T.H.) en PHILPIN (C.H.E.) (ed.), The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pp. 79-90.

CURTIS (D.), Trends in Rural, Social and Economic History of the Pre-Industrial Low Countries, Recent Themes and Ideas in Journals and Books of the past Five Years (2007-2013), Low Countries Historical Review, Vol. 128, 2013, pp. 60-95.

DEANE (P.), The First Industrial Revolution, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.

DE BRUIJN (M.W.J.), Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed, Signum, Tijdschrift van de contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de Middeleeuwen, Vol. 4, 1996, pp. 121-128.

DEJONGH (G.), Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850, Leuven, KUL, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1999.

DELATTE (I.), Les classes rurales dans la principauté de Liège, Luik, 1945.

DE LICHTERVELDE (J.F.), Mémoire sur les fonds ruraux du Département de l' Escaut, Gent, 1815.

DE MOOR (G.), Verborg en geborgen, Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574), Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1994.

DEPREZ (P.), hypothekaire grondrenten in Vlaanderen gedurende de 18e eeuw, Tijdschrift voor Geschiedenis, Vol. 79, 1966, pp. 142-148.

DESCHUYTENEER (L.), "Les journaliers et les domestiques" : de rurale arbeidsorganisatie in het Scheludedepartement op het einde van het ancien régime, Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2009.

DESPY (G.), L'exploitation des 'curtes' en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300, in: JANSSEN (W.) en LOHRMANN (D.) (ed.), Villa-curtis-grangia, München/Zürich, 1983, pp. 185-204.

DE VRIES (J.), The economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

DEWEZ (W.J.), De landbouw in Brabants Westhoek in het midden van de 18^e eeuw, Agronomisch-Historische Bijdragen, Vol. 4, 1958, pp. 1-65.

DIEDERIKS (H.A.) (ed.), e.a., van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1987.

DOPPLER (P.), Eenige abdissen en religieuzen der abdij Hocht, Maasgouw, Maastricht, 1895, pp. 73-74.

DOYLE (W.) (ed.), The Oxford Handbook of the Ancien Régime, Oxford, Oxford University Press, 2011.

DUBY (G.), L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. France, Angleterre, Empire, IXe- XVe siècles. Essai de synthèse et perspectives de recherches, Parijs, Aubier, 1962.

DUBY (G.), Le monachisme et l'économie rurale, in : DUBY (G.), Hommes et structures du Moyen Âge, 1973, pp. 361-373.

DUBY (G.) en WALLON (A.), Histoire de la France rurale, ouvrage collectif sous la direction de Georges Duby et Armen Wallon, Parijs, 1975.

DUMOLYN (J.), Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477), Antwerpen, Garant, 2003.

DUSSART (F.) en CONTRERAS (R.), Géographie de la Belgique et du Congo, Brussel, 1955.

DUSSART (F.), Les types de dessin parcellaire et leur répartition en Belgique, Bulletin de la Société belge d'Études Géographiques, Vol. 30, 1961, pp. 21-65.

ELERIE (H.), Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest, Groningen, 1998.

ENGELLEN (T.), De bokkerijders. Banditisme tijdens het Ancien Régime, Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, III, 1977, pp. 169-196.

FABER (J.A.), De achttiende eeuw, in: STUIJVENBERG (J.H.) (ed.), De economische geschiedenis

van Nederland, Groningen, 1977, pp. 119-155.

FUCHS (J.W.) (ed.), Lexicon Latinitatis Nederlandicae medii aevi, Woordenboek van het middeleeuws Latijn van de Noordelijke Nederlanden, Leiden, Brill, 2005.

GANSHOF (F.L.) en VERHULST (A.), Medieval agrarian society in its prime, France, the Low Countries and Western Germany, in: POSTAN (M.M.) (ed.): The Cambridge economic history of Europe. The agrarian life of the Middle Ages, Cambridge, Vol. 1, 1966, pp. 305-339.

GENICOT (L.), L'économie rurale Namuroise au Bas Moyen Age (1199-1429), Louvain-la-Neuve, 1943.

GERITS (T.J.), Abdijen en Landbouw. Cisterciënzers en Premonstratenzers in de Zuidelijke Nederlanden, Ons Heem, themanummer Abdijen en Landbouw, Vol. 27, 1973, pp. 209-218.

GERITS (T.J.), De hoeven van de Kempische Witherenabdijen, Ons Heem, themanummer Abdijen en Landbouw, Vol. 27, 1973, pp. 219-240.

GEUSKENS (F.), Het geografische aspect van Haspengouw, Limburgs Haspengouw, bundel studiën, koninklijk limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap te Tongeren, Hasselt, Limburgsche Drukkerijen, 1951, pp. 3-36.

GODDING (P.), Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle (Mémoires de la classe des lettres XIV), Brussel, Paleis de academiën, 1987.

GODECHOT (J.), Les Rèvolutions, 1770-1799, Parijs, 1963.

GOOSSENS (J.), De Limburgse Kempen, een volks- en taalkundige gevarieerde landbouweenheid, Het Oude Land van Loon, XIV, 1959, pp. 271-284.

GORISSEN (M.), Het maaslandsche Dorp, Het Oude Land van Loon, Vol. 1, 1946, pp. 134-138, 150-169, 175-179.

GORISSEN (M.), Geschiedenis van het Maasland. De stichtingsoorkonde van Hocht, Het Oude Land van Loon, Vol. 7, 1952, pp. 129-139.

GOULD (J.D.), Agricultural fluctuations and the English Economy in the Eighteenth Century, The Journal of economic history, Vol. 22, 1962, pp. 313-333.

GOY (J.) en LE ROY LADURIE (F.), Les fluctuations du produit de la dîme, communications et travaux rassemblés et présentés par J. Goy et E. Le Roy Ladurie. Parijs, Mouton, 1972.

GOY (J.) en LE ROY LADURIE (E.), Les fluctuations du produit de la dîme. La dîme et la reste. XIVe-XVIIIe siècle, Revue Historique, Vol. 260, 1978, pp. 123-142.

GRAUWELS (J.), De sociaal-economische positie van de landarbeiders in het departement Nedermaas, Limburg, Vol. 40, 1961, pp. 185-195.

GUTMANN (M.P.), Why they stayed: the problem of wartime population loss, Tijdschrift voor Geschiedenis, Vol. 91, 1978, pp. 420-435.

GUTMANN (M.P.), War and rural life in the early modern Low Countries, Assen, Van Gorcum, 1980.

HABETS (J.J.), Ordonnantie op de voormalige banken Vleytingen en Lanaken, Maastricht, Le courrier de la Meuse, 1890.

HACKENG (R.A.W.J.), Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2006.

HANSSEN (L.), Huizinga en de troost van de geschiedenis. Verbeelding en rede, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 1996.

HARTMANN (J.L.H.), De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eysden bij Maastricht (10^e-19^e eeuw), Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1986.

HEERMAN, (C.), Het abdijdomein van de abdij van Tongerlo in de 15de - 16de eeuw (met speciale aandacht voor de pachthoeves van de abdij), Taxandria, Jaarboek van de koninklijke geschied - en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen, Vol.78, pp. 121-156.

HOEUFFT (J.H.), Proeve van Bredaasch taal-eigen. Of lijst van eenige in de stad en den lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen, Breda, F.P. Sterk, 1836.

HOF (J.), De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573, 's-Gravenhage/Haarlem, Historische Vereniging voor Zuid-Holand, 1973.

HOFFMAN (P.T.), Growth in a Traditional Society: The French Countryside, 1450-1815, Princeton, Princeton University Press, 2000.

HOPPENBROUWERS (P.) en LUITEN VAN ZANDEN (J.), Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis, in: HOPPENBROUWERS (P.) en

LUITEN VAN ZANDEN (J.) (ed.), Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate, CORN Publication Series, Vol. 4, Turnhout, Brepols, 2001, pp. 19-40.

HUIZINGA (J.), Verzamelde werken, Deel II, Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1948.

JANSEN (H.P.H.), Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw, Assen, Van Gorcum, 1955.

JANSEN (J.C.G.M.), Schets van de economische en culturele relaties tussen Maastricht en het Rijnland sinds de 16^e eeuw, Niederrheinisches Jahrbuch, Vol. 12, 1965, pp. 48-55.

JANSSEN (J.C.G.M.), Landbouw rond Maastricht (1610-1865). Een analyse der exploitatieuitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, vol. 13, 1968, pp. 3-98.

JANSEN (J.C.G.M.), Agrarian development and exploitation in South Limburg in the years 1650-1850, Acta Historiae Neerlandicae, Vol. 5, Maastricht, 1971.

JANSEN (J.C.G.M.), De relatie tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e eeuw en in het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning, Economisch- en sociaal-historisch jaarboek, Vol. 38, 1975, pp. 73-94.

JANSEN (J.C.G.M.), Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800: een analyse van de opbrengsten van tienden, Assen, Van Gorcum, 1979.

JANSEN (J.C.G.M.), Heren en boeren in Limburg 1150-1800, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Vol. 27, 1982, pp. 1-21.

JANSEN (J.C.G.M.), Landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de 18e eeuw, Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, Vol. 54, 1993, pp. 150-182.

JANSEN (J.C.G.M.), Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis: een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Vol. 39, 1994, pp. 137-175.

JANSSENS (V.), Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden, Brussel, Palais der Academiën, 1957.

JARDRINET (P.), statistique du département de Sambre-et-Meuse, Parijs, 1802.

JOHNSON (G.), Whittington (R.) en Scholes (K.), Exploring Strategy text & cases, Financial Times Pertinence Hall, Harlow, 2011.

KLEP (P.M.M.), Lokale geschiedschrijving in de Kempen. Een pleidooi voor een dubbele grensoverschrijding, Limburg, Vol. 64, 1985, pp. 8-11.

KOCH (E.M.F.), De kloosterpoort als sluitpoort? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent. 1200-1600, Leeuwarden/Mechelen, Eisma, 1994.

KOOLS (D.), De sociaal-economische betekenis van de abdijhoeven en hun pachters in de heerlijkheid Essen-Kalmthout (17e - 18e eeuw), Gent, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001.

KOREMAND (J.), Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en –handel, Miscellanea Trajectensia, Maastricht, 1962, pp. 195-221.

KOSTERS (J.), Het oude tiendrecht, 's-Gravenhage, 1899.

KUSSMAUL (A.), Servants in Husbandry in Early Modern England, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

KUZNETS (S.) en GERSCHENKRON (A.), Economic backwardness in historical perspective, Cambridge, 1962.

LABROUSSE (C.E.), Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle, Parijs, 1932.

LAMBRECHT (T.), Een grote hoeve in een klein dorp, Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18e eeuw, Reeks Historische Economie en Ecologie, Gent, Academia Press, 2002.

LAMBRECHT (T.), Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century, Continuity and Change, Vol. 18, 2003, pp. 237-261.

LAMBRECHT (T.), Krediet en de Vlaamse rurale economie tijdens de 18de eeuw, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, RUG, 2007.

LAMBRECHT (T.), Peasant labour strategies and the logic of family labour in the Southern Low Countries during the 18th century, in: CAVACCIOCHI (S.), The economic role of the family in the European economy from the 13th to the 18th centuries, Firenze, Firenze University Press, 2009, pp. 637-649.

- LAMBRECHT (T.), Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders, in: LAMBRECHT (T.) & SCHOFIELD (P.) (ed.), Credit and the rural economy in North-western Europe, C. 1200-c. 1850, Corn Publication Series, XII, Turnhout, Brepols, 2009. pp. 75-98.
- LAMBRECHT (T.), De rechtstreekse domeinuitbating door de abdij Ten Duinen, ca. 1680- ca. 1770, novi monasterii, 2011, pp. 165-174.
- LASLETT (P.), Notes and queries. The institution of service, Local Population Studies, Vol. 40, 1988, pp. 55-60.
- LAVELEYE de (E.), De landbouwkunst in de Nederlanden, Gent, 1867.
- LEKAI (J.L.), The cistercians: ideals and reality, Kent/Ohio, Kent State University press, 1977.
- LEPLAE (E.), Traité d'agriculture générale et de cultures spéciales, Leuven Uystpruyst/Dieudonné , 1911.
- LE ROY LADURIE (F.), Les paysans de Languedoc, Parijs, 1966.
- LINDEMANS (P.), Geschiedenis van de landbouw in België, Antwerpen, Genootschap voor Geschiedenis van de landbouw, 1952.
- LINDEMANS (P.), De betekenis van de Vlaamse landbouw in de 16e tot de 18e eeuw voor de landbouw van West-Europa, 's-Gravenhage, 1960.
- LUCASSEN (J.), Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900, Gouda, 1984
- LÜTGE (F.), Deutsche Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Ein Überblick, Berlijn, Göttingen/Heidelberg, 1960.
- LUX (G.V.), De monnikenhoeve te Rosmeer, Het Oude Land van Loon, Vol. 1, 1946, pp. 82-86.
- MANOUX (P.), The Industrial Revolution in the Eighteenth Century, Londen, 1961.
- MCCLOSKEY (D.), The open fields of England: rent, risk and the rate of interest, 1300-1815, in: GALENSON (D.W.) (ed.), Markets in History: Economic studies of the past, Cambridge, 1989, pp. 5-51.
- MCCLOSKEY (D.), The Prudent Peasant: New Findings on Open Fields, Journal of Economic History, Vol. 51, 1991, pp. 343-352.

MERTENS (J.), Landbouw, Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel IV, Haarlem, 1980, pp. 12-41.

METZ (L.M.), Woordverklaring, woordenboek voor praktische kennis, Zutphen, 1937.

MITTERAUER (M.), Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy, in : RUDOLPH (R.L.) (ed.), The European Peasant Family and Society. Historical Studies, Londen, Liverpool University Press, 1995, pp 28-36.

MOKYR (J.), Industrialization in the Low Countries, 1795-1850, New Haven, Yale University Press, 1976.

MORICEAU (J.M.), Au rendez-vous de la “Révolution Agricole” dans la France au XVIIIe siècle. A propos des regions de grande culture, Annales-Histoires-Sciences sociales, Vol. 49, 1994; pp. 27-63.

MORINEAU (M.), Y a-t-il eu une révolution agricole en France au XVIIIe siècle?, Revue Historique, Vol. 239, 1968, pp. 299-326.

MUELLER (R.C.), Die wirtschaftliche Lage Italiens im Spätmittelalter, in: SEIBT (F.) en EBERHARD (W.) (ed.), Europa 1400, die krise des Spätmittelalters, Stuttgart, 1984, pp. 221-232.

NEVEUX (H.), Vie et déclin d'une structure économique. Les grains du Cambrésis (fin du XIVe-début du VIIe siècle), Parijs/La Haye, Mouton, 1980.

.), De verpachting van de tienden van Herkenrode in Hasselt in 1497, in: CALUWAERTS (G.), HOUBEN (S.), ROCK (T.) en SCHEPERS (S.), (ed.), Monasterium Herkenrode Vol. 3, Hasselt, Studiecentrum Herkenrode vzw, 2013, pp. 139-150.

NUYENS (E.M.T.W.), De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot haar uiteenvallen in 1839 (met atlas), Maastricht, Limburgs geschied- en oudheidkundige genootschap, 1956.

NYPELS (L.T.) (ed.), Almanach du département de la Meuse-inférieure, l'An XIII, Maastricht, Nypels, 1804.

NYPELS (L.T.) (ed.), Annuaire de la province de Limbourg rédigé par la Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts, Maastricht, Nypels 1825.

OVERTON (M.), Agricultural Revolution in England. The transformation of the agrarian economy 1500-1850, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

PAQUAY (J.), De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg, 1e reeks, hoeven toebehoorend aan

de Abdijen en Kapittels in onze Provincie gevestigd, Verzamelde Opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundige Studiekring te Hasselt, Hasselt, 1928, pp. 121-150.

PAQUAY (J.), Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège, Luik, 1936.

PHILIPS (J.F.R.), De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Vol. 12, 1967, pp. 1-25.

PIEYNS (J.), Les effractions liégeoises. Aperçu sur le prix des céréales à Liège sous l'ancien régime, Fédération archéologique et historique de Belgique, Annuaire du Congrès de Liège, Vol. 1, 1969, pp. 251-256.

PIEYNS (J.) en TIJMS (W.), De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de schepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, vol. 38, 1993, pp. 67-154.

POUKENS (J.), Cambrinus uitgedaagd. Verschuivingen in de consumptie en distributie van dranken in het achttiende-eeuwse Hasselt, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009, pp. 3-25.

RABB (T.K.), The struggle for stability in early modern Europe, Oxford, Oxford University Press, 1975.

RENES (J.), De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1988.

RIGHART (H.) (ed.), De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen, Meppel-Amsterdam, Open Universiteit Boom, 1991.

ROEBROECK (F.), Het land van Montfort, Een agrarische samenleving in een grensgebied, Assen, Van Gorcum, 1967.

RÖSENER (W.), Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.

ROSTOW (W.W.), The stages of Economic Growth, a non-communist manifesto, Cambridge, Cambridge University Press, 1960.

RUWET (J.), Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle, Cahier

d'Histoire des Prix, 1957, pp. 69-108.

RUWET (J.), De Cistercienser abdij van Notre-Dame du Val-Dieu, Maastricht, Boosten & Stols, 1960.

RUWET (J.), Mesure de la production agricole sous l'Ancien Régime. Le blé en pays mosan, Annales-économies-Sociétés-Civilisations, 1964, pp. 625-642.

RUWET (J.), Marché des céréales a Ruremonde, in Marché des céréales a Ruremonde, Luxembourg, Namure et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles, Louvain, 1966.

SAMUELSON (P.A.), Handboek economie, Utrecht-Antwerpen, Aula-paperback, 1978.

SANDERS (J.G.M.) (ed.), Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1996.

SAUMERY (P.L.), Les délices du pais de Liège, Deel IV, Luik, 1744.

SCHLUSMANS (F.), Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Limburg, Arrondissement Tongeren, Kantons Bilzen - Maasmechelen, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Brussel – Turnhout, 1996.

SCHOFIELD (P.) , VAN BAVEL (B.) (ed.), The development of leasehold in northwestern Europe, c. 1200 – 1600, CORN Publication Series, Vol. 10, Turnhout, Brepols, 2009.

SCHWERZ (J.N.), Anleitung zur Kenntniss der Belgischen Landwirthschaft, Halle, Hemmerde und Schwetschke, 1811.

SERVAIS (P.), La rente constituée dans le ban de Herva au XVIIIe siècle, Brussel, 1982.

SLICHER VAN BATH (B.H.), Een fries landbouwbedrijf in de tweede helft van de 16e eeuw, Agronomisch-Historische Bijdragen, Vol. 4, 1958, pp. 67-130.

SLICHER VAN BATH (B.H.), De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850, Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1960.

SLICHER VAN BATH (B.H.), Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht, 800-1800, Landbouwgeschiedenis, 's-Gravenhage, 1960, pp. 21-95.

SLICHER VAN BATH (B.H.), Economische ontwikkeling en sociale verschuiving in de pre-industriële maatschappij van West-Europa, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, Vol. 79, 1965, pp. 77-103.

SLICHER VAN BATH (B.H.), Die Europäischen Agrarverhältnisse im 17. Und der erste Hälfte des 18. Jahrhunderts, A.A.G. Bijdragen, Landbouwhogeschool Wageningen, Vol. 13, 1965, pp. 134-148.

SLICHER VAN BATH (B.H.), Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis, A.A.G. Bijdragen, Landbouwhogeschool Wageningen, Vol. 14, 1967, pp. 105-196.

SLICHER VAN BATH (B.H.), cliometrie, Spiegel Historiae, Vol. 2, 1967, pp. 570-571.

SLICHER VAN BATH (B.H.), De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810-1820, in: Slicher van Bath (B.H.) (ed.), Bijdragen tot de agrarische geschiedenis, Utrecht, 1978, pp. 29-125

SLUIJTER (R.), Tot circaet, vermeerdering ende heerlyckmaeckeninge der universiteyt. Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2004.

SOLY (H.), De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16e eeuw. Problematiek, in: Handelingen van het Colloquium over de Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek, Gent, 1972, pp. 97-117.

SOLY (H.), De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime, Tijdschrift voor Geschiedenis, Vol. 87, 1974, pp. 521-544.

SOLY (H.), Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw, De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert Van Schoonbeke, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1977.

STALLAERT (K.F.), Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden, 2 dln., Leiden, Brill, 1890.

TAS (T.), Het domeinbeheer van de abdij van Affligem: het kwartier van Nijvel (1660-1796), Gent, RUG, onuitgegevens licentiaatsverhandeling, 2010.

THOEN (E.), Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de Late Middeleeuwen en de Vroege Moderne Tijden, Tijdschrift voor Geschiedenis (Groningen), LXXXI, 1978, pp. 361-378.

THOEN (E.), Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst, Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Vol. 90, Gent, 1988.

THOEN (E.), Social agrosystems as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages- 19th century), in: HOPPENBROUWERS (P.) en VAN BAVEL (B.J.P.) (ed.), Landholding and Land transfer in the North Sea area (late Middle Ages- 19th century), Corn Publication Series V, Turnhout, Brepols, 2004, pp. 47-66.

THOEN (E.) en SOENS (T.), Appauvrissement et endettement dans le monde rural. Etude comparative du crédit dans les différents systèmes agraires en Flandre au bas Moyen Age et au début de l'Epoque Moderne, Il Mercato della Terra. Secc. XIII-XVIII, Prato, 2004, pp. 703-720.

THOEN (E.) en VAN MOLLE (L.), Comparative rural history in the spotlight: past experiences and recent developments, in: THOEN (E.) en VAN MOLLE (L.) (ed.), Rural history in the North Sea area: an overview of recent research (Middle Ages – 20th century), Corn Publication series 1, Turnhout, Brepols, 2006, pp. 11-32.

THOEN, (E.), The rural history of Belgium in the Middle Ages and the Ancien Régime: sources, results and future avenues for research., in: THOEN (E.) en VAN MOLLE (L.) (ed.), Rural history in the North Sea area. An overview of recent research, Middle Ages-twentieth century, Corn Publications Series I, Turnhout, Brepols, 2006, pp. 177-215.

THOEN (E.) en VANHAUTE (E.), Module methodologie, partim plattelandsgeschiedenis. Een introductie tot de studie van methoden, bronnen en bibliografie, voornamelijk toegepast op België, Gent, Rijksuniversiteit Gent, 2006.

THOEN (E.) en LACHAERT (P.J.), 'Social agro-systems' reflected in landscapes. The example of 'inland Flanders' in the late middle ages and the early modern period, XIV International Economic History Congress, Helsinki, 2006.

TIJMS (W.), Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen, Groningen, Nederlands agronomisch-historisch instituut, 1983.

TIJMS (W.), De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt, Het oude land van Loon, vol. 41, 1986, pp. 113-157.

TIJMS (W.), Groninger Graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990, Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2000.

TOEPFER (M.): Die Konversen der Zisterzienser, Die Konversen der Zisterzienser. Untersuchungen über ihren Beitrag zur mittelalterlichen Blüte des Ordens, Berlin, Duncker & Humblot 1983.

UBACHS (P.J.H.), Handboek voor de geschiedenis van Limburg, Hilversum, 2000.

ULENS (R.) en VLIEBERGH (E.), La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle. Contribution à l'étude de l'histoire économique et sociale, Brussel, 1912.

VAN BAVEL (B.J.P.), Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592), Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1993.

VAN BAVEL (B. J. P.), Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300- ca. 1570, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 1999.

VAN BAVEL (B.J.P.), Markets for Land, Labor, and Capital in Northern Italy and the Low Countries, Twelfth to Seventeenth Centuries, The Journal of Interdisciplinary History, Vol. 41, 2011, pp. 503-531.

VAN CAUWENBERGHE (E.), Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw), Brussel, Gemeentekrediet van België, 1982.

VAN CRUYNINGEN (P.J.), Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850, Wageningen, Afdeling Agrarische Geschiedenis, 2000.

VANDEKERCKHOVE (A.), Histoire de l'Abbaye Cistercienne de Val-Dieu: a travers les siècles 1215-1954, Brugge, 1954.

VANDENBROEKE (C.), Aardappelteelt en aardappelverbruik, Tijdschrift voor Geschiedenis, Vol. 82, Groningen, 1969, pp. 49-68.

VANDENBROEKE (C.) en VANDERPIJPEN (W.) De voedingsgewassen in Vlaanderen in de 18e en 19e eeuw (1700-1846), Belgische Tijdschrift voor Nieuwe Geschiedenis (Gent), II, 1970, 1, pp. 47-82.

VAN DER WEE (H.) en VAN CAUWENBERGHE (E.) (ed.), Productivity of land and Agricultural innovation in the Low Countries (1200-1800), Leuven/Gent, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1978.

VAN DER WOUDE (A.M.), Large estates and small holdings. Lords and peasants in the Netherlands during the late Middle Ages and Early Modern Times, in: GUNST (P.) en HOFFMAN (T.) (ed.), Grand domaine et petites exploitations, Budapest, Akademiai Kiado, 1982, pp. 193-207.

VANDEWALLE (P.), Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg, Gent 1984.

VANHAUTE (E.), Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen, Brussel, Centre Belge d'histoire rurale, 1992.

VANHAUTE (E.) en VANDENBROEKE (C.), Statistiek, in: ART (J.) (ed.), Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIb - Hulpwetenschappen, Gent, 1996, pp. 19-73.

VANHAUTE, (E.), Structure and strategy. Two rural communities in the Kempen region of Belgium, 1850–1910, History of the Family, Vol. 9, 2004, pp. 193-220.

VAN MOLLE, (L.), Katholieken en Landbouw. Landbouwpolitiek in België, 1884–1914, Leuven, 1989.

VAN ONACKER (E.), Coqs de village or ugly ducklings? campine tenant farmers and the village community, Rural History Conference, Bern, 2013.

VAN ONACKER (E.), Bedrijvige boeren? Peasants en de land- en kredietmarkt in de vijftienden- en zestiende eeuwse Kempen, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2013, pp. 40-70.

VERBOIS (R.) en MAESEN (M.), geschiedenis der keizerlijke baronie Boorseme, Rekem, Maesen, 1977.

VERHULST (A.) en VANDENBROEKE (C.) (ed.), Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14^e-18^e eeuw, Studia Historica Gandensia, 223, Gent, RUG, 1979.

VERHULST (A.) en GOTTSCHALK (M.K.E.), Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België, Gent, Publicatie Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 1980.

VERHULST (A.), occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300, Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 2, Haarlem, 1982, pp. 83-104.

VERHULST (A.), Economic organization, demographic development, in: MCKITTERICK (R.) (ed.), The New Cambridge Medieval History, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, pp. 481-509.

VERMEIR (R.), Een inleiding tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd, Wommelgem, Van In, 2008.

VERMOESEN (R.), Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens, de regio Aalst

1650-1800, Gent, 2011.

VERVAET (L.), Agrarisch woon-werkverkeer in zeventiende-eeuws Sinaai: de ruimtelijke organisatie van landerijen op het vroegmoderne Vlaamse platteland, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012, pp. 2-26.

VERWIJS (E.) en VERDAM (J.), Middelnederlandsch woordenboek, 's-Gravenhage, Martinus Nijhof, 1885-1952.

VLIEBERGH (E.), De landelijke bevolking der kempen gedurende de 19de eeuw, bijdrage tot de economische geschiedenis, Brussels, Academie Royal de Belgique, 1905.

Vliebergh (E.), De Landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19e eeuw, bijdrage tot de economische geschiedenis, Brussel, De Hayez, 1906.

WASSINK (J.F.A.), De trek van Weertenaren naar Haarlem in de 18e eeuw, Weert in woord en beeld, Weert, 1989.

WEIJNEN (A.), Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-brabant, Fijnaart, 1937.

WELTEN (J.), Met klinkende munt betaald, Muntcirculatie in de beide Limburgen 1770-1839, Utrecht, Nederlands Muntmuseum, 2010.

WILSON (P.H.), New Approaches under the Old Regime, in: Mortimer (G.) (ed.), Early modern military history, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.

WINCKERS (J.A.A.G.), Bijdrage tot de geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, Vol. 12, 1967, pp. 75-83.

4. Internetbronnen

Topografische Militaire Kaart en Kadasterkaart van Susteren, in: <http://watwaswaar.nl/>, geraadpleegd op 25/04/2014.

Foto van het monnikenhof in Rosmeer, in: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/753>, geraadpleegd op 01/03/2014.

Foto van uithof in Sint Geertruid, in: <http://rijksmonumenten.nl/monument/34696/genhof/sint+geertruid/>, geraadpleegd op 03/03/2014.

Foto van het monnikenhof in Grote-Spouwen, in:

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20352>, geraadpleegd op 01/03/2014.

Foto van het uithof in Boorseem, in: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/1150>,

geraadpleegd op 02/03/2014.

Bijlagen

Zie bijgevoegde CD-ROM